

SOSYAL VE BEŞERÎ

BİLİMLERDE ULUSLARARASI ARAŞTIRMALAR - III

Aralık 2022

EDİTÖRLER

PROF. DR. İRFAN YILDIZ

DOÇ. DR. SALİH BATAL

 SERÜVEN
YAYINEVİ

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Aralık 2022

ISBN • 978-625-6399-30-3

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla

çoğaltılamaz. The right to publish this book belongs to Serüven

Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in

any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Yalı Mahallesi İstikbal Caddesi No:6

Güzelbahçe / İZMİR

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruyenyayinevi.com

e-mail: seruyenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Uluslararası Araştırmalar - III

Aralık 2022

Editörler

Prof. Dr. İrfan YILDIZ

Doç. Dr. Salih BATAL

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1

YENİ DEMOKRASİ ÜLKESİ POLONYA’NIN DEMOKRATİK KONSODİLASYON SERÜVENİ

Emine ERDEN KAYA 1

Bölüm 2

E-TİCARET VE DİJİTAL STRATEJİLER BAĞLAMINDA BAĞLI KURULUŞ PAZARLAMASI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Nilgün KÖKSALAN 17

Bölüm 3

DÜNYANIN ÇÖPÜNDEN ÇÖPÜN DÜNYASINA ÇÖP YÖNETİMİ ÜZERİNE ÇEVRE POLİTİKALARI

Eylem BEYAZIT 35

U. Seren YARIM ALTUNAY 35

Muharrem GÜNEŞ..... 35

Bölüm 4

AMERİKAN MANDASI MESELESİNİN NUTUK’A GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ

İsmail ÖZER 61

Bölüm 5

COVID-19 SONRASI DEĞİŞEN TATİL SATIN ALMA DAVRANIŞININ KARAVAN TURİZMİ EKSENİNDE İNCELENMESİ: KARAVAN TURİZMİ HABERLERİNİN İÇERİK ANALİZİ

Oğuzhan DALMAZ..... 83

Derya ÖZİLHAN ÖZBEY

Pınar ÇELİK ÇAYLAK..... 83

Bölüm 6

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN GIDA NEOFOBİSİ DÜZEYLERİNİ BELİRLEMeye YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA

Aydın İNAK..... 99

Gamze ÖZEL..... 99

Bölüm 7

KIRŞEHİR MÜZESİ ENVANTERİNDE BULUNAN BİLEZİK VE KOLYELERİN ARKEOGEMOLOJİK VE ARKEOKUYUMCULUK AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ İlkay KAYDU AKBUDAK.....	123
--	-----

Bölüm 8

KÖY MUHTARLIĞI VE MAHALLE MUHTARLIĞININ FARKLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME Mesut KOÇ	137
--	-----

Bölüm 9

SAVUNMA HARCAMALARI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: BOOTSTRAP PANEL NEDENSELLİK TESTİ Serdar KURT	157
Polat YÜCEKAYA	157

Bölüm 10

DİJİTAL LİDERLİK Aylin AKYOL	175
---------------------------------------	-----

Bölüm 11

İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ BÖLÜMÜ ÖĞRENCİLERİNİN STAJ YAPTIĞI İŞYERLERİNDEKİ İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ UYGULAMALARINI DEĞERLENDİRMELERİ Berna GÜR	203
---	-----

Bölüm 12

TÜRK EBRU SANATININ TARİHİ DAYANAKLARI, TOPLUMSAL KABULÜ VE YAYGINLAŞMASI ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME Mustafa Hakkı ERTAN	219
---	-----

Bölüm 13

DÜŞÜK MALİYETLİ TAŞIMACILIK MODELİ: RYAN AIR ÖRNEĞİ Meltem AKCA	239
---	-----

Bölüm 14

“HANGİ DİJİTAL OYUN BANA GÖRE?” OYUNCU TİPLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Ramazan Furkan ÖZKUL259

Ahmet Sait ÖZKUL.....259

Bölüm 15

ARKEOLOJİ BİLİMİ’NİN ALT DALLARI VE ORTAK DİSİPLİNLER ÜZERİNE BİR SINIFLANDIRMA DENEMESİ

Alper GÖLBAŞ277

Bölüm 16

İSLAM ÖNCESİ TÜRK İNANCININ BEKTAŞİ ANLAYIŞINA ETKİLERİ

Mustafa ASLAN293

Bölüm 17

SOSYAL HİZMETLER KONULU LİSANSÜSTÜ ÇALIŞMALARDA ‘KADIN VE ŞİDDET’ TEMASININ İNCELENMESİ

İhsan KUTLU311

Cengizhan AYNACI311

Bölüm 18

COVID-19 SONRASI DÖNEMDE YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER

Yücel ÖZDEN.....327

Bölüm 19

BENİM ADIM KIRMIZI ROMANINA POLİSİYE BİR BAKIŞ

Gürkan İLTER341

Bölüm 20

BİLİMSEL HARİTALARIN GÖRSELLEŞTİRİLMESİ TEKNİĞİYLE SOSYAL MEDYA PAZARLAMASI MAKALELERİNİN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Bahar GÜRDİN361

Bölüm 21

ÜLKE RAPORLARI IŞIĞINDA TÜRKİYE’NİN AVRUPA BİRLİĞİ’NE YEŞİL ENTEGRASYONU

Hulusi Ekber KAYA383

Bölüm 22

İBRAHİM MÜTEFERRİKA’NIN DEVLET ANLAYIŞI

Turgut SUBAŞI.....419

Bölüm 23

SOSYAL MEDYA UYGULAMALARI ARACILIĞIYLA BİREYLERİN SOSYAL GÖRÜNÜŞ KAYGISI YAŞAMASI VE ÖZ BEĞENİ ALGISININ DÖNÜŞTÜRÜLMESİ

Kübra ERDEN433

Bölüm 24

VEKALETSİZ İŞ GÖRME VE TABİ OLDUĞU HÜKÜMLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Gaye TUĞ LEVENT445

“

Bölüm 1

YENİ DEMOKRASİ ÜLKESİ POLONYA’NIN DEMOKRATİK KONSODİLASYON SERÜVENİ

Emine ERDEN KAYA¹

”

1 Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, emineerdenkaya@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1225-2382

GİRİŞ

Polonya, Rusya ve Batı arasına sıkışmış kendi kaderinin tayin etmenin umudunu, önemli bir zaman diliminde haritalardan silinse bile kaybetmemiş bir Doğu Avrupa ülkesidir. Özellikle, arada kalmışlık talihsizliğiyle şekillenen siyasi tarihi ise kavga, savaş ve farklı ideolojilerin iktidar mücadelesine tanıklık etmiştir. Polonya'nın demokrasiyle tanışması ve ülkenin deyim yerindeyse bir sıçrama noktası yakalaması ise 1989 yuvarlak masa toplantıları olarak bilinen 45 yıllık tek parti iktidarı ve Dayanışma örgütlenmesi olarak adlandırılan özellikle ekonomik baskıların, kıtlık ve sefaletin ülkeyi kaosa götürdüğü bir ortamda yaşanmıştır. Mevcut ideolojinin şekillendirdiği yönetim biçimindeki sorunların, liberal ekonomi ve demokrasi benimsenerek aşılacağına olan inanç ülkenin demokratik konsolidasyon serüvenini de başlatmıştır.

Hukuk devletinin koruyucuları, 1991 ve 1997 anayasaları da ülke yönetiminin ve temel kurumların sınırlarını belirleyerek, demokrasiyi koruyan unsunlar olarak ön plana çıkmıştır. Avrupa Birliğine(AB) 1994 yılında üyelik talebiyle birlikte ise uyum sürecinde uygulanan Avrupa Birliği siyasi kriterleri özellikle demokratik konsolidasyon sürecinin en fonksiyonel tamamlayıcıları olmuştur. Bütün bu çerçevede ülkede demokrasiye nasıl geçildiği ve demokrasinin sürdürülebilirliği ve konsolidasyonu için ana etkenlerin ne olduğu çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır. Çalışma özellikle ülkenin 1989 yılından sonra demokrasiye geçişle birlikte geçen 10 yılının analizini görme adına önem arz etmektedir. Çalışmamızda ilk olarak demokrasi ve demokratik konsolidasyon kavramlarına yer verilecek, ardından sırasıyla Polonya siyasi tarihi, anayasaların ihtivası ve Avrupa Birliği üyelik süreci siyasi kriterlerinin ülkede demokrasinin pekişmesindeki rolü incelenecektir.

1.DEMOKRASİ VE DEMOKRATİK KONSODİLASYON KAVRAMLARI

Demokrasi, siyasal ve bilimsel dilde kullanılan, Yunancada “demos” kavramı olarak kullanılan, yani “halk, halk kitlesi veya tam yurttaşlık” anlamına gelen bir kelime ile “egemen olmak” veya “iktidar kullanmak” gibi anlamlara gelen “kratein” kelimelerinden oluşmaktadır. Bu bağlamda Schmidt, demokrasinin, “kısa ve özlü olarak halkın (demos) –doğrudan veya dolaylı- egemenliği veya iktidar kullanımı, halk egemenliği veya çoğunluğun egemenliği olarak” tanımlanan görüşe katılır (Schmidt, 2002: 13). Ayrıca, demokrasi, yurttaşların büyük çoğunluğunun siyasi karar alma ve politika yapma süreçlerine katılabildiği yönetim biçimidir biçimidir (Newton&Deth, 2014: 35). 20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde belli başlı ideolojik sistemlerin sarsılması ve yıkılması, Heywood'un tabiriyle demokrasinin ateşini daha hararetli bir şekilde yakmaya başlamıştır. De-

mokrazi yine de tek bir tanımla açıklanamayacak çok boyutlu ve tartışmalı bir kavramdır. Bu tartışmalı kavrama yüklenen anlamlardan bazıları Heywood şu şekilde sıralar (Heywood, 2014a:101,102) :

“-fakirler ve dezavantajlıların yönetim sistemi

-profesyonel siyasetçilere veya kamu görevlilerine ihtiyaç duymaksızın, halkın kendi kendisini doğrudan ve sürekli biçimde yönettiği bir hükümet şekli

-hiyerarşi ve imtiyazdan ziyade eşit fırsatlara ve bireysel liyakate dayalı bir toplum

-sosyal eşitsizlikleri azaltmayı amaçlayan bir refah ve yeniden dağıtım sistemi

-çoğunluk yönetimi ilkesine dayalı bir karar-verme sistemi

-çoğunluğun iktidarını kontrol altına alarak, azınlıkların haklarını ve menfaatlerini koruyan bir yönetim sistemi

-kamu makamlarını halkın oyunu almak için yapılan rekabetçi seçimlerle doldurmanın bir aracı”

Görüldüğü gibi demokrasi çok boyutlu ve tartışmalı bir kavramdır. Hatta yine Heywood’un ifadeleriyle “üzerinde hemfikir olunmuş, tartışmasız bir demokrasi tanımı yoktur; birbiriyle çekişen birtakım tanımlar vardır. Bundan dolayı, tek bir demokratik yönetim modeli söz konusu değildir, aksine rekabet hâlinde birtakım uyarlamalar söz konusudur”. Bu uyarlamalardan 20. Yüzyıl itibariyle liberal demokrasi galip gelmiştir. Liberal demokratik siyasal sistemler iki farklı özelliklikle ön plandadır. Bunlardan birincisi sınırlı yönetime olan inancı yansıtan liberal özelliktir. İkincisi ise halkın yönetimine bağlılığı yansıtan demokratik niteliktir. Liberal demokrasinin en belirgin özellikleri ise temsili ve dolaylı demokrasi biçimi olması, rekabetçi seçim sistemlerine dayalı olması ve devlet ve sivil toplum arasına belirgin bir ayırımın olmasıdır (Heywood, 2014b: 57)

Demokratik konsolidasyon kavramı da en az demokrasi kadar tartışmalı bir kavramdır. Diğer taraftan “demokrasinin pekiştirilmesi” anlamında kullanılan demokratik konsolidasyon kavramı, post-komünist geçiş sürecinin ve karşılaştırmalı siyasetin önemli tartışmalarından biridir (Bingöl, 2009). Konsolidasyon, “yeni bir siyasi sistemi temel düzenlemelerini güçlendirip resmileştirmek yoluyla olgunlaştırma ve istikrara kavuşturma süreci” olarak tanımlanmaktadır. Yeni sistemin konsolidasyonu açısından ise bazı temel aşamalar mevcuttur. İlk aşamada, yönetici elitlerin demokratik olmayan düzenlemelere karşı muhalif duruş sergilemeleri ve daha fazla özgürlük talebinde bulunmaları gerekmektedir. İkinci aşamada, “demokratik olmayan eski düzenlemeler artık iş görmez ve yenileri oluşturu-

lur, yeni anayasa ilan edilir, ilk genel seçim yapılır.” Üçüncü aşamada, özgürlük artık sorun olmaktan çıkmıştır ve verili olarak kabul edilmektedir. Bu aşamada asıl önemli olan grup çıkarlarının tatmin edilmesi, ekonomik ve kamusal hizmet performanslarıdır. Haklar ve eşitlikler daha fazla ön plandadır. Son konsolidasyon aşamasında ise yeni düzenlemeler kurumsallaştırılır ve sistem nüfusun büyük çoğunluğunun talep ve beklentilerini karşılayabilir hale gelmektedir. Özgürlük eşitlik dengesi yine bu süreçte sağlanır ve geniş ölçüde bu denge kabul görmektedir (Newton & Deth, 2014: 48).

Üçüncü demokrasi dalgası sürecinde, “otokrasilerin çözülüşü, demokratik dönüşüm ve demokratik konsolidasyon aşamaları” temel araştırma konuları olarak belirlenmiştir. Böylece demokrasinin ne derece yerleştiği ve derinleştiği ise “konsolidoloji” olarak nitelendirilen yeni bir alt disiplinin oluşmasına neden olmuştur. Demokratik konsolidasyon, “demokratik rejimin çökmemesi, demokrasinin derinleşmesi ve demokrasinin eksiklerini gidermesi” gibi anlamlarda da karşılık bulmaktadır ((Akgün, Özşahin, 2013). Konsolidasyonu tanımlamanın zorluğundan bahseden, Akgün ve Özşahin, bu bağlamda ve konuyla ilgili “demokrasilerin konsolide olma sürecinde” iki önemli şarta dikkat çeker: Bunlardan birincisi “siyasal rejimin demokratik gerilemesine ya da çöküşüne neden olacak tehlikelerden uzaklaşmasıdır”. İkincisi ise “sistemin arzulan düzeyde bir demokratik performans sergilemesidir”. Burada önemli olan konsolidasyon tanımlarında öne çıkan iki temel eksendir. Bunlardan ilki demokrasilerin “sürekliliği” ve “dayanıklılığına” yapılan vurgu bağlamında, “negatif konsolidasyon”, diğeri ise demokrasilerin “eksikliklerini gidermesinin” yanı sıra “derinleşmesi” gereğini ortaya koyan “pozitif konsolidasyondur.”(Akgün, Özşahin, 2011).

Diğer taraftan demokratik konsolidasyon olgusunun “minimalist ve maksimalist” olmak üzere iki veçhi de belirlenmiştir. Minimalist konsolidasyon “seçme ve seçilme hakları” ekseninde kurgulanmıştır. Buna göre, “kesintisiz tekrarlanan iki seçim ve yönetimin el değiştirmesi” demokrasinin yerleşmiş olduğunu göstermesi bakımından eldemdir. Aynı zamanda demokratik konsolidasyon, demokratik rejimin ne kadar uzun süre ayakta kaldığı ile de ilgilidir. Örneğin, “12 yıl ve daha uzun süre demokratik niteliğini koruyan rejimler” demokrasileri konsolide olmuş rejimler arasında yer almıştır. Öte yandan, maksimalist konsolidasyon ise “demokrasinin bir kültür olarak benimsenmesi” ile ilgilidir. Yani bu çerçevede demokratik kurum ve kuralların demokratik değerleri, politik aktörler ve bireyler olarak içselleştirilmesi gerekir. Maksimalist konsolidasyon çerçevesinde, politik kültürün değişmesi ve bireysel inanış, değer ve normların demokrasiyle uyumlu hale gelmesi ön koşullar olarak belirlenmektedir (Akgün, Özşahin, 2011).

Kısaca, demokratik konsolidasyonun özünü kavranması ve demokrasinin siyasal rejimin liberalleşmesinden sonra yerleşmesi açısından şu unsurlar saptamaları önem arz etmektedir (Durgun, 2013):

“Mevcut rejime muhalif sosyal ve siyasi hareketlerin rejimle kamusal müzakereye girmesi, kamu politikaları üzerinde devletin yönetsel organları arasında açık bir çatışmanın varlığı ve bunların hükümet tarafından tanınması, keyfi güç kullanımını sınırlamayı amaçlayan yasal değişikliklerin yapılması, (demokrasi dışı) veto gruplarının denetim dışı güçlerinin rolünü ortadan kaldırmaya dönük anayasal ve yasal değişikliklerin yapılması, bütün vatandaşlara eşit siyasal haklar ve siyasi özgürlükleri garanti altına alan bir anayasanın yapılması ve kabulü, kurucu seçimlerin adil ve serbest şekilde yapılması, kurucu seçim sonuçlarının genel kabul görmesi.”

Demokrasi, özellikle Soğuk Savaş sonrası mevcut ideolojilerin işlevsizliği nedeniyle hem dünya genelinde hem de parçalanmış Doğu bloğunda parlayan bir yıldız ve her sorunlu kapıyı açacağı düşünülen sihirli bir anahtar olarak görülmüştür. Nitekim çalışmamızın devamında örnek olarak işleyeceğimiz Polonya, sosyalist rejimden liberal rejime geçişiyle ve demokrasinin içselleştirmesi ve konsolide olması yönündeki ısrarıyla büyük merhaleler kat etmiştir. Bu bağlamda bu kavramların görünürlüğü ülke analizimiz açısından önemlidir.

2. POLONYA: KISA ÜLKE PROFİLİ VE SİYASİ TARİHİ

Eski bir Doğu Bloğu ülkesi olan ve Orta Avrupa’da yer alan Polonya; Almanya, Beyaz Rusya, Çek Cumhuriyeti, Litvanya, Rusya, Slovakya ve Ukrayna ile sınır komşusudur. Polonya’nın %96’sı Leh’tir ve etnik açıdan Avrupa’nın en homojen toplumlarından biridir. Polonya nüfusunun %95’i ise Katolik Hristiyan’dır. Hem nüfus olarak homojen yapısı hem de dini açıdan halkın büyük çoğunluğunun Katolik Hristiyanı olması, Katolik Kilisesi’nin halk üzerindeki siyasi etkisi artırmaktadır. Polonya, 2021 verilerine göre 37,578 milyon nüfusu ile nüfus bakımından Avrupa Birliği’nin (AB) en büyük altıncı ülkesidir.

Amerika merkezli Özgürlük Evi (*Freedom House*), her yıl “Dünyada Özgürlükler (*Freedom in the World*)” adı altında devletleri derecelendirmeye tabi tutmaktadır. “Dünya Özgürlükler” araştırması, 192 ülkede ve başlıca ihtilaf konusu bölgelerde “siyasi hakların ve sivil özgürlüklerin ilerleyişini ve gerileyişini izlemek üzere”, Özgürlük Evi tarafından ortaya konan kurumsal bir çabanın ürünüdür (Newton & Deth, 2014: 42). Polonya, 2022 Dünyada Özgürlükler derecelendirmesine göre, “özgür” kategorisindeki ülkelerdendir (*Freedom in the World* 2002). Popüler bir diğer endeks olan The Economist Dergisinin Demokrasi Endeksi’ne göre ise, Polonya, 2021 yılında “kusurlu demokrasi” kategorisinde yer almak-

tadır. Değerlendirmeye tabi tutulan dünyadaki ülkeler arasında 51. Sırada bulunan Polonya'nın ülke skoru ise 6.80'dir (Democracy Index 2021).

Eski adı Lehistan olan Polonya MS 966'da Piast hanedanı tarafından kurulmuş ve Hristiyanlığı kabul etmiştir ve bu süre zarfında Avrupa devletleri arasındaki “en koyu Katolik devlet” ünvanını korumuştur (Çınar, 2009: 547). 14. yüzyılda Polonya-Litvanya İmparatorluğuna dönüşen Polonya, 1772-1795 yılları arasında Avusturya, Prusya ve Rusya tarafından bölünerek paylaşılmıştır ve siyasi varlığı sonlanmıştır. Bu dönem “Birinci Cumhuriyet” olarak adlandırılır. Bu dönemde Polonya'nın en önemli özelliği “Avrupa'nın ilk yazılı anayasasına (1791)” sahip olmasıdır. I. Dünya Savaşı'ndan yani 123 yıl aradan sonra, 1918'de tekrar bağımsızlığını kazanan Polonya'da “yasama organı Sejm tarafından 1919'da Küçük Anayasa” çıkarılmıştır. Bu anayasayı “1921'de kabul edilen 2. Polonya Cumhuriyeti Anayasası” takip etmiştir. 1926 yılında Mareşal Pilsudski iktidarı ele geçirmiş ve ülkede otoriter yönetim hakim olmuştur. Pilsudski, 1930 yılında parlamentoyu dağıtmış ve muhalefet üyelerini tutuklatarak ve hapis cezalarıyla (Candan, 2014: 104) tahakküm altına almıştır.

1918'de ise Almanya, Polonya'yı işgal etmiş ve 1939 yılına kadar olan bu işgal sürmüştür. Bu dönem ise “İkinci Cumhuriyet” olarak bilinmektedir. Polonya II. Dünya Savaşı'nda Almanya ve Rusya arasında yine paylaşılmıştır. Savaş sonrasında Sovyetler Birliği, sosyalist yönetimi etkisi altında bulunan Polonya, Varşova Paketi (Warsaw Pact) ve Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi (Council for Mutual Economic Assistance) gibi örgütlerde yer almıştır. Bu dönemle birlikte adı “Polonya Halk Cumhuriyeti (Polska Rzeczpospolita Ludowa, PRL)” olarak değişmiş ve 1948 yılından sonra Polonya Birleşik İşçi Partisi (Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, PZPR) tek parti rejiminin en önemli aktörü olmuştur. Bu dönemde Sovyetler Birliği etkisi altında 1952 Anayasası hazırlanmış ve zaman içinde çeşitli değişiklikler yapılmıştır. 1997 Anayasası ile 1952 Anayasası yürürlükten tamamen kaldırılmıştır (Candan, 2014: 105). Özellikle değişim rüzgarları 1980'li yıllardan sonra esmeye başlamıştır. Polonya'da komünist ekonomik düzenden kapitalist ekonomik ve toplumsal düzene geçilmesini içeren bu değişim sürecinde işçi sendikaları önemli bir roller oynamıştır. Bu noktada işçi sendikalarının da kabul edildiği üçlü toplantılar ve taraflar arasında gelişen diyalog önem arz etmektedir. Bu toplantılar ülkenin hızlı bir şekilde siyasal ve ekonomik düzen değişik ve dönüşüm yaşamasıyla sonuçlanmıştır (Çınar, 2009: 551). Tek parti yönetimi, rejimin dönüşümünde etken olan 1980 grevleri sonrasında işçilerle, müzakerelere başlamıştır. Bu süreç sonunda “sansürün kaldırılması ve serbest işçi sendikalarının kurulmasına izin verilmesi talepleri” nde dikkate alındığı 21 madde üzerinde uzlaşmıştır. Bu grevlerde Dayanışma Hareketi (Solidarnosc) olarak adlandırılan topluluk ön plana çıkmış

ve gelecekte cumhurbaşkanlığı yapacak olan Lech Walesa ile grevlerin tüm ülkede ses getirmesini sağlamıştır. 1981’de ülkede uygulanan sıkıyönetim uygulanmış, Dayanışma Hareketi yasa dışı ilan edilmiş ve grubun öncüleri hapsedilmiştir. 1983’te sıkıyönetim kaldırılmış ve genel af ilan edilmiştir. 1988’de bir dizi yeni grevin akımı başlamış, göreve gelen yeni hükümet, Sovyetler Birliği’nde Gorbaçov aracılığıyla başlatılan reform hareketlerinden faydalanarak ekonomiyi liberalleştirmeye ve muhalefetle diyalog geliştirmeye çalışmıştır (Candan, 2014: 105).

Polonya’da, 1989 yılında gerçekleşen ünlü Yuvarlak Masa Görüşmeleri (Round Table Negotiations) ile siyasal ve ekonomik düzeyde piyasa ekonomisine geçiş için ilk adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu görüşmelerde, yeni siyasal sistemin pazarlığı yapılmış ve ülkenin demokratikleşme serüveni adına bu görüşmeler dönüm noktası olmuştur. Görüşmelerdeki pazarlıklar sonucunda ilk olarak Dayanışma (Solidarity) örgütlenmesi yasal hale getirilmiştir. Ulusal Meclis ise iki kanatlı hale getirilmiştir. Meclisin, alt kanadı Sejm ve Meclisin yeni kanadı olan Senato seçimlerine Dayanışma örgütlenmesinin katılmasının önü sınırlı da olsa açılmıştır. Bu durum yıllar sonra ülkede seçim yarışına izin verilmesi anlamına gelmektedir. Yapılan ilk seçimde Dayanışma seçim yarısına katıldığı tüm adaylıkları kazanmıştır ve Dayanışmanın desteklediği T. Mazowiecki liderliğinde yeni hükümet kurulmuştur. Bu sonuçla, Polonya’da 45 yıllık tek parti iktidarına dayalı komünist düzen de nihayete ermiştir (Çınar, 2009: 552).

1989 yılından sonra “Üçüncü Cumhuriyet” dönemini yaşayan giren Polonya’da bu süreçte özellikle siyasi ve ekonomik reformlarla, eski düzenin izleri silinmeye çalışılmıştır. Yuvarlak masa görüşmeleri sonrasında, 1992 Küçük Anayasası eski komünist düzeninin etkisine son vermek için kabul edilmiştir. 1997 yılında ise ülkenin anayasal kurumlarını düzenleyen ve demokrasinin yerleşmesi ve konsolidasyonu açısından önem taşıyan ve halen yürürlükte olan ülke Anayasası kabul edilmiştir (Candan, 2014: 106). Polonya, 1991’de Avrupa Konseyi, 1996’da OECD, 1999’da NATO ve 2004’te AB üyesi olmuştur.

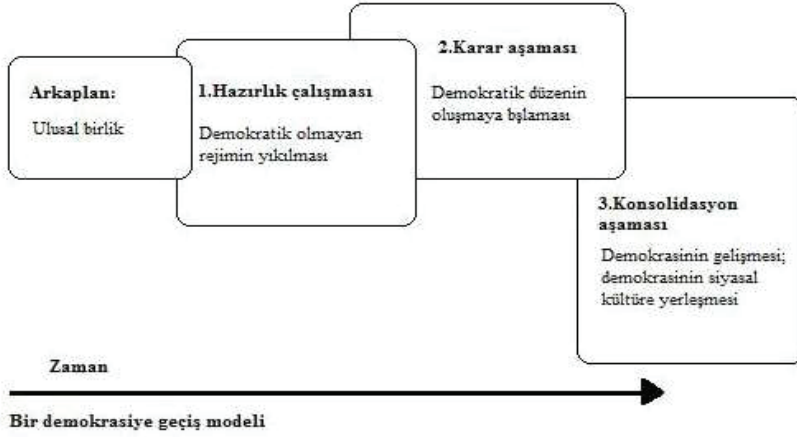
3. KOMÜNİZM SONRASI GEÇİŞ DÖNEMİ VE DEMOKRATİKLEŞME

Polonya, Sovyet rejimine başkaldıran ilk ülkelerden biridir. Doğu Bloğu ülkeleri arasında ilk rejim değişikliği ise 1989 yılında Polonya’da gerçekleşmiştir. Polonya’nın Sosyalist rejimden, liberal rejime geçen ilk ülke oluşu bu noktada özellikle hükümet sistemi değişikliği yüzünden siyaset bilimcilerin, serbest piyasa ekonomisine geçiş yüzünden ise iktisatçıların büyük oranda model ülke olarak çalışma konusunu oluşturmuştur.

Bağımsızlığın hemen ardından Polonya, demokratikleşme sürecine girmiştir (Bayır, 2011: 59).

Demokratikleşmenin çeşitli evreleri mevcuttur. Örneğin, “Transitoloji¹, demokratikleşmeyi; ‘geçiş’ ve ‘konsolidasyon’ olmak üzere iki aşamaya ayırmaktadır.” Komünist rejimden sonra “komünist olmayan hükümetlerin kurulduğu geçiş sürecinde, ülkede tam anlamıyla özgür seçimlerin yapılması, yeni bir anayasanın kabulü, demokratik kurumların oluşturulmaya başlanması ve bu kurumların sağlamlaştırılması çabaları söz konusudur.” Demokrasinin yerleşmesi ve konsolide olması açısından son derece önemli olan bu evreler, aşağıdaki tabloda daha net ifade edilmektedir (Sorensen Akt. Bayır, 2011: 59-60):

Tablo 1: Demokrasiye geçiş modeli

Kaynak: (Sorensen Akt. Bayır, 2011: 60)

Bu model de göz önüne alınarak Polonya’da 1989 sonrası dönüşümün iki boyutu mevcuttur. Birincisi, komünizmden demokrasiye, pazar ekonomisine ve Avrupa değerlerine geçiştir. İkincisi ise Polonya özelinde komünizm öncesi geleneklerine, tarihsel kurumlarına ve siyasal dinamiklerine dönüştür. Bu dönüşüm sürecinde Polonya hem uluslararası düzene ayak uydurmaya çalışmış hem de bölgesinde çeşitli ülkelerle işbirlikleri yaparak öncü ülke konumunu hedeflemiştir (Bayır, 2011: 56)

Demokratikleşme sürecinde siyasal, sosyal ve ekonomik değişim ve dönüşümlerle birlikte “güç, istikrarsızlık ve bunalım ortamları” da gelişmiştir. Ancak öncü siyasetçiler, belirli hedefler koyarak, bu süreci maksimum faydayla atlatmaya çalışmışlardır. Bu noktada Polonya’nın demokratikleşme sürecinin hemen başı olan 1991 yılı Aralık ayındaki başvuru ve 1992 yılında başvurunun 1992 yılında Polonya parlamentosu

¹ Bir ülkedeki siyasi, hukuki, ekonomik alanlarda otoriter rejimden demokrasiye geçiş sürecini anlatan siyaset bilimi kavramı.

tarafından onaylanmasıyla (Ersun, Akgür, 1998: 33). Avrupa Birliğine üyeliği birincil hedef yapmıştır. Bu süreçte AB'nin de desteği de alınmış ve özellikle kalkınma ve Batı kurumlarına uyum süreci hızlı ve verimli şekilde yaşanmıştır. Bu yüzden Avrupa Birliği, ülkede demokratik konsolidasyon adına toplumsal, siyasal ve ekonomik dönüşümlerde; değerlerin ve kurumların yerleşmesi için önemli bir itici güç işlevi görmüştür (Bayır, 2011: 63). Geçiş süreci ve demokratikleşmenin ana dinamikleri bu bağlamda ülke içinde yapılan anayasal düzenlemeler ve Avrupa Birliğine üyelik sürecinde uygulanan uyum kriterleri olarak gözükmektedir. Bu bağlamda çalışmamızın devamında bu konulara yer verilecektir.

3.1. Demokrasinin yerleşmesi ve korunmasında Polonya'da uygulanan Anayasalar

Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin neredeyse hepsi, komünizmin çöküşünden sonra, yeni anayasalar yazmaya ve kurumlarını liberal demokrasiye uygun duruma getirmeye başlamışlardır. Bu ülkelerden Polonya kendi geçmiş deneyimlerinden yararlanmayı tercih etmiş ve Avrupa'nın aynı zamanda ilk anayasası olan, 3 Mayıs 1791 Anayasası'nın kazanımlarını örnek almıştır. Bu deneyimlerin yanında ilerleme için Batı Avrupa'daki gelişmeler de takip edilmiştir. Bunun nedeni ise uluslararası norm ve belgelerinin anayasa taslaklarını hazırlamada önemli kaynaklar olmasıdır. Taslak hazırlama sürecinde özellikle "Avrupa İnsan Hakları Konvansiyonu ve Helsinki ve Kopenhag belgeleri gibi Birleşmiş Milletler konvansiyonları ile bölgesel düzenlemeler gibi uluslararası belgeler" incelenmiştir. Bu sayede, uluslararası hukuk ve anlaşmalar, ülkenin iç hukukunu oluşturmada etkili olmuştur (Demokrasi Konuları, 2004).

Polonya tarihinde, komünist rejimin kabul ettiği 1952 anayasasında çok az değişiklik mevcuttur. Bu anayasadaki en önemli değişiklikler 29 Aralık 1989'da yapılmıştır. Bu değişikliğe göre, "Marksist ideolojiyi uygulayan giriş bölümünden, Komünizm yanlısı PZPR'nin lider parti olma rolüne ve işçi sınıfının üstünlüğüne ilişkin ifadeler Anayasa'dan kaldırılmış ve devletin ismi Polonya Halk Cumhuriyeti yerine 'Polonya Cumhuriyeti' olarak değiştirilmiştir". "Rejimin niteliği, iktidarın kaynağı, partinin konumu, ekonomik sistemin özellikleri" gibi konularda yapılan bu değişiklikler, 1992 yılında kabul edilen ve Geçiş Anayasası niteliğindeki "Küçük Anayasa" olarak adlandırılan düzenlemelerde de devam ettirilmiştir. Yine komünizmle ilgili atıflar anayasadan çıkarılarak "rejimin nitelikleri, iktidarın kaynağı, komünizm yanlısı partinin konumu, ekonomik sistemin özellikleri" dahil bir çok konuda değişikliğe gidilmiştir (Bayır, 2011: 69-70).

Komünizm sonrası dönemde, yeni bir anayasanın oluşturulması süreci 2 Nisan 1997’de tamamlanmış ve yeni adı Polonya Cumhuriyeti Anayasası (Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej) şeklinde kabul edilmiştir. Yeni Polonya Cumhuriyet Anayasası “on üç bölüm ve 243 maddeden” oluşmaktadır. İlk bölümde cumhuriyetin niteliklerini tanımlanmış, ikinci bölümünde hak ve özgürlüklerle ilgili çerçeve çizilmiş ve üçüncü bölümünde hukukun kaynakları açıklanmıştır. Ayrıca, Polonya Cumhuriyet Anayasası’nın “4. Bölümde Sejm ve Senato’nun örgütlenme ve görevleri, 5.’de Cumhurbaşkanı, 6.’da Bakanlar Kurulu ve hükümet idaresi, 7.’de bölgesel hükümetler, 8.’de mahkemeler, 9.’da hakların savunulması ve devlet denetleme organları, 10.’da ise kamu maliyesi yer almaktadır. 11, 12 ve 13. Bölümler ise sırasıyla olağanüstü haller, anayasa değişiklikleri ve son/geçici hükümlere” yer verilmiştir (Bayır, 2011: 70-71).

Çalışmamızın ilk bölümünde değindiğimiz gibi demokrasinin yerleşmesi için gerekli olan Minimalist tanım çerçevesinde, kesintisiz tekrarlanan iki seçim ve yönetimin el değiştirmesi demokrasinin yerleşmiş olduğunun temel göstergesi kabul edilmişti. Bu bağlamda seçme ve seçilme özgürlüğüne indirgenecek ilk önemli gösterge 1991 özgür seçimleriyle Polonya tarihinde gerçekleşmiştir ve bu tarihten sonra otokrasiye geçişe meyilli herhangi bir temayül gözlemlenmemiş seçimler aralıksız anayasal düzen içinde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda seçimler ve siyasi partilerin kurumsallaşması demokratik konsolidasyon açısından önemli olgulardır.

Polonya’da 1989 sonrası demokrasiye geçişle birlikte çok partili bir siyasal sistem canlanmış ve siyasal sistemdeki siyasi partilerin sayısı yaklaşık 200’ü bulmuştur. Polonya Anayasasının 13. Madde’ sine göre, “programlarında totaliter yöntemlere veya nazizmi, faşizmi ve komünizmi esas alan eylemlere yer veren siyasal parti kurmak yasaktır”. Kurulan yeni demokratik yapının korunması adına bu kural elzemdir. Ancak Polonya’da siyasal partiler arasında temel görüş ayrımları zaten din ve ekonomi ekseninde yoğunlaşmaktadır (Bayır, 2011: 81). 1997 Anayasasında yapılan son değişikliklere göre “Polonya parlamentosunun her iki kanadı için (Sejm ve Senato) temsilciler dört yılda bir, doğrudan ve genel oy prensibine göre yapılan seçimlerle belirlenmektedir. Sejm’e temsilci seçme ve seçilme yası 21, Senato’ya ise 30’dur. Aynı kişi hem Sejm hem de Senato için aday olamamaktadır. Senato’da 100, Sejm’de 460 sandalye yer almaktadır.” 27 Ekim 1991’de gerçekleştirilen Polonya’nın özgür olarak yapılan ilk seçimlerinde 29 parti, parlamentonun Sejm kanadına milletvekili göndermiştir (Bayır, 2011: 81). Ancak, bu parçalı yapı ülkede 1993 seçimlerinde, %5 seçim barajının siyasi istikrarı yeniden sağlama adına uygulanmasını zorunlu kılmıştır. Bu tarihten sonra sağ ve sol kanat ara-

sında iktidarın el değiştirmeleri sıklıkla yaşanmıştır. Bunda ülkenin yüzde 98'leri bulan homojen leh nüfusu ve yine yüzde 90'ları bulan Katolik din birliğinin etkinliği büyüktür. Zira ülkede bu değişimlerde ideolojiden çok iç politikalarındaki siyasi, ekonomik ve sosyal politikaların etkinliği veya yetersizliği daha ön plandadır. Bu da demokrasinin yerleşikliği adına önemli bir nüanstır.

3.2. Demokratik düzenden geri dönüşü engelleyici güç: Avrupa Birliği siyasi kriterleri

Avrupa Birliği (AB), genişleme politikası bir zorunluluğu olarak, “aday ülkelerde siyasi istikrar ortamını sağlayacak katılımcı demokrasi anlayışının yerleşmiş olmasını ön koşul olarak aramaktadır”. Dolayısıyla AB, “insan haklarına saygı, hukukun üstünlüğü, azınlık haklarına saygı ve azınlıkların korunması ile ilgili kriterleri, genişleme politikası çerçevesinde bir ülkede katılımcı demokrasinin yerleşip yerleşmediğini tespit etmede kullanacağı siyasi araçlar” olarak belirlemiştir. Bu bağlamda genişleme sürecinde Kopenhag kriterleri, aday ülkelere uygulanacak olan temel kıstaslardır. Bu kriterlerden siyasi kriterler olarak adlandırılan bölümde ise AB'nin aday ülkelere yerine getirmesini istediği dört temel kriter bulunmaktadır. Bunlar; sırasıyla istikrarlı ve kurumsallaşmış bir demokrasinin var olması, hukukun üstünlüğü, insan haklarına saygı ve azınlıkların korunmasıdır (Erdal & Çolakoğlu, 2007). Diğer bütün aday ülkelere istendiği gibi Polonya'dan da AB üyelik sürecinde bu temel kriterlere uyum sağlaması beklenmiştir. Nitekim bu kriterler, ülke kurumlarında demokrasinin temel ilkelerinin yerleşmesine büyük katkıda bulunmuş ve “geriye dönüş tehlikelerini” ortadan kaldırma adına kalkan görevi görmüştür.

Kopenhag siyasi kriterlerinden birincisi olan “istikrarlı bir demokrasi” anlayışının var olmasıdır. AB'nin “istikrarlı bir demokrasi” anlayışından kasıt ise “siyasi istikrar, çoğulculuk, çeşitli devlet birimlerinin normal işlevlerini yerine getirebilmelerini sağlayan demokratik kurumlar, değişik siyasi partilerin dönüşümlü olarak iktidara gelmelerini sağlayan ve genelde muhalefetin rolünü tanıyan özgür ve adil seçimlerin gerçekleştirilmesi” gibi hususlar dikkate alınmakta ve değerlendirilmektedir. Bütün bu kriterler temelinde incelendiğinde Polonya'nın bu müktesebata uyum çerçevesinde hızlı ve pozitif bir dönüşüm gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür. Nitekim AB Komisyonu, Polonya ile ilgili 2002 ilerleme raporunda, “ülkenin siyasi kurumlarının istikrarlı bir şekilde çalışmakta olduğu ve 1997 yılında yürürlüğe giren anayasasının da bunu garanti ettiğini rapor etmiştir.” Ayrıca Polonya'da siyasi reform süreci AB ve NATO desteği ile birlikte sadece 15 yıl gibi kısa bir süre içerisinde gerçekleşmiştir. Bu durum insan hakları ve demokrasi konusunda faali-

yet gösteren uluslararası sivil toplum kuruluşlarının raporlarında da yer almaktadır (Erdal & Çolakoğlu, 2007). Daha önce de belirttiğimiz gibi Freedom House'un siyasi özgürlükler ve medeni haklar açısından değerlendirildiği ve ülkelerin özgürlük derecelerinin sınıflandırıldığı 2022 yılı değerlendirmesine göre de "özgür" kategorisindeki ülkelerden kabul edilmektedir.

Demokratik düzenin korunması adına önemi olan bir diğer kriter hukukun üstünlüğü; "çeşitli devlet birimlerinin normal işlevlerini yerine getirebilmelerini sağlayan anayasal kurumlar ile bağımsız yargının bulunması olarak tanımlanabilir." Hukukun üstünlüğü ilkesi açısından bağımsız yargının varlığı ve mahkemelerin hiçbir siyasi etki ve baskı altında kalmadan işlemesi büyük önem taşımaktadır. 1990- 1997 yılları arasında eski komünistler ve AB yanlısı partiler arasında gelgitlerle dolu bir dönem geçiren Polonya'da bu sürece rağmen bir AB karşıtlığının olmadığı görülmektedir. Polonya hükümeti, "1991 yılında Avrupa Konseyi'ne katılmış ve insan hakları ve temel özgürlüklerin korumasını ilke edinen Avrupa Konvansiyonu'nu imzalamış ve AB Komisyonu ve AB üyesi ülkeler arasında hakemlik görevi yapan Avrupa Adalet Divanı'nın kararlarıyla da bağlı olacağını ilan etmiştir." Bu şekilde Polonya hukukun üstünlüğü ilkesine bağlı olma konumuna doğru hızlı bir gelişme kaydetmiştir. Nitekim bu dönüşümün sonucu olarak da üyelik sürecinde büyük önem arz eden AB Konseyi, "1999 Helsinki Zirvesinde, Lüksemburg Beşlisi olarak tanımladığı Macaristan, Polonya, Estonya, Çek Cumhuriyeti ve Slovenya ile demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve azınlıklara saygı gösterilmesi ve korunmasını garanti eden kurumların varlığı ve istikrarlı işleyişi kriterine uyum sağlayan adaylar olarak müzakereye başlama kararı almıştır" (Erdal & Çolakoğlu, 2007).

Yine bu süreçte bir diğer önemli kriter insan hakları konusundaki gelişmelerdir. Avrupa Birliği, "demokrasi ve hukukun üstünlüğü kavramlarının temelini teşkil eden; insana saygı, özgürlük, eşitlik ve dayanışma gibi evrensel değerler üzerine kurulmuştur." AB, temin ettiği özgürlük, güvenlik ve adalet ortamı ile Birlik vatandaşlığı kavramını oluşturduğu için faaliyetlerinde insanı merkeze yerleştirmiştir. Polonya, insan haklarıyla ilgili olarak Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 7 ve 13 no lu protokollerine imzalamıştır. Aynı zamanda BM İnsan Hakları Masası'nın 2004 yılı sorumlusu olmuştur. "Ombudsmanlık kurumu, azınlıklar ve insan hakları alanlarında medeni, siyasi ve ekonomik hakların korunmasında" da etkin olmuştur (Erdal & Çolakoğlu, 2007).

AB'nin insan haklarının yanı sıra bu siyasi kriterlerde son olarak azınlık haklarında da önem verdiği görülmektedir. Nitekim Avrupa Tek

Senedinin önsözünde, “AB’nin kendi içinde oluşturmak istediği siyasi sisteme ilişkin olarak, senedi imzalayan üye devletlerin anayasalarında ve yasalarında, Avrupa İnsan Haklarını ve Temel Özgürlükleri Koruma Konvansiyonunda ve Avrupa Şartında tanınan temel haklara, özellikle özgürlük, eşitlik ve sosyal adalete dayanarak demokrasi için birlikte hareket etmeye birlikte karar verdikleri” yer almaktadır. 1992 Maastricht Antlaşmasıyla “birlik vatandaşlığı” kavramını kabul eden AB, bu antlaşmaya göre hangi üye ülkenin vatandaşı olursa olsun AB vatandaşlığının sağladığı insan hakları ve özgürlüklere sahip olacağını açıklamıştır. Polonya’da azınlık nüfusunun genel nüfusa oranı çok az olması, etnik farklılıkların ülke için ciddi bir sorun oluşturmasını engellemiştir (Erdal & Çolakoğlu, 2007), ancak azınlık haklarının korunmasında da ciddi şekilde tasarılar hazırlanmış ve ülke içinde herhangi bir ayrımın yapılmasına izin verilmemiştir.

Kısaca, bütün bu kriterlere uyum sürecinde Polonya’nın önemli ve başarılı bir dönüşüm geçirdiğini ve ülkede demokrasinin içselleştirilmesinde ve yerleştirilmesinde bu kriterlerin etkinliğinin önemi büyüktür. Nitekim bu doğrultuda ülkedeki gelişmeler AB tarafından da olumlu karşılanmış ve 2004 yılında Polonya AB üyeliğine kabul edilmiştir.

SONUÇ

Sovyetler Birliğinin dağılması ve Soğuk Savaşın sona ermesinin ardından dünyada liberal siyasi, sosyal ve ekonomik değerlerin zaferi ilan edilmiştir. Bu noktada eski otoriter ve totaliter rejimler demokrasi dışı özellikleriyle artık yeni dönemde muktedir kabul edilmeyen oluşumlar olarak kabul edilmektedir. Nitekim 1970’li yıllardan sonra üçüncü demokrasi dalgası olarak da adlandırılan bu döneme de tekabül eden süreçte çok partili hayata ve çoğulcu seçim süreçlerine olan iştirakle komünist sistem ardından Polonya önemli bir demokratik dönüşüm geçirmiştir. Bu süreçte, eski Doğu Bloğu yeni demokrasi ülkesi Polonya; tek partili komünist düzenden, çok partili demokrasiye geçiş sürecini sorunsuz bir şekilde tamamlayan örnek ülkelerden biri olmuştur. Aynı zamanda Polonya geçirdiği bu başarılı dönüşümle ve demokrasiyi adım adım kurumlarında içselleştirilmesiyle incelemeye değer bir ülke olarak siyaset bilimi açısından önem arz etmektedir.

Demokrasinin ve demokratik konsolidasyonun net olarak izlenebileceği bir serüvende, sürecin koruyucu ana dinamikleri olan anayasal düzenlemelerinin ve AB’ye uyumda gerekli olan aday ülkelerden istenen Kopenhag siyasi kriterlerinin etkinliğinin daha ön planda olduğu görülür. Özellikle AB’nin ekonomik, siyasi ve hukuk desteğini alması, Polonya’nın eski sistemden yeni sisteme başarılı bir şekilde entegre olmasında itici güç olmuştur. Diğer taraftan bu çerçevede Polonya’nın bu süreci ho-

mojen bir halk tabanıyla ve Katolik kilisenin mevcut ülke içi ağırlığıyla desteklenmesi, ülkede geri dönüşleri ve kaos ortamlarını görünmez kılmıştır. Ülke içi demokratik düzeni ve korunmasını, sağ veya sol ideolojik bir şekillendirmeye gidilmeden iktidar partilerinin ve halkın tam desteğı sağlamış ve sağlamlaştırmıştır. Bu noktada minimalist ve maksimalist şartlarla değerlendirilse ülke içi demokratik konsolidasyonun temel şartlarının sağlandığı ve geriye dönüş tehlikelerinin kısa vadede olmadığı görülür.

KAYNAKÇA:

- Akgün, B & Özşahin, M. C. (Kış 2011). Soğuk Savaş Sonrası Dünyada Demokratik Konsolidasyon Sorunu: Teorik Bir Çerçeve Anlayışı. *Uluslararası İlişkiler*, 7/28. 31-57.
- Akgün, B.&Özşahin, M.C. (2013). *Türkiye’de Demokratik Konsolidasyon ve Liberal Siyasal Kültür: Teorik Bir İnceleme(Rapor)*. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi. İnceleme-Araştırma dizisi; yayın no: 14.
- Demokrasi Konuları(2004), A.B.D. *Dışişleri Bakanlığı Elektronik Dergisi*. 9/1
- Durgun, G.B. (2013). Demokratik konsolidasyon ve hükümet sistemleri. *Yeni Türkiye*. 9/51. 246-256
- Bayır, Ö. E. (2011). *Soğuk savaş sonrası Atlantikçilik-Avrupacılık ikileminde Polonya dış politikası*. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Bingöl, Y.(2009). Bilgi çağında demokrasiye geçiş tartışmaları. *The Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management / Volume: IV FALL*109-126
- Candan, K.(2014). *1989 yuvarlak masa görüşmelerinden günümüze çeyrek asır: Polonya Cumhuriyeti’nde yarı-başkanlık sistemi*. (Ed: H. Y. Kaya). *Karşılaştırmalı Hükümet Sistemleri Yarı Başkanlık Sistemi (Fransa, Polonya ve Rusya Örnekleri)*. Ankara: TBMM araştırma merkezi yayınları.
- Çınar, T. (2009). *Polonya’da kamu yönetimi*. (Ed: B. A. Güler vd.) *Kamu yönetimiinde ülke incelemeleri*. Ankara. İmge Yayınları.
- Erdal L., Çolakoğlu, S. (Bahar 2007). Siyasi kriterler açısından Yunanistan, Polonya ve Türkiye’nin AB üyelik sürecinin değerlendirilmesi. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*. 2/2 . 69-97.
- Ersun C.,& Akgür M. (1998). *Polonya ülke profili, mevzuat ve Türk Girişimcileri*. İstanbul. İstanbul Ticaret Odası.
- Freedom House, *Freedom in the Wold 2002*, <https://freedomhouse.org/countries/freedomworld/scores?sort=desc&order=Total%20Score%20and%20Status>
- Heywood, A. (2014a). *Siyaset*. (Çev: B. B. Özipek, vd.) Ankara: Adres Yayınevi.
- Heywood, A. (2014b). *Siyasi ideolojiler*. (Çev.: A. K. Bayram, vd.) Ankara: Adres Yayınevi.
- Newton, K. & Deth, J.,W.,V. (2014). *Karşılaştırmalı Siyasetin Temelleri*, (Çev.:E. Saraçoğlu) Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Schmidt, M.G. (2002). *Demokrasi kuramlarına giriş*. (Çev: E. Köktaş). Ankara: Vadi Yayınları.
- The Economist, *Democracy Index 2021*, https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2021/?utm_source=economist&utm_medium=daily_chart&utm_campaign=democracy-index-2021

“

Bölüm 2

**E-TİCARET VE DİJİTAL STRATEJİLER
BAĞLAMINDA BAĞLI KURULUŞ
PAZARLAMASI ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME**

Nilgün KÖKSALAN¹

”

¹ Dr. Trakya Üniversitesi, Edirne Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, ORCID:
ID/0000-0002-2338-8074.

GİRİŞ

Tarihsel süreç içerisinde dünyada iktisadi, sosyal ve kültürel bağlamda birçok değişim yaşanmıştır. Bu değişimler bir yandan bireysel davranışları şekillendirirken diğer yandan toplumsal düzeyde de bir dizi dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Çağlar öncesinden bugüne uzanan zaman süresince ortaya çıkan gelişmelerle üretim biçimlerinden yaşam tarzlarına, insan ve toplum ilişkilerinden tüketim kalıplarına kadar hemen hemen her alanda köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Bu noktada özellikle son dönemde bilgi ve iletişim teknolojilerinde gerçekleşen ilerlemelerin üretim tüketim faaliyetlerinin yapısı, örgütsel işleyişi ile teknik ve yöntemleri üzerinde önemli etkilerinden bahsetmek mümkündür.

Toplumsal yaşamın dünden bugüne farklı ekonomik evrelerden geçtiği görülmektedir. Amerikalı yazar Alvin Toffler (1996), 1980 yılında kaleme aldığı ünlü kitabı “Üçüncü Dalga” (The Third Wave)’da insan topluluklarını geçirdiği ekonomik aşamalara göre üç kategoride incelemektedir. Buna göre; Birinci Dalga, tarım devriminden sonraki toplumu tanımlamaktadır ve bu toplum ilk avcı-toplayıcı kültürlerin yerini almıştır. Birinci Dalga toplumunda, tarım en önemli sermaye olarak kabul edilmektedir. Diğer yandan; İkinci Dalga, endüstriyel devrimin ardından gelen sanayileşme dönemini kapsamaktadır. Bu yapıda tarım toplumundan farklı olarak seri üretim, kitlesel dağıtım, kitlesel tüketim, kitlesel eğitim, kitlesel eğlence ve kitle iletişim araçları önemli hale gelmiştir. Sanayi toplumu olarak da adlandırılan İkinci Dalga aşamasında en önemli sermaye makine ve fabrikalar olarak nitelendirilmektedir. Son olarak, Üçüncü Dalga olarak ifade edilen dönem ise enformasyona dayalı bir çağı ifade etmektedir. Bilgi toplumu adıyla da anılan bu dönemde sermaye bağlamında enformasyon ve teknoloji öne çıkmaktadır. Bu çerçevede, geçmiş dönemlerden farklı olarak enerji kaynaklarının yenilenebilir olduğu, çalışanların tamamının işe gitmek zorunda kalmadığı ve üretim ve tüketim faaliyetlerinin giderek bireyselleştiği bir toplum yapısı göze çarpmaktadır.

Bugüne gelindiğinde artık dördüncü bir dalganın varlığından söz edilmektedir. Endüstri 4.0 olarak da tabir edilen paradigma, otomasyon, dijitalleşme ve entegrasyon gibi unsurlardan oluşmaktadır (Bonilla, vd. 2018: 13). Bu unsurlar çerçevesinde siber-fiziksel sistemler, gerçek zamanlı veri ve nesnelerin interneti gibi gelişmeler ön plana çıkmaktadır. Söz konusu gelişmeler ışığında günümüze kadar süregelen ekonomik ve toplumsal gelişmelerin bugünün dijital ekonomilerinin oluşumuna zemin hazırladığını söylemek mümkündür.

Dijital ekonomi, bilgisayar teknolojilerine dayalı bir ekonomik modeldir ve birçok alanda dijitalleşmeyi beraberinde getirmiştir. Dijital araç ve yöntemlerin kullanıldığı en önemli alanlardan biri iş ve ticaret yaşa-

mı olmuştur. Bu noktada özellikle son yıllarda üretim tüketim ilişkisinde elektronik ticaretin öne çıktığı gözlenmektedir. Yaygın kullanımda e-ticaret olarak ifade edilen elektronik ticaret, en genel anlamıyla internet üzerinden bilgisayar ağları yoluyla yürütülen ürün ve hizmet ticaretini tanımlamaktadır. E-ticaret gerek üretici işletmeler gerek tüketiciler açısından çeşitli avantajlar sağlayan bir iş modeli olarak kabul edilmektedir. İnternetin kullanımının başlamasıyla birlikte gündeme gelen bu ticaret şeklinde ürün tanıtımlarından ödeme ve dağıtım işlemlerine kadar birçok fonksiyon elektronik ortamlarda yürütülmektedir. Ortaya çıkışından bu yana her geçen gün gelişen ve özellikle Covid-19 pandemi döneminde önemli derecede bir ivme kazanan e-ticaret bugün çeşitli dijital pazarlama stratejilerinin hayata geçirilmesiyle giderek büyüyen bir sektör haline almıştır. Bu bağlamda dijital stratejilerde arama motoru optimizasyonu (SEO)'ndan sosyal medya pazarlamasına, e-mail pazarlamasından içerik pazarlamasına kadar farklı araçlar kullanılmaktadır.

Son yıllarda dijital pazarlama stratejileri arasında dikkat çeken uygulamalardan biri bağlı kuruluş pazarlamasıdır. Bağlı kuruluş pazarlaması, bir bağlı kuruluş bağlantısıyla yürütülen pazarlama çabaları sonrasında işletmeye kazandırılan müşteriler için bağlı kuruluşun ödeme aldığı internet tabanlı bir pazarlama yöntemidir. Yeni müşterilere ulaşması, performans odaklı olması ve esneklik sağlaması gibi açılardan giderek tercih edilen stratejilerden biri olan bağlı kuruluş pazarlaması işletmelerin tanıtıma dayalı harcamalarını düşürebilmektedir. Bu çalışmada elektronik ticaret ve dijital stratejiler bağlamında bağlı kuruluş pazarlaması konusunun irdelenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda çalışmada ilk olarak e-ticaret, ardından bağlı kuruluş pazarlaması kavramsal olarak açıklanarak e-ticaret ve dijital stratejiler bağlamında bir değerlendirme sunulmuştur.

1.E-TİCARET

Elektronik ticaret, bilgi ve iletişim teknolojilerinde gerçekleşen gelişmelere paralel olarak bugün tüm dünyada yaygın hale gelmiş bir ticaret şeklidir. Yeni dünya düzeninde gerek uluslararası şirketler, gerek küçük ve orta ölçekli işletmeler (KOBİ) için vazgeçilmez ekonomi ve pazarlama araçlarından biri olarak dikkat çekmektedir. Bu bölümde tanımı, türleri ve faydalarıyla kısaca e-ticaret olarak tabir edilen elektronik ticaret konusu hakkında açıklamalara yer verilmiştir.

1.1.E-Ticaretin Tanımı

Bilgi teknolojileri, talebin yapısı, tüketim anlayışları ve küreselleşme gibi olgular iş yapma şekillerinde çeşitli değişiklikler meydana getirmiştir. Özellikle bilgi teknolojileri alanında yaşanan hızlı ilerleme birçok işletmenin kısa bir zaman diliminde bu alana yönelik yatırımlarını da

hızlandırmasına neden olmuştur. Elektronik ticaret, yaygın kullanımıyla e-ticaret, işletmelerin ürün ve hizmet alım satımına ilişkin işlemlerinde öne çıkan bir iş yapma şekli olarak dikkat çekmektedir.

E-ticaret, “çevrimiçi olarak gerçekleşen ekonomik faaliyeti” ifade etmektedir. “Perakende alışveriş, bankacılık, yatırım ve kiralama” gibi her türlü ticari aktiviteyi kapsamaktadır. Günümüzde “mobil ticaret, elektronik fon transferi (EFT), tedarik zinciri yönetimi, internet pazarlaması, çevrimiçi işlem yürütme, elektronik veri alışverişi (Elektronik Data Interchange-EDI); envanter yönetim sistemleri ve otomatik veri toplama sistemleri” gibi teknolojilerden yararlanan e-ticaret, işlemleri yürütürken tipik olarak World Wide Web (www) ve bunun yanında “e-posta, mobil cihazlar, sosyal medya ve telefonlar” kullanmaktadır (Niranjanamurthy, vd. 2013: 2360).

E-ticaret, işletmelerin “Tam Zamanında Üretim” ve “Tam Zamanında” stratejik yeteneklerini dünya çapında geliştiren ticaret ortaklarına bağlamaktadır. E-ticaretin tanımı bağlamında “geniş bir görüş birliği” bulunmamaktadır. İletişim açısından, e-ticaret, “telefon hatları, bilgisayar ağları veya diğer yollarla bilgi, hizmet ve ürünleri veya çevrimiçi ödemeleri” temsil etmektedir. İş süreci perspektifinden ise “kurumsal işlemleri otomatikleştirmek için teknoloji uygulanması” e-ticaret olarak belirtilmektedir. Hizmet açısından, e-ticaret “endüstrinin, müşterilerin ve yönetimin isteklerine hitap eden” ve bir yandan “ürün verimliliğini artırırken ve hizmet sunumunu hızlandırırken diğer yandan maliyetleri düşürmenin bir yöntemi olarak öne çıkmaktadır. Çevrimiçi açıdan bakıldığında ise “internet ve diğer çevrimiçi kaynaklar için çevrimiçi alışveriş ve ürün ve bilgi dağıtımı” sunan bir alan olarak ifade edilmektedir (Jain, vd. 2021: 665).

“Günümüz senaryosunda çok hızlı büyüyen bir alan” olan e-ticaret en yalın ifadesiyle “elektronik eşya ve diğer her türlü şeyi alıp satmak için” kullanılan ticari bir yöntem olarak tanımlamaktadır (Saini ve Rathore, 2012: 93). Bir diğer tanımda, “kuruluşlar arasında veya kuruluşlar ile bireyler arasında değer yaratmak için ilişkiler oluşturmak, dönüştürmek ve yeniden tanımlamak için ticari işlemlerde elektronik iletişim ve dijital bilgi işleme teknolojisinin kullanılması” şeklinde ifade edilmektedir (Gupta, 2014: 1-2).

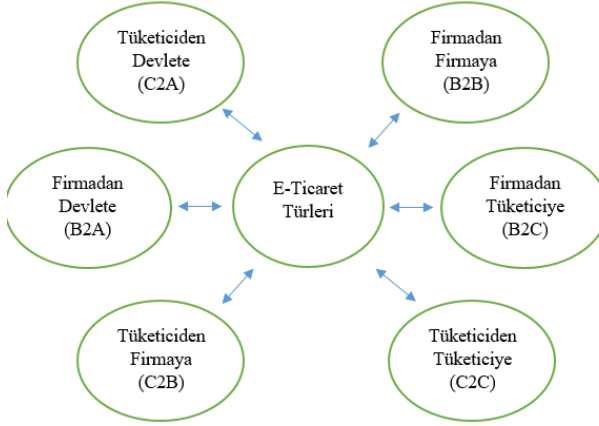
Daha geniş bir ifadeyle tanımlamak gerekirse, e-ticaret, “internet üzerinden iş yapmak, çevrimdışı olarak teslim edilen mal ve hizmetlerin yanı sıra bilgisayar yazılımı gibi “dijitalleştirilebilen” ve çevrimiçi olarak teslim edilebilen ürünler satmak” anlamına gelmektedir. Burada söz konusu olan elektronik ticaret “işletmeler arasında ya da işletmeler ve tüketiciler arasında” gerçekleşebilmektedir. Ancak internetin daha geniş bir potansiyelde ticari faaliyetler ve bilgi alışverişi yelpazesini kapsadığını

ifade etmek mümkündür. Örneğin, firmalara, bireylere ve hükümetlere mal ve hizmetler için sanal müzayede pazarlarının oluşturulmasını sağlayan elektronik bir altyapı sunmaktadır (Coppel, 2000: 4).

1.2. E-Ticaret İş Modelleri

E-ticaret, internet ve sanal ağların yaygın kullanımıyla birlikte popüler hale gelen bir ticaret yöntemidir. Kişisel ya da kurumsal bazda ürün ve hizmet alım satımını destekleyen e-ticaretin günümüzde farklı modellerde yapılabildiği görülmektedir. Bu bağlamda, e-ticareti temel olarak altı kategoride sınıflandırmak mümkündür. Bu kategoriler aynı zamanda Şekil 1’de gösterilmektedir (Jain, vd. 2021: 667):

Şekil 1. Özelliklerine Göre E-Ticaret Türlerinin Şematik Gösterimi

1.Firmadan Firmaya: Firmadan Firmaya e-ticaret, İngilizce “Business-to-Business” (B2B) ifadesinin karşılığı olarak “ürün ve hizmetlerin elektronik ortamda firmalar arasındaki ticaretini” tanımlar. Genel olarak “endüstriyel” firmaların kullandığı bir modeldir.

2.Firmadan Tüketicie: İngilizce “Business-to-Consumer” (B2C), ifadesinin karşılığıdır. Bu modelde, işletmeden nihai tüketiciye doğru bir ürün hizmet akışı gerçekleşmektedir. Geleneksel perakendeciliğin elektronik ortama taşınmış hali olarak ifade edilebilir. “Bilgisayar, elektronik ürünler, kitap, aksesuar, araba, yiyecek, finansal ürünler ve dijital yayınlar gibi tüketici ürünleri sunulmaktadır.

3.Tüketiciden Tüketicie: İngilizce karşılığı “Consumer-to-Consumer” (C2C) şeklindedir. Bu e-ticaret türü tüketiciler arasındaki ürün ve hizmet alışverişini kapsamaktadır. Genel olarak bu alışveriş “çevrimiçi bir işlem forumu sunan üçüncü bir tarafın” desteğiyle yapılmaktadır.

4.Tüketiciden Firmaya: Literatürde İngilizce olarak “Consumer-to-Business” (C2B) olarak geçen Tüketiciden Firmaya e-ticaret mo-

delinde, “ürün alışverişinin olağan bağlamı” tersine işlemektedir. Modelin yaygın kullanımının kitle kaynak kullanımına dayalı iş yapan şirketlerde gerçekleştiğini bahsetmek mümkündür. Logo önerileri ile fotoğraf, medya ve tasarım öğelerinin satışı örnek olarak verilebilir.

5. Firmadan Devlete: İngilizce karşılığı “Consumer-to-Administration” (B2A) ifadesidir. Bu model, işletme ve devlet arasında yürütülen elektronik işlemleri içermektedir. Son dönemde yaygın hale gelen “e-devlet” anlayışıyla birlikte, “vergileendirme, sosyal bakım, sağlık hizmetleri, yasal işlemler ve kayıtlar” gibi birçok işlem bu kapsamda yer almaktadır.

6. Tüketiciden Devlete: Tüketiciden Devlete elektronik ticaret İngilizce “Consumer-to-Administration (C2A) ifadesinin karşılığıdır. “Tüketiciler ve devlet arasında gerçekleşen tüm elektronik alımları” ifade eden bir yaklaşımdır. Buna göre, “eğitim (bilgi yayma, uzaktan eğitim, vb.); sosyal güvenlik (bilgi dağıtımı, ödeme yapma, vb.); vergiler (vergi beyannamelerinin verilmesi, ödemeler, vb.); sağlık (randevular, hastalıklar hakkında bilgi alma, ödemeler, vb.)” gibi uygulamaları içermektedir.

Sözü geçen kategorilerin yanı sıra, e-ticaretin “Devletten Tüketicieye” (Government-to-Consumer- G2C) ve “Devletten Firmaya” (Government-to-Business- G2B) gibi formları da mevcuttur. Buna göre, “ödeme sistemleri ve vergi uyumluluğunun kolaylığını artırmak ve maliyetini düşürmek için hükümetler tarafından bilgilerin iletilmesi veya alınması” amacıyla teknoloji kullanılmaktadır. Aşağıda yer alan Tablo 1’de e-ticaret ve daha geniş uygulamaları şu şekilde ifade edilmektedir (Coppel, 2000: 4):

Tablo 1. E-Ticaret ve Daha Geniş Uygulamaları

	Devlet (Government)	Firma (Business)	Tüketici (Consumer)
Devlet (Government)	G2G Örneğin, koordinasyon	G2B Örneğin, enformasyon	G2C Örneğin, enformasyon
Firma (Business)	B2G Örneğin, tedarik	B2B Örneğin, e-ticaret	B2C Örneğin, e-ticaret
Tüketici (Consumer)	C2G Örneğin, vergi	C2B Örneğin, fiyat	C2C Örneğin, müzayede

E-ticaret, çeşitli uygulamalar dahilinde kullanılmakta olup yaygın olarak ürünlerin internet üzerinden satın alınması ve satılması olarak kabul edilmektedir. Özellikle çevrimiçi pazarlama açısından perakende sektöründe günden güne önemi artan e-ticaret, B2B, B2C ve C2C gibi fırsatlarla tüketici pazarlarında son derece etkili olmaktadır.

1.3. E-Ticaretin Faydaları

İnternetin ortaya çıktığı 90'lı yılların başına bakıldığında, 1991 yılı itibariyle 3 milyondan az kullanıcı sayısı olan internet üzerinden e-ticaret uygulamalarının henüz başlamadığı görülmektedir. Ancak 1999 yılına gelindiğinde dönemin tahminlerine göre internet kullanıcı sayısı 250 milyona ulaşmış ve bu kullanıcıların dörtte biri elektronik ticaret sitelerinden yaklaşık 110 milyar USD tutarında bir alışveriş gerçekleştirmiştir (Coppel, 2000: 3). Günümüze gelindiğinde ise bu rakamın dünya ölçeğinde 2021 yılı itibariyle yaklaşık 5,2 trilyon USD seviyesine ulaştığı belirtilmektedir (Statista, 2022).

E-ticaret, zaman içerisinde “geleneksel pazarlar ile küresel pazarlar arasındaki ayrımın daralmasını” sağlamıştır. Bununla birlikte internet ve web tabanlı teknolojilerin gelişimi sonucunda hem rekabetin hem tüketicilerle iletişimin şeklini değiştiren e-ticaret uygulamalarının iş dünyasında adeta bir “devrim” niteliği taşıdığını ifade etmek mümkündür. Dünden bugüne ticaret hayatına kazandırdığı yeni boyutla gerek işletme ve kuruluşlar gerek tüketiciler için sayısız avantajlar barındıran e-ticaretin genel olarak faydalarını şu başlıklar altında toplamak mümkündür (Gupta, 2014: 1-6):

1.İşlem maliyetleri: İlk olarak e-ticaretle, alıcılar geleneksel bir tedarik zincirinde olduğu gibi tedarikçiler, ürünler ve fiyatlar hakkında bilgi aramak için birden fazla aracı kullanma gereği duymamaktadır. Bu durumda arama maliyetleri düşmektedir. İnternet, harcanan para, zaman ve çaba açısından daha verimli bir bilgi kanalı olarak dikkat çekmektedir. İkinci olarak, fatura, satın alma siparişleri ve ödeme planları gibi işlemlerde işleme maliyeti azalmaktadır. Bu sayede aynı zamanda süreçler telefon ve faksa göre daha hızlı gerçekleşmektedir. Üçüncü olarak, çevrimiçi işleme uygulamaları, envanter yönetimi ve lojistiği geliştirerek maliyetleri düşürmektedir.

2.Aracısızlaştırma: E-ticaret yoluyla tedarikçiler alıcılarla doğrudan etkileşim kurabilmekte ve işlem yapabilmektedir. Bu şekilde aracılar ve distribütörler ortadan kalkmaktadır. E-ticaret diğer yandan yeni aracı biçimlerini ortaya çıkarmaktadır. Örneğin e-pazarlar, tedarik zincirinde tedarikçilerle müşteriler arasında yer alarak bir aracılık rolü üstlenmektedir.

3.Fiyatlandırmada Şeffaflık: E-ticaretin daha belirgin faydaları arasında yer almaktadır. E-pazarlarda çok sayıda alıcı ve satıcı tek bir çatı altında toplanmakta ve piyasa fiyat bilgilerini katılımcılara sunmaktadır. Diğer taraftan internet tek bir satın alma veya işlemle ilgili bilgilerin yayınlanmasına izin vermekte ve bilgilerin kolayca erişilebilir ve kullanılabilir olmasını sağlamaktadır. Fiyatlandırmada şeffaflığın artmasıyla piya-

sadaki fiyat farklılıkları azalmakta ve alıcıların fiyat karşılaştırmaları ve daha iyi satın alma kararları almaları mümkün olmaktadır.

2.BAĞLI KURULUŞ PAZARLAMASI

Son yıllarda teknoloji ve internetin gelişim hızı küresel bazda insanlar arası bilgi, ürün ve hizmet paylaşımının da artışı beraberinde getirmiştir. Dijital çağ olarak adlandırılan günümüzde alışveriş, iletişim, otomasyon, nesnelerin interneti, yapay zeka gibi çeşitli oluşumlar yaşamın hemen hemen her alanını etkisi altına almış durumdadır. Bu noktada işletme faaliyetlerinin de dijital çağda gerçekleşmekte olan dijital dönüşüm süreçlerinden fazlasıyla etkilendiğini ifade etmek mümkündür. Dijital pazarlama ve dijital pazarlama ekseninde ortaya konan yeni yaklaşımlar rekabetçi piyasalarda işletmelere avantajlar getirebilmektedir. Bu bölümde, dijital pazarlama ve bağlı kuruluş pazarlaması kavramlarından bahsedilerek bağlı kuruluş pazarlamasının e-ticaret işletmeleri üzerindeki etkisi üzerinde durulmuştur.

2.1.Dijital Pazarlama ve Stratejileri

Günümüzde internet, sosyal medya ve mobil uygulamalar insan yaşamında önemli yer tutan dijital iletişim araçları arasında bulunmaktadır. Bugünün insanı çevrimiçi ortamlarda daha çok zaman harcamakta ve bunun bir sonucu olarak sosyal medya gibi platformlarda kullanıcı sayısı her geçen gün artmaya devam etmektedir. Dijital kanalların giderek insan yaşamının her alanında etkisini göstermesi işletmelerin dijital stratejiler konusunda yeni yaklaşımlar geliştirmesini gerekli kılmaktadır. Özellikle dijital ve sosyal medya ortamlarında tüketici davranışlarını etkileme çabaları dijital pazarlamayı son dönemde popüler hale getirmiştir.

Dijital pazarlama, pazarlamada yeni bir yaklaşım olarak geniş bir kavramı tanımlamaktadır (Rowley, 2008; Järvinen vd., 2012; Zhuang, vd., 2017). “Yeni ve mevcut mal ve hizmetleri pazarlamanın ve reklamını yapmanın en son yollarından biri” olan dijital pazarlama ve “yeni müşterilere ulaşmak ve mevcut müşterilerin çıkarlarını korumak için bir araç” olarak kullanılmaktadır. “Cep telefonları, sosyal medya, web reklamcılığı, Arama Motoru Optimizasyonu (Search Engine Optimization- SEO), ve diğer birçok yöntem” gibi araçların kullanıldığı dijital pazarlama çağında “artık müşteriler ürün veya hizmetlerle ilgili bilgilere ihtiyaç duyduklarında ve istedikleri zaman erişebilmekte ve firmaların broşürlerinde yayınladıkları literatüre ve hatta yıllık raporlara bağlı kalmamaktadır” (Tandon, vd., 2020: 413).

Dijital pazarlama çerçevesinde kullanılan kanalları farklı şekillerde sınıflandırmak mümkündür. Bunun bir yolu iletişimi hangi tarafın (şirket

veya hedef kitle) kontrol ettiğine ve iletişimin tek yönlü veya çift yönlü olmasına göre yapılan sınıflandırmadır. Bu sınıflandırma Tablo 2’de şu şekilde gösterilmektedir (Taiminen ve Karjalauto, 2015: 4):

Tablo 2. *Dijital Pazarlama Kanallarının Sınıflandırılması*

	Yüksek İşletme Kontrolü	Düşük İşletme Kontrolü
Tek-yönlü	Web sitesi E-posta bültenleri Çevrimiçi dizinler Banner reklamlar	Arama Motoru Optimizasyonu (SEO) Arama Motoru Reklamcılığı (SEA)
Çift-Yönlü	Şirket tarafından oluşturulan bloglar Şirketin kendi toplulukları	Sosyal Medya

Tek-yönlü kanallar incelendiğinde web sitesi ve e-postalar üzerinde işletme kontrolünün yüksek olduğu görülmektedir. Web sitelerinde şirketler bir bilgiyi her an herkese sunabilir. E-postalar ise iki yönlü gibi görünmesine rağmen genel olarak işletmelerin müşterilerle ilişki kurmak ve sürdürmek amacıyla promosyonlar hakkında bilgi verdiği ve haber bültenleri gönderdiği bir araçtır. Çevrimiçi reklamcılık da yine işletmelerin yüksek kontrolünde yer alan araçlar arasındadır. Tek yönlü kanallardan Arama Motoru Optimizasyonu (Search Engine Optimization- SEO),ve Arama Motoru Reklamcılığı (Search Engine Advertising-SEA), işletmelerin düşük kontrollü dijital pazarlama araçlarındandır. SEO, anahtar kelime optimizasyonu, SEA ise ücretli reklamlarla web sitelerinin arama motor sayfalarında üst sıralarda olmasını sağlamaktadır. Diğer taraftan çift yönlü kanallar ise, bloglar, topluluklar ve sosyal medya şeklindedir. Sosyal medya üzerinde şirket kontrolü düşüktür. Sosyal medya işletmelerin müşterilerle doğrudan bağlantı kurmasında yardımcı olur. Bloglar ve topluluklar üzerinde ise şirket yüksek kontrole sahiptir. İşletme bloglarda düzenleme yapabilir ve yorumları yönetebilir (Taiminen ve Karjalauto, 2015: 4-5).

Dijital pazarlama uygulamaları içerisinde işletmeler farklı stratejilerden yararlanabilmektedir. Bu stratejiler arasında öne çıkanlar; e-posta pazarlaması, sosyal medya pazarlaması ve bağlı kuruluş pazarlaması şeklinde sıralanabilir. Bunun yanı sıra içerik pazarlaması, gerçek zamanlı pazarlama gibi son dönemde dikkat çeken uygulama ve taktiklerden de bahsetmek mümkündür.

Sosyal medya pazarlaması son yıllarda sosyal medya kullanımının yaygın hale gelmesiyle birlikte işletmelerin dikkatini çeken bir dijital pazarlama stratejisidir. Sosyal medya pazarlaması tanım olarak “web sitesi trafiğini çekmek veya farklı iletişim platformlarını kullanarak web’deki

tüketicilerin dikkatini çekmek için stratejilerin geliştirildiği ve uyarlandığı bir süreç” olarak ifade edilebilir (Oyakhire, 2021: 9). Tüketicilerle kurduğu bağlantılardan yola çıkarak “ilişkisel pazarlama” ile de ilişkilendirilen sosyal medya pazarlaması, günümüzün en hızlı gelişen dijital stratejilerindendir. Twitter, YouTube, LinkedIn, Facebook, Instagram, Bloglar ve Forumlar vs. gibi sanal platformlar aracılığıyla yürütülen sosyal medya pazarlaması, işletmelerin ürün ve hizmet tanıtımlarında kullanılan popüler bir araç olarak öne çıkmaktadır. Diğer bir dijital pazarlama stratejisi olarak e-posta pazarlaması işletmelerin e-posta aracılığıyla tüketicilerle kurduğu bağlantılara dayanan bir stratejidir. E-posta bugün “pazarlama ve e-ticarete en son güvenilir araçlar” arasında kabul edilmektedir. “Dijital mesaj alışverişinin en hızlı yolu” olarak ifade edilen e-posta pazarlaması ticari pazarlamanın avantajlı yöntemleri arasında sayılmaktadır (Sabbagh, 2021: 14).

2.2.Bağlı Kuruluş Pazarlaması

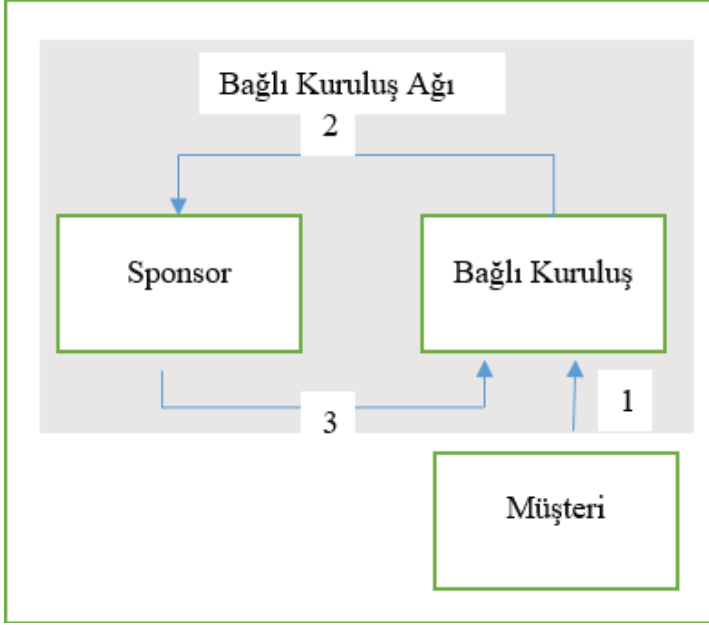
Günümüzün “hiper rekabet” ortamında web sitelerinin kendi pazarlarında diğerlerine göre rekabet avantajı elde etmeyi ve tarayıcıları (browser) çekme konusunda zorlandığı görülmektedir (Brear ve Barnes, 2008: 2). Dolayısıyla işletmeler web trafiğinin artırılması açısından birçok farklı dijital strateji kullanmaktadır. Bu stratejiler içerisinde en önemlilerinden biri “Bağlı Kuruluş Pazarlaması” olarak adlandırılan uygulamadır. Müşteri edinmenin önemli bir kaynağı haline gelen Bağlı Kuruluş Pazarlaması, “ürün ve hizmet satıcılarını ortak çıkarlara sahip bir grup müşteriye birbirine bağlayan web sitelerini veya profesyonel yönlendirme hizmetlerini içermektedir (Libai, vd., 2003: 303).

Bağlı kuruluş pazarlaması, “bir firmanın, bağlı kuruluşun pazarlama çabasıyla yönlendirilen her müşteri için bağlı kuruluşlara geri ödeme yaptığı, performans dayalı, internet pazarlamasının önde gelen ve çağdaş bir türü” olarak ifade edilmektedir (Dwivedi, vd., 2017: 33). Diğer bir ifadeyle ise “bağımsız pazarlamacılar için “trafiği dönüştürme” (örneğin, bir satışla sonuçlanan tıklamalar) karşılığında bir komisyon ödendiği, işlem başına ödeme veya satış başına ödeme reklamcılığının popüler bir biçimi” olarak tanımlanmaktadır (Chachra, vd., 2015: 41).

Bağlı kuruluş pazarlamasında temel olarak üç taraftan söz edilmektedir. Bu taraflar, genel olarak bağlı kuruluşlar, sponsor ve müşteriler olarak adlandırılmaktadır. Şekil 2’te yer alan grafiğe göre, 1 sayısal sembolüyle ifade edilen eylem, potansiyel müşterilerin bağlı kuruluşun web sitesini ziyaret etmesine yönelik ikna etme faaliyetlerini tanımlamaktadır. 2 sembolüyle ifade edilen eylemde, müşterinin önceden tanımlanmış bir eylemi (yani satın alma, form doldurma, e-posta adresi kaydı vb.) sponsorun web sitesine yönlendirilmesi ve 3 sembolüyle ifade edilen eylem ise,

siparişin değeri/müşteri tarafından gerçekleştirilen varsayılan eylemlerin sayısı için sponsorun ödediği komisyonu tanımlamaktadır (Mazurek ve Kucia, 2011: 2).

Şekil 2. Bağlı Kuruluş Pazarlaması Mekanizması

Bağlı kuruluş pazarlaması literatürü incelendiğinde modelde yer alan taraflara ilişkin farklı adlandırmaların da kullanıldığı görülmektedir. Bu noktada öne çıkan adlandırmalardan birinde tüccar, müşteri, bağlı kuruluş ve bağlı kuruluş grubundan bahsedilmektedir. Buna göre:

- *Tüccar*: mal ve hizmeti satan kuruluş;
- *Müşteri*: mal ve hizmet satın almak isteyen varlık;
- *Bağlı kuruluş*: mal veya hizmetlerin reklamını yapan kuruluş ve
- *Bağlı kuruluş grubu*: idareyi yöneten varlık olarak tanımlanmaktadır (Brear ve Barnes, 2008: 3).

Diğer bir tanımlamada ise bağlı kuruluş pazarlaması sistemine dahil olan taraflar “bağlı kuruluş pazarlama tüccarı” ve “bağlı kuruluş veya yayıncı” şeklindedir. Bağlı kuruluş pazarlama tüccarı, çevrimiçi reklamcılık yoluyla ürün ve hizmet satmayı amaçlayan web sitelerini tanımlamaktadır. Bu tüccarlar, “web’in en büyük satıcılarından ana-pop (mom-and-pop) özel sitelerine kadar” e-ticareti kapsamaktadır. Bir bağlı kuruluş veya yayıncı ise ziyaretçilerine bağlantılar sunan bir web sitesi olarak sistemde yer alır. Bu kişi ya da kurum bir bloğa/foruma bir ürün (örneğin bir kitap) gönderirken bir satış ortağı okuyucuların satın almalarını kolaylaştırmak

amacıyla bir e-ticaret sitesine (örneğin Amazon) bağlantı sunabilmektedir. Bu bağlı kuruluş bağlantıları yayıncıya ödeme sağlarken içeriği de daha kullanışlı hale getirmektedir (Edelman ve Brandi, 2014: 4).

Bağlı kuruluş pazarlamasına ilişkin bugün içerik üreticilerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Buna göre içerik üreticisi ile bağlı kuruluş pazarlama şirketi ve bağlı kuruluş pazarlama şirketi ile tüccar arasında olmak üzere iki ilişkiden bahsedilebilir. Bu bağlamda, bağlı kuruluş pazarlama süreci genel olarak şu şekilde işlemektedir (Mathur, vd., 2018: 122):

- Tüccarlar ve içerik üreticileri bağlı bir pazarlama şirketine kaydolur.
- İçerik üreticileri bağlı kuruluş pazarlama şirketi aracılığıyla satışları artırır. Bu satışlar içerik üreticilerinin dağıtması için bağlı kuruluş pazarlama şirketi tarafından yayınlanan özelleştirilmiş URL'ler (bağlı kuruluş URL'leri olarak adlandırılır) aracılığıyla izlenir.
- Satış ortağı URL'leri kullanılarak her satış yapıldığında, satıcı, içerik oluşturucuya bağlı kuruluş pazarlama şirketi aracılığıyla satıştan bir pay öder.

Bağlı kuruluş modeli içerisinde yer alan aktörler gerçekleştirilen süreçte çeşitli ekonomik ve sembolik faydalar sağlamaktadır. Sponsor, bağlı kuruluş ve müşterinin elde ettiği temel faydalar Tablo 3'te şu şekilde özetlenmektedir (Mazurek ve Kucia, 2011: 2):

Tablo 3. Bir Bağlı Kuruluş Ağı İçindeki İşbirliğinden Doğan Faydalar

Sponsor İçin Faydaları	Bağlı Kuruluş İçin Faydaları	Müşteri İçin Faydaları
İnternet tanıtım faaliyetlerinin işlem işlevinin güçlendirilmesi	Müşteriler için ilgi çekici, değerli, güvenilir çevrimiçi varlık oluşturmaya odaklanmak	Bağlı hizmet üyelerinin tavsiyeleri veya görüşleri şeklinde katma değer elde etme imkanı
İnternet promosyon harcamalarının e-satışlarla ilişkilendirilmesi	Tanıtım mesajlarının bağlamını web sitelerinin temel değeri ve ziyaretçilerinin ihtiyaçları ile ilişkilendirmek	Bilgilerinin toplanmasının zor olabileceği istenen ürünle temas
Tutundurma faaliyetleri bütçelerinin satış faaliyetlerine kaydırılması	Sponsorlarla işbirliğinin şeffaflığı – satış sorumluluğunu almak	Sponsorun doğası gereği “sübjektif” e-platformları dışında başka kaynaklardan bir ürünle ilgili bilgi toplanması

Tanıtım faaliyetlerine ayrılan sürenin kısaltılması	Müşterileri satın almaya ikna etme karşılığında belirli finansal araçlar elde etme olasılığı	
Sponsorun ürünlerinin tanıtımından bağlı kuruluşun sorumlu tutulması		

Bağlı kuruluş pazarlaması, özünde “bir firma veya tüccar ile bir bağlı kuruluş arasında, bağlı kuruluşun web sitesini ziyaret eden belirli bir eylem için satıcı tarafından bağlı kuruluşa bir ödeme gerçekleştirilen bir anlaşmayı” içermektedir. Bu ücretlendirme:

- Başlatılan her satış için (işlem başına maliyet),
- Bir ziyaretçi tarafından gerçekleştirilen (haber bülteni aboneliği gibi) belirli işlemler için (olasılık başına maliyet),
- Belirli bir bağlantıyı tıklayan her müşteri için (tıklama başına maliyet) ve
- Her 1000 reklam gösterimi için (mil başına maliyet) şeklindedir (Gregori, vd., 2014: 197).

Son dönemde özellikle blog yazarları ve web siteleri için gelir elde etme bağlamında birtakım faydalar barındıran bağlı kuruluş pazarlamasından aynı zamanda “çevrimiçi tüccarların ürünleri için özelleştirilmiş ve hedefli reklamcılık yoluyla” yararlandığı söylenebilir. Buna örnek olarak, “bir satış ortağının, bisiklete ilişkin bir blogda bir bisikleti incelediğinde, bisiklet satıcısının, satıcının bir reklam ögesi oluşturmaya veya doğrudan blog abonelerine reklam vermesine gerek kalmadan blog okuyucularından satış alabilmesi” verilebilir. Burada tüccar her bu tür satış için bağlı kuruluşa bir komisyon ödemektedir (Chachra, vd., 2015: 41). Bağlı kuruluş pazarlamasında promosyon ödemeleri “genellikle performans” dayalıdır ve genel olarak her satın alma işlemi için 5 USD ya da %10 reklam ücreti söz konusu olmaktadır. Bunun yanında standart kurallar geçerliken satış ortağı yalnızca; bir kullanıcı bir satış ortağının sitesine göz atarsa, kullanıcı satıcıya bağlı kuruluşların özel olarak kodlanmış bağlantısını tıklarsa ya da kullanıcı satıcıdan bir satın alma işlemi gerçekleştirirse komisyon kazanabilmektedir (Edelman ve Brandi, 2014: 2-3).

SONUÇ

Günümüzde internet, günlük pratiklerden iş dünyasına kadar birçok alanda bireysel ve toplumsal yaşamı etkileyen bir olgu halini almıştır. Özellikle son yıllarda ivme kazanan dijital dönüşümle birlikte toplumsal ve sektörel bazda geleneksel yöntemlerin yerini dijital teknoloji tabanlı çözümlere bıraktığı gözlenmektedir. Küresel rekabetin yoğunlaştığı bu-

günün ekonomilerinde artık üretim tüketim faaliyetleri açısından yaratıcı, insan odaklı, inovatif ve sürdürülebilir yeni iş modellerinin hızla öne çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda dijital dönüşüm sürecinin en önemli ayağını oluşturan e-ticaret değişen dünya düzeniyle beraber hedef kitle ile kurulması amaçlanan iletişim ve etkileşimlerde kritik önem taşımaktadır.

E-ticaret temel olarak dünya genelinde internet ve teknolojinin gelişimiyle beraber ticari faaliyetlerde hakim olan geleneksel pazar yerlerinin dijital platformlara taşınmasına ilişkin bir kavramdır. Ürün ve hizmetlerin internetin sağladığı hızlı iletişim, ödeme, dağıtım vb. kolaylıklar çerçevesinde tüketicilerle çevrimiçi ortamlarda buluşturulduğu bir sistem sunan e-ticaret, işletmelere fiziki mağaza kurma, stoklama ve depolama gibi maliyetlerinin düşürülmesi noktasında sağlayabildiği avantajlarla ticaret türleri arasında ön plana çıkmaktadır. Son yıllara gelindiğinde dijitalleşme, sosyal medya ve küreselleşme gibi olguların hayatın hemen hemen her alanını etkisi altına almış olmasının, e-ticaretin yeni dünya düzeninin yükselen iş modelleri arasında yer almasına katkı sunan önemli gelişmeler arasında olduğunu ifade etmek mümkündür.

Dijitalleşen dünyada e-ticaret sektörünün her geçen gün büyümeye devam ettiği görülmektedir. Dünya ölçeğinde e-ticaretin gelecek yıllarda 8,1 trilyon USD’lık bir değere ulaşacağı tahmin edilmektedir. Dünyanın önde gelen e-ticaret platformlarından Çin kökenli bir şirket olan “Alibaba” grubunun 2022 yılında çevrimiçi satışta 700 milyar USD’lık bir satış rakamına ulaştığı görülmektedir (Statista, 2022). Ülkemiz açısından bakıldığında ise 2021 yılının ilk 6 ayında e-ticaretin genel ticaret oranının % 17,6 şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Bu rakamların yanı sıra, 2022 yılı itibarıyla e-ticaret hacminin yurtiçi harcamalarda 308 milyar TL, diğer ülkelerden alımlar 24,7 milyar TL ve diğer ülkelerin ülkemizden alımları ise 15,8 milyar TL düzeyine ulaştığı görülmektedir (E-Ticaret Bilgi Platformu, 2022). Tüm bu rakamlar e-ticaret sektörünün stratejik önemini ortaya koyması açısından dikkat çekicidir.

E-ticaret gerek işletmeler gerek tüketicilere sağladığı faydalar bağlamında ön plana çıkan bir iş modelidir. Bu iş modelinde işletmeler küresel pazarlarda işletmeden tüketiciye (B2C-Business to Customer); işletmeden işletmeye (B2B-Business to Business); tüketiciden işletmeye (C2B- Customer to Business) ve tüketiciden tüketiciye (C2C, Customer to Customer) gibi şekillerde ürün ve hizmet alım satım işlemleri gerçekleştirilmektedir. Rekabetin yoğun olduğu küresel pazarlarda stratejik üstünlük sağlamaya yönelik işletmelerin pazarlama çabalarında yenilikçi yöntemler öne çıkmaktadır. Bu noktada, dijitalleşen iş dünyasında bugünün popüler bir pazarlama uygulaması haline gelen bağlı kuruluş pazarlamasının dikkat çektiği görülmektedir.

Bağlı kuruluş pazarlaması, ürün ve hizmete ilişkin işletmeler arasındaki işbirliği esasına dayanan bir pazarlama tekniğidir. Bağlı kuruluş pazarlamasında, bir kişi ya da işletme belli bir komisyon karşılığında başka bir kişi ya da işletmenin ürün ve hizmetlerinin tanıtımı gerçekleştirilmektedir. Buradaki ana amaç, işletmenin başka bir hedef kitleye ulaşarak müşteri ağını genişletmesidir. Bu strateji hem üretici hem aracı ve tüketiciler bağlamında bir işin büyütülerek geliri artırmanın önemli yollarından biri olarak kabul edilmektedir. Son dönemde özellikle sosyal medya platformlarının kullanımının yaygın hale gelmesiyle birlikte pazarlama sürecinde etkileyici (influencer)'lerden faydalanma olgusu dikkat çekmektedir. Söz konusu gelişmeler ürün ve hizmetlerin hedef kitleyle buluşmasında, markaya yönelik yürütülen tanıtım ve bilgilendirme faaliyetlerinde ve tüketicinin karar alma süreçlerinde avantajlar sağlamaktadır. Buradan hareketle bağlı kuruluş pazarlamasının e-ticaretin gelişimi üzerinde önemli etkileri olduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Bonilla, S.H., Silva, H.R., Terra da Silva, M., Franco Gonçalves, R. ve Sacomano, J.B. (2018). Industry 4.0 and Sustainability Implications: A Scenario-Based Analysis of the Impacts and Challenges. *Sustainability*, 10, 1-24.
- Brear, D. ve Barnes, S. (2008). Assessing the Value of Online Affiliate Marketing in The UK Financial Services Industry. *International Journal of Electronic Finance*, 2(1), 1-17.
- Chachra, N., Savage, S. ve Voelker, G. M. (2015). Affiliate Crookies: Characterizing Affiliate Marketing Abuse. <https://www.deepdyve.com/lp/association-for-computing-machinery/affiliate-crookies-characterizing-affiliate-marketing-abuse-bq3aB9Z22p>, Erişim Tarihi: 10.12.2022.
- Coppel, J. (2000). E-Commerce: Impacts and Policy Challenges. OECD Economics Department Working Papers No.252, <https://doi.org/10.1787/18151973>.
- Dwivedi, Y. K., Rana, N. P., Alryalat, M. A. A. (2017). Affiliate Marketing: An Overview and Analysis of Emerging Literature. *The Marketing Review*, 17(1), 33-50.
- Edelman, B. ve Brandi, W. (2014). Risk, Information, and Incentives in Online Affiliate Marketing. *Journal of Marketing Research* 52(1), 1-12.
- Gregori, N., Daniele, R. ve Altınay, L. (2014). Affiliate Marketing in Tourism: Determinants of Consumer Trust. *Journal of Travel Research*, 53(2), 196-210.
- Gupta, A. (2014). E-Commerce: Role Of E-Commerce In Today's Business. *International Journal of Computing and Corporate Research*, 4(1), 1-8.
- E-Ticaret Bilgi Platformu (2022). <https://www.eticaret.gov.tr/istatistikler>, Erişim Tarihi: 10.12.2022.
- Jain, V., Malyiva, B. ve Arya, S. (2021). An Overview of Electronic Commerce (e-Commerce), *Journal of Contemporary Issues in Business and Government*, 27(3), 665-670.
- Järvinen, J., Töllinen, A., Karjaluo, H. ve Jayawardhena, C. (2012). Digital and Social Media Marketing Usage in B2B Industrial Sector. *Marketing Management Journal*, 22(2), 102-117.
- Libai, B., Biyalogorsky, E. ve Gerstner, E. (2003). Setting Referral Fees in Affiliate Marketing. *Journal of Service Research*, 5(4), 303-315.
- Mathur, A., Narayanan, A. ve Chetty, M. (2018). Endorsements on Social Media: An Empirical Study of Affiliate Marketing Disclosures on YouTube and Pinterest. In *Proceedings of the ACM on Human Computer Interaction*, Vol. 2, CSCW, Article 119, ACM, New York, <https://doi.org/10.1145/3274388>
- Mazurek, G. ve Kucia, M. (2011). Potential Of Affiliate Marketing. The 7th International Conference Management of Technological Changes,

- Niranjanamurthy, M., Kavyashree, N., Jagannath, S. ve Chahar, D. (2013). Analysis of E-Commerce and M-Commerce: Advantages, Limitations and Security Issues. *International Journal of Advanced Research in Computer and Communication Engineering*, 2(6): 2360-2370.
- Oyakhire, V. A. (2021). Digital Marketing Strategy and Customer Patronage of Online Businesses in Nigeria, *International Journal of Academic Accounting, Finance & Management Research (IJAAFMR)*, 5(4), 8-15.
- Rowley, J. (2008). Understanding Digital Content Marketing, *Journal of Marketing Management*, 24 (5/6)517-540.
- Sabbagh, F. (2021). Email Marketing: The Most Important Advantages and Disadvantages. *Journal of Economics and Technology Research*, 2(3,2), 14-29.
- Saini, D. ve Rathore, V. S. (2012). Study & Analysis of Secured E-Commerce Transactions Information Protocols Purchasing Order. *IJCSMS*, 12(3), 93-97.
- Statista (2022). <https://www.statista.com/statistics/379046/worldwide-retail-e-commerce-sales/>, Erişim Tarihi: 11.12.2022.
- Taiminen H. ve Karjaluohto, H. (2015) The Usage of Digital Marketing Channels in SMEs, *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 22(4), 633-651.
- Tandon, N., Kaur, S. ve Verme, R. (2020). Analysis of Relationship between Digital Marketing and Customer Relationship Management, *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29 (8s), 412-418.
- Toffler, A. *Üçüncü Dalga*, (1996). İstanbul: Altın Kitaplar.
- Zhuang, C., Lin, S. ve Lin, F. (2017). The Analysis Of Digital Marketing Among Smes in Chaozhou City. *Advances in Economics, Business and Management Research*, 37, 212-221.

“

Bölüm 3

DÜNYANIN ÇÖPÜNDEN ÇÖPÜN DÜNYASINA ÇÖP YÖNETİMİ ÜZERİNE ÇEVRE POLİTİKALARI

Eylem BEYAZIT¹

U. Seren YARIM ALTUNAY²

Muharrem GÜNEŞ³

”

1 Doç. Dr. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Antakya Meslek Yüksekokulu,
eylmbyzt@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3432-5722

2 Arş. Gör. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi ABD, serenyarim@gmail.com, ORCID ID:
0000-0001-7799-1744

3 Prof. Dr. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi ABD, mgunes92@gmail.com, ORCID ID: 0000-
0002-3187-8233

Giriş: Yönetilemeyen Her Sorun Çöpe Dâhildir!

Yönetilemeyen her sorun çöpe dâhildir. Çöpe dair sorunlarla yüzleşmeye çalışırken, özellikle de ekonomik gerekçelerle düşünömsel olarak “olandan” koparak “olması gerekeni” konuşup tartışmaya oldukça uzak-tayız. Böylesine konumlanan bir düşünme biçimi ne yazık ki bütün dünyayı sarmış durumda. Gelişmiş ölkeler sorunun farkındalar ve yükü adil bir şekilde paylaşmak yerine gelişmemiş ölkelerin sırtına yüklemeye çalışmaktadırlar. Güçlü ekonomilerle küresel piyasalara her türlü etki etme gücüne sahip ölkeler bunu yaparken piyasanın görünmez eliyle kâr elde etmeye çalışmaktalar. Ekonomik, toplumsal ve yasal durumları sıkıntılı olan ölkeler de söz konusu piyasanın birer aktörü durumuna gelmektedirler. Aslında gelişmiş ölkelerin çöp depolarına dönüşme tehlikesiyle karşı karşıya oldukları gerçeğini ne yazık ki görmezden geliyorlar.

Çöpün tarihi, onu üreten toplumların tarihinin yanı sıra çevreyle ve onu hareketlendiren doğal kaynaklarla olan ilişkisinin bir yansımasıdır. Zaman içerisinde içerdiği anlam dolayısıyla tanımlanması da zorlaşmaktadır. Kullanım değerini yitiren ve işe yaramayan her şey çöp olarak nitelendirilebilir. Atılan, zaman içerisinde geriye kalan anlamını ifade eden “atık” kelimesi kullanım alanı bulmuş; üretimden tüketime tüm aşamalarda ortaya çıkan ve artık kullanıcıların işine yaramayan şeyler olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla çöp gerek siyasal düzenlemelerin gerekse de ekonomik alışverişin bir nesnesi olarak hem bir üretim kaynağı hem de bir tüketim malı olarak tanımlanabilmektedir. Tüketilen nesnelerin değer kaybından ziyade nesneler arasındaki bir değiş-tokuşu ifade eder. Burada bahsi geçen çöp, üretim ve tüketim fazlalığıdır (O’Brien, 1999: 271).

1960’lı yıllara kadarki sanayileşme politikalarında dünyanın doğal kaynakları ile fiziki olanaklarının tüm ölkelerin sanayileşmelerine ve sanayilerini sürekli olarak büyötmelerine yeterli olacağı düşünölmekte, doğanın kirlilik tutmayacağı ve kendini sürekli yenileyeceğı sanılmaktaydı. Fakat doğal kaynakların yetersizliğı, aşırı nüfus artışı, küresel ısınmanın ve iklim değışikliğinin hissedilir boyutlara ulaşması ve korkunç bir kentleşme hızı önüne geçilmesi çok zorlaşan çevre sorunlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

21. yüzyıl kapitalizminde her zamankinden daha fazla olan kitlesel tüketim, toplumsal yaşamın ve ekonomik büyümenin merkezinde yer alır. Dolayısıyla bireylerin sürekli tüketerek mutlu olabileceklerini vurgulayan bu dönemin kapitalist anlayışında çöp olgusu toplumların ve dolayısıyla kentlerin kaçınılmaz bir gerçeğı olmuştur. Kapitalizmin büyüebilmesi için tüketiciler satın almaya devam ederler. Satın aldıkça birey sadece var olduğunu hissetmez aynı zamanda bu satın alma işlemi bireyleri “yaşadığına dair” bir yanılgı içine düşürür ve bu artarak devam eder. Baudrillard

(1970: 48-49) yaşanan bu döngüyü ve geline bu noktayı anlatmak için “*çöplük uygarlıkları*” kavramsallaştırmasını kullanır. Dolayısıyla çöpler artık bir tüketim toplumunun ve tüketim toplumunun kusurlarının sembolü haline gelmiş ve bu durum bir çöp yönetimi krizine evrilmiştir. Bu anlamda 21. yüzyılın en büyük sorunlarından birisi çöplerin yönetilememesi sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır.

İster ulusal olarak isterse de küresel olarak bakılsın yönetilemeyen her sorun çöpe dâhildir artık. Devasa karar mekanizmalarının her kararının sonucu aynı zamanda ya yeni sorunlara neden olacak ya da var olan sorunları daha da şiddetlendirecek çıktılar üretmektedir. Meta üretimine dayalı bir sistemde her kararın çöpe dair dışsallıklar yaratması kaçınılmazdır. Bu nedenle ister mal üretimine isterse hizmet üretimine ilişkin her yönetsel kararda olası çöp miktarı da karara dâhil edilmek durumundadır. Dünya hızla “*dünyanın çöpünden*”, çöpün büyük bir sorun olarak kendini hissettirdiği “*çöpün dünyasına*” dönüşmektedir. Bizler dünyanın çöpünü konuşurken sağlıklı politikalar üretilemeyince çöpün kendisi özne olmuştur durumdadır. Nihayetinde çöp sorunu, yönetir durumdan yönetilemeyecek duruma doğru evrilirken hem çevreyi hem de insanlığı tehdit etmeye devam etmektedir.

Çöp Yönetimi Neden Önemlidir?

Her yıl küresel olarak 2,1 milyar tondan fazla çöp üretilmektedir. Üretilen çöplerle sürdürülebilir bir şekilde başa çıkılamadığı ve bu çöpler sağlıklı bir şekilde bertaraf edilemediği için biyolojik olarak parçalanamayan ve uygun şekilde geri dönüştürülemeyen çöpler öncelikle dünyadaki doğal kaynakları, nehirleri, okyanusları, sahilleri doldurmakta ve doğal yaşama ciddi zararlar vermektedir (Smith, 2019). Dünyadaki okyanus ve deniz kirliliğinin %60-95’i plastik atıklardan oluşmaktadır. Örneğin Akdeniz sahip olduğu ekosistem ile bir çevre mirasının merkezi durumdadır ve ne yazık ki dünyada plastik kirliliği seviyesi en yüksek denizlerden biri haline gelmiştir. Akdeniz’in açık sularını, deniz tabanını ve kıyılarını kirleten atıkların %95’i plastiktir (The Ocean Cleanup, 2020). Avrupa 27 milyon ton plastik ile Çin’den sonra dünyada en fazla plastik üreten bölge konumundadır ve plastiğin sadece üçte birini dönüştürebilmektedir (WWF, 2020).

Küresel ısınma, iklim değişiklikleri ve ekosistemdeki bozulmaların altında yatan nedenlerin en önemlisi aşırı tüketimdir. Dünya ekonomik sisteminin tüketim üzerine kurulu olması ve her türlü kaynağa her zamankinden daha fazla ihtiyaç içinde olunması, sorunun küresel ayağını daha da şiddetlendirmektedir. Piyasanın bu stratejik aklı çöpü geliştirmekte olan ekonomiler üzerinden yeniden piyasalaştırıp, üretiminde büyük kat-

kısı olan çöpten de gelişmiş ekonomiler ve piyasalar lehine bir zenginlik yaratmaya çalışmaktadır (Güneş, 2020: 9).

Piyanın çöpü fark etmesiyle birlikte çöpe “katı atık yönetimi” adı altında yatırım yapılan bir dönem başlamıştır (Monsaigne, 2017: 36). Çöplerin toplanma hizmetinin yanı sıra toplanan çöplerin depolama, öğütme, gömme ya da yakma yöntemlerini kullanarak aynı zamanda “arıtılmasından” sorumlu olan şirketler yeni bir ekonomik alan yaratmışlardır. Böylece çöpler bu süreçlerin hepsinde değer unsuru olarak ele alınmıştır. Böyle bir durumda sermaye, hammadde olarak kullanılacak çöplerin değerlerine göre geri dönüşüme mi gideceğine, depolanarak mı saklanacağına ya da yakılarak mı yok edileceğine kendisine en kârlı olanın ne olacağını düşünerek karar vermektedir (O’Brien, 1999: 285).

Çöpün yönetimi süreci yerel bir sorun olmaktan çıkarak işin içine hem yerel hem de küresel aktörlerin girdiği rant sağlayıcı bir ekonomik model haline gelmiştir. Çevre odaklı hedeflere ulaşmak için sağlıklı bir çöp yönetimi sürecinin nasıl olması gerektiğine dair sorulan soruların arka planında yer alan ve altı çizilmesi gereken asıl şey bu rant sağlayıcı ekonomik modelin oldukça kârlı bir iş olduğudur. Büyük atık firmaları yalnızca evsel atık toplama ve ayırma faaliyetlerinden kâr elde etmekle kalmamaktadır. Aynı zamanda bu atığın geri kazanılmasından elde edilen ürünlerden de kazanç sağlamaktadırlar. Çöpten elde edilen ikincil hammaddeler ve enerji, çoğunlukla yönetiminden sorumlu şirketler tarafından kullanılabilen yeni bir kaynak haline gelmektedir (Monsaigne, 2017: 54). Dolayısıyla çöpün bir meta olarak ticarete konu olmaya başlaması beraberinde pek çok gelişmeyi de getirmiştir. Çöp artık sadece, belediyelerin kamu hizmeti yürüttüğü toplama ve bertaraf edilme ile ilişkili değil aksine başlı başına bir iş, yönetim ve piyasa için gittikçe verimli hale gelen bir ekonomik alandır (Şiriner Önver ve Pınarcıoğlu, 2018: 246).

Dünyada Çöp Nasıl Yönetiliyor?

Küresel çöp yönetimi artık 21. yüzyılda çöpün toplanmasından ayrıştırılmasına ve geri dönüştürülmesine kadar kâr amaçlı bir sektör olarak yeniden dizayn edilmiştir. “Paradigma kayması” olarak nitelendirilen bu yeni sistemde çöpler kaynak olarak kullanılmaktadır (Véronique ve Wittmann, 1996: 168). Çöp piyasasında yaşanan bu paradigma değişimi dünyadaki pek çok ülkenin de çöp politikalarını yeniden şekillendirmeye başlamasına neden olmuştur. AB’nin çevre mevzuatının ve çevre politikasının gelişiminde, 1973 yılından bu yana hazırlanan Çevre Eylem Programları (ÇEP), atık direktifleri ve uluslararası antlaşmalar büyük rol oynamaktadır. Öyle ki çöp yönetimi AB çevre politikasında ilk düzenleme yapılan alanlardan biri olmuştur (Beyazıt ve Yarım, 2020: 29).

2002-2012 dönemini kapsayan AB 6. Çevre Eylem Programı'nda *“doğal kaynakların sürdürülebilirliği, korunması ve çöp yönetimi”* konusu temel önceliklerden birisi olarak ön plana çıkarılmıştır. Ekonomik büyümenin daha çok çöp üretmesine engel olması amaçlanarak program içinde yer alan *“Atıkların Önlenmesi ve Geri Dönüşümü Tematik Stratejisi”* ile atık konusunda uzun vadeli politikalar geliştirilmiştir. Bu tematik stratejiyle beraber çöplerin istenmeyen bir yük olmaktan çıkarıldığı ve değerli bir hammadde kaynağına evirildiği bir ekonomik model tavsiyesinde bulunulmuştur (Beyazıt ve Yarım, 2020: 31-32).

AB 7. Çevre Eylem Planı (2013-2020) ile AB ekonomisinin kaynaklarını yeşil, verimli, rekabetçi, düşük karbon ekonomisine dönüştürmek, çöplerin enerji ve hammadde açısından verimli hale getirmek vurgulanarak yeşil ekonomiye geçilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir. 02.12.2015 tarihinde kabul edilen AB Döngüsel Ekonomi Paketi'nde döngüsel ekonominin merkezine atıkların geri kazanımı koyan eylem planı bir atık hiyerarşisinin yapılarak depolama alanlarının azaltılması, bir sanayinin yan ürününü diğer sanayinin girdisine çevirecek şekilde endüstriyel ortak yaşamın desteklenmesi, geri dönüştürülebilir atıkların yeniden kullanımını teşvik etmek için somut tedbirlerin alınması ve çevre etiketli ürünlerin arttırılması ile geri dönüşüm planlarının desteklenmesi için mali teşvikler yer almaktadır (European Commission, 2015).

Avrupa Birliği süreç içerisinde çevre politikalarında çöplerin olumsuz çevresel etkilerini azaltmayı amaçlayan, enerji ve kaynak açısından verimli bir ekonomi oluşturmaya yardımcı, kullanılabilir-değerli bir kaynak olarak kullanımını sağlayan politika değişikliklerine gitmiştir (European Commission, 2010: 5). Bu anlayış doğrultusunda AB çöp politikasının ve mevzuatının temel taşı olan *“Atık Çerçeve Direktifi”*; *“Atıkların Düzenli Depolanması Direktifi”* ve *“Atık Ambalajlama Direktifi”* gibi diğer önemli direktiflerle birlikte *“Döngüsel Ekonomi Paketi”* çerçevesinde tekrar yenilenmiştir (European Union, 2021).

AB çöp yönetimini; çöpü önleme, yeniden kullanım, geri dönüşüm, diğer geri kazanım yolları, bertaraf etme olmak üzere beş aşamalı bir atık hiyerarşisi şeklinde kategorize ederek geri dönüşüme ve enerji gibi geri kazanım yollarına önem vermektedir (European Commission, 2010: 5). Bununla birlikte Atık Çerçeve Direktifi (EU, 2021) *“kirlüten öder”* ilkesini kabul ederek orijinal atık üreticisinin atık yönetim maliyetlerini üstlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Yetkili ulusal makamların, atık yönetimi planlarını ve atık önleme programlarını hazırlamaları konusunda ısrarcı olur ve tehlikeli atıklar, atık yağlar ve biyolojik atıklar için özel koşulların geçerli olması gerektiğinin altını çizer. 2018 yılındaki döngüsel ekonomi fikriyle güçlendirilen Atık Çerçeve Direktifi (EU, 2018) atıkların önlenmesine, ürünlerin yeniden kullanılabilmesine ve geri dönüştürü-

lebilmesine katkıda bulunma sorumluluğunu da içine alarak kuralları güçlendirir. Direktife (EU, 2018) göre atık yönetimi konusunda AB ülkeleri aşağıdaki önlemleri almalıdır:

Tablo 1: Atık Yönetimi Konusunda AB Ülkeleri Tarafından Alınması Gereken Önlemler

• Sürdürülebilir üretim ve tüketim modellerini desteklemek.
• Kaynak açısından verimli, dayanıklı, onarılabılır, yeniden kullanılabilir ve yükseltilebilir ürünlerin tasarımını, üretimini ve kullanımını teşvik etmek.
• 2030 yılına kadar tüketici seviyelerinde kişi başına düşen küresel gıda israfını %50 azaltmak ve Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefine katkı olarak üretim ve tedarik zincirleri boyunca gıda kayıplarını azaltmak için gıda atığı üretimini düşürmek.
• Malzeme ve ürünlerdeki tehlikeli madde içeriğinin azaltılmasını teşvik etmek.
• Deniz çöprü oluşumunu durdurmak.
• 2025 yılına kadar belediye atıklarının en az %55'inin, 2030'da %60'ının, 2035'te ise %65'inin geri dönüştürülmesini sağlamak.
• İnşaat ve yıkım atıklarının %70'ini geri dönüştürmek.
• Elektronik atıkları (e-atık) %55-80 oranında geri dönüştürmek.
• 1 Ocak 2025'e kadar haneler tarafından üretilen tekstil ürünleri ve tehlikeli atıkların ayrı bir şekilde toplanmasını sağlamak.
• 31 Aralık 2023'e kadar biyolojik atıkların ayrı olarak toplanmasını veya kaynağında geri dönüştürülmesini sağlamak.

Kaynak: (EU, 2018)

Avrupa Birliği belediye katı atıklarının, inşaat ve yıkım atıklarının ve elektronik atıkların geri dönüştürülmesini önemsemektedir. Avrupa'da üretilen toplam çöpün yaklaşık olarak %10'unu oluşturan belediye katı atıkları evsel katı atık olarak da tanımlanmaktadır. Bu tür çöpler; evlerden, restoranlardan, ofislerden, okullardan, ticaret yerlerinden gelen atıklardan oluştuğu için hem karışık bir niteliğe sahiptir hem de ayrı toplanması gereken atıkları içerdiğinden dolayı bu tür çöplerin yönetimi oldukça zordur. Bina, yol ve köprülerin yapımından, yenilenmesinden ve yıkımından kaynaklanan çöpler olan inşaat ve yıkım atıkları ise Avrupa'da üretilen tüm çöplerin yaklaşık üçte birini oluşturmaktadır (EU, 2018). Atık Çerçeve Direktifi bu tür atıkların %70'inin geri dönüştürülmesini hedeflemektedir (Williams vd., 2020: 8-9). Elektronik atıklar ise AB'deki en hızlı büyüyen çöp akışına sahip olan atık türüdür. Avrupa ülkeleri yılda yaklaşık 10 milyon tonun üstünde e-atık üretmektedir. Elektronik ev aletleri, büyük/küçük tüm elektronik ekipmanları ve parçalarını içeren elektronik atıklar da bazı kaynaklarda tehlikeli atık statüsünde de görülmektedir. Ancak Av-

rupa, ürettiği çöpler kadar geri dönüşüm yapamamaktadır. Örneğin 2018 yılında belediye atıklarının sadece %43'ünü dönüştürebilmiştir. E-atıkların ise yalnızca %37'sini geri dönüştürülebilmektedir (Kılınç, 2014: 467; Williams vd., 2020: 18-23).

“Tehlikeli Atıkların Sınırlar Ötesi Taşınmasının ve Bertaraf Edilmesinin Kontrolüne İlişkin Basel Sözleşmesi” çöp yönetimine yönelik en önemli uluslararası sözleşmelerden biridir. 1989 yılında kabul edilen ve 1992 yılında yürürlüğe giren bu sözleşmeye (Resmi Gazete, 1993) taraf olan devletler tehlikeli atıklarla diğer atıkların ve bunların sınırlarötesi taşınımının insan sağlığı ile çevrede yol açtığı zarar tehlikesinin bilincinde olduklarını; insan sağlığını ve çevreyi, bu atıkların yarattığı tehlikelerden korumanın en etkin yolunun atıkların oluşumunu miktar ve/veya tehlike potansiyeli açısından asgari düzeye indirmek olduğunu kabul etmişlerdir. Ayrıca bertaraf yerleri neresi olursa olsun tehlikeli atıkların ve diğer atıkların yönetimine yönelik, insan sağlığı ve çevre ile tutarlı gerekli tedbirleri almak zorunda oldukları taahhüdünde bulunmuşlardır. Bunun yanı sıra sözleşmenin etkin bir şekilde uygulanmasına ilişkin konuları güncel olaylara göre yeniden gözden geçirmek ve değerlendirmek üzere bir Taraflar Konferansı düzenlenmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur. Bu güncel gelişmeler üzerine, Çin'in kapılarını çöp ticaretine kapatmasıyla başlayan çöp yönetim kriziyle birlikte 29 Nisan-10 Mayıs 2019 tarihleri arasında Basel Sözleşmesi Taraflar Konferansı'nın 14. Toplantısı gerçekleştirilmiştir. Basel Sözleşmesi'nde plastik atıkları içerecek şekilde değişiklikler yapılmış; elektronik atıkların sınırötesi hareketlerine ilişkin teknik yönergeler gündeme alınmıştır (UNEP, 2019). Ancak değişikliklerin yetersiz kalması ve AB'nin plastik gibi çevreye oldukça zararlı olan çöplerini başta Türkiye olmak üzere Malezya, Endonezya, Vietnam, Hindistan gibi ülkelere ihraç etmeye devam etmesinden sonra Greenpeace gibi oluşumların öncülüğünde başlayan eylemlerle birlikte Avrupa Komisyonu plastik atıkların ihracatına, ithalatına ve Avrupa Birliği içerisindeki nakliyesine ilişkin 22 Aralık 2020 tarihinde “geri dönüşümü zor olan plastik atıkların OECD ülkelerinin dışına ihracatını yasaklayan” yeni kuralları kabul etmek zorunda kalmıştır.

Bu yeni kurallar, AB'nin Atık Sevkiyat Yönetmeliği'nin de değiştirilmesine neden olmuştur. Basel Sözleşmesi'nin 14. Taraflar Konferansı'nda kabul edilen kararları uygulamak üzere harekete geçilmiştir. Avrupa Komisyonu'na göre bu karar, sözleşmenin içeriğine plastik atıklarla ilgili yeni girdilerin de dahil edilmesiyle birlikte, ilk kez uluslararası plastik atık ticaretini yöneten küresel bir rejim oluşturmuştur. Bu karar çok taraflı kurumların giderek artan bir şekilde plastik kirliliğine karşı bağlayıcı önlemler almak zorunda kaldıklarını göstermek açısından oldukça önemli bir adım olarak kabul edilmiştir (European Commission, 2020). Avrupa

Komisyonu’nda Sinkevičius (European Commission, 2020) bu kurallar ile AB’nin kendi ürettiği atıkların sorumluluğunu üstlediğini dile getirmiş ve ayrıştırılmamış plastik atıkların OECD dışı ülkelere ihracatının tamamen yasaklanmasının plastik kirliliğiyle mücadelede, döngüsel ekonomiye geçişte ve Avrupa Yeşil Yeni Düzen’in hedeflerine ulaşmada önemli bir dönüm noktası olduğunu belirtmiştir.

COP27’de düzenlenen “Çözümler Günü” kapsamında küresel iklim eylemini ileri taşımayı amaçlayan ve kalkınma, ulaşım, atık yönetimi ve sürdürülebilirlik alanlarındaki faaliyetleri kapsayan dört yeni girişim başlatılmıştır. Dört girişimden sonuncusu olan “2050’ye Kadar Küresel Atık Girişimi 50”, 2050 yılına kadar Afrika’da üretilen katı atığın en az %50’sinin arıtılarak geri dönüştürülmesini hedeflenmektedir. Afrika’nın bu hedefe ulaşması için 180’den fazla ülkeden gönüllü katılımlardan yararlanacak olan girişim, tüm katı atık türlerini bütünsel olarak ele almak ve Afrika kıtası ölçeğinde iddialı bir hedefe katkıda bulunmak adına atık yönetimine dâhil olan tüm paydaşlar için işbirlikçi bir platform sağlayan ve bu anlamda ilk olan bir küresel koalisyon niteliği taşımaktadır (Şukri, 2022). Ne var ki Break Free From Plastic (BFFP) hareketinin 2020 ve 2021 yıllarında yayınladığı “En Çok Plastik Kirliliğine Yol Açan İlk 10 Firması” başlıklı raporlarında birinci olan Coca Cola firmasının COP27 zirvesinin ana sponsoru olması oldukça ironik bir durumdur. “Coca Cola yılda 120 milyar kullan-at plastik şişe üretiyor ve plastikler fosil yakıtlardan üretiliyor, hem plastik hem de iklim krizini daha da kötüleştiriyor” diyen Greenpeace Direktörü Hocevar (Euronews, 2022a) şirketin bu durumu henüz bir sorun olarak kabul etmediğini ve plastik bağımlılığını sona erdirmeden iklim hedeflerine nasıl ulaşacaklarını açıklamadıklarını vurgulayarak “Bu ortaklık, sponsorluk yapma arayışında oldukları etkinliğin en temel hedeflerini baltalamaktadır” şeklinde konuşarak bu durumu kınamaktadır.

Türkiye’de Çöp Nasıl Yönetiliyor?

Sürekli değişen ve güncel gelişmelerle daha da genişleyen Avrupa Birliği çevre mevzuatı; özellikle Türkiye gibi uyum sürecinde olan ve AB ile ticari ilişkileri yüksek ülkeler için oldukça yönlendiricidir. Ülkemizde çöp yönetimine ilişkin hazırlanan politika ve mevzuatın büyük çoğunluğu da Avrupa Birliği uyum süreci göz önünde bulundurularak oluşturulmuştur. 2872 sayılı Çevre Kanunu çerçevesinde oluşturulan çöp yönetim politikaları ve mevzuatı da uluslararası ölçekte ülke şartlarına uyumlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Türkiye’de çöp yönetimini içeren çevre politikalarına dair yasal ve yönetsel yapının AB çevre müktesebatına uyum sağlaması kapsamında Yüksek Maliyetli Çevre Yatırımlarının Planlaması, Ulusal Çevre Entegre Uyum Stratejisi, Katı Atık Ana Planı, Atık

Yönetimi Eylem Planı, Ulusal Geri Dönüşüm Strateji Belgesi ve Eylem Planı adı altında pek çok plan ve belge hazırlanmıştır.

Türkiye’de çöp yönetiminin ana felsefesi sürecin “üretici sorumluluğu” çerçevesinde gerçekleştirildiğine dair vurgudur. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (2017: 7) atık yönetimi faaliyetlerine yönelik olarak atıkların kaynağında en aza indirilmesi, sınıflara ayrılması, toplanması, taşınması, geçici depolanması, geri kazanılması, bertaraf edilmesi, yeniden kullanılması, arıtılması, enerjiye dönüştürülmesi ve nihai depolanması konularında politika ve strateji belirleme ve mevzuat oluşturma, ilgili kurum ve kuruluşlarla işbirliği içinde atıkların taşınması ile tehlikeli atıkların taşıma lisanslarına ilişkin esasları belirlemek, uygulanmasını sağlama, izleme, atık ve kimyasallarla kirlenmiş alanların mevcut kirlilik durumlarını tespit etme, çevre ve insan sağlığına yönelik risklere ve kirlenmiş alanların iyileştirilmesine ilişkin çalışmaları yapma görevlerini gerçekleştirmektedir. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (2017) Ulusal Atık Yönetimi ve Eylem Planı 2023’te başta Çevre Kanunu olmak üzere tüm yasal düzenlemelerin atık yönetim hiyerarşisi dikkate alınarak uygulandığını ve farklı türdeki atıkların mevzuatın da dikkate alınarak yönetildiğini belirtmektedir.

Türkiye’de çöp yönetimi ile ilgili çok sayıda yönetmelik ve tebliğ yürürlüğe girmiştir. Planlı kalkınma döneminin başladığı 1963 yılı ile hazırlanan kalkınma planlarına bakıldığında ilk dönemlerde çevre sorunlarına yer verildiği halde çöp konusuna değinilmediği görülmektedir. 1980’li yıllarda Türkiye’de çöp konusu sadece deniz ve su kirliliği kapsamında bir sorun alanı olarak tanımlanmaktadır. Çevre konularına yaklaşım “insan odaklı” bir bakış açısıyla ekonomik ve sosyal kalkınmaya öncelik verilerek yürütülmeye çalışılmıştır. 1. Beş Yıllık Kalkınma Planı’ndan 11. Kalkınma Planına kadar çöp yönetimine yönelik çevre politikalarının yer aldığı tablo aşağıda yer almaktadır:

Tablo 2: Kalkınma Planlarında Çöp Yönetimi

Kalkınma Planı	Çöp Yönetimine Yönelik Çevre Politikaları
1. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)	Çevre sorunlarına yer verildiği halde çöp sorununa değinilmemiştir.
2. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)	
3. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)	

4. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)	Çöp, artık, atık kavramları ilk kez yer almıştır. Çöp ve sanayi atıklarının deniz ve su kirliliğine neden olduğu vurgulanmıştır. Türkiye’de hava kirliliğinin yaygın bir sorun olmayıp kentleşme ve sınıileşme nedeni ile yöresel olarak görüldüğü belirtilmiştir. Çöplerin zararsız hale getirilememesi hava kirliliği sebeplerinden biri olarak gösterilmiştir. Sektörde kurulan veya kurulacak tesislerin sınai artıklarından optimum kurtarma randımanı ile değişik minerallerin tabii, soy ve ender metallerin yan ürün olarak kazanılması ilke ve politika olarak belirlenmiştir.
5. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)	Türkiye’nin çevre kirliliği ve çevre sorunları ile karşı karşıya kaldığı belirtilmiştir. Su kaynaklarının değişik kullanım amaçlarını göz önünde bulunduran alıcı ortam ve atık standartlarının düzenleneceği belirtilmiştir. Yatırımın her aşamasında çevre faktörünün sistematik olarak değerlendirileceği ve sanayi atıklarının denetleneyeceği ifade edilmiştir. Çevre alanında faaliyet gösteren ilgili kurum ve kuruluşların destekleneceği vurgusu yapılmıştır.
6. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)	Çöp yönetimi anlayışının en belirgin olduğu plandır. Artan çevre sorunlarına paralel atık ve artıklar sorununun önemini devam ettirdiği bu nedenle atık ve artıkların çevreyi olumsuz yönde etkilemesini önleyecek politikaların geliştirileceği ifade edilmiştir. Çevre sorunları ile ilgili ilke ve politikalarda “<i>Yabancı ülke atık ve artıklarının Türkiye’ye girmesi önlenerek, ülke içindekilerin zararsız hale getirilmesi esas alınacaktır.</i>” vurgusu dikkat çekmektedir. Belediyelerin müşterek katı atık bertaraf etme yerleri oluşturmalarının destekleneceği, düzenli çöp depolama sahaları için yer seçimi ve işletme esaslarının belirleneceği ifade edilmiştir.
7. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)	Geri dönüşümün desteklenmesi ve çöp miktarının azaltılması gibi konuların yer aldığı ilk kalkınma planıdır. Metropollerde çöp sorununa odaklanmıştır. Çöp toplama, arıtma ve imha konularında yetersiz olduğu belirtilerek metropollerde sağlıklı çöp alanlarının oluştuğu ifade edilmiştir. Sorunun çözümü için yeni çöp alanlarının tespit edilerek katı atıkları ayıklayan, geri kazanan, düzenli ve sağlıklı bir şekilde depolayan katı atık yönetim sistemleri kurulacağı ve gerektiğinde özel sektörün de bu etkinlik içinde görev alacağı belirtilmiştir. Metropollerdeki çöp alanlarının rehabilite edileceği ve kıyılarda, boğazlarda ve Marmara Denizi’nde seyreden gemilerin çöplerinin özel sektör tarafından toplanmasına yönelik düzenlemeler yapılacağı vurgulanmıştır.

8. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)	Çöp yönetiminin sistematikleştirildiği ve yasal mevzuatta yer aldığı ilk kalkınma planıdır. “Katı Atık Denetimi Komisyonu” 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın hazırlanmasında görev alan çöp yönetimi ile ilgili ilk özel ihtisas komisyonudur. Ulusal Katı Atık Politikası ve Yönetim Planının oluşturulması ile Katı Atık Yönetimi Araştırma Merkezi ya da Katı Atık Yönetimi Genel Müdürlüğü gibi ayrı bir yapılanmanın oluşturulması önerilmiştir. Evsel nitelikli atıkların geri kazanımının teşvik edilmesi ve atıkların kaynağa ayrı toplanması için pilot projelerin uygulanmaya konulmasına yönelik politikalar belirlenmiştir. Tüketim alışkanlıklarının değiştirilmesi için gerekli önlemlerin alınmaya başlanması önerilmiştir. Her türlü atık ve atığın yurt içine girişinin engellenmesine yönelik politikaların geliştirilmesi istenmiştir. “Çöp Vergisi” adıyla da bilinen belediyelerin aldığı Çevre Temizlik Vergisi’nin gerçek maliyeti karşılayacak uygun düzeye getirilmesine ve büyükşehir belediyelerinde, katı atık yönetimi hizmetinin tek elden planlanmasının ve uygulanmasının sağlanmasına yönelik politikalar üretilmiştir.
9. Kalkınma Planı (2007-2013)	AB’ye uyum sürecinde çöp yönetimi ile ilgili ilerleme sağlandığı buna karşın çevre ile ilgili düzenlemelerin yetersiz olduğu vurgulanmıştır. Sanayide çevre dostu tekniklerin uygulanmasıyla hammadde kullanımındaki etkinliğin artırılarak daha verimli üretimin gerçekleştirilip atıkların azaltılacağı, katı atık bertaraf tesisi gibi altyapı ihtiyaçlarını belirleyecek kentsel altyapı ana planı ve finansman stratejisi hazırlanacağı, yatırım ve işletme maliyetleri düşük ve ülke şartlarına en uygun katı atık bertaraf teknolojisi olan düzenli depolama yöntemi tercih edileceği ifade edilmiştir. Ayrıca nükleer santral yapımına başlanmadan önce serbest piyasayla maksimum uyum gözetilerek, atıkların saklanması, tasfiyesi ve kamuoyunun bilgilendirilmesi hususlarına yönelik detaylı plan ve programların yapılacağı kalkınma planında yer almaktadır.
10. Kalkınma Planı (2014-2018)	Katı atık yönetiminde önemli bir boyut olan geri dönüşümün faydalarının yeterince bilinmemesi, geri kazanılmış ikincil ürüne ait standartların yetersizliği, teşvik ve yönlendirme sisteminin eksikliği gibi hususların geri dönüşüm çalışmalarını olumsuz etkilediği ifade edilmiştir. Katı atık yönetiminin etkinleştirilerek atık azaltma, kaynağa ayrıştırma, toplama, taşıma, geri kazanım ve bertaraf safhalarının teknik ve mali yönden bir bütün olarak geliştirileceği belirtilmiştir. Bilinçlendirmenin ve kurumsal kapasitenin geliştirilmesine öncelik verileceği ifade edilmiştir. Geri dönüştürülen malzemelerin üretimde kullanılmasının özendirileceği vurgusu yapılmıştır.
11. Kalkınma Planı (2019-2023)	Sıfır Atık Projesini ve katı atık yönetiminde kaynak verimliliğinin ve çevresel sorumluluğun sağlanmasını temin etmek amacıyla Kamu-Özel İşbirliği gibi uygulama araçlarının geliştirilmesini çöp yönetimi felsefesinin merkezine oturtmuş bir plandır. Katı atıkların geri dönüşümünde halkın bilinçlendirilmesinin sağlanacağı belirtilmiştir. Sıfır Atık Projesi uygulamalarının yaygınlaştırılacağı ifade edilmiştir. Geri kazanılmış ikincil ürüne ait teknik standartların geliştirileceği, teşvik ve yönlendirme mevzuatının iyileştirileceği, atıkları ayrı toplama sisteminin yaygınlaştırılacağı belirtilmiştir.

Kaynak: (Devlet Planlama Teşkilatı, 1979; 1989; 2000a; 2000b; 2006; Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019)’dan yararlanılarak hazırlanmıştır.

1992 yılında Rio’da kabul edilen Yerel Gündem 21 belgesindeki yerleşme vurgusu ve Türkiye’nin AB’ye üyelik sürecinde çevre müktesebatına uyumu doğrultusunda belediye atıklarının yönetilmesinde sorumluluk belediyelere verilmiştir (2872 sayılı Çevre Kanunu 11. madde). 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu ve 5393 sayılı Belediye Kanununa göre yerel yönetimler; oluşan atığın planlanması, yönetimi ve izlenmesinden sorumlu tutulmuştur. Büyükşehir Belediyeleri, atıkların kaynağa toplanması ve aktarma istasyonuna kadar taşınması hariç atıkların ve hafriyatın yeniden değerlendirilmesi, depolanması ve bertaraf edilmesine ilişkin hizmetleri yerine getirmek, bu amaçla tesisler kurmak, kurdurmak, işletmek veya işlettmek; sanayi ve tıbbi atıklara ilişkin hizmetleri yürütmek, bunun için gerekli tesisleri kurmak, kurdurmak, işletmek veya işlettmek; deniz araçlarının atıklarını toplamak, toplatmak, arıtmak ve bununla ilgili gerekli düzenlemeleri yapmak ile sorumludur. Büyükşehir Belediyeleri dışındaki belediyeler ise evsel nitelikli atıkları kaynağında toplamak ve aktarma istasyonlarına ya da bertaraf sahalarına taşımakla yükümlüdür.

11. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda yer alan Sıfır Atık Projesini ve katı atık yönetiminde kaynak verimliliğinin ve çevresel sorumluluğun sağlanmasını temin etmek amacıyla Kamu-Özel İşbirliği gibi uygulama araçlarının geliştirilmesini sağlayacak çeşitli yasal düzenlemeler ve oluşumlar ile süreç yönetilmeye çalışılmıştır. 2872 sayılı Çevre Kanunu dayanak alınarak hazırlanan Sıfır Atık Yönetmeliği 12.07.2019 tarihli ve 30829 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. Yönetmeliğin amacı hammadde ve doğal kaynakların etkin yönetimi ile sürdürülebilir kalkınma ilkele-ri doğrultusunda atık yönetimi süreçlerinde çevre ve insan sağlığının ve tüm kaynakların korunmasını hedefleyen Sıfır Atık Yönetim Sistemi’nin kurulması ve geliştirilmesi şeklinde ifade edilmiştir (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2019a).

Diğer bir yasal düzenleme ise Türkiye Çevre Ajansı’nın kurulmasıdır. Çevre savunucuları tarafından çevre politikaları üzerinde kamu denetiminin kaldırılacağı gerekçesiyle bu tarz bir ajansın kurulmaması gerektiğine dair uyarılarına karşın “Türkiye Çevre Ajansı’nın Kurulması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi” 24.12.2020 tarihinde yasalaşmıştır. Kanunun amacı, çevre kirliliğini önlemek ve yeşil alanların korunmasına, iyileştirilmesine ve geliştirilmesine katkı sağlamaktır. Bununla birlikte çevre ajansı döngüsel ekonomi ve sıfır atık yaklaşımı doğrultusunda kaynak verimliliğini artırmak üzere ulusal ölçekte depozito yönetim sistemi kurulmasına, işletilmesine, izlenmesine ve denetimine yönelik faaliyetlerde bulunmaktadır (Resmi Gazete, 2020). Atıkların azaltımı için depozito sisteminin kurulması önemli bir kazanım olarak gösterilmektedir.

Türkiye Çevre Ajansı'nın Kurulmasına Yönelik Kanun birçok açıdan olumlu ya da olumsuz değerlendirilmelere tabi tutulurken yetki, görev ve organlarının seçimiyle de tartışma konusu olmuştur. Çevre ve Şehircilik Bakanı tarafından üç yıl süreyle görevlendirilecek olan Türkiye Çevre Ajansı'nın Yönetim Kurulu yedi üyeden oluşacaktır. Türkiye Çevre Ajansı'na yönelik en temel eleştiri Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'na paralel bir yapının olacağı yönündedir. Ajansın aynı zamanda denetimden muaf olmasının bir şeffaflık sorunu yaratacağı da eleştiri konusu yapılmaktadır (Polat, 2020). Aynı zamanda Türkiye Çevre Ajansı'nın Kamu İhale Kanunu'na tabi olmaması da ayrı bir sorun alanını işaret etmektedir. Depozito işinin özelleştirilmesi ve atık işinin şirketlere devredilmesine yönelik tartışmalar da hala devam etmektedir. Çepni (akt. Cengiz, 2020) ise bu düzenlemenin şirket ve kâr mantığı ile kurulmuş, iç tutarlılığa sahip olmayan bir düzenleme olduğunu, kirletme cezalarının göstermelik olup her ay binlerce ton çöpün ithal edilmeye devam edildiğini ve sonuçta görünürde olumlu gibi sunulan maddelerin aslında kirliliği ortadan kaldırmaktan ziyade şirketlerin kârı lehine düzenlendiğini söylemektedir.

Ulusal ve uluslararası anlamda çöp ticaretine gelen tepkilerle beraber Çevre ve Şehircilik Bakanlığı önce Aralık 2019'daki Atık İthalatı Uygulama Genelgesi ile plastik atık kotasını %80'e düşürerek yurtiçi atık toplama miktarlarının arttırılacağını ve ithalata bağlı çevresel kirliliğin önleneceğini duyurmuştur (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2019b). Yeterli görülmeyen %80 atık ithalatı kotası çeşitli sivil toplum kuruluşlarının baskısı ile %30 azaltılarak Eylül 2020'de de %50'ye düşürülmüştür. Genelgenin yürürlüğe girmesi ile 2020 yılının kalan kısmı için firmaların kapasite raporlarında belirtilen tesis tüketim kapasitesinin en fazla %50'si oranında atık ithalatına izin verileceği belirtilmiştir (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2020c).

Bu olumlu kazanımlara ek olarak 01.01.2021'de yürürlüğe giren "Çevrenin Korunması Yönünden Kontrol Altında Tutulan Atıkların İthalat Denetimi Tebliği" ve 18 Mayıs 2021'de yapılan son değişiklik ile polietilen¹, polistiren, polivinilklorür gibi plastikler ile içeriği tanımlanamamış ve evsel atıklarla karışma ihtimali bulunan plastik atıkların; patlayıcı madde ve radyasyon içeren, herhangi bir şekilde tehlikeli veya tehlikeli maddelerle kontamine olma ihtimali olan atıkların ithalatı tamamen yasaklanmıştır (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2021). Fakat birkaç ay sonra Ticaret Bakanlığı'nın öncülüğünde Çevre ve Şehircilik Bakanlığı

1 Polietilen ve polipropilen gibi plastikler plastik pazarının %34'ünü oluşturmakla birlikte ana kullanım alanı ambalaj, paketleme başta olmak üzere kozmetik ürünler, sentetik tekstil, deterjan ve diş macunları, otomotiv sektörü, lastikler gibi günlük hayatta en çok kullanılan plastik türüdür (TMMOB Kimya Mühendisleri Odası, 2021).

16.07.2021 tarihinde %99 saflık seviyesi gözetilerek ve denetime tabi tutularak polietilen plastik atık yasağını geri çekmiştir.

2872 sayılı Çevre Kanunu'nda yapılan değişikliklerle plastik poşet kullanımı 2019 yılının başında 25 kuruş olarak ücretlendirilmiş, ücretin her sene başında yeniden belirlenmesine karar verilmiştir. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Atık Yönetimi Daire Başkanlığı'nın verilerine göre Türkiye'de her yıl üretilen 31 milyon ton evsel atığın %12'sini plastik atıklar oluşturmaktadır. Türkiye'de kişi başı plastik tüketimi son 3 yıl içinde yaklaşık %10 oranında artarak 90 kilogramı aşmıştır. Türkiye'de üretilen yıllık 25.8 milyon atığın %20'sini ambalaj atıkları oluşturmaktadır ve plastik ambalajlarda geri dönüşüm oranı %20'nin üzerindedir. 01.01.2019'dan itibaren alışverişte poşetlerin ücretli hale getirilmesinden sonra yılsonunda açıklanan verilere göre poşet kullanımında %77,2 oranında azalma tespit edilmiştir (Sade, 2019). Çevre örgütlerinin görüşü ise geri dönüşüm ve yeniden kullanıma teşvik olmadan ve poşet geliri çevre koruması için değerlendirilmeden katkının sınırlı olacağı yönündedir.

Fakat tüm bu kazanımlara ve Türkiye'de sıfır atık konusunda teşviklerin artmasına rağmen Türkiye'nin Batı'dan ithal ettiği çöpler 2016 yılı başında ayda 4.000 ton iken 2018 başında aylık 33.000 tona yükselmiştir. Ekim 2018'den itibaren ayda 10.000 tonla İngiltere'den alınan plastik atıklarla beraber 2019 yılında atık ithalatı en yüksek seviyeye ulaşarak aylık ortalama 48.5 bin tona yükselmiştir (Temiz Ataş, 2020). Avrupa Birliği İstatistik Kurumu Eurostat'ın verilerine göre Türkiye, 2020 yılında 13,7 milyon ton, 2021 de ise 14,7 milyon tonla AB'den en çok atık ithal eden ülke olarak kayda geçmiştir. Bu atıkların büyük bölümünü ise demir oluşturmaktadır (Euronews, 2022b). Türkiye yalnızca Avrupa'dan 2020'de yaklaşık olarak 660.000 ton plastik atık ithal etmiştir (Greenpeace, 2021).

Avrupa Birliği'nin çöp yönetimine yönelik çevre politikaların aynı dönemler içerisinde Türkiye'de de yasal ve yönetsel yapıda ne tür değişikliklere yol açtığına dair genel bir özetin yer aldığı tablo aşağıda yer almaktadır:

Tablo 3: Türkiye’de Çöp Yönetimi Üzerine Çevre Politikalarının İçeriği ve AB’deki Gelişmeler

Türkiye’de Çöp Yönetimi Üzerine Çevre Politikası	İçerik	AB’deki Gelişmeler
4. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)	•Çöp, atık kavramı ilk kez kullanılmaktadır. •Çöp çevre sorunu (deniz ve su kirliliği) olarak gösterilmektedir.	•BM Çevre Konferansı (1992) •Kyoto Protokolü (1997)
2872 Sayılı Çevre Kanunu (1983-İlk hali)	•İnsan odaklı çevre anlayışı •Ekonomik ve Sosyal Kalkınma odaklı çevre koruması	•Sanayileşmiş ülkelere hukuken bağlayıcı sera gazı salım sınırlama ve azaltım yükümlülükleri
6. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)	•Yabancı ülke atık ve artıklarının Türkiye’ye girmesi önlenecek •Çöplerin tek çözümü katı atık bertaraf etme yerleri ya da düzenli çöp depolama sahaları	•Devletlerin yanında sivil toplumun da öneminin artması •Ortak ama farklılaşmış sorumluluklar
7. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)	•Geri dönüşümün desteklenmesi •Çöp miktarının azaltılması	
8. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)	•Atık yönetiminin sistematikleştirilmesi •Ulusal Katı Atık Politikası ve Yönetim Planının oluşturulması •Evsel nitelikli atıkların geri kazanımın teşvik edilmesi ve atıkların kaynaktan ayrı toplanması için pilot projelerin uygulanmaya konulması •Tüketim alışkanlıklarının değiştirilmesi için gerekli önlemlerin alınmaya başlanması •Her türlü atık ve artığın yurt içine girişinin engellenmesi	
2872 Sayılı Çevre Kanunu (2006 değişikliği)	•Türkiye’nin AB Üyelik sürecinde çevre müktesebatına uyumu •Tüm canlıların ortak alanı olarak çevre •Doğa odaklı çevre anlayışı	•AB 6. Çevre Eylem Planı (2002-2012) •Çöplerin değerli bir hammaddeye dönüşmesi
2872 sayılı Çevre Kanunu 11. Madde 5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu 5393 sayılı Belediye Kanunu	•Belediye atıklarının yönetimi sorumluluğu belediyelere verilmiştir. •Büyükşehir Belediyeleri, atıkların kaynaktan toplanması, taşınması, yeniden değerlendirilmesi, depolanması ve bertaraf edilmesine ilişkin hizmetleri yerine getirmek •Büyükşehir Belediyeleri dışındaki belediyeler evsel nitelikli atıklarını kaynağında toplamak, bertaraf sahalarına taşımak	•Geri dönüşümün teşvik edilmesi •AB Atık Çerçeve Direktifinin güncellenmesi (2006) •Geri dönüşüm toplumu hedefi
9. Kalkınma Planı (2007-2013)	•Sanayide çevre dostu tekniklerin uygulanması •Sanayide hammadde kullanımındaki etkinliğin artırılması •Katı atık bertaraf tesisi gibi altyapı ihtiyaçlarını belirleyecek kentsel altyapı ana planı ve finansman stratejisi hazırlanması	

10. Kalkınma Planı (2014-2018)	•“Yaşanabilir Mekânlar, Sürdürülebilir Çevre” hedefleri arasında yer alan “Kentsel Altyapı” alt hedefinde atık yönetimine önem verildi.	•AB 7. Çevre Eylem Planı (2013-2020) •Paris İklim Anlaşması (2015) •AB Döngüsel Ekonomi Paketi (2015) •Yeşil ekonomiye geçiş •AB ekonomisinin kaynaklarını yeşil, verimli, düşük karbon ekonomisine dönüştürmek •Çöplerin enerji ve hammadde açısından verimli hale getirme
11. Kalkınma Planı (2019-2023)	•AB atık yönetim hiyerarşisine uyumluluk •Atık azaltma, kaynaktan ayırma, ayrı toplama, taşıma, geri kazanım, bertaraf safhaları ve düzensiz/vahşi döküm alanlarının rehabilitasyonu •Ulusal Atık Yönetimi ve Eylem Planı 2023 •Sıfır Atık Projesi	
Sıfır Atık Yönetmeliği (12 Temmuz 2019)	•Hammadde ve doğal kaynakların etkin yönetimi •Sürdürülebilir kalkınma ilkeleri doğrultusunda atık yönetimi •Çevre ve insan sağlığının ve tüm kaynakların korunması	•AB Atık Çerçeve Direktifinin güncellenmesi (2018) •Avrupa Yeşil Mutabakatı (2019)
Türkiye Çevre Ajansının Kurulması (24 Aralık 2020)	•Döngüsel ekonomi ve sıfır atık yaklaşımı doğrultusunda kaynak verimliliğini artırmak •Ulusal ölçekte depozito yönetim sistemi kurulmasına, işletilmesine, izlenmesine ve denetimine yönelik faaliyetlerde bulunmak	•Döngüsel Ekonomi fikrini oluşturacak alt yapıların sağlanması •Sürdürülebilir üretim ve tüketim •Yenilenebilir enerji kaynaklarının payını arttırmak •Sürdürülebilir yeşil ve mavi ekonomi
Paris İklim Anlaşmasının Mecliste Onaylanması (28 Eylül 2021)	•Emisyon azaltımı taahhüdü •İklim değişikliğiyle mücadele taahhüdü	
Çevre ve Şehircilik Bakanlığı’nın Adının Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı Olarak Değiştirilmesi (29 Ekim 2021)	•İklim değişikliği etkileriyle mücadele etmek	

COP27 (6-18 Kasım 2022)	•2030 projeksiyonlu güncel iklim hedefi (Ulusal katkı beyanı) •500 milyon ton sera gazı azaltımı •2030 itibarıyla %41 artıştan azaltım hedefi	•AB 8. Çevre Eylem Planı (2021-2030) •İklim nötrlüğüne ulaşma •Endüstride yeşil inovasyonların desteklenmesi •COP27 (6-18 Kasım 2022) •Kayıp-zarar fonu •İklim değişikliğinden sorumlu gelişmiş ülkelerin sorumluluğu üstlenmesi •İklim adaleti tartışmaları
----------------------------	---	--

Çöp Oyunları

1980’ler öncesinde çöp ve çöp hizmetlerinin yönetimi kamusal yarar gözetilerek kamunun sağlığı ve hijyeni için kamu tarafından sunulan bir hizmet türü iken 1980’lerden sonra neo-liberal politikalarla beraber çöp yönetimi de dâhil olmak üzere kamusal hizmetler özelleştirilmeye başlandı. Dünya ekonomisinde etkisini hissettiren küreselleşme eğilimiyle de birlikte kamusal hizmetlerin sunumunda devlet, özel sektör ve sivil toplum arasında oluşan yeni iş birlikleri ağırlığını bariz şekilde hissettirdi; yeni bir ekonomik anlayış gelişmeye başlandı (Beyazıt ve Yarım Altunay, 2021: 210). Zira bir kamu hizmetinin özelleştirilmesi ve küreselleştirilmesi yatırım alanını finansman açısından dış krediye, yapım açısından da özel sektöre (ulusal veya uluslararası sermayeye) açması anlamına gelmekteydi (Yaslıkaya, 2004: 165).

Çöpün bir meta olarak kullanılabileceğinin farkına varılarak “atık” şeklinde adlandırılmasıyla birlikte klasik kamu yönetimi anlayışındaki toplumsal amaçların önceliğinden kamu işletmeciliği anlayışındaki iktisadi amaçların önceliğine doğru bir kayma yaşanmıştır. Bu kâr odaklı yaklaşım çöpün her aşamasında her halkanın ayrı bir ihalenin ve alım satımın konusu yapılarak özelleştirilmesinde göstermiştir. Her bileşen özel sektöre veya uluslararası sermayeye devredilmekte ve belediyeler de ihaleci kimliğini ön plana çıkarmak durumunda kalmışlardır. Dolayısıyla çöp yönetimi yeniden yapılandırılmış ve çöp bir değer olarak piyasadaki firmaların yatırımlarına açılmıştır. Ayman Güler (2001: 2-13) özelleştirilen kamu hizmetlerinden sonra bu işin yönetiminde devletlerin kullandıkları yetkileri şirketlerle paylaşması sonucunda şirketlerin aynı zamanda “devletin partneri” durumuna geldiğini belirtir. Ayman Güler’e (2001: 2) göre uluslararası sermaye bu alana yatırım yapabilmek için gelişmiş ülkelerde uygulanan depolama, bertaraf etme ve geri dönüştürme teknolojilerini dünya geneline yaygınlaştırmak zorundadır. Ne var ki uygulanan teknolojiler, çevre üzerinde sorunları çözen “iyileştirici etkiler” bırakmak yerine sorunların artmasına neden olan sonuçlar yaratmaktadır. Çünkü gelişmiş ülkelerin sanayileşme modeli sürekli tüketime bağlı olarak gereksiz çöp

üretme karakterine sahiptir. Bu nedenle de “temiz üretim” ya da “sıfır atık” ilkesine dayalı bir model olmaktan uzaktır.

Küresel çöp yönetimi pazar büyüklüğünün 2021 yılındaki tahmini değerinin 423,4 milyar dolardan yıllık %5,1’lik büyüme ile 2026 yılına kadar 542,7 milyar dolara ulaşılacağı tahmin edilmektedir. Bu pazarın git-tikçe büyümesinin ve kârlı hale dönüşmesinin birçok sebebi vardır. Devletlerin çöp yönetimine ve çöpün değerli bir kaynak olarak kullanılmasına ilişkin standartların geliştirilmesi için sıkı yasal politikalar izlemesi ve kurallar getirmesi; tüm dünyada özelleştirmeye ve serbestleştirmeye yönelik çabaların artması; devletlerin hanehalklarına çöplerin ayrıştırılmasının önemini gösteren farkındalık programlarını yürütmesi ve teknolojik gelişmeler ile elektronik ürünlerin yaşam döngüsünün kısalarak e-atık miktarlarının artması bu pazarın büyüyüp kârlı hale dönüşmesinin sebepleri olarak sayılmaktadır (Markests and Markets, 2021). Özellikle e-atıkların artışı, katı atık yönetim zincirinde yeni nesil atık pazarı yaratmıştır. Elektronik ürünlerin tipik yaşam döngüsü; ürün geliştirme, piyasaya giriş, büyüme, olgunluk ve elden çıkarma veya geri dönüşümü içermektedir. Tüketicilerin değişen gereksinimleri ve teknolojideki hızlı gelişmelerle birlikte yeni elektronik ürünler, dizüstü bilgisayarlar, cep telefonları ve televizyonlar gibi mevcut ürünlerin yükseltilmiş versiyonları piyasaya sürülmektedir. Benzer şekilde bireylerin tüketim alışkanlıkları da elektronik ürünlerin raf ömürlerinin azalmasına neden olmaktadır. Böylece elektronik ürünlerin yaşam döngüsünün kısaltmasıyla birlikte giderek daha fazla e-atık üretilmeye başlanmıştır. Bu elektronik atık birikimi de elektronik ürünlerin geri dönüştürülmesi ihtiyacını tetikleyerek yeni nesil e-atık yönetimi ihtiyacı ortaya çıkarmış ve bu durumda uluslararası özel şirketler için pazarın büyümesi anlamına gelmiştir. Bununla beraber özellikle “akıllı kent” projeleriyle beraber artan sayıdaki inşaat projesi ile dünya nüfusunun kentlere kayması sonucunda kentsel alanlarda inşaat ve yıkım malzemelerinin sıklıkla kullanılması, inşaattan ve yıkımdan kaynaklı çöplerin oluşmasına neden olmaktadır. Bu inşaat ihtiyacı da atık yönetimi piyasası oyuncularını için kazançlı fırsatlar olarak görülmektedir (Markests and Markets, 2021).

Bir yandan bu kadar büyük pazar payına sahip olan bir sektörün standartlaştırılmış ve meşrulaştırılmış hukuk gereksinimi bir yandan da çöplerin yarattığı tahribatla uğraşmaya çalışan topluluklar ve ortak geleceğe ilişkin kaygılar çöp hizmetlerinin uluslararası hukukta yer almasının yolunu açmıştır. Bu anlamda uluslararası anlaşmalar, çevre direktifleri, sözleşmeler, protokoller hazırlanmış ve Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, OECD, Dünya Bankası gibi kuruluşlar bünyelerinde çevre konularıyla ilgili ayrı örgütler oluşturmaya başlamışlardır. Bu kuruluşlar çöp üretiminin boyutları, çöp yönetimi ve son zamanlarda iyice popüler olan döngüsel

ekonomi ve geri dönüşüm politikaları konularında da hızla çalışmalara başlamışlardır.

Türkiye’de de çevrenin korunmasına yönelik hazırlanan politika ve mevzuat Avrupa Birliği uyum süreci göz önüne alınarak oluşturulmuş ve bugüne kadar yapılan planlamaların tümünde AB müktesebatına uyum sağlanmaya çalışılmıştır. AB mevzuatına uyum çalışmalarının yanında Avrupa ülkelerinin çöp yönetimi modelleri, çevre hareketlerinin baskısı, çöplerden kaynaklanan sağlık sorunlarını önleme çabaları ve geri dönüşüm sektörünün beklentileri de sürecin şekillenmesinde etkili olmuştur.

Çöp konusunda Türkiye’nin son yıllarda çöp ithal eden ülkeler sıralamasında öne çıkması ve sonrasında çevre örgütlerinin, akademik kesimin ve sivil toplumun çabalarıyla gündem olması neticesinde yasal mevzuat açısından da sürekli değişiklikler yaşanmaktadır. Türkiye’de çöp ithalatı kapısının açılması ve ülkemizin çöp ihraç eden ülkeler için cazibe merkezi olmaya başlaması karşısında, yakın zamanda şekillenmiş çevre ve ülke kaynaklarını koruyucu nitelikte bir politikanın olmadığına da altını çizmek gerekir. Çöp konusunda net bir politika üretmeden ithalat kapısının açılması Türkiye’yi hızla gelişmiş ülkelerin çöplerinin depolandığı ülke durumuna sokmaktadır. Çöpün yaşadığı bu bertaraf hikâyesinde çevreye ve insana olan yıkıcı etkilerinin yakın ve uzun zamanda ne olacağı konusunda güçlü verilerin de ortaya konulmuyor olması, çöp ithalatı sürecinde yeni yeni kriz alanlarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Dünyada birçok ülke toplanan çöpleri imha ettiğini, yaktığını ya da geri dönüştürdüğünü iddia etmektedir. Oysaki geliri yüksek ülkelerin ürettiği milyonlarca çöp, geri dönüştürülmek üzere ihracat yoluyla düşük ve orta gelirli ülkelere transfer edilmektedir. Gelişmiş ülkeler kendilerinden kaynaklı çöp sorunlarını, sorunun kaynağı olan bu yapıyla birlikte tüm dünyada yaygınlaştırırken ve çöpleri yok etme işlemini ihracat yoluyla geliştirmekte olan ülkelerin sırtına yüklerken insan sağlığını etkileyen ve doğayı tahrip eden çöpe karşı başlatılan seferberliğin ön sıralarında yer almaktadırlar. Çöpün uluslararası piyasaya açıldığı, uluslararası çöp firmalarının farklı ülkelerde de yatırım yapabildiği bu sisteme geliştirmekte olan ülkelerin ayak uydurabilmesi için batıdaki değişimler paralelinde yasal ve teknik altyapılarını güncellemeleri gerekmektedir. Ancak gelişmiş ülkelerin artık yönetilemez ve geri dönüştürülemez çöp yükü; değil gelişmiş ülkelerin çöplerini, kendi çöplerini dahi yönetemeyecek bir altyapıya sahip ülkelere gönderilmeye başlamıştır. Yaşanan tam anlamıyla “çöp oyunlarıdır.”

Sonuç Olarak

Hammadde sağlanmasından üretime, tüketimden yeniden dönüşüme hayatın gündelik pratiğinin bir parçası olarak bireysel ve toplumsal her türlü yapısal girişimlerin odağında çöp bulunmak durumundadır. Çöp yönetimi sistem olarak çok karmaşık dinamikleri ve aktörleri içinde barındırmaktadır. Bu nedenle yasal ve yönetsel yapının, diğer bütün alanları da içine alan bir kamu politikasından hareket etmediği sürece başarı şansı oldukça azdır. Küresel ölçekten yerel ölçeğe salt popülist uygulamalarla sürdürülmeye çalışılan bir çöp yönetim politikası sonucunda krizlerin daha da derinleşmesi tehlikesiyle karşı karşıya kalınır (Beyazıt ve Yarım Altunay, 2021).

21. yüzyılda çöpün toplanmasından ayrıştırılmasına ve geri dönüştürülmesine kadar kâr amaçlı bir sektör olarak yeniden revize edilen bu küresel çöp yönetimi sistemindeki paradigma değişiminde çöpler artık bir kaynak/hammadde olarak kullanılmaya başlanmıştır. Adı her ne olursa olsun atık ya da çöp, geri dönüştürülmeye hazır bir hammadde haline getirilerek aynı zamanda bir enerji kaynağı da olmaktadır. Bu süreç geri dönüşüm endüstrisinin de yeni bir endüstri alanı olarak gelişmesine neden olmuştur.

Ancak çöp ithal eden ülkeler için tehdidin boyutu ve sonuçları oldukça ağırdır. Çöp ithal eden ülkeler ithal ettikleri çöpün çok azını geri dönüşüme kazandırırken kalan çöp kendi ülkelerinde kalmakta ve bir şekilde yok edilmek durumundadır. Vahşi depolama alanları toprağı, havayı, suyu kirleten ve aynı zamanda insan ve çevre sağlığına zarar veren “çöpün çöpünü” ithal eden ülkelerin sorunu haline gelmektedir. Çöp sorununu daha üretim öncesi başlayacak program ve kararlarla çözmek ve yönetmek mümkün iken çöpün, ekonomik olarak piyasa üzerinden çöprü üretmeyen ancak ithal eden ülkeler bağlamında küresel bir sorun haline gelmesi sorunun çözümünü zorlaştırmaktadır.

Çöp konusunda dünyada yeni gelişmeler yaşanırken, Türkiye bu yeni ekonomik modele ayak uydurmak adına yasal ve yönetsel olarak çeşitli adımlar atmaya çalışmaktadır. Ancak bu adımların geniş ve kapsamlı politika karar sürecinin bir sonucu olduğunu söylemek zordur. Türkiye’nin çevre politikalarına entegre bir çöp politikasından henüz söz etmek mümkün değildir. Doğrudan soruna odaklı ve sadece sorunu yönetmeyi amaçlayan bir anlayışla hareket edildiği görülmektedir. Karşı karşıya kalınan soruna yanıt vermeyi önceleyen onarımcı çevre politikası oluşturulmaktadır. Oysaki sorunu kaynağında çözmeyi amaçlayan önleyici çevre politikalarına ihtiyaç vardır. Gelecekteki olası gelişmeleri tahmin ederek doğal ve yapıllı çevreyi tahrip etmeden bu tür politikalar üretilmesi neticesinde

sorunun ortaya çıkmadan önlenmesine yönelik politikaların başarılı olabilme şansı çok daha fazladır.

Politika yapıcı mekanizmaların sorun yapıcı ya da mevcut sorunları daha da şiddetlendirici politikalar üretmesi sonucunda meta üretimine dayalı bir çöp yönetimi modelinde her politikanın çöpe yönelik negatif dışsallıklar üretmesi kaçınılmaz sonudur. Bu nedenle her yönetsel karar ve politikanın içeriği yaratacağı çöp miktarı ve dolayısıyla çevresel tahribat da göz önünde bulundurularak alınmalıdır.

Dünya en başta söylediğimiz gibi bu artış hızıyla; “dünyanın çöpünden”, çöpün büyük bir sorun alanı halini aldığı “çöpün dünyasına” dönüşmektedir. Çöp sorunu önleyici politikalarla yönetilebilecek bir durumdayken sadece onarımcı politikalarla yönetilemeyecek bir duruma doğru evirilmekte; süreç hem çevreyi hem de insanlığı tehdit etmeye devam etmektedir. İşte bu yüzden ister küresel isterse yerel ölçekten bakılsın: *“Yönetilemeyen her sorun çöpe dâhildir!”*

Kaynakça

- Ayman Güler, B. (2001). *Çöp Hizmetleri Yönetimi*. TODAİE, Ankara.
- Baudrillard, J. (1970). *La Société de Consommation Ses Mythes Ses Structures*. Editions Denoël, Paris.
- Beyazıt, E. - Yarım Altunay, S. (2021). “Çöp Krizi: Kirli Çevresel Politikalar ve Çöp Savaşları”, *Türkiye’de Devlet ve Kriz*. (Ed.Muharrem Güneş-Hüseyin Gül), Sentez Yayıncılık, Bursa.
- Beyazıt, E. - Yarım, S. (2020). *Kırılğan Dünyanın Küresel Sorunu Çöp*, Gece Kitaplığı, Ankara.
- Cengiz, P. (2020). Yıllık 10 Milyar TL’lik Rant Çarkının Yeni Adı: Türkiye Çevre Ajansı, *Artı Gerçek*. 27.12.2020 tarihinde <https://artigercek.com/yazarlar/pelincengiz/yillik-10-milyar-tl-lik-rant-carkinin-yeni-adi-turkiye-cevre-ajansi> adresinden erişildi.
- Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)*. TC. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ankara.
- Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. (2017). *Ambalaj Atıklarının Kontrolü Yönetmeliği*. 27.12.2017 tarihli ve 30283 sayılı Resmi Gazete. 08.09.2020 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/12/20171227-12.htm> adresinden erişildi.
- Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. (2019a). *Sıfır Atık Yönetmeliği*. 12.07.2019 tarihli 30829 sayılı Resmi Gazete. 20.10.2020 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/07/20190712-9.htm> adresinden erişildi.
- Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. (2019b). *Atık İthalatı Uygulama Genelgesi*. 08.09.2020 <https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/haberler/at-k--thalat--genelge-2019-18-20191230152732.pdf> adresinden erişildi.
- Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. (2020c). *Atık İthalatı Uygulama Genelgesi*. 08.09.2020 tarihinde https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/icerikler/2020_22-at-kithalatgenelge-20200907094451.pdf adresinden erişildi.
- Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. (2021). *Çevrenin Korunması Yönünden Kontrol Altında Tutulan Kimyasalların İthalat Denetimi Tebliği*. <https://www.mevzuat.gov.tr> adresinden erişildi.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1979). *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-1983*. Yayın No: 1664. Ankara.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1989). *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994*. Yayın No: 2174. Ankara.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1995). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000*. Ankara.

- Devlet Planlama Teşkilatı. (2000a). *VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı İçme Suyu, Kanalizasyon Arıtma Sistemleri ve Katı Atık Denetimi Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. DPT No: 2503, ÖİK No: 524. Ankara.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2000b). *Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005*. Ankara.
- EU of the European Parliament and of the Council (2018). *Directive 2018/851/ EU of 30 May 2018 amending Directive 2008/98/EC on Waste*, 15.09.2021 tarihinde <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32018L0851> adresinden erişildi.
- Euronews. (2022a). “Çevre Grupları Coca Cola’nın Mısır’daki COP27 İklim Toplantısına Sponsor Olmasını Kınadı”. *Euronews*. 15.11.2022 tarihinde <https://tr.euronews.com/2022/10/04/cevre-gruplari-coca-colanin-misirda-ki-cop27-iklim-toplantısına-sponsor-olmasını-kinadi> adresinden erişildi.
- Euronews. (2022b). “AB Ülkelerinin Türkiye’ye Gönderdiği Çöp Üç Kat Artarak 14,7 Milyon Tona Ulaştı”. *Euronews*. 15.11.2022 tarihinde <https://tr.euronews.com/2022/05/25/ab-ulkelerinin-turkiye-ye-gonderdi-gop-uc-kat-artarak-14-7-milyon-tona-ulaşt> adresinden erişildi.
- European Commission. (2010). “Being Wise With Waste: The EU’s Approach to Waste Management”. *European Commission, Directorate-General for Environment*. 14.11.2020 tarihinde <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/882ba217-fd06-4b65-8d72-8a793d99d9bd> adresinden erişildi.
- European Commission. (2015). *Closing the Loop - An EU Action Plan for the Circular Economy*. European Commission, Brussels.
- European Commission. (2020). “Plastic Waste Shipments: New EU Rules on Importing and Exporting Plastic Waste”, *European Commission*, 15.10.2021 tarihinde https://ec.europa.eu/environment/news/plastic-waste-shipments-new-eu-rules-importing-and-exporting-plastic-waste-2020-12-22_en adresinden erişildi.
- European Union (2021). *EU Waste Management Law*. 15.11.2021 tarihinde <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=legisum%3Aev0010> adresinden erişildi.
- Güneş, M. (2020). “Önsöz”, *Kırılğan Dünyanın Küresel Sorunu Çöp*, (Eylem Beyazıt- Seren Yarım), Gece Kitaplığı, Ankara.
- Kılınç, İ. (2014). “Çöp, Geri Dönüşüm, Hukuk”, *Ankara Barosu Dergisi*, 2014/2, s. 465-476.
- Markets and Markets. (2021). *Waste Management Market*. 14.11.2021 tarihinde <https://www.marketsandmarkets.com/Market-Reports/waste-management-market> adresinden erişildi.
- Monsaingeon, B. (2017). *Homo Détritus: Critique de la Société du Déchet*. Éditions du Seuil, Paris.

- O'Brien, M. (1999). "Rubbish Values: Reflections on the Political Economy of Waste", *Science as Culture*. 8(3), 269-295.
- Polat, M. (2020). *Türkiye Çevre Ajansının Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi TBMM Genel Kurul Görüşmesi*. 37. Birleşim. 24.12.2020 tarihinde https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/genel_kurul.cl_getir?pEid=94166 adresinden erişildi.
- Resmi Gazete. (1993). *Tehlikeli Atıkların Sınırlarötesi Taşımının ve Bertarafının Kontrolüne İlişkin Basel Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun* (21804). 18.11.2021 tarihinde https://webdosya.csb.gov.tr/db/kimyasallar/editordosya/Basel_Tr.pdf adresinden erişildi.
- Resmi Gazete. (2020). *Türkiye Çevre Ajansının Kurulması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*. 30.12.2020 tarihli 31350 sayılı Resmi Gazete. 30.12.2020 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/12/20201230-10.htm> adresinden erişildi.
- Sade, G. (2019). "Avrupa ve Türkiye Plastik Atıklarla Nasıl Mücadele Ediyor?". *Euronews*. 15.11.2022 tarihinde <https://tr.euronews.com/2019/01/24/avrupa-plastik-atiklarla-nasil-mucadele-ediyor-turkiye-ne-yapiyor> adresinden erişildi.
- Smith, N. (2019). "US Tops List of Countries Feeling the Waste Crisis: Waste Generation and Recycling Indices", *Verisk Maplecroft*. 14.08.2020 tarihinde <https://www.maplecroft.com/insights/analysis/us-tops-list-of-countries-fuelling-the-mounting-waste-crisis/> adresinden erişildi.
- Şiriner Önver, M. - Pınarcıoğlu, Ş. (2018). "Kapitalizmde Çöp Sorunu", *Turkish Studies*. 13(23), 239-254.
- Şukri, S. (2022). "İklim Eyleminin Hızlandırılması İçin COP27'de 4 Yeni Girişim Başlatıldı". *Anadolu Ajansı*. 20.11.2022 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/iklim-eyleminin-hizlandirilmesi-icin-cop27de-4-yeni-girisim-baslatildi/2742249> adresinden erişildi.
- Temiz Ataş, N. (2020). "Dünyanın Bunalımı: Plastik Atık İthalatı", *Greenpeace Akdeniz Türkiye*. 17.06.2020 tarihinde <https://www.greenpeace.org/turkey/blog/dunyanin-bunalimi-plastik-atik-ithalat/> adresinden erişildi.
- The Ocean Cleanup. (2020). *The Great Pacific Garbage Patch*. 20.12.2020 tarihinde <https://theoceancleanup.com/great-pacific-garbage-patch/> adresinden erişildi.
- TMMOB Kimya Mühendisleri Odası. (2021). *Türkiye'de Plastik Geri Dönüşümü ve Atık İthalatı Raporu*. 15.11.2022 tarihinde https://www.kmo.org.tr/resimler/ekler/d5e10e038d7b224_ek.pdf İstanbul adresinden erişildi.
- UNEP. (2019). *Fourteenth Meeting of the Conference of the Parties to the Basel Convention*, 25.11.2021 tarihinde <http://www.basel.int/TheConvention/ConferenceoftheParties/Meetings/COP14/tabid/7520/Default.aspx> adresinden erişildi.

- Véronique, M. - Wittmann, H. (1996). “Le Recyclage Des Déchets: Approche Économique D’une Activité”, *Revue Française D’économie*, 11(3), 165-191.
- Williams, R. - Artola, I. - Beznea, A. - Nicholls, G. (2020). “Emerging Challenges of Waste Management in Europe”, *Trinomics*, 30.11.2021 tarihinde <https://trinomics.eu/wp-content/uploads/2020/06/Trinomics-2020-Limits-of-Recycling.pdf> adresinden erişildi.
- WWF. (2020). Plastik Kirliliğinin Uluslararası Suç Boyutu Belgelendi. *WWF Türkiye*. 11.11.2020 tarihinde https://www.wwf.org.tr/basin_bultenleri/basin_bultenleri/?10220/Plastik-Kirliliginin-Uluslararası-Suç-Boyutu-Belgelendi adresinden erişildi.
- Yaslıkaya, R. (2004). *Katı Atık Hizmetlerinde Özelleştirme*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

“

Bölüm 4

**AMERİKAN MANDASI MESELESİNİN
NUTUK'A GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ**

İsmail Özer^{1}*

”

1 * Doç.Dr. Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
ismailozer@odu.edu.tr, 0000-0001-5910-4216

Giriş:

Nutuk, Mustafa Kemal Atatürk'ün 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında TBMM salonunda, Cumhuriyet Halk Partisi açılış kongresinde yapmış olduğu uzun konuşmaya verilen isimdir. Türk Tayyare Cemiyeti tarafından 1928 yılında Osmanlıca olarak basılmış ancak basılış tarihi olarak Nutuk'un verildiği tarih olan 1927 kullanılmıştır. 1934 yılında ise yeni harflerle tıpkıbasımı gerçekleştirilmiştir. Bu baskıda yan başlık ve dizin gibi eklemeler yapılmış ve günümüzde de devam eden bir şekil ortaya çıkmıştır. Nutuk'u Türk İnkılabının incelenmesi sırasında tarihe kolaylık sağlamak amacı ile kaleme aldığını söyleyen Mustafa Kemal Atatürk elbette ki bir tarihçi değildir. Bu açıdan eserlerini de bir tarihçi objektifliği içerisinde yazma gayreti içerisinde de olmamış, ancak bir tarihçi hassasiyeti ile hareket etmiştir. Yahya Kaptan hadisesi gibi olaylar istisna edilir ise genel olarak kronolojiye bağlı kalan bir tarih yazımı gerçekleştirmiştir. Mustafa Kemal Atatürk Nutuk'u iki cilt olarak yazmış ve ikinci cildi sadece birinci cildi destekleyen 1920-1921 yıllarına ait belge ve vesikalardan oluşmuştur. Metin içerisinde günümüz dipnot sistemine benzer şekilde birçok konunun sonrasında parantez içerisinde vesika numarası verilerek okuyucunun kaynak tahlili yapması sağlanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, 1919 senesi Mayısının 19. günü Samsuna çıktığında, vatanın ve milletin içinde bulunduğu durumu Nutukta şöyle izah etmiştir:

“İtilâf Devletleri Osmanlı Devlet ve memleketine madden ve manen tecavüz halinde; imha ve taksimine karar vermiş haldeydiler. Padişah ve halife olan zat hayat ve rahatını kurtarabilecek çareden başka bir şey düşünmüyor. Hükümeti de aynı halde. Farkında olmadığı halde başsız kalmış olan millet, zulmet ve müphemiyet içinde tecelliyata muntazır. Felaketin dehşet ve sıkletini idrake başlayanlar, bulundukları muhit ve hissedebildikleri tesirata göre çare-i halâs telakki eyledikleri tedbirlere mütevessil. Ordu, ismi var cismi yok bir halde. Kumandanlar ve zabitler, Harb-i Umuminin bunca mihnet ve meşakkatleriyle yorgun, vatanın parçalanmakta olduğunu görmekle dilhun gözleri önünde derinleşen karanlık felaket uçurumu kenarında dimağları çare, çare-i halâs aramakla meşgul..”

Çare-i halâs ararken, İngiltere, Fransa, İtalya gibi düvel-i muaz-zamayı gücendirmemek esas gibi telakki olunmakta idi. Bu devletlerden yalnız biriyle dahi başa çıkılamayacağı vehmi, hemen bütün dimağlarda yer etmişti. Osmanlı Devleti'nin yanında koskoca Almanya, Avusturya-Macaristan varken hepsini birden mağlup eden, yerlere seren İtilâf kuvvetleri karşısında, tekrar onunla husumete müncer olabilecek vaziyetler almaktan daha büyük akılsızlık ve mantıksızlık olamazdı. Bu zihniyette olan yalnız avam değildi; bilhassa havas denilen insanlar böyle düşü-

nüyordu. O halde çare-i halâs ararken iki şey mevzuubahs olmayacaktı. Bir defa İtilâf Devletlerine karşı vaz'ı husumet olamayacaktı ve padişah ve halife cana başla merbut ve sadık kalmak şart-ı esasî olacaktı. Bu vaziyet ve şerait karşısında halâs için nasıl bir karar varid-i hatır olabilirdi? Birincisi; İngiltere Himayesini talep etmek, ikincisi; Amerika mandasını talep etmek. Bu karar sahipleri, Osmanlı Devletinin bir bütün halinde muhafazasını düşünenlerdir. Osmanlı Devleti'nin İtilaf devletleri tarafından taksimi yerine, tamamının bir devletin taht-ı himayesinde bulundurmaya tercih edenlerdir. Üçüncü karar ise; mahallî halâs çarelerine matuftur. Ben bu kararlardan hiçbirinde isabet görmedim. Çünkü bu kararların istinat ettiği bütün deliller ve mantıklar çürüktü, esassız idi. Hakikat-ı halde, içinde bulunduğumuz tarihte, Osmanlı Devleti'nin temelleri çökmüş ve ömrü tamam olmuştu. Osmanlı memleketleri tamamen parçalanmıştı. Ortada bir avuç Türkün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. Son mesele, bunun da taksimini uğraşılmaktan ibaretti. Padişah, halife, hükûmet, bunlar hepsi medlûlü kalmamış birtakım bîmâna elfazdan ibaretti. Nenin ve kimin masuniyeti için kimden ve ne muavenet talep olunmak isteniyordu? O halde ciddî ve hakikî karar ne olabilirdi? Bu vaziyet karşısında tek bir karar vardı. O da hâkimiyet-i milliyeye müstenit, bilâkaydüşart müstakil yeni bir Türk Devleti tesis etmek!

Bu kararın istinat ettiği en kuvvetli muhakeme ve mantık şu isi: Esas, Türk Milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu esas ancak istiklâl-i tamme malikiyetle temin olunabilir. Ne kadar zengin ve müreffeh olursa olsun istiklâlden mahrum millet, beşeriyet-i mütemeddi-ne muvacehesinde uşak olmak mevkiinden yüksek bir muameleye kesb-i liyakat edemez.

Ecnebi bir devletin himaye ve sehabetini kabul etmek insanlık evsafından mahrumiyeti, acz ü meskeneti itraftan başka bir şey değildir. Filhakika bu derekeye düşmemiş olanların isteyerek başlarına bir ecnebi efendi getirmelerine asla ihtimal verilemez.

Halbuki Türkün haysiyeti ve izzet-i nefis kabiliyeti çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet esir yaşamaktansa mahvolsun evlâdır...

Ya istiklâl ya ölüm!

İşte halâs-ı hakikî isteyenlerin parolası bu olacaktı" (Nutuk, 1997:8-9)

Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıkışının sonrasında tam bağımsızlık ve istiklâl gayesiyle düşüncelerini gerçekleştirebilmek için harekete geçmiş, Anadolu'da bütün ordu birlikleriyle temas sağlamış, milleti mümkün olduğu kadar aydınlatarak dikkatli ve uyanık duruma getirmiş, bunun neticesinde millî teşkilat kurma düşüncesi yayılmaya başlamıştı. Ancak yaptığı bu faaliyetlerin bir an önce şahsî olmak niteliğinden çıkarılması,

bütün milletin birlik ve dayanışmasını sağlayacak ve milleti temsil edecek bir heyet adına olması gerektiğini düşünmüş, bu amaçla 22 Haziran 1919 tarihinde Amasya’da yayınladığı genelge ile Anadolu’nun her bakımdan en güvenli yeri olan Sivas’ta millî bir kongrenin toplanmasını kararlaştırmıştır. Amasya Genelgesi milleti vatanına ve istiklâline sahip çıkmaya, kendi geleceğiyle ilgili bir konuda söz sahibi yapmaya çalışmış, bu çaba millî irade ve millî hakimiyet düşüncesini millete mâl etme yolunda ilk adım olmuştur (Nutuk, 1997:21).

Mustafa Kemal Paşanın önderliğini yaptığı Millî Mücadele Hareketini başarıya ulaştırma yolunda çeşitli engellerle karşılaştığı bir gerçektir. Bu engeller içerisinde onu en fazla üzen ve uğraştıran ordu ve teçhizat yoksunluğundan ve işgallerden ziyade kendisi gibi tam istiklal fikri düşüncesine sahip olmayan kişi ve gruplar olmuştur. Mustafa Kemal Paşa bir taraftan İtilaf Devletleri, İstanbul Hükümeti ve iç isyanlar ile uğraşırken diğer taraftan kendisi ile birlikte hareket eden ve milli mücadele kadrosu içinde bulunan kişileri de sürekli olarak kontrolü altında tutmak zorunda kalmıştır. Bu kontrol onun kişisel hırs ve tercihi olmayıp, tam istiklal fikrini lafzen kabul etmiş olarak görünseler de uygulamada bunun mümkün olamayacağını düşünen kişilerin varlığından kaynaklanmış ve bu kişi veya grupların milli mücadele azim ve hareketini istenmeyen bir noktaya taşımalarını engellemeye çalışmıştır. 1919 Temmuz ayı başlarında Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a çıktığı günden beri milli davayı gerçekleştirmek için görüş alışverişinde bulunduğu İkinci Ordu Müfettişi Mersinli Cemal Paşa’nın Mustafa Kemal Paşa’ya bilgi dahi vermeden görevini bırakıp İstanbul’a gitmesi, onu takiben 12. Kolordu Komutanı Selahattin Bey’in de İstanbul’a gidişleri bunun ilk örneklerindendir. Bu hadiseler üzerine Mustafa Kemal Paşa 7 Temmuz 1919 tarihinde Anadolu ve Rumelinde bulunan bütün ordu ve kolordu komutanları ve ilgililere şu bildiriyi gönderdi: “ Müfettiş ve komutanlar herhangi bir sebeple komutandan uzaklaştırıldıkları takdirde yerlerini alacak kimseler işbirliği yapılacak niteliklere sahip iseler komutayı onlara bırakacaklar, ancak kendileri de yetki bölgelerinde kalarak milli görevlerini yapmaya devam edeceklerdir”. Bu bildiriden sadece altı gün sonra 13 Temmuz 1919’da Üçüncü Kolordu Komutanı Refet Paşa Mustafa Kemal Paşa’ya yazdığı telgrafta İstanbul’dan bir İngiliz gemisi ile Samsun’a gelen Selahattin Bey’in görevi devralmak üzere geldiği ve kendisinin de bu emre uyarak Sivas yönünde doğru hareket ettiğini bildirmiştir. Refet Paşa’nın İngiliz gemisi ile gelen ve İstanbul Hükümeti tarafından atanan Selahattin Bey’e Üçüncü Kolordu Komutanlığını bırakması oldukça düşündürücüdür. Refet Paşa her ne kadar Selahattin Bey’in güvenilir olduğuna dair garanti verse de görev yerini terk etmeyerek her ihtimali göz önünde bulundurmalı idi. Refet Bey 15 Temmuz’da çektiği bir başka telgrafta da görüştüğü İngilizlerden ve

Amerikalılardan anladığına göre Kazım Karabekir Paşa'nın durumunun tehlikede olduğunu belirterek her zaman ölçülü davranılmasını ve durumun idare edilmesini önermiştir. İngiliz ve Amerikalıların Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir Paşalar başta olmak üzere milli mücadele hareketi içerisinde yer alan kadro hakkında olumlu düşünmeyecekleri çok bariz bir gerçek olarak ortada olduğuna göre Refet Paşa gibi milli davaya inanmış bir askerin bundan yola çıkarak tehlike endişesine kapılması ve ölçülü davranılmasını istemesi Mustafa Kemal Paşa tarafından üzüntü ve hayretle karşılanmıştır. 14 Temmuz 1919'da Canik Mutasarrıfı Hamit Bey İstanbul Hükümeti tarafından görevden alındığını, azil haberi resmi olarak kendisine ulaşınca İstanbul'a gideceğini Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa cevaben değerli arkadaşlarımızı milli gayeye hizmet için Anadolu'ya getirmeye uğraşırken onun İstanbul'a gidişini doğru bulmadığını ifade etmiştir. Hamit Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı cevap oldukça önemlidir. Bu cevapta milli mücadeleye taraftar olan ancak kafasında da birçok bilinmezlik ve şüphe barındıran birçok şahsın düşüncesinin izlerine tesadüf etmek mümkündür: “ Bir şey yapmak istiyoruz. Ancak bu şeyin şekil ve nazariyatıyla uğraştığımız, uzun yollar seçtiğimiz düşüncesindeyiz. Zamanın ve durumun beklemeye tahammülü yoktur. Memleketin durumu dakikadan dakikaya kötüleşiyor. Bu bakımdan düşünceler üzerinde fazla durmayarak çalışmalarımızı hızlandırmak gerekiyor... Geleneğe uyarak boyun kırmaktan üzüntü duymayan millet, biz yürüelim arkamızdan gelsin”. Hamit Bey, açıkça ifade etmese de Türk Milletinin bir ümit ışığı beklediği Anadolu'dan şüphe etmiş ve Mustafa Kemal Paşa ile beraberindekileri de ne yapmak istediğini bilmeyen şekil ve kuramla uğraşan şaşkınlık olarak değerlendirmiştir. Mustafa Kemal Atatürk hiçbir ulusal mücadelenin millete sırtını dayamadan ve güvenini kazanmadan gerçekleşmeyeceğini düşünmekteydi. Bu sebepten milletin güvenilebileceği bir kabine kurmayı öncelikli hedef olarak görüyor ama bunun için o kabinenin dayanacağı bir kuvvetin de elzem olduğunu biliyordu (Nutuk,1997:38).

Mustafa Kemal Paşa 1920 Nisan ayında Yunus Nadi Bey ile yaptığı bir söyleşide “bu çölden bir hayat çıkarmak, bu inihilalden bir teşekkül yaratmak lazımdır. Mamafih sen ortadaki boşluğa bakma. Boş görünen saha doludur, çöl sanılan bu alemde saklı ve kuvvetli hayat vardır. O Türk Milletidir. Eksik olan şey teşkilattır, işte şimdi onun üzerindeyiz. İsteniliyor ki sanki burada boş vakit geçiriyormuşum gibi gidip cephelerin başına geçeyim. Mustafa Kemal Paşa, Demirci Mehmet Efe olamaz Nadi Bey. Bunu böyle söylemekle oradaki arkadaşların kıymetine halel vermek istemiyorum Bilakis onlar pek iyi adamlardır ve vatan için fedakarane çalışıp duruyorlar. Fakat hareketlerinin mecmu kıymeti vatan perverane bir tezahür mahiyetini tecavüz edemez. Bu manevi bir kıymettir. Yunan

orduları ise maddi teşekkül olduğundan yalnız böyle manevi bir kuvvetle durdurulamaz. Yunan Cephesi, Aydın veyahut Manisa livalarının cephesi değildir. Yunan Cephesi bütün memleket ve bütün vatanın cephesidir. Ne zaman bütün memleket bu cephenin hakiki manasını bu olduğunu anlar ve öyle benimserse işte o zaman cephe yıkılmış ve Yunan denize dökülmüş olur. Ben şimdi bu hakiki lüzum ve zaruretin tesisi peşindeyim” demiştir. Yunus Nadi Bey ise her kerameti meclisten beklemek niyetinde miyiz? Açık söylemek gerekirse ben bu kanaate değilim şeklinde görüş belirtince Mustafa Kemal Paşa “ Ben bilakis her kerameti meclisten bekleyenlerdenim. Nadi Bey, bir devre yetiştik ki onda her iş meşru olmalıdır. Millet işlerinde meşruiyet ancak milli kararlara istinat etmekle, milletin temayülâtı umumiyesine tercüman olmakla hasıldır. Milletimiz çok büyüktür, hiç korkmayalım. O esaret ve zilleti kabul etmez. Fakat onu bir araya toplayıp ‘Ey Millet! sen esaret ve zilleti kabul eder misin?’ diye sormak lazımdır. Ben milletin vereceği cevabı biliyorum” (Nadi, 1955:97-99) diyerek Türk Milletine olan güvenini bir kez daha vurgulamıştır.

Mustafa Kemal Paşa, Mütareke Döneminde kararsızlık ve umutsuzluğa düşmemiş, Türk Milletine olan inancından destek alarak tam istiklal düşüncesinden bir an bile şüpheye düşüp geri adım atmamıştır.

Sivas Kongresi’ne Giden Süreçte Mustafa Kemal Paşa

19 Mayıs’ta Samsun’a çıkışından 25 Mayıs tarihine kadar Samsun’da kalan Mustafa Kemal Paşa Havza’ya geçerek 12 Haziran 1919 tarihine kadar çalışmalarına burada devam etti. Bu süre içerisinde yurt genelinde milli bir teşkilat kurulması lüzumunu genelge ile bütün komutanlar ve mülki makamlara bildirdikten sonra karargahı ile birlikte Amasya’ya hareket etti. Mustafa Kemal Paşa Anadolu’ya geleli neredeyse bir ay olmuştu. Bu süre içerisinde bütün ordu birlikleri ile temas ve bağlantı sağlanmış, millet mümkün olduğu kadar aydınlatılarak bilinçli ve uyanık bir duruma getirilmiş, milli teşkilat kurma düşüncesi yayılmaya başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa’nın genel durumu artık bir komutan sıfatı ile yürütüp yönetmeye devam ve imkanı kalmamıştı. Nitekim 8 Haziran’da Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa tarafından İstanbul’a çağırılmış ancak bu çağrıya uymamıştı. O’na göre milli istiklal yolunda yapılacak girişim ve faaliyetlerin bir an önce şahsi olmak niteliğinden çıkarılması ve Türk Milletinin birlik ve dayanışmasını sağlayacak bir heyet adına olması gerekmektedir. Bu sebeple bir an önce Anadolu ve Rumelideki milli teşkilatlar birleştirilip tek bir merkezden idare edilmeli idi. Amasya’da 21/22 Haziran 1919 gecesi hazırlanıp ilan edilen genelgede İstanbul Hükümeti’nin üzerine aldığı sorumluluğu yerine getirememesinden dolayı vatanın bütünlüğü ve milletin bağımsızlığının tehlikeye girdiği, İstanbul hükümetinin acizliğinin milleti yok olmuş gösterdiği belirtilerek bunun sakıncala-

rının giderilmesi ve Türk Milletinin içinde bulunduğu durum ve şartların gereğini yerine getirmek, haklarını gür sesle dünyaya duyurabilmek için her türlü baskı ve kontrolden uzak milli bir heyetin varlığının gereği vurgulanmış bu amacın gerçekleştirileceği yer ise Sivas olarak belirlenmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu girişimini İstanbul Hükümeti adına değerlendiren Dahliyle Nazırı Ali Kemal Bey 23 Haziran 1919 tarihinde kendi nezaretine bağlı birimlere bir tebliğ yollayarak İngilizlerin isteği ile görevden alınan Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine verilen görevlerde başarılı olmadığı kanunsuz olarak kurulan Redd-i İlhak gibi Müslüman halkı boş yere kırdırmaktan ve halkı haraca kesmekten başka bir iş görmeyen cemiyet ve heyetlerle işbirliği yaptığından dolayı kendisi ile hiçbir resmi işleme girilmemesi ve emirlerinin yerine getirilmemesini istedi. Bu tebliğ kısa sürede etkisini göstermiş örneğin Sivas sokaklarında Mustafa Kemal Paşa'nın hain, zararlı asi birisi olduğuna dair bildiriler duvarlara asılmıştır. Mustafa Kemal Paşa 26 Haziran sabahı erken saatlerde Sivas'a gitmek için ilk durak olan Tokat'a doğru yola çıkmış o gece Tokat'ta konaklayarak 27 Haziran'da Sivas'a ulaşmıştır. Sivas'taki teşkilatın nasıl olacağı, kongre hazırlıkları konusunda ilgililere talimat verdikten sonra 28 Haziran'da Sivas'tan Erzurum'a doğru yola çıkmış 3 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum'a varmıştır (Nutuk,1997: 25).

Ordu müfettişi olarak Anadolu'ya geldiği bu süreçte askeri vazifeleri üzerinde iken milli mücadele için çalışması mümkün gözükmemekte idi. Elbette ki onu çok sevdiği askerlik mesleğinden ayrılması Mustafa Kemal Paşa'nın arzusundan değil, İstanbul Hükümeti'nin politikaları sonucu zorunlu olarak gerçekleşmiştir. 8 Temmuz 1919 gecesi Harbiye Nezareti ve Saray ile yapılan telgraf yazışmaları sonucunda Mustafa Kemal Paşa'nın resmi görevinin bittiği kendisine tebliğ edildi, o da saat 22.50'de Harbiye Nezaretine ve saat 23.00'da Saray'a resmi görevi ile birlikte askerlikten de ayrıldığını bildirdi. Rauf Orbay'ın aktardığı bir hadisede Mustafa Kemal Paşa askerlikten istifa ettikten birkaç gün sonra Miralay Kazım Bey yanına gelerek istifa etmiş olması dolayısı ile resmi dosyaları kime teslim etmesi gerektiğini sormuş bu olay Mustafa Kemal Paşa'yı çok üzmüştür (Kandemir,1965:41). Elbette Mustafa Kemal Paşa askerlik görevinden ayrılmasının kamuoyunda yaratacağı olumsuz etki ve olası otorite kaybını tahmin edebiliyordu. Bu noktadan hareketle Amasya Genelgesinde Sivas'ta milli bir kongre toplanması kararlaştırılmış iken Mustafa Kemal Paşa askerlik vazifesinden ayrılmanın kendisine dolayısı ile milli mücadeleye vereceği zararları asgariye indirmek istemesi ile de yakından alakalıdır. Mustafa Kemal Paşa'nın askeri ve siyasi hayatı incelendiğinde faaliyetlerinde mutlaka bir meşru zemin aradığı görülmektedir. İstanbul Hükümeti'nin onu görevden alması an meselesi olduğundan, Sivas Kongresi toplandığında müstafi bir asker olacaktı. Oysa böylesine önemli bir

toplantıda herhangi bir sıfattan azade olmak kongre üzerinde hakimiyet kurmasına mani olabilir, bu ise kongreden tam istiklal fikri dışında bir sonuç çıkmasına neden olabilirdi. Erzurum Kongresi ve bu kongrede alınacak karar ve yetkiler Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas Kongresindeki işlerini kolaylaştırabilirdi. Nitekim bütün okuyucu ve araştırmacıların bildikleri üzere Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum kongresine katılımı ile kongre bir anda yerel çıkarları savunmak için toplanmış olmasına rağmen ulusal gayeler etrafında kararlar almıştır. 1919 yılı Temmuz ayının 23. günü bir okul salonunda toplanan kongre Mustafa Kemal Paşa'yı başkan seçmiştir. Mustafa Kemal Paşa Erzurum Kongresinde zihninde tasarlamış olduğu tüm işleri yapmış ve Sivas'ta birkaç değişiklik ve yeni eklenen maddelerle tekrar kabul edilen Erzurum Kongresi mucizesini yaratmıştır. Kongre, 7 Ağustos 1919 tarihinde çalışmalarını tamamlayarak tamamı on maddeden oluşan kararları kabul ve ilan etmiştir. Aynı zamanda nizamname gereğince de alınan kararları yürütmek üzere dokuz kişiden oluşan bir Heyet-i Temsiliye teşkil edilmiştir. Kongre beyanname metnine göre vatanın ve istiklalin muhafaza ve teminine İstanbul Hükümeti muktedir olamadığı takdirde milli kongre tarafından geçici bir hükümet oluşturulacaktı. Milli kongre yani Sivas kongresi toplanamadığı takdirde ise bu hükümeti seçme görevini Heyet-i Temsiliye üstlenecekti. Mustafa Kemal Paşa böylece Sivas kongresine giderken Heyet-i Temsiliye başkanı sıfatı ile hareket edecekti. Böylece Türk Milletinin kaderinin tayin edileceği ve manda taraftarlarının etkili olacağı Sivas Kongresinde daha güçlü bir liderlik portresi çizebilecek ve kongre üzerindeki etkisi artacaktı. Haddizatında bu Temsil Heyeti onun şahsı ile vücut bulmuştu. Alınan kararlar yalnızca Mustafa Kemal Paşa'nın inanç ve iradesini ifade etmekteydi. Heyet-i Temsiliye aynı zamanda Erzurum Kongresinde alınan kararların Sivas Kongresinde de kabul edilmesini sağlayacağından önemli bir vazife ifa edecekti. Yani Mustafa Kemal Paşa bütün doğu Anadolu'yu temsilen orada bulunacaktı.

Sivas Kongresi ve Amerikan Mandası Üzerine Tartışmalar

Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra toplanan Paris Barış Konferansı'nda gündeme getirilen ve bu konferansta kabul edilen "Manda" sistemi, Latince "*Mandatum*" Fransızca "*Mandat*" kelimelerinden gelmekte olup "*Vekalet*" anlamında kullanılmıştır. Türkçeye manda şeklinde geçen bu yönetim biçimi aslında batılı devletlerin sömürge sistemlerine buldukları yeni bir isimden ibaretti. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'un on dört ilkesi arasında yer alan "savaşta sonra kazanan devletler topraklarına yeni toprak katmayacaklardır" maddesi karşısında mevcut hak ve kazançlarından vazgeçmek istemeyen Avrupalı büyük devletlerce böyle bir statüko uygun görülmedi. Paris Barış Konferansında

da onaylanan bu düzene göre; bağımsız olma yeteneğinden, imkanından, bilgi ve deneyiminden yoksun uluslar uygar milletler seviyesine ulaşınca-ya kadar Cemiyet-i Akvam tarafından yönetilip, korunup, eğitilip geliştirilerek bağımsızlıklarına kavuşmaları sağlanacaktı. Milletler Cemiyeti, bu görevi kendisi üstlenemeyeceği için; gelişmiş, eğitim ve deneyim düzeyi yüksek sanayileşmiş bir büyük devleti bu geri kalmış uluslara yardım için görevlendirecekti (Kasalak,1993:11-12).

10 Ocak 1921’de Birinci Dünya Savaşının galip devletleri tarafından kurulan Cemiyet-i Akvam milletlerarası sorunları müzakere ile çözmek, savaşları engellemek, milletlerarası hukuk kurallarının uygulanmasını sağlamak gibi amaçlar ile kurulmasına rağmen özellikle İngiltere’nin paravan örgütü gibi hareket etmiştir. İngiltere ve Fransa çıkarları doğrultusunda Türkiye ve Ortadoğu başta olmak üzere Almanya’nın boşalttığı sahalarda manda adı altında sömürge topraklarını genişletme gayreti içerisinde girmişler ve paravan olarak da Cemiyet-i Akvam’ı kullanmışlardır. İngiltere ve Fransa’ya göre manda terimi işgal ile aynı manaya gelmekteydi. İngiltere’nin Cemiyet-i Akvamdan manda elde etme kararı çıkıncaya kadar Irak ve havalisini tahliye etmesi gerekir şeklindeki söylentilerin çıkması üzerine İngiliz Hükümeti karşı çıkmış ve bu İngiltere’nin yeniden memleket fethi manasına gelir demiştir. İngiltere parlamentosuna göre “Mandater devlet tarafından teklif olunan şerait Cemiyet-i Akvam’ın nazar-ı tasvibine arz edilecek ve eğer manda tatbikatında suiistimal varsa veyahut mandateri olan hükümet tarafından tazyik edilirse o zaman Cemiyet-i Akvam müdahale edecektir. Fakat manda tahmil edilebilecek hükümeti intihab hakkı bu arazileri tahlis etmiş olan müttefik hükümetlere aittir”(HM,1336:52) Sevr Antlaşmasının 94.maddesine istinaden El-Cezirenin, bir mandater tarafından idaresi esası kabul olunduğundan İngiltere on yedi maddelik bir Irak El-Cezire mandası projesi hazırlayarak Cemiyet-i Akvam’a sunmuştur (HM,1336:132). İngiltere Türkiye’yi istila planı çerçevesinde Osmanlı Mandası planı üzerinde de çalışmış hatta bilindiği üzere 20 Mayıs 1919 tarihinde İngiliz Muhipler Cemiyeti kurulmuştu. İngiltere Mondros Mütarekesi müzakereleri sırasında Wilson prensiplerinin dikkate alınacağını, ırki hudutların muhafaza edilebileceğini, imparatorluğun toprak bütünlüğüne ve iktisadi bağımsızlığına riayet olunacağını söylediği halde Londra, Türkiye’de ticari tahakküm ve Türkiye üzerinde bir manda egemenliği kurma planını devreye soktu (HM,1338:436) Damat Ferit Paşa Hükümeti ile İngilizler üzerinde müzakere edilen gizli antlaşma hükümlerine göre İngiltere, Osmanlı Mandası’nın istiklalini ve devlet bütünlüğünü muhafaza etmeyi garanti ediyordu. Damat Ferit Paşa, kabineye, memleketin ancak büyük bir devletin mandasını kabul etmekle kurtulabileceğini söylüyordu. Sabah ve Alemdar gibi gazeteler de İngiltere’yi davet ediyor mandayı kabul etmesi için çabalıyorlardı. Alemdar

gazetesi şu başlığı atmıştı: “İnhilal etmemek için kendisine iskat edebileceğimiz bir hükümetin vesayetidir. Ağuş etmek için kollarımız açıktır.” (HM,1340:363) Ali Kemal, Hoca Mustafa Sabri, Said Molla başkanlığında bir komite teşkil edilerek beyannameler neşretmek, gazete çıkarmak ve mitingler yapmak da planlar arasında idi (HM,1338:599). İngiltere bu konuda öylesine istekli idi ki TBMM ile Fransa arasında yapılan Ankara İtilafnamesine sert tepki göstererek manda usulünün iktisadi noktalarını tayin eden Versay muahedesiyle bir tezat ve uyuşmazlık teşkil ettiğini iddia etmiştir. (HM,1337:370) İngiltere İstanbul için İngiltere-Fransa-İtalya ve ABD’den oluşacak uluslararası bir idare de düşünmüştür. İlk iki yıllık dönemde İngiltere’nin üstleneceği bu işgal belgelerinde manda olarak tarif ve kabul edilmiştir (HM,1336:24)

Türk İstiklal Mücadelesinin başladığı sıralarda İngiltere ve Fransa kendi emperyalist gayelerini engellememesi için, Amerika Birleşik Devletlerine Ermenilere Doğu Anadolu’da devlet kurdurma ve onun mandateri olma teklifinde bulundular (Yalçın,1999:30). Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonraki süreçte Amerika Osmanlı ülkesinden herhangi bir toprak parçası talebinde bulunmadığı gibi manda kabulüne de sıcak bakmıyordu. Amerika’ya göre Türkiye’den Mezopotamya, Suriye ve Ermenistan gibi yerlerin derhal ayrılması gerekli idi (Türkmen,2019:347). ABD 1919 sonlarında ise özellikle Anadolu’nun doğusunda kendi güdümünde bir Ermenistan fikrini ciddi olarak düşündü ve bu konuda çeşitli faaliyetler ve araştırmalar içerisine girdi. Öte yandan Türkiye kamuoyunda ABD Başkanı Wilson’un on dört maddelik ilkesinin on ikinci maddesinin Türklerin çoğunlukta bulunduğu yerlerde bir Türk Devleti’nin varlığını sürdürebileceği umudunu uyandırması, bir kısım Türk aydın ve idarecinin zihninde Amerikan Mandası hayallerine güç kazandırmıştı (Kili,1982:41). Yorgun fakat yenilgiyi kabul etmeyen, Müdafaa-i Hukuk fikrini savunan büyük bir aydın kitlesinin yanında, Osmanlı Devleti’nin sonunun geldiğini ve ne kurtarılsa kâr sayılacağını ve artık hiçbir şekilde kurtuluşunun sağlanamayacağını kabul eden sayıları ve etkileri küçümsenemeyecek bir aydın kitlesi de mevcuttu. Birincilerin ilk zamanlarda sessiz ve bölgelelerinde, doğdukları topraklarda çare arayıcı tutumlarına karşılık ikinciler müteşebbis geleceğin düzeninde kendilerinin yeri bulunduğu inanan bir tutum içerisindeydiler. Bunlara göre; mağlup olunmuş, Osmanlı Devleti iflas etmiş, Anadolu bakımsız sahipsiz, bütün gücünü yitirmişti. Bütün bu felaketlerin gerçek sebebi ise Avrupalı olamayışımızdan kaynaklanıyordu. Medeni olmayan toplumların sonu medeni toplumların idaresini gönülden kabul etmek bir müddet onun idaresinde kalmak, medenileşmek, güçlenmek ve sırası gelince de onların rızalarını da sağlayarak bu sahiplerden ayrılmaktı. Bunda her hangi bir sakınca yoktu. Kara Vasıf Bey ve Halide Edip Adivar’ın Mustafa Kemal Paşa’ya yazdıkları mektuplarda şu görüşü

savunmakta idiler:“... Biz Türkler bugünden pek çok kuvvetli olduğumuz, düşmanlarımız bu kadar kuvvetli bulunmadıkları zamanlarda bile tam manasıyla müstakil değildik. Bu sebeple vakit kaybetmeden Türkiye’yi idare edecek bir kuvvet bulunmalı idi. Ancak bu mandater devlet hangisi olmalıydı? İngiltere, Fransa, İtalya, Amerika seçenekleri arasında en fazla kabul gören ehven-i şer yani kötünün iyisi olarak görünen seçenek olan Amerika; elbette istiklâlimize az çok mahzurla dokunmakla beraber bizi Avrupa boyunduruğundan kurtaracak, memlekete para serpecek, istihdam yaratacak, bizi medenî milletler seviyesine çıkaracak yegane millet idi” (Kırzioğlu,1973:30). Kara Vasıf Bey’in mektubuna bağlı bir raporda manda taraftarı olan şu isimler zikredilmiştir: Ayan Meclisi Başkanı Ahmet Rıza Bey, Ahmet İzzet Paşa, Cevat Paşa, İsmet Paşa, Mahmut Paşa, Rıza Paşa, Reşat Hikmet Bey, Cami Bey, Esat Paşa, Rauf Ahmet Bey, Reşat Hikmet Bey, Reşit Sadi Bey ve Halide Edip Hanım (Arıburnu,1997:106). Amerikan Mandasını isteyen ve çoğunluğunu gazetecilerin oluşturduğu aydınlar Wilson Prensipleri Cemiyetini kurmuşlar ve hemen harekete geçerek 5 Aralık 1918 tarihinde de ABD başkanı Wilson’a Amerika’nın Türkiye’yi mandası altına almasını öneren eden dokuz maddelik bir muhtıra da yollamışlardır (Sümer,1965:237).

Paris Barış Konferansı içerisinde 20 Mart 1919’da Yakın Doğu hakkındaki çözümün ne olacağı tartışmaları sırasında, Başkan Wilson problemin çözümüne yardımcı olmak üzere müttefikler arası bir tahkik heyeti önermiş ve bu öneri kabul edilmişti. Amerikalılarca belirlenmiş karara göre, Osmanlı Devleti’nin parçalanması ile ortaya çıkacak bölgelerde sosyal, ve ekonomik koşulları görmek ve bölgelerin gelişmesini sağlayacak şartların ne olacağı konusunda fikir edinmek üzere bu yörelerin ziyareti isteniyordu. İngiliz-Fransız-İtalyan inceleme komisyonu oluşturma çabalarının başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Wilson, Henry C. King ve Charles R. Crane’i heyet üyesi olarak atadı. Heyete Fransız-İngiliz-İtalyan temsilcileri katılmadığı için heyet bir Amerikan heyeti görünümündeydi. Bu yüzden Türkiye Amerikan Mandaları Hakkında Milletlerarası Komisyon’un Amerikan Şubesi (The American Section of the International Commission on Mandates in Turkey) adını taşıyordu (Erol,1972:61) King-Crane Heyeti İstanbul’da iken bir kısım devlet adamları aydınlar manda altına girme fikrini çeşitli şekilleriyle tartışıyor ve adeta tek kurtuluş çaresi olarak dört elle sarılıp savunuyorlardı(Orbay,2000:249). Amerikan mandası taraftarları toplanacak olan Sivas Kongresini etkilemek amacıyla Mustafa Kemal Paşaya ve Rauf Bey’e gönderdikleri mektup ve telgraflarla Türkiye’nin bütünlüğünü koruyacak şekilde Türk toprakları üzerinde gözü olmayan Amerikan Mandası fikrine sıcak baktıklarını belirtmişlerdir (İğdemir,1986:5). Amerikan Mandası taraftarları toplanması planlanan Sivas Kongresini fikirlerinin kabul edilebilmesi için kaçırıl-

mayacak bir fırsat sayıyorlardı. Çünkü bütün Türkiye adına konuşmaya yetkili bir kurulun ABD mandasını istemesi ve bunu King-Crane Komisyonu İstanbul'dan ayrılmadan önce yapması çok önemliydi. Zira İstanbul'daki Amerikalılar resmî olarak açıklamamakla birlikte, konunun senatolarında görüşülebilmesi için, bütün milletin temsil edildiği bir kongre tarafından manda altına girme isteğinin yapılmasının daha uygun olacağını söylüyorlardı. Charles R. Crane'in de Sivas'a gitmesi de planlanmışsa da heyet 21 Ağustos 1919'da İstanbul'dan ayrıldı. Bunun üzerine Amerikan Mandası taraftarları temsilcilerini Sivas'a gönderdiler. Bunlar Kara Vasıf, Bekir Sami, Memleket gazetesi sahibi İsmail Hami Beyler ile Ali Fuat Paşanın babası İsmail Fazıl Paşa idiler. Chicago Daily News muhabiri Amerikalı gazeteci Louis Edgar Browne da onlara eşlik ediyordu (Erol,1972:84). L.E. Browne, Sivas Kongresi'ne resmî sıfatla katılmadığını belirtmişse de görevi resmîdir. Charles R. Crane'in danışmanlığını yaptığı gibi, General James Harboud'un raporunu da görüşleriyle etkilemiştir (Bilgen,1996:117).

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'da bulunduğu sıralarda kongre için Sivas'a gelen İsmail Fazıl Paşa, İsmail Hami, Bekir Sami, Osman Nuri ve Şükrü Beyler başta olmak üzere yirmi beş kadar delege, kongrede konuşulacak konuları tespit etmek için bir İhzarî Encümeni yani hazırlık Komisyonu oluşturmuşlar ve kongreye sunulmak üzere ve mandanın yararları ve gerekliliği vurgulandıktan sonra mandater ülkeye teklif edilecek şartları içeren bir muhtıra hazırlamışlardır (Kasalak,1993:137). Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler 29 Aralık 1919 tarihinde Erzurum'dan yola çıkarak 2 Eylül'de Sivas'a ulaştılar ve kongre 4 Eylül'de ilk toplantısını gerçekleştirdi. Sivas Kongresi, Amerikan Mandası üzerinde, uzun boylu müzakere edildiği bir kongredir. Bilindiği gibi, Sivas'ta bütün Türkiye'ye şamil olmak üzere, bir kongre yapılması fikri Mustafa Kemal Paşa tarafından ortaya atılmış ve bu kongre kurduğu teşkilat ve verdiği direktifler neticesinde toplanmıştı. Yani, bu kongre tamamıyla onun eseri idi. Bu sebeple Sivas Kongresinde Türk Milleti'nin istiklâlini korumak ve Türk yurdunun parçalanmasını önlemek fikrinin hâkim olması gayet tabii idi.

Mustafa Kemal Paşa kongre başkanlığı meselesi üzerinde etraflıca düşünmemiş ve içtihat üzere delegeler içerisinde en yaşlı olanın başkanlık vazifesini yapacağını öngörmüştü. Hüsrev Sami Bey, Rauf Bey ve Bekir Sami Bey'in de içinde bulunduğu bir grubun Mustafa Kemal'in başkan olmaması konulu bir toplantı yapıldığını Mustafa Kemal Paşa'ya ilettiğinde o, böyle bir iş yapacaklarına ihtimal vermediğini ifade etmiştir. Ancak 4 Eylül öğleden sonra Rauf Bey'in "sen reis olmamalısın" sözü üzerine bu toplantının gerçekten yapılmış olduğunu anlamıştır. Muhtemeldir ki Rauf Orbay ve beraberindekiler Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığındaki

bir örgütlenme ile siyaseten hedefe ulaşamayacaklarını düşünüyorlardı. İtilaf Devletleri ile en az zararı kabullenecek bir barış antlaşması veya manda ihtimali önünde Mustafa Kemal'in istiklalden taviz vermeyecek olan kesin duruşu bulunmaktaydı. Kongre Başkanı kongreden çıkacak kararlarda delegeleri etkisine alabilirdi. Özellikle Bekir Sami Bey hararetli bir Amerikan Mandası taraftarı olarak, bu yolda önündeki en büyük engeli Mustafa Kemal Paşanın şahsında görmekteydi. Rauf Bey'de başkanlık meselesinde Bekir Sami Bey'i destekliyordu. Mazhar Müfit Kansu hatıralarında bu konuyla ilgili M. Kemal Paşa'nın şöyle söylediğini belirtmiştir: "Anlaşıyor ki bu arkadaşlar kendi aralarında manda fikrini kabul etmiş bulunuyorlar. Beni reis seçtirmemek için uğraşmalarının ve politik taktiklere sapmalarının tek izahı kendilerinden bir reis ile mandayı el çabukluğuna getirip kongre kararlarına bağlatmak arzusundan ibarettir" (Kansu,1988:233). Bu bakımdan Mustafa Kemal Paşa için başkanlık meselesi birden bire daha önemli hale geldi ve Kongre açılış nutkundan sonra İsmail Fazıl Paşa'nın söz alarak başkanlık görevinin şahsiyet karışmaması ve eşitlik ilkesine uyulması için birer gün veya birer hafta sürmek üzere delegenin veya onun temsil ettiği ilin baş harfleri dikkate alınarak ilk harften itibaren nöbetleşe yapılmasını teklif etti (Türkmen,2015:77) Dönüşümlü başkanlık teklifi Mustafa Kemal Paşa'nın itirazları sonucu kabul edilmedi ve nihayetinde yapılan oylama ile Mustafa Kemal Paşa 54 delegenin oyu ile başkan seçilmiştir (Goloğlu,1969:77).

Kongrenin ilk üç günü, kongre azalarının ittihatçı olmadıklarını teyit için yemin formülünü hazırlamakla ve yemin etmekle, kongrenin açılışı dolayısıyla gelen telgraflara cevap vermekle ve özellikle kongrenin siyaset ile meşgul olup olamayacağının münakaşasıyla geçti ve ancak dördüncü gün gündemin ilk maddesine geçilebildi. Bu madde gereğince Erzurum Kongresinde kabul edilmiş olan esaslar ve tüzük maddeleri birer birer okunuyor, bazı maddeler aynen ve bazı maddeler de düzeltme ve ekleme yapılarak kabul ediliyordu. Böylece 8 Eylül 1919 Pazartesi günü gündemin üçüncü maddesi olan manda meselesine geçilmiştir. Amerikan mandaterliği'nin kabullenilmesini isteyen bu yirmi beş imzalı muhtıra, İsmail Fazıl Paşa ile İsmail Hami ve Heyet-i Temsiliye üyesi Bekir Sami Beyin imzalarını taşıyan bir önerge ile kongre başkanlığına verilmişti (İğdemir,1986:48) İhzarî Encümeni'nin hazırladığı muhtıra daha önce Teklif Encümenine havale edilmiş bu encümeden de geçerek müzakere edilmek üzere kongreye gelmişti (Bilgen,1996:117).

Mustafa Kemal Paşa, muhtıranın içeriği hakkında görüşülmeye başlamadan önce, meclise bazı noktalarda açıklama yapacağını belirtti. Söz konusu raporda Mr. Browne'den söz edilmekte olduğunun ve bu kişinin Türkiye'ye elli bin kişilik bir amele ordusu getireceğinin belirtildiğini, halbuki kendisinin L.E. Browne ile görüştüğünü ve bu kişinin her hangi

bir resmî sıfat taşımadığını bununla beraber sözlerinin kendi görüşleri olduğunu kabul ettiğini, üstelik demokrasi timsali olan Amerika'nın mandaterliği de kabul etmesinin küçük bir ihtimal olduğunu söylediğini anlatarak mandanın ne demek olduğunu bize Amerikan Mandası olmamızı öneren kişinin bile bilmediğini, L.E. Browne'nın manda siz ne dersiniz odor gibi garip bir de cümle sarf ettiğini açıklamıştır (Nutuk,1997:70). Konuşmasının ardından Mustafa Kemal Paşa oturuma istirahat ama gerçekte manda aleyhine kulis yapmak amacıyla on dakika ara vererek celseyi kapatmıştır (Kansu,1988:240). İkinci celsede, Mustafa Kemal Paşa ilk sözü Kara Vasıf Bey'e verdi. Vasıf Bey konuşmasında mandanın; sömürge devletler, savaştan sonra istiklâlini kazanan devletler ve savaştan önce de müstakil yaşayan devletlere uygulanacak manda olmak üzere üç ayrı tarifinin olduğundan bahisle bu üç şeklin birbirlerinden tamamen farklı ve her birinin kendine göre özelliklerinin olduğunu, Osmanlının da manda istemiyle, üçüncü tanıma uyan tek devlet olacağını söyledi. Osman Nuri Bey söz alarak, manda meselesinin İhzarî Encümeninde görüşüldüğü sırada mandanın istiklâle mani olup olmadığını İsmail Hami Bey'den sorduğunu ve ondan mandanın istiklâle engel olmadığı yönünde bir cevap aldığından bahsederek, kendisinin istiklâlin muhafazası kaydıyla manda kabul edilmesini teklif için bu muhtıraya imza koyduğunu belirtti. Şükrü Bey ise para ve ilimin olmadığı bu memlekette mandanın mutlaka kabul edilmesi gerektiği yönünde bir konuşma yaparak, asıl sorunun manda olunup olunmayacağı değil kimin mandası olunacağı olduğunu belirtti. Bu konu hakkında ihzari komisyonda görüşerek eldeki mevcut şartları değerlendirdiklerini bunlardan İngiltere'nin tercihi halinde bu devletin bizi felakete sürükleyeceğinden, Fransa'nın içinde bulunduğu malî durum dolayısıyla böyle bir teşebbüse zaten girişemeyeceğinden, İtalya'nın Anadolu üzerindeki hedefleri apaçık görüldüğünden dolayı bunların mandater olarak tercih edilmediklerini söyledi. Şükrü Bey'e göre Amerika bu şartlar göz önüne alındığında eldeki tek ve zararsız seçenek olarak görünüyordu. Mazhar Müfit Bey de bu konuşmayı destekleyici bir konuşma yaparak müzakere edilmesi gereken asıl meselenin bundan sonra yalnız yaşayabilecek miyiz yaşayamayacak mıyız, mandayı ne şekil ve surette anlayarak mandaterle ne suretle görüşeceğiz, Mandater kim olacak şeklinde bir beyanatta bulundu. Manda ve himaye konusunun bir an önce kongre gündeminden çıkmasını arzu eden Mustafa Kemal Paşa, bu muhtıranın kongrede okunmadan önce teklif encümeninde görüşüldüğünü ancak kesin karara varılamayarak bir defa da kongrede okunup kongrenin de görüşlerini göz önünde bulundurarak karar vermek istediklerini bu sebeple muavenet ve müzaheret ihtiyacı konusunun tekrar Teklif Encümenine havalesini talep etti. Buna karşın, Bekir Sami Bey ve İsmail Fazıl Paşa itiraz ederek yapılmakta olunan vazifenin gayet ağır ve mühim olmasından dolayı kaybedecek bir dakikanın bile olmadığını, esasen meselenin de

basitleştğini bir an önce tam istiklâl veya manda tercihlerinden birisinin yapılmasını ve görüşmelere tercih edilecek yola göre devam edilmesi gerektiğini söylediler Raif Efendi de müzakerenin açıldığını bu sebeple de devam etmesi gerektiğini ancak İsmail Hami Bey ve İsmail Fazıl Paşanın manda ve bağımsızlığı birbirine karıştırdıklarını anladığını eğer manda tabirini kullandığımız zaman bağımsızlık tabiri kullanmayacaksa, kongrenin manda meselesini hemen reddetmesi gerektiğini söyledi. İsmail Fazıl Paşa söz alarak, vatan haini olmadıklarını yani istiklâl yerine mandayı kesinlikle tercih etmediklerini ancak mandanın memleketin imar ve gelişmesi için gerekli olan yardım olduğunu, mandaterin sadece iktisadımızın düzeltilmesine ve idaremizin ıslahına çalışacağını belirterek zaten hangi şartlarla manda talep ettiklerinin de sundukları rapordan açıkça anlaşılabileceğini belirtti. Tartışmalar mandanın içeriği ve tanımı üzerinde devam ederken İsmail Fazıl Paşa niyetlerinin kongre tarafından yanlış anlaşıldığından muhtırayı geri çektiklerini belirtti. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa da kongre başkanı olarak bunun kabul edildiğini bildirdi. Muhtıranın geri çekilmesine rağmen, tartışmalar bitmedi ve Refet Paşanın konuşmasından sonra daha da hararetlendi. Zira Refet Paşa parlak ve mahirane bir konuşma yapmış ve şöyle demiştir “ ... Manda ve İstiklâl. Kuvvetli misiniz? İstiklâliniz vardır. Zayıf mısınız? Manda altındasınız. Manda eğer devletler hukuku gözetilerek milletler cemiyeti garantisi altında olacaksa boş yere kavgaya atılmayelim. Bu halde İngiliz veya Amerikan mandası olmamız arasında bir fark olmaz. Ancak mesele bu kadar basit değildir. Bizim Amerikan mandasını tercih etmekten maksadımız bütün cemiyetleri esir eden İngiliz mandasından kurtulmak ve sakin ve milletlerin haklarına saygılı Amerika’yı kabul etmektir, yoksa işin aslı para meselesi değildir. Zira İngiltere de bize verecek birkaç milyon bulabilir.... Tam bağımsız kalmak istediğimizde birincisi kendi ayaklarımız üzerinde durabilecek miyiz ikincisi ise bizi kendi halimize bırakacaklar mı? Kesin olan bir şey var ki İngiltere Fransa, İtalya ve Yunanistan ülkemizi taksim etmek istiyorlar. Fakat eğer biz bugün bir devletin kefaleti altında bir barış yapacak olursak ileride müsait şartlar altında bulunduğumuz zaman kendi menfaatimize uygun olarak hareket ederiz... Her halde bir himayeye ihtiyacımız vardır. Yirminci asırda beş yüz milyon lira borcu, harap bir memleketi, pek verimli olmayan bir toprağı ve ancak on, onbeş milyon lira geliri olan bir milletin için dış yardım olmadan hayatını devam ettirmesinin imkanı olmaz... Bilmediğimiz korkunç bir şeyin tıpkı ecel gibi bir şeyin karşısındayız. O’na doğru koşuyoruz ve bu defa koşmak lazım... İster Erzurum Kongresinde olduğu gibi Amerika’yı zımnen gösterir, istersek de Amerika sözünü açıktan söyleriz. Bunun bir şekilde yapılması lazımdır... İngiltere bize tam bağımsızlık vaat etse dahi itibar etmeyip Amerikan mandası isteyelim ... ” (Nutuk,1997:71-72).

Bu konuşma üzerine Mustafa Kemal Paşa, kongredeki kararsız delegelerin zihinlerinin karıştığını gördüğünden bunların Refet Paşa'nın ardından gelebilecek manda lehindeki konuşmalardan daha da etkilenmemeleri için on dakika ara vererek celseyi tatil etti. Görüşmeler tekrar başlayınca, Ahmet Nuri Bey “*Bu millet ölmemiştir; her millet gibi yaşamak hakkına maliktir ve bugünkü âsar-ı tezahüratiyle bu hakikati göstermek üzeredir*” diyerek manda düşüncesi aleyhinde uzun bir konuşma yaptı. İsmail Hami Bey de Ahmet Nuri Bey'e cevaben; milletin yeni bir savaş yapmaya gücü olmadığından bahsederek Ahmet İzzet Paşa'nın da Amerikan Mandaterliğine taraftar bulunduğunu King-Crane Heyeti'nin İzzet Paşa ile görüşüp eğer Sivas Kongresinde Amerikan mandası kabul edilecek olursa, Amerika'nın da Türkiye'nin mandasını kabul edeceğini söylediklerini belirterek şöyle devam etti: “*Ben mukavemet ve kuva-yı milliye teşkili aleyhinde değilim. Mukaddesatımızı sonuna kadar müdafaaaya hazır olalım ancak böyle bir mücadele kararından evvel her çareye başvurmak lazımdır. İşte mandanın lehindeki müspet deliller bunlardır. Bir de tersini düşünelim acaba kabul etmezsek ne yapacağız?*” (Nutuk, 1997: 74). 8 Eylül günü devam eden manda tartışmaları ertesi günkü oturumda tekrar ele alınmıştır. Erzurum Kongresi kararlarından olan “*milletimiz, asri gayeleri tebcil ve fenni, sınai ve iktisadi hal ve ihtiyacımızı takdir eder. Binaenaleyh devlet ve milletimizin dahili ve harici istiklali ve vatanımızın tamamıyeti mahfuz kalmak sureti ile altıncı maddede musarrah hudut dahilinde milliyet esaslarına riayetkar ve memleketimize karşı istila emeli beslemeyen herhangi bir devletin fenni, sınai, iktisadi muaveneti memnuniyetle karşılarız*” maddesi Amerikan mandacılığına karşı sempati olarak algılanmıştır. Rauf Orbay 9 Eylül tarihli oturumda manda üzerine yapılan tartışmalardan netice alınmasının güç olduğunu aslında Erzurum Kongresinde zaten dış yardımlara açık olduğumuza dair bir hüküm de bulunduğunu şimdi ise bu yardımı Amerika'dan istemenin tam sırası olduğunu söyledi ve şu teklifte bulundu: “*Amerikan kongresine müracaatla oradan bir heyet davet etmeliyiz. Böyle bir heyetin Anadolu'ya gelmesini sağlayabilirsek Amerikan yardımını sağlamak imkanı bulabiliriz. Böyle bir davet telgrafı yazılmasını teklif ediyorum*”. Rauf Orbay'ın aktardığına göre bu teklif kongrece oy birliğiyle kabul edildi ve hazırlanan telgraf metni Sivas Kongresi adına Kongre Başkanı Mustafa Kemal Paşa, Başkan Vekili Rauf Orbay, İsmail Fazıl Paşa, İsmail Hami ve Şükrü Beyler tarafından imzalanarak 11 Eylül 1919'da Amerika'ya gönderildi. Sivas Kongresi ile ilgili Cumhurbaşkanlığında bulunan belgeler arasında bu telgrafın İngilizcesine veya Türkçesi bulunmayan bu metnin içeriği şu şekilde idi:

“*Sivas Kongresi, Osmanlı İmparatorluğu halkı içindeki çoğunluğun, isteklerini ifade eden bir karar suretini 9 Eylül 1919 günü oy birliğiyle kabul etmiştir. Takip edilecek siyasetle ilgili olan karar gereğince Sivas*

Kongresi, Amerika Birleşik Devletleri Meclisine şu ricada bulunmayı bu gün oy birliğiyle kararlaştırmıştır: Temsilcilerinizden oluşan bir komiteyi Osmanlı İmparatorluğunun her köşesine göndermenizi diliyoruz. Bu komite Osmanlı İmparatorluğunda hüküm süren şartları tetkik etmeli ve böyle bir tetkik Osmanlı İmparatorluğunun geleceğine yönelik keyfî kararlar verilmeden önce yapılmalıdır” (Orbay,2000:257-259).

Amerikan Kongresine yapılan bu müracaatın Amerikan mandası taraftarlarını oldukça tatmin etmiş olduğuna ve sevindirdiğine şüphe yoktur. Bu müracaatı bir manda talebi şeklinde yorumlamış olmaları da muhtemeldir. Mustafa Kemal Paşa ise bu telgrafi manda taraftarlarını susturmak için bir çare olarak görmüştü. Nutukta Amerika’ya gönderilmek üzere bir metin hazırlanmış olduğunu anımsadığını ancak gönderilip gönderilmediğini pekiyi hatırlamadığını esasında bu girişime de pek önem vermemiş olduğunu söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa ayrıca “Aylardan beri gece gündüz beraberimde olan bir arkadaş tarafından benim manda hakkındaki görüşlerim hâlâ anlaşılamamış olabilir mi? O halde Rauf Bey ya esasen benimle hemfikir değildi veyahut hemfikir idi de Sivas’ta İstanbul’dan gelenlerle yaptığı görüşmelerden sonra fikrini değiştirdi. Burasını kestirmek bence müşküldür” diyerek Rauf Orbay’ı eleştirmiştir (Nutuk,1997: 75).

Rauf Orbay’ın “Amerika’ya telgraf çekişimizden bir süre sonra, İstanbul’dan General Harbord isimli kumandanın başkanlığında kalabalık bir Amerikan tetkik heyetinin, doğu illerimize doğru yola çıkmış olduğu haberini aldık” şeklinde ifade ettiği (Orbay,2000:262) başkan Wilson tarafından gönderilen Harbord Heyeti veya American Military Mission to Ermenia’nın görevi; Doğu Anadolu’nun durumunu inceleyerek, burada gerek bağımsız bir Ermenistan kurulması gerekse gerekse de Amerika’nın mandaterliği kabul etmesi konusunda tarafsız bir rapor hazırlamaktı (Yalçın, 1999:31). On beşi asker, otuz biri sivil kırk altı kişiden kurulan Amerikan Heyeti 2 Eylül’de İstanbul’a gelmişler ve burada kaldıkları dört gün zarfında, resmî makamlar ve sivil kişilerle çeşitli temaslar yapmışlardır. Bu ilk görüşmelerde bazı Türklerin ısrarla Amerikan Mandası istemeleri rağmen Anadolu’nun çeşitli yerlerinde karşılaştıkları gerçek durum General Harbord ve heyetine görevlendirildikleri konuda dikkate alınacak tek kuvvetin Mustafa Kemal Paşanın önderliğindeki millî mücadele yanlıları olduğunu göstermişti. General Harbord bu konudan şöyle bahsetmiştir. “İstanbul’a geldiğimiz sıralarda buradaki hükümetin bizim yolculuk yapacağımız yerlerde hükmü geçmiyordu. Anadolu’da her memur, millî mücadelenin bir uzvu idi. Askerî ve mülkî bütün memurlar Mustafa Kemal Paşadan emir alıyorlardı” (Tevetoğlu,1969:535)

Harbord ve beraberindekiler 24 Eylül’de Mustafa Kemal Paşa ile uzun bir görüşme yaptı. Görüşme sırasında Rauf Bey, Bekir Sami Bey ve

Rüstem Beyler hazır bulundular. Mustafa Kemal Paşa çeşitli konular üzerindeki soruları bizzat cevaplandırmış, Millî Mücadele hareketinin ortaya çıkış sebepleri, İslâm dini ve gelenekleriyle bağdaşmayan Bolşevikliğin Türkiye’de yeri olmadığı gibi konuları vurgulamış ve Damat Ferit’in içine düştüğü yanlışlığı ve İngilizlerin Türkiye’ye uyguladıkları politikanın haksızlığı üzerinde durmuştur. Mustafa Kemal Paşa ayrıca General Harbord’a bir muhtıra vermiştir. Muhtırada yer alan görüşler millî mücadelenin ana fikrini ortaya koyması bakımından önemli olduğu gibi heyet-i temsiliye’nin Amerika ile ilişkilere bakış açısını da ortaya koymaktadır.

“ Türk Milleti bin yıldan fazla bir zamandır bu topraklarda yaşama hakkına sahiptir. Osmanlı Devletine gelince, bu devlet yedi asırdır yaşamaktadır ve muhteşem mazisi ve tarihi ile övünebiliriz. Biz kudreti ve haşmeti bütün dünyada, Asya ve Afrika kıtalarında tanınan bir milletiz. Savaşçılığımız ve ticaret gemilerimiz okyanuslar aşmış ve bayrağımızı Hindistan’a kadar götürmüşlerdir. Kabiliyetlerimiz bir zamanlar sahip olduğumuz ve bütün dünyada bilinen hakimiyetimizle ispat edilmiştir... Eğer memleketimiz yabancıların entrika ve müdahale kabusundan kurtarılsa ve memleket meseleleri millî irade ve arzulara saygı duyan bir hükümet tarafından idare edilirse memleketin bütün dünya için memnuniyet kaynağı olacak bir duruma geleceğine dair teminatlar verebiliriz. Bizi kurbanı olduğumuz bu haksız baskıdan kurtarmak ve kalkınmamızı hızlandırmak yolunda kudretli ve tarafsız bir yabancı milletin yardımının bizim için çok kıymetli olduğunu ayrıca belirtmek isteriz ” (Yalçın, 1999:40)

Bu muhtıra millî gayeyi kesin kararlı bir şekilde ifade ettiği gibi açıkça bir yardım istenmeyerek Amerika’nın adı da zikredilmemiş buna karşın açık bir şekilde Türkiye’nin bütünlüğünü ve Türk milletinin istiklâlini korumak için gerekirse savaşılacağı belirtmiştir. Böylece, M. Kemal- General Harbord görüşmesinden manda lehine müspet bir netice de çıkmayınca Sivas’taki manda ve himaye tartışmaları da son bulmuş oldu.

Sivas Kongresi İstiklâl Mücadelesinde bir dönüm noktası olmanın yanı sıra Türk millî birliğini sağlamada temel taşı teşkil eder. Millî hakimiyet yolunda önemli bir sorun olan Manda ve Himaye Meselesi kongrede tartışılarak reddedilmiş, Türk Milleti tam bağımsızlık yolunda hiçbir engelden korkmadığını ve bu uğurda sonuna kadar mücadele edeceğini bu kongre ile bütün dünyaya duyurmuş oluyordu. Türk İstiklal Savaşı bir anlamda Mandacılığa karşı verilen bir mücadele özelliği de taşıyordu. Büyük Taarruz sonrası Yunan Orduları geri çekilirken Yunan Gazeteleri Avrupa’dan yardım talep ediyor ve Yunanistan’a Anadolu’da manda verenlerin Avrupa olduğunu belirtiyorlardı (HM, 1338:612) Yunanistan, Anadolu’daki ekalliyetlerin himayesi dolayısıyla üzerine yüklenen mandadan feragat ettiğini İngiltere hükümetinin tebliğ etmesini istedi. Bu tebliğin ifade ettiği mana açıktır: Yunanistan bununla demek istiyor ki beni bu çıkmaz yola Lloyd George soktu; şimdide kurtarmak ona düşer”

(HM,1338:601). Hakimiyet-i Milliye Gazetesinin bu konu ile ilgili yorumu ise çok manidardır:“Bu özür gûnahtan bile beterdir. Çünkü başkasının uşaklığını yaparak, başkasının tahriki ile birisinin can ve malına kast eden bir şakinin cürmü bundan dolayı tahfif etmez bilakis kesb-i ehemmiyet eder”(HM,1338:612)

KAYNAKÇA

- ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL (1997), *Nutuk*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi.
- ARIBURNU, KEMAL (1997) *Sivas Kongresi, Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi yay.
- BİLGİN, DENİZ (1996) Sivas Kongresi'ne Katılan Amerikalı Gazeteci Louis Edgar Browne, *Basılmamış Doktora Tezi*, Erzurum
- EROL, MİNE (1972), *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi*, Giresun: İleri Yayınevi
- GOLOĞLU, MAHMUT (1969), *Sivas Kongresi*, Ankara.
- İĞDEMİR, ULUĞ (1986), *Sivas Kongresi Tutanakları*, Ankara TTK.
- TÜRKMEN, İSMET (2015), *İsmail Fazıl Paşa, Askeri-Siyasi Hayatı ve Fikirleri (1856- 1921)*, Ankara: Altınpost Yayınları
- TÜRKMEN, İSMET (2019), The Times Gazetesine Göre Milli Mücadele'de Manda ve Himaye Tartışmaları, *Sivas Kongresi'nin 100. Yılında Her Yönüyle Sivas Uluslararası Sempozyumu*, C.2, Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası.
- KANDEMİR, FERİDUN (1965), *Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay*, İstanbul: Yakın Tarihimiz Yayınları
- KANSU, MAZHAR MÜFİT (1988), *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt: I Ankara.
- KASALAK, KADİR, (1993) *Millî Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- KIRZIOĞLU, FAHRETTİN (1973) “Amerikan Mandasını Kimler İstiyor ve Nasıl Öneriyorlardı?” *BTTD*, Cilt: XII, Sayı: 67-68.
- KİLİ, SUNA (1982) *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul, Tekin Yayınları.
- NADİ, YUNUS (1955), *Ankara'nın İlk Günleri*, İstanbul, Sel Yayınları.
- ORBAY, RAUF (2000) *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, Cilt I, İstanbul, Emre yay.
- SÜMER, MİNE (1965) “Wilson Prensipleri Cemiyetinin Amerikan Cumhurbaşkanlığı Wilson'a Gönderdiği Bir Muhtıra” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: III, Sayı: 4-5.
- YALÇIN, E. SEMİH (1999) *Atatürk'ün Millî Dış Siyaseti*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- TEVETOĞLU, FETHİ (1969), Millî Mücadele'de Mustafa Kemâl Paşa-General Harbord Görüşmesi III, *Türk Kültürü*, Sayı: 80
- “İngilizlere Göre Şerait-i Sulhiyemiz!” *Hakimiyet-i Milliye*, 23 Nisan 1336, S.24

“Avam Kamarasında”, *Hakimiyet-i Milliye*, 2 Ağustos 1336 S.52

“Irak ve El-Cezire’de Vaziyet”, *Hakimiyet-i Milliye*, 14 Mart 1337 S.132

“Gizli Muahede Metni” *Hakimiyet-i Milliye* , 26 Teşrinisani 1340 S. 363

“Ankara İtilafnamesi ve İngiliz Gazeteleri” *Hakimiyet-i Milliye*, 5 Kanunuevvel 1337, S.370

“Garp’de Türkiye Lehindeki Cereyanlar” *Hakimiyet-i Milliye*, 20 Şubat 1338 S.436

“Vasi’ Bir İhanet Planın Yıkılması”, *Hakimiyet-i Milliye*, 5 Eylül 1338, S.599

“Yunan Yaygaraları” *Hakimiyet-i Milliye*, 19 Eylül 1338 ,S.612

“Lloyd George’un Mütareke Teşebbüsü”, *Hakimiyet-i Milliye*, 7 Eylül 1338 S.601

“

Bölüm 5

**COVID-19 SONRASI DEĞİŞEN TATİL
SATIN ALMA DAVRANIŞININ KARAVAN
TURİZMİ EKSENİNDE İNCELENMESİ:
KARAVAN TURİZMİ HABERLERİNİN
İÇERİK ANALİZİ**

*Oğuzhan DALMAZ¹,
Derya ÖZİLHAN ÖZBEY²,
Pınar ÇELİK ÇAYLAK³*

”

1 Yüksek Lisans Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ORCID: 0000-0003-3095-5847, dalmazoguzhan@gmail.com

2 Doç. Dr. Öğretim Üyesi, Akdeniz Üniversitesi Serik İşletme Fakültesi, ORCID: 0000-0002-5296-0789, deryaozbey@akdeniz.edu.tr

3 Dr. Öğretim Üyesi, Akdeniz Üniversitesi Serik İşletme Fakültesi, ORCID: 0000-0003-0599-4086, pinarcelik@akdeniz.edu.tr

GİRİŞ

Turizm endüstrisi gün geçtikçe daha çok büyüyen ekonomik, çevresel ve sosyal etkileri olan bir alandır. Bu büyümede en büyük paylardan birisinin kitlesel turizm hareketleri olduğu söylenebilir. Ülkelerin ekonomilerinde büyük etkilere sahip olan turizm, bireylerin deneyimleri, tercihleri ve alışkanlıklarına göre destinasyonlarda şekillenmektedir. Birçok farklı türe sahip olan turizmde, son yıllarda dünyada meydana gelen bazı olaylar sonucunda bireylerin tercihlerinde ve alışkanlıklarında değişimler olmuş, farklı turizm türlerine ilgi artmıştır. Özellikle iklim değişikliğine karşı mücadele sonucunda alternatif turizm türleri önem kazanmaya başlamış, sürdürülebilirlik konusuna dikkat çekilmiştir. 2020 yılının Mart ayında ortaya çıkan Covid-19 yeni tip koronavirüs salgını sonrasında ise tüm dünya her açıdan olumsuz etkilenmiş, tercihler ve alışkanlıklar da büyük değişiklikler ortaya çıkmıştır.

Turizmin kırılgan bir yapıya sahip olması, dünya üzerinde meydana gelen salgınlar, doğal afetler, terör saldırıları, küresel salgınlar gibi durumlardan direkt olarak olumsuz etkilenmesine yol açmaktadır. 2020 yılının ilk aylarında başlayıp küresel bir salgın haline gelen Covid-19, dünya üzerinde insanların sağlığını tehdit eden ve milyonlarca ölüme sebep olmuştur. Bu salgın sonucunda da turizm sektörü büyük bir darbe almıştır. Destinasyonlardaki turist sayılarında düşüşler yaşanmış ve seyahatler azalmıştır. Bu azalışa karşı destinasyonlar farklı uygulamalara gitmişler, talebi tekrardan canlandırabilmek için tedbirler ve önlemler almışlardır (Ercan, 2021; 143). Alınan bu tedbirler ve önlemlerin fayda vermemesi ve eski talebe erişilmesinin mümkün olmadığı görüşü sonucunda farklı turizm türleri ve tatil tercihlerine doğru bir yönelim ortaya çıkmıştır.

Tatil alışkanlıkları ve tercihlerinde medya endüstrisinin etkisi de yadsınmaz. Özellikle günümüzde kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması sonucu bireylerin haberlere ulaşması çok kolay hale gelmiştir. Mobil cihazlar, dizüstü bilgisayarlar ve internet insanlara istediği zaman istediği yerde iletişim sağlayabilmesine olanak sağlamıştır. Bu olanak ile birlikte insanlar, bu iletişim araçlarında yer alan uygulamalar sayesinde hızlı bir iletişim sağlayabilmekte ve kararlarını da buna göre verebilmektedir. Özellikle Covid-19 salgınından sonra sokağa çıkma yasakları, sosyal mesafe, kalabalık ortamlardan kaçınma gibi önlemler bireylerin medya ile ilişkisini daha da güçlendirmiş ve haber alma noktasında medyanın etkisi daha da artmıştır. Bu haberler sonucunda ise bireylerin alışkanlıklarında ve tercihlerinde içeriklerin etkisinin arttığı ve karar alma sürecinde etkili olduğu söylenebilir.

Salgın sonucunda ortaya çıkan sosyal mesafe, temizlik, hijyen, kalabalık ortamlarda bulunmama gibi önlemler ve tedbirler sonucu bireyle-

rin tatil alışkanlıkları ve tercihleri de buna göre şekillenmiştir. Daha çok doğada yalnız başına tatil yapabilecekleri, özgür yaşamın tercih edildiği, daha kısa ve kendi aracıyla seyahatlerin kullanıldığı tatil türlerine yönelim artmıştır. Bu anlamda karavan turizmi, salgın sonucu önem kazanan ve TURSAB (2020) raporuna göre diğer turizm türleri arasında tercih edilebilirliği dördüncü sırada yer alan bir turizm türüne dönüşmüştür. Yeni tatil alışkanlıkları ve tercihlerine uygun bir turizm türü olan karavan turizmi, salgın ile birlikte tercih edilirliliğinin artması sadece salgın ile kalmamış salgından sonra da bu turizm türüne yönelik ilgi artarak devam etmiştir.

Bu çalışmada, Covid-19 sonrasında çevrimiçi ana akım medyada yer alan karavan turizmi ile ilgili haberlerin içerik analizi yöntemiyle incelenmesi ve Covid-19'un bireylerin tatil alışkanlıklarında meydana getirdiği değişikliklerin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Literatür incelendiğinde Covid-19 salgınının turistlerin alışkanlıklarında ve tercihlerinde meydana getirdiği değişiklikler hakkında birçok çalışma yapıldığı görülmüştür. Ancak Covid-19 ve karavan turizmi özelinde sadece bir çalışma yapıldığı ve bu çalışma sonucunda ise Covid-19 sonrası kamp ve karavan turizmine kişilerin talebinin arttığı ortaya konulmuştur (Şengel vd., 2020). Uluslararası literatür incelendiğinde ise Covid-19 ve karavan turizmi özelinde yine herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır.

LİTERATÜR

Covid-19 Pandemisinin Turist Satın Alma Davranışında Meydana Getirdiği Değişiklikler

Fordizm'den Toyotizm'e geçiş sürecinden günümüze, tüketicilerin hep daha farklıyı ve kendine özgü olanı arama dürtüsü satın alma davranışının belirleyicilerinden olmuştur. Son yüzyılda savaşlar, ekonomik krizler, doğal afetler gibi pek çok olağandışı dinamikler de üretim-tüketim sarmalında geçici ya da kalıcı farklılaşmaya yol açsa da, 2020'ye dek tüm insanlığı tehdit edecek bir pandemi olasılığı ve bunun gerek iş yapma, gerekse satın alma biçimlerinde meydana getireceği dönüşüm tahmin bile edilememiştir. COVID-19 salgını tüm Dünyada ekonomi, üretim, sağlık, sosyal hayat, hizmet sektörü gibi birçok alanda hem ulusal anlamda hem de uluslararası anlamda fazlasıyla olumsuz etkiler meydana getirmiştir (Ercan, 2021; 148). Bu olumsuz etkilerden en çok etkilenen sektör ise turizm sektörü olmuştur. Salgından kaynaklı olarak birçok işletme faaliyetlerini durdurma kararı almış ve çalışanlarını işten çıkarmaya veya ücretsiz izne göndermeye başlamıştır (Şengel vd., 2020; 1433).

İnsan faktörünün çok önemli olduğu turizm sektöründe işletmeler salgın sürecinden ciddi derecede olumsuz etkilenmişlerdir. Uygulanan seyahat kısıtlamaları, sokağa çıkma yasakları, vakalar sonucunda oluşan

karantina süreci gibi ortaya çıkan durumlar turizm faaliyetlerini sekteye uğratmış, birçok işletme faaliyetlerini bu süreçte durdurma kararı almıştır (Akkaşoğlu ve Akyol, 2022; 122). Düşen talebin karşısında salgının etkisiyle arzda da düşüşler yaşanmıştır. Kitle turizmi ile birlikte kalabalık ortamların artması salgını arttırmıştır. Bu durum hem turistlerde hem de yerel halkta olumsuz etkiler yaratmıştır. Sonuç olarak salgının yüksek seyrettiği destinasyonlara turistlerin talebi azalmıştır. Bu destinasyonlarda yaşayan yerel halkın ise bu dönemde tatile gelen turistlerin Covid-19'u yayma risklerinin olduğunu düşünmesine ve buna karşı önlemler almasına neden olmuştur (Yaşar, 2020; 2).

COVID-19 salgınının kontrol altına alındığı dönemlerde tedbirlerin gevşetilmesi sonucunda turizm sektöründe de normalleşme başlamıştır. Bu normalleşme adımları ile birlikte turizm sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin ekonomik değerlerinde hızlı bir artış görülmüştür. Bu durum ise turizm sektörüne bir umut olmuş ve salgın sonrasında toparlanmanın hızlı olacağı ve işletmelerin salgın öncesindeki performanslarına hızlı bir şekilde ulaşabileceği görülmektedir (Karamahmutoğlu, 2022; 68).

Covid-19 sonucunda insanların bireysel hareket etme isteği ve sosyal mesafe kuralları sonucunda turizm faaliyetlerindeki tercihleri daha çok bireysel aktivitelerin yer aldığı, doğa ile iç içe bir deneyim sunan alternatif turizm türlerine doğru yönelmiştir (Arslan ve Kendir, 2020; 3673). Bu değişikliklerin başında turistlerin tercihleri Covid-19 salgını nedeniyle toplumsal alanlardan kaçınmanın etkisi sonucu kitleselden bireyselle yönelim olmuştur. Turistler artık kalabalık alanları tercih etmek yerine doğaya dönük faaliyette bulunan işletmeleri tercih etmeye başlamışlardır. Kalabalık ortamlardan kaçarak daha çok doğa ile izole olmuş alanlar tercih edilmektedir. Bunların en büyük örneği ise kamp ve karavan turizmi ile glamping turizminin bilinirliğinin artması ve daha çok tercih edilmeye başlanması olarak gösterilebilir (Kıvılcım, 2020; 24). Bu anlamda alternatif turizm alanında etkin olan ülkelerin Covid-19 salgını sonrasında ekonomik olarak büyüyebileceği sonucuna ulaşılabilir (Özçoban, 2020; 861).

Medya Endüstrisi ve Turizm

Pazarlama, her sektörde olduğu gibi turizm sektöründe de, sektörün büyümesi ve uygun hizmet ile ürünlerin turistlerle buluşturulması açısından oldukça önemli bir yere sahiptir (Ercan, 2021; 151). Bu bağlamda turizm sektöründe faaliyette bulunan hem üreticiler hem de tedarikçilerin, turistik bir ürünün ancak o ürüne piyasada talep olması durumunda satılabileceğini göz önünde bulundurmaları gerekmektedir. Bu talebi ise üreticiler ve tedarikçiler pazarlama aracılığıyla teşvik edebilir veya ürüne yönelik talebi oluşturabilirler. Bunun içinde potansiyel müşterilerin pazardaki teklif hakkında bilgilendirilebileceği ve müşterilerin belirli bir

ürünü tüketme arzusunu uyandırabileceği bir tutundurma stratejisi uygulaması gerekmektedir (Ravar, 2011; 93).

Bir iletişim kaynağı olan medya, haber elde etme ve haberi yayma ihtiyacından ortaya çıkmıştır. Bilgi aktarımında önemli bir yere sahiptir. Geniş kitleler ile iletişime geçmenin en kolay yolu ve bilgi aktarımında daha fazla kişiye ulaşmayı sağlayan dergi, internet, kitap, gazete gibi yazılı iletişim araçları kullanılmaktadır (Ercan, 2021; 151). Kitle iletişim araçlarının en eskilerinin ise yazılı basına ait olan gazetedir. Sonrasında bunu radyo ve televizyon izlemiştir. İnternetin kullanımının artması ve kitle iletişim araçlarının internet ortamına taşınmaya başlanması ile gelecekteki gazete okurlarında azalış meydana gelmiş ve artık bireylerin gazete-yi daha çok internet ortamında takip etmeye başladığı ortaya çıkmıştır (Kavaklı, 2010).

Medya endüstrisinin turist alışkanlıkları üzerinde özellikle tatil planı ile ilgili karar verme ve satın alma öncesinde büyük bir etkisi vardır. Tatil planlayan turistler satın alma veya karar verme öncesinde medya endüstrisindeki internet siteleri, sosyal medya kanalları gibi içerik üreticilerden bilgi aramakta, geçmiş deneyimler ile ilgili yorumları okumakta, yeni akımlara yönelik araştırma yapmakta, diğer turistlerin deneyimlerini gösteren video ve fotoğraflara bakmakta ve bunların etkisiyle kararını verip planını yapmaktadır (Yanık, 2017; 72).

Karavan Turizmi Kavramı

Şehirleşmenin etkisiyle birlikte doğa temelli turizm çeşitlerine olan ilgi günümüzde artmaktadır. Karavan turizmini de bu turizm çeşitlerinden birisi olarak görülebilir (Şengel vd., 2020; 1434). Karavan turizmi, bir çıkış noktasından bir varış noktasına veya bir destinasyona, çekilebilir bir konaklama yeri olan bir araçlar veya ev yaşamını destekleyen gereçler içeren bir eğlence aracıyla gerçekleştirilen seyahate dayanan bir turizm faaliyetidir (Lasleyh, 2015; 116).

Karavanlar, moto-karavanlar ve küçük karavanlar gibi araçlar ile gerçekleştirilen bu turizm türü sadece bir konaklama veya turizm şekli değil, aynı zamanda insanların ihtiyaçlarını yerine getirdikleri özgür bir yaşamdır. Bu turizm türünü tercih edenler kendi isteklerine göre seyahat etmektedirler (Bilim ve Özer, 2021; 4). Karavan kullanıcılarının minimal yaşam olarak da ifade edilen karavan yaşamı ev konforunda olmasa da çadır ve kamp tesislerine göre daha konforlu bir kullanıma, otel, motel gibi konaklama tesislerine göre ise sınırlı kullanıma sahiptir (Caldicott vd., 2014;). Karavan turizmi hem motivasyon hem de deneyim açısından kampçılık faaliyetlerine benzerlik gösterirken, karavan yaşamında mobil olma ve tuvalet, su, mutfak, yatak gibi bazı ev olanaklarına sahip olma açısından

da farklılıklar göstermektedir. Sonuç olarak karavan ve kampçılık birbiri ile doğal ilişkisi olan seyahat, macera ya da doğayla buluşma olmak üzere iki farklı yaşam biçimidir (Bilim ve Özer, 2021; 4). Bu bağlamda bazı çalışmalarda karavan turizmi ile kamping turizmini birleştirip bu iki türün ayrılmaz bir bütün olduğu belirtilmiştir. Buna temel olarak ise kamping faaliyetinin gerçekleştirildiği alanlarda karavan konaklamalarının gerçekleştirilmesi gösterilmiştir (Şengel, vd., 2020; 1434).

Türkiye’de karavan turizmine karşı artan talep konusunda bireylerin tatil alışkanlıkları hakkında 2020 yılında TURSAB (2020) tarafından yapılan bir araştırmada yaşanan yerden çok uzaklaşmadan gidilebilecek tatil yerlerinin artık daha güvenli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu araştırma kapsamında mevcut karavan kullanıcılarının %63,1’i kadar potansiyel karavan kullanıcısı olabileceği ve sektörde de bu oranda potansiyel bir artış beklendiği sonucuna varılmıştır. Mevcut ve potansiyel karavan kullanıcıların ilk tercih ettiği konaklama alanı deniz kenarı olurken, mevcut karavan kullanıcılarında ikinci sıradaki tercih edilen alan kültür rotaları, potansiyel karavan kullanıcılarında ise ikinci sıradaki tercih edilen alan kent merkezi olmuştur. Karavan tipinde ise mevcut karavan kullanıcıları ile potansiyel karavan kullanıcılar benzeşmekte ve çoğunluk motorlu karavan tipini tercih edenlerin sayısı çekme karavan tercih edenlerin sayısından fazladır. Tercih edilen tatil türleri sıralamasında karavan turizmi dördüncü sıraya yükselmiştir. Karavan turizmi kullanıcılarının %15’i bir noktada 1000 TL harcamaktadır. Bu kullanıcıların çok düşük bir miktarı ise bir noktada 4000 TL ve üstünde para harcamaktadır.

YÖNTEM

Covid-19 salgını sonrasında karavan turizmi ile ilgili ana akım medyada çıkan haberlerin incelendiği bu çalışmada, ana akım medyada yer alan haber siteleri içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. İçerik analizinin temel amacı, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır (Selçuk vd., 2014; 430). Amaçlı örnekleme tekniği kullanılarak karavan turizmi ve Covid-19 konulu haberler tespit edilmiş ve analize dahil edilmiştir. “Google Haberler” haber arama uygulaması üzerinden “Karavan Turizmi ve Covid-19” anahtar kelimeleri kullanılarak 18.05.2022 tarihinde haber tarama işlemi gerçekleştirilmiştir. Türkiye’de faaliyet gösteren ve ana akım medya olarak anılan haber siteleri “Google Haberler” uygulamasında kayıtlı olarak faaliyetlerine devam etmektedir. Bu çalışma yalnızca Türkçe dilinde yayın yapan haber siteleri üzerinde yapılmıştır. Çevrimiçi yerel haber siteleri çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır. Sadece belirli bir yerde yayın yapan haber siteleri yerine ülkenin tümüne yönelik haberlere yer veren ve bu nedenle de daha çok okuyucu

kitleye ulaşabilen ulusal haber siteleri olması nedeniyle ana akım medya kanalları tercih edilmiştir.

Tablo 1. Analize Dahil Edilen Çevrimiçi Ulusal Haber Siteleri ve Erişim Adresleri

Haber Sitesi Adı	İnternet Adresi	Haber Sitesi Adı	İnternet Adresi
1 Anadolu Ajansı	www.aa.com.tr	11 Hürriyet	www.hurriyet.com.tr
2 Aydınlık	www.aydinlik.com.tr	12 Milliyet	www.milliyet.com.tr
3 CNN Türk	www.cnnturk.com	13 Mynet	www.mynet.com
4 Cumhuriyet	www.cumhuriyet.com.tr	14 NTV	www.ntv.com.tr
5 Demirören Haber Ajansı	www.dha.com.tr	15 Sabah	www.sabah.com.tr
6 Dünya	www.dunya.com	16 Sözcü	www.sozcu.com.tr
7 GZT	www.gzt.com	17 TRT Haber	www.trthaber.com
8 Haberler	www.haberler.com	18 T24	www.t24.com.tr
9 Haber Türk	www.haberturk.com	19 Vatan	www.gazetevatan.com
10 Haber 7	www.haber7.com		

Tablo 1’de bu çalışmada kapsamında incelenen ana akım medya olarak bilinen haber sitelerinin adı ve internet sitesi hakkında bilgilere yer verilmektedir. Toplam 19 farklı haber sitesinde yayımlanan 40 farklı haber içerik analizine tabi tutulmuştur. Haberlerin ana temaları ve haber içerikleri kodlanarak veriler analiz edilmiştir. Araştırmacı, içeriklerde yer alan ifadeleri hiç değiştirmeden kodlama yapabileceği gibi, ilgili literatürdeki mevcut kavramları veya çalıştığı olguyu en iyi şekilde açıklayan yeni ifadelerle yer vererek de kodlama yapabilir (Çelik vd., 2020; 386). Bu çalışmada, haber sitelerindeki veriler incelenerek yeni kodlar oluşturulmuştur. Nitel bir araştırmada güvenilirliğin sağlanması için verilerin açık ve net bir şekilde belirtilmesi ve verilerin değiştirilmeden aynı haliyle araştırma raporunda sunulması gerekmektedir. Buna göre bu çalışmada kodlamaların yapıldığı betimleyici verilere aynı haliyle bulgularda yer verilmektedir. Haber sitelerinde yer alan sık kullanılan kelimeler Wordclouds programından yararlanılarak açıklanmıştır.

Bu çalışmanın amacı doğrultusunda geliştirilen araştırma soruları:

Covid-19 ve karavan turizmi konulu haberlerin yer aldığı çevrimiçi ana akım medyada yer alan haber siteleri ve haber sayıları nelerdir?

Çevrimiçi ana akım medyada yer alan haber sitelerindeki Covid-19 ve karavan turizmi konulu haberlerin ana temaları nelerdir?

Covid-19 ve karavan turizmi konulu haberlerin içerikleri nelerdir?

Covid-19 ve karavan turizmi konulu haberlerin içeriklerinde yer alan sık kelimeler nelerdir?

BULGULAR

Haber Sitesi ve Haber Sayılarının Dağılımı

Tablo 2’de “Google Haberler” uygulamasına kayıtlı olan ana akım medyada yer alan çevrimiçi haber sitelerinde yayınlanan ve içeriğinde “Covid-19” ve “Karavan Turizmi” yer alan haberlerin sitelerine ve haber sayılarına yer verilmiştir.

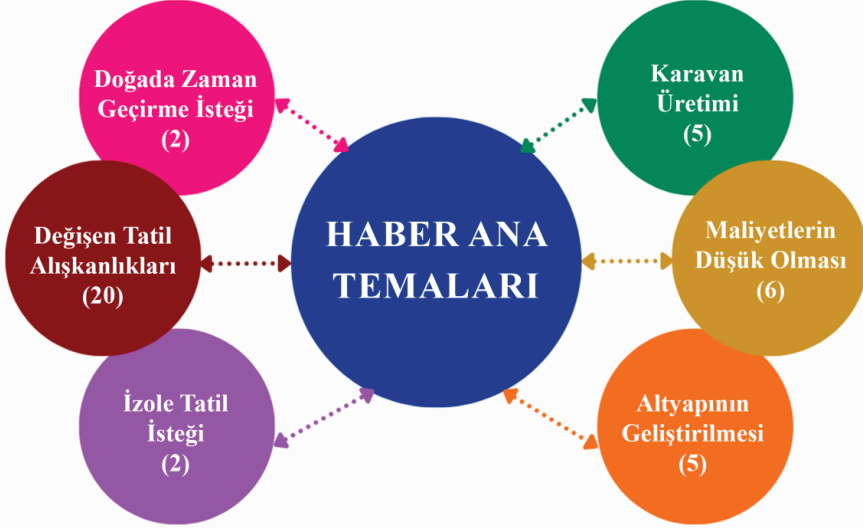
Tablo 2 Analize Dahil Edilen Haber Siteleri ve Haber Sayıları

Haber Sitesi	Haber Sayısı
Anadolu Ajansı	10
CNN Türk	5
Milliyet	4
NTV	4
Dünya	2
Haber Türk	2
Hürriyet	2
TRT Haber	1
Aydınlık	1
Cumhuriyet	1
Demirören Haber Ajansı	1
GZT	1
Haberler	1
Haber 7	1
Mynet	1
Sözcü	1
T24	1
Vatan	1
Toplam	40

Tablo 2’de yer alan verilere göre analize dahil edilen haber siteleri arasında içeriğinde “Covid-19” ve “Karavan Turizmi” yer alan en çok haberin 10 tane haber içeriği ile Anadolu Ajansı’nda yapıldığı görülmektedir. Anadolu Ajansı diğer haber siteleri arasında haber sayısı yüksek olan CNN Türk, NTV ve Milliyet takip etmektedir. Çalışma kapsamında analize dahil edilen haber siteleri arasında en az içeriğe sahip haber siteleri ise Aydınlık, Cumhuriyet, Demirören Haber Ajansı, GZT, Haberler, Haber 7, Mynet, Sözcü, TRT Haber, T24 ve Vatan’dır.

Karavan Turizmi ve Covid-19 Haber Ana Temalarına İlişkin Bulgular

Karavan turizmi ve Covid-19 haberlerine ilişkin ana temaların frekans dağılımları Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1. Karavan Turizmi ve Covid-19 Haberlerinin Ana Temalarının Frekans Dağılımları

Şekil 1’deki verilere göre karavan turizmi ve covid-19 haberlerinde en sık rastlanan ana temanın “değişen tatil alışkanlıkları”(f=20) olduğu, bunu takiben “maliyetlerin düşük olması” (f=6) ana temasının yer aldığı tespit edilmiştir. “Karavan üretimi” (f=5) ve “altyapının geliştirilmesi” (f=5) ana temaları ile “doğada zaman geçirme isteği” (f=2) ve “izole tatil isteği” (f=2) ana temaları birbirine eşit sayıdadır ve sırasıyla birbirlerini takip etmektedirler. Tüm bunlar sonucunda haber ana temalarının yarısını (%50) “değişen tatil alışkanlıkları” oluşturmaktadır.

Karavan Turizmi ve Covid-19 Haber İçeriklerine İlişkin Bulgular

Tablo 3’te, karavan turizmi ve Covid-19 haberlerinin içeriklerinin ana kod ve alt kodlara göre frekans dağılımları ve içerik bilgileri görülmektedir.

Tablo 3. Karavan Turizmi ve Covid-19 Haberlerinin İçeriklerinin Dağılımı

Ana Kod	Alt Kodlar	İçerik
Covid-19 Sonrası Değişen Tatil Alışkanlıkları	Tatil Türü Tercihi	Karavan turizmi (19)
		Kitle turizminden uzaklaşma (12)
		Kamp ve karavan (1)
		Deniz, yayla ve doğa turizmi (1)
	Turist Alışkanlıkları	Doğada tatil isteği (14)
		İzole tatil isteği (12)
		Özel veya küçük gruplarla tatil (5)
		Güvenli ortam ve özgürce yaşama (4)
		Seyahat alışkanlıklarında değişim (4)
		Şehir hayatından uzaklaşma (4)
Karavan Turizmine Artan İlgi Sonucu Sektöre Etkileri	Karavan Üretimi	Otel konforunda tatil yapma isteği (1)
		Kiralama ve satışlarda artış (4)
		Sektöre ekonomik destek (3)
		Vergilerin düşürülmesi (1)
	Karavan Turizminin Altyapısı	Maliyetlerin düşük olması (1)
		Karavan park projeleri (4)
		Altyapının yetersizliği (3)
		Elektrik, internet, su ve güvenli ortamın sağlanması (2)

Tablo 3'teki veriler incelendiğinde, karavan turizmi ve Covid-19 haber içeriklerinin iki ana grup altında kodlandığı görülmektedir. Bu ana kodlar; Covid-19 sonrası değişen tatil alışkanlıkları ve karavan turizmine ilgi sonucu sektöre etkileridir. Covid-19 sonrası değişen tatil alışkanlıkları ana kodu altında tatil türü tercihi (f=33) ve turist alışkanlıklarının (f=44) ele alındığı görülmektedir. Karavan turizmi (f=19), doğada tatil isteği (f=14), kitle turizminden uzaklaşma (f=12) ve izole tatil isteği (f=12) Covid-19 sonrası değişen tatil alışkanlıkları ana kodu içerisinde en sık kodlanan haber içerikleridir. Karavan turizmine artan ilgi sonucu sektöre etkileri ana kodu altında karavan üretimi (f=9) ve karavan turizminin altyapısı (f=9) olmak üzere iki alt gruba ayrılmaktadır. Kiralama ve satışlarda artış (f=4), karavan park projeleri (f=4), sektöre ekonomik destek (f=3) ve altyapının yetersizliği (f=3) karavan turizmine artan ilgi sonucu sektöre etkileri ana kodu içerisinde en sık kodlanan haber içerikleridir.

yan ihtiyaç niteliğindeki turizm sektörü olumsuz etkilenmiştir. Seyahat ve tatil alışkanlıklarında önemli değişiklikler meydana gelmiş, turizmde yeni kavramlar ortaya çıkmıştır. Bu gelişmelerin en uygun ve doğru şekilde takip edilebildiği en önemli kaynaklardan bir tanesi de çevrimiçi haber siteleridir. Bu çalışmanın amacı, salgın sonrasında bilinirliği artan karavan turizmi ve Covid-19 ile ilgili çevrimiçi ana akım medyada yer alan haberlerin içerikleri analiz edilerek değişen tatil alışkanlıkları ve sektöre etkilerini ortaya çıkarmaktır. Salgın başlangıcından bu yana yayınlanan karavan turizmi ve Covid-19 konulu haberler, turizmde tatil alışkanlıklarının ve tercihlerinin değiştiğini ve karavan turizmi sektörünün olumlu etkilendiğini doğrular niteliktedir.

Değişen tatil alışkanlıkları, karavan turizmi ve Covid-19 konulu haberlerin ana temaları içerisinde ilk sırada yer alırken, maliyetlerin düşük olması, altyapının geliştirilmesi, karavan üretimi, doğada zaman geçirme isteği ve izole tatil isteği diğer önemli haber temalarıdır. Özellikle salgın sonrasında karavan turizmine artan ilginin dikkat çektiği bu haberlerde yerel yöneticiler, işletme sahipleri, turizm çalışanları, politikacılar, sivil toplum kuruluşu yöneticilerinin bilgi kaynağı olduğu görülmektedir. Bu haberlerde insanların değişen tatil alışkanlıkları, sektöre artan ilgi ve sektörün ihtiyaçları ele alınmıştır. Ana temalar çerçevesinde haber içerikleri incelendiğinde ise, covid-19 sonrası değişen tatil alışkanlıkları ve karavan turizmine artan ilgi sonucu sektöre etkileri haber içeriklerinin ana kodlarını oluşturduğu dikkat çekmektedir.

Haber içeriklerinin alt başlıklarının analizi sonucunda, salgının dünya üzerinde turist alışkanlıklarına önemli derecede etki ettiği ve bu alışkanlıkları kitleselden bireyselle doğru değiştirdiği ortaya çıkmaktadır. Özellikle tatil türü tercihlerinde önemli değişimler olduğu, karavan turizminin bu dönemde öneminin arttığı ve tercih edilirliğinin oldukça yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır. TURSAB'ın 2020 yılında yayınladığı raporda da karavan turizminin tercih edilen turizm türleri arasında dördüncü sıraya yükselmesi bu sonucu destekler niteliktedir. Turist alışkanlıklarının ise doğada baş başa kalma ve izole tatil isteğinin ön plana çıktığı yeni tatil alışkanlıklarının ortaya çıktığı görülmektedir. Karavan turizmine Covid-19 etkileri sonucu artan ilgi sonucunda sektörde de hareketlilikler yaşanmaktadır. Sektörün hareketlenmesi ile birlikte yeni iş kolları ortaya çıkmış, istihdam artmıştır. Ancak haber içeriklerinin sektör ile ilgili olanlarının çoğunluğunda karavan turizminin altyapı sorunlarına değinildiği görülmüştür.

Haber içeriklerinin analizi sonucunda, Covid-19 salgının sonrasında bireylerin tatil alışkanlıklarında önemli değişiklikler meydana geldiği ortaya çıkmaktadır. Doğada tatil yapma isteği, kalabalıktan uzak izole tatil, özel veya daha küçük gruplarla tatile çıkma, güvenilir ortam ve tatilini öz-

gürce yapma, seyahat alışkanlıklarında meydana gelen değişimler ve şehir hayatından uzaklaşma salgın sonrasında turizmde daha çok hâkim olmaya başladığı dikkat çekmektedir. Değişen tatil alışkanlıkları sonrası sektörde faaliyet gösteren işletmelerde, kendi varlıklarını devam ettirebilmek adına talebin yüksek olduğu yöne doğru yönelmektedir. Özellikle karavan turizminde kiralama ve satışlarda yaşanan artış nedeniyle bu alan değer kazanmıştır. Faaliyette bulunan işletmelerin kapasitelerini arttırdığı, istihdamın arttığı haber içeriklerinde ortaya çıkmaktadır. Karavan turizmine artan ilgi sonucunda karavan parklarında arttığı, park alanlarında altyapının geliştirildiği, buna yönelik yerel yönetimlerin çalışmalarının olduğu haber içeriklerinde görülmüştür.

Bu çalışma sonuçları, gelecekte karavan turizmi sektöründe talebin artmaya devam edeceğini ve hizmet uygulamalarında bazı ihtiyaçların ortaya çıkmasının beklendiğini göstermektedir. Özellikle değişen tatil tercihlerine vurgu yapılarak karavan turizmi için potansiyel konumda olan destinasyonların beklentilerinin yüksek olduğu haber içeriklerinde vurgulanmaktadır. Bu destinasyonlarda karavan turizmi ile ilgili gerekli altyapının sağlanması, yerel işletmelerin desteklenmesi ve destinasyonun tanıtımının önemine vurgu yapılmaktadır. Karavan turizmine artan ilgi sonrasında karavan satış ve kiralamasındaki artış ile birlikte bu alanda da devlet desteğinin artırılması ile hem tüketicilerin hem de üreticilerin fayda sağlayabileceğine dikkat çekilmektedir. Bu anlamda karavan satışlarında vergilerin düşürülmesi, karavan üretimine ekonomik destek, altyapının yetersiz kaldığı alanlarda yerel yönetimlerin desteği ile altyapının sağlanması beklenmektedir. Sonuç olarak tatil tercihlerinin kitleselden bireysele doğru yönelimi en büyük beklentilerden birisi olarak gösterilebilir.

Bu çalışmada Covid-19 salgını ile birlikte çevrimiçi ana akım medyada yer alan karavan turizmi ile ilgili haberler içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. İleride yürütülecek çalışmalarda, bu çalışmaların bulgularından hareketle diğer turizm türleri özelinde araştırma yapılabilir. Covid-19 sonrasında değişen tatil tercihleri ayrıntılı olarak incelenebilir. Diğer turizm türlerine etkileri hakkında araştırma yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Akkaşoğlu, S. ve Akyol, C. (2022). Salgın Hastalık Kaynaklı Krizlerin Turizm Endüstrisine Etkileri; Covid-19 Özelinde Bir Araştırma. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 23(Covid-19 Özel Sayısı), 121-134.
- Arslan, E. ve Kendir, H. (2020). COVID-19 Salgını Sonrası Yükselen Trend Kırsal Turizm: Zile Örneği. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(4), 3668-3683.
- Bilim, Y. ve Özer, Ö. (2021). No “Over”, Yes “Minimal”! Camp and Caravan Tourism. *Anais Brasileiros de Estudos Turísticos-ABET*, 11, 1-13.
- Caldicott, R., Scherrer, P. ve Jenkins, J. (2014). Freedom Camping in Australia: Current Status, Key Stakeholders and Political Debate. *Annals of Leisure Research*, 17(4), 417-442.
- Çelik, H., Başer Baykal, N. ve Kılıç Memur, H. N. (2020). Nitel Veri Analizi ve Temel İlkeleri. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 379-406.
- Ercan, F. (2021). Covid-19 Döneminde Çevrimiçi Yazılı Medyada Yükselen Alternatif Turizm Türlerinin İncelenmesi: Ulusal Haber Siteleri Üzerine Bir Araştırma. E. ÇİLESİZ ve O. SEZEN DOĞANCILI (Ed.). *Alternatif Turizm Kapsamında Güncel Konular ve Araştırmalar* (143-168). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Karamahmutoğlu, M. K. (2022). Covid-19’un Ulaştırma ve Turizm İşletmelerinin Finansal Performansına Etkisi: Borsa İstanbul (BİST)’da Bir Uygulama. *Muhasebe ve Denetime Bakış*, 21(65), 65-88.
- Kavaklı, A. O. (2010). Teknolojinin Medya Araçlarına Etkisi ve Yazılı Basının Durumu. *Yeni Düşünceler Dergisi*, 5, 209-228.
- Kıvılcım, B. (2020). Covid-19 (Yeni Koronavirüs) Salgınının Turizm Sektörüne Muhtemel Etkileri. *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 4(1), 17-27.
- Lasleyh, C. (2015). Researchings nails on holiday: An agenda for caravanning and caravanners. *Research in Hospitality Management*, 5(2), 115-122.
- Özçoban, E. (2020). Koronavirüs’ün (Covid-19) Turizm Sektörü Üzerindeki Etkileri ve Türkiye’nin Kırsal Turizm Potansiyeli Üzerine Bir Analiz. *Turkish Studies*, 15(4), 853-866.
- Ravar, A. (2011). The Importance of Print and Visual Media in the Promotion of Hospitality Enterprises. *Cactus Tourism Journal*, 2(2), 93-98.
- Selçuk, Z., Kandemir, M., Palancı, M. ve DüNDAR, H. (2014). Eğitim ve Bilim Dergisinde Yayınlanan Araştırmaların Eğilimleri: İçerik Analizi. *Eğitim ve Bilim Dergisi*, 39(173), 430-453.

- Şengel, Ü., Genç, K., Işkın, M., Ulema, Ş. & Uzut, İ. (2020). Turizmde “sosyal mesafe” mümkün mü?Kamp ve karavan turizmi bağlamında bir değerlendirme. *Turkish Studies*, 15(4), 1429-1441.
- TURSAB, 360 Derece Kamp/Karavan Araştırması, <https://tursab.org.tr/apps//Files/Content/0ba59553-43d3-4a21-a280-7efaaff799a3.pdf>, (E.T.: 15.05.2022).
- Yanık, A. (2017). Otel Web Tasarımı ve Web Bağlılığının Online Satın Alma Niyetine Etkisi: Dubai’deki İş Gezginleri Üzerine Bir Araştırma. *International Review of Economics and Management*, 5(3), 69-83.
- Yaşar, İ. (2020). Pandemi (Covid-19 Salgını) Sürecinin Bireylerin Tatile Çıkma Eğilimlerine Etkisi. *Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 1-14.

“

Bölüm 6

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN GIDA NEOFOBİSİ DÜZEYLERİNİ BELİRLEMeye YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA

Aydın İNAK¹

Gamze ÖZEL²

”

1 **Sorumlu Yazar:** Öğr. Gör, Aydın İNAK, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, aydin.inak@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2993-3659

2 Öğr. Gör. Gamze ÖZEL, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, gozel@kilis.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9316-7277

GİRİŞ

Beslenme, yaşamı devam ettirebilmek için hayatın her aşamasında iç içe bulunan bir olgudur. İnsanlar zaman içerisinde bu ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yemek yeme işini çeşitlendirmiştir. Yerleşik hayata geçmeyle birlikte farklı kültürlerle etkileşime geçilmiş bu durum yiyecek çeşitliliğinin ve beslenme alışkanlığı davranışı olgusunun ortaya çıkmasını sağlamıştır (Şimşek, 2021). İnsanlar besin miktarı ve çeşitliliği kapsamında doğadan fazlasıyla yararlanmış, farklı lezzet arayışlarıyla birlikte yeni malzeme birleşimleri ve pişirme yöntemleri denenmiştir. Hazırlanan yemeklerde insanların yaşam şekilleri, coğrafi etkenler, yetiştirilen ürünler, gelenekler önemli ölçüde etkide bulunmuştur. Böylelikle farklı mut-fak çeşitleri oluşmuştur (Gökdemir, 2009).

İnsan davranışı olarak yemek yeme veya yemekler arasında seçim yapma hatta yeme zamanını belirleme kararı farklı gereksinimleri karşılamaya yönelik olarak gerçekleşmektedir. Bu ihtiyaçları ortaya çıkaran faktörler ise, sosyal gruplaşmadan, sağlık durumundan, sosyal ihtiyaçlardan, imajdan, koşullamalardan kaynaklanan gerekler, fiziki, duygusal gerekler ve kaynakların etkisi olarak sıralanabilir. Bununla birlikte dışarıda yemek yemeyi tercih etmiş bireyin seçimi kolaylık, farklı lezzetler, işçilik, statü, kültür-gelenek gibi faktörlerin kendisine sağlamış olduğu tatmine göre gerçekleşmektedir (Sökmen, 2011). Bireylerin fizyolojik ihtiyaçlarını karşılayan yiyecek ve içeceklerle yönelik önyargıları, beklentileri veya aşinalıkları gibi olumlu veya olumsuz durumlar tercihleri üzerinde etkili olmaktadır. Bu kapsamda yiyeceklerle yönelik olumsuz yaklaşımlar neofobik eğilimlerin, olumlu yaklaşımlar ise neofilik eğilimlerin baskın hale gelmesinde etkili olmaktadır (Kaplan, 2018). Yeni yiyecek korkusu tanıdık olmayan veya yeni olarak algılanan yiyecekleri yeme korkusu sonucunda bireylerin risk almama durumlarını ifade etmektedir (Çetin ve Soybalı, 2022).

Yeni yiyecekleri denemeye isteksizliği ifade eden yiyecek neofobisi çocuklarda iyi araştırılmış ancak yetişkinlerde yeterli düzeyde araştırılmamıştır (Coulthard, Aldridge ve Fox, 2022). Bu kapsamda farklı kültürleri tanıyarak deneyimleme şansı yakalayan üniversite öğrencilerinin gıda neofobi düzeylerinin belirlenmesi bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE İLGİLİ LİTERATÜR

Canlıların yaşamlarını sürdürebilmeleri ve geliştirebilmeleri için zorunlu olan besinleri dış ortamdan alarak kullandıkları süreç beslenme olarak ifade edilir. Beslenmenin işlevleri; canlılar için gerekli olan enerjiyi sağlamak, hücre içindeki birleşim (biyosentez) süreçlerine katılan indirgenmiş koenzimlerin oluşabilmesi için gerekli olan elektron verici maddeleri

sağlamak ve canlı hücrenin bütün yapısal ve katalizleyici bileşenlerini oluşturan temel maddeleri sağlamaktır (Gökdemir, 2009). Beslenme aynı zamanda sosyalleşme süreciyle de alakalıdır. Bireyin damak tadı yaşadığı yerin kültürel unsurlarıyla şekillenmektedir (Beşirli, 2012). Kültür bireylerin çevrelerini yorumlamak maksadıyla kullanmış oldukları kod ve kurallar dizisi olup, bireyler kendilerini içinde bulunmuş oldukları duruma uyarlamaktadır (Bates, 2013). Bu nedenle insanların zaman içerisinde yaşam şekillerinde meydana gelen değişimler beslenme kültürlerinin de değişmesine etkide bulunmuş böylelikle yemek yeme sadece fizyolojik bir ihtiyaç değil bununla birlikte farklı yiyecekleri deneyimleme geleneği haline gelmiştir (Özkaya ve Cömert, 2017).

Zaman içerisinde yemek yeme olgusunun değişik ihtiyaçların tatmini sağlamak amacıyla gerçekleşen bir eyleme dönüşmesiyle birlikte bireyler dışarıda yemek yeme alışkanlığı edinmiş, yemek yemeyi sağlıklı ve keyif alınabilecek bir etkinlik olarak görmeye başlamıştır (Özel ve Yıldız, 2021). Böylelikle bireyler kendi evlerinde karşılayabildikleri yaşamsal ihtiyaç olan yemek yemeyi, dışarıda sosyalleşmek, güzel zaman geçirmek ve motivasyon gibi faktörlerin etkisiyle yiyecek içecek hizmeti sunan işletmelerin sunduğu hizmetlerden yararlanma şeklinde karşılamıştır (Yüksekbilgili, 2014). Ancak bireyler aynı yemeği yeseler bile yükledikleri anlam birbirinden farklılık göstermektedir. Bunun nedeni bireyin bilgi birikimi, ön yargıları, ortam ve yapılan sunumdur (Özgen, 2015). Bu nedenle bireysel faktörler, yemekle ilgili faktörler veya çevresel faktörlerin bireylerin yemek seçimini etkilediği söylenebilir (Özdemir, 2010). Yemek seçimleri her ne kadar farklılık gösterse de genel olarak sağlıklı yiyecek beklentisi bireylerin ortak tercihi olarak belirtilebilir.

Yemek yeme eylemi ve yemeğin hayatın sorunsuz yönlerinden biri olması için besin kaynağının güvenli olması gerekmektedir (Beardsworth ve Keil, 2011). Doğada toksin veya beslenme açısından dengesiz gıdaların insidansı yüksektir. Beslenmenin hayati önem taşıması ve ciddi zehirlenme riskleri ile birlikte yeme ile ilişkili güçlü duygusal tepkiler yeni yiyeceklerden korku ve keşfetme veya hem tanıdık hem de yeni yiyecekleri sevmeye karşıt eğilimleriyle temsil edilmektedir (Rozin ve Fallon, 1987). Korku kavramı bireylere etki eden bir davranış biçimini ifade etmekte olup çoğunlukla algılanan psikolojik bir etki olarak kabul edilmektedir (Güler, 2004). Bireylerin çevrelerini olumsuz algılamaları neticesinde oluşan baskı, korku hissinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Özkoç, Kendir ve Özel, 2015). Yeniliğe karşı önemli bir engel olan neofobi kavramı genellikle yaşlılıkta oluşmakta, yeni veya alışılmadık olan her şeye karşı korku duyma ve bireylerin eski alışkanlıklarından vazgeçememesi sonuçlarını ortaya çıkaran psikolojik bir rahatsızlık olarak görülmektedir (Bozkurt, 2015). Yenilikten korkma yiyecek konusunda da karşımıza çık-

maktadır. Bireyler yeni ya da bilinmeyen yiyecekleri sevmeme ya da bu yiyeceklerle şüpheyile yaklaşma şeklinde tavır geliştirebilirler (Rızaoğlu, Ayazlar ve Gençler, 2013). Bu kapsamda bireylerin gıdalara yönelik tutumlarında etkili olabilecek gıda neofobisi kavramı öne çıkmaktadır. Yeni yiyeceklerle karşı endişeli olan bireyler farklı yiyecekler sunan işletmelere karşı önyargılı olabilmektedir. Bu durumda olan bireylerin yeni yiyecekleri denemekte isteksiz olmaları ve endişeli şekilde tutum sergilemelerine gıda neofobisi denilmektedir (Hoş ve Zencir Çiftçi, 2022).

Gıda neofobisi genellikle yeni gıdaları yeme isteksizliği veya yemekten kaçınma olarak tanımlanmakta olup (Birch ve Fischer, 1998: akt Dovey, Staples, Gibson ve Halford, 2008; Pliner ve Hobden, 1992) yabancı veya geleneksel olmayan yiyeceklerle karşı isteksiz olma durumunu ve bireylerin korkuya sahip olduğunu göstermektedir (Lee, Park ve Ahn, 2020). Bu durum yiyeceklerden kaçınma, güvenmeme, içeriğini bilmediği yiyecekleri yememe, farklı ülke yemeklerini ya da yerel mutfakları tuhaf bulma, etnik restoranları tercih etmeme ve bulundukları yer dışında bir yere gittiklerinde neredeyse hiçbir şey yememe şeklinde kendini gösterebilmektedir (Rızaoğlu vd., 2013).

Yeni gıdalar tüketiciler tarafından yeni gıdalara yönelik olan fobi sonucunda sıklıkla reddedilmektedir (Barrena ve Sanches, 2013). Bireyler farklı veya yeni yiyecekleri değişik nedenlerle tehdit olarak görebilmekte bu durum ise yöresel mutfakları ve ürünleri tercihlerinde negatif etkiye neden olabilmektedir (Çetin ve Soybalı, 2022). Neofobinin kişisel değerler, tutumlar ve davranış kalıpları üzerindeki etkisi göz önüne alındığında, bireylerin yeni bir yiyeceğe karşı duygusal tepkilerine ilişkin veriler satın alma kararına ışık tutabilir. Başka bir deyişle yeni yiyeceği deneme konusunda isteksiz olan birey ürünün nitelikleri aracılığıyla kendi kişisel değerlerini satın alma kararına daha fazla yansıtır bu durum onları yüksek bir soyutlanma düzeyine götürür (Barrena ve Sanches, 2013). Dolayısıyla yeni yiyeceklerle kapalı olma durumu bireyin yiyecek ve yemek tercihleri üzerinde etkili olmakta (Kalkan ve Büyükdoğaç, 2022) bu durum neofobik bireylerin tüketmiş oldukları besin çeşitliliğinin az olması sonucunda beslenme ve sağlık sorunlarına neden olabilmektedir (Gümüş, Topal, Sevim ve Kızıl, 2022).

Bireyler bilgi sahibi olmadıkları besinlerden zararlı olabileceği fikriyle kaçınmaktadır. Bu nedenle yeni besinlerle ilgili objektif tutum sergilenerek toplumun bilgilendirilmesi önemlidir (Kol, 2020). Yeni gıdalara yönelik bireylere önceden bilgi vermenin, gıda alışkanlıklarında değişim göstermeye dirençli olan bireyler bile olsalar maruz bırakmanın, yeni gıdalar üzerinde etkisini gösteren çalışmalar mevcuttur (Kaplan, 2018). Yiyeceklerle tekrar karşılaşma yani yiyeceğe aşına olma (Tuorila, Meiselman, Bell, Cardello ve Johnson, 1994) ve yeni yiyeceklerle ilgili faydalı bilgi-

lerin bireye aktarılması neofobinin azaltılması hatta yok edilmesinde etkili olmaktadır (Topçu, 2022; Tuorila vd., 1994). Aynı zamanda aynı evde yaşayan bireylerin beslenme düzenlerinin birbirine benzediği bu nedenle aslında çocukların beslenme alışkanlığının ebeveynlerinin etkisiyle şekillenmekte olduğu söylenebilir. Yemek tercihinde farklılığa yönelmeyen bir çocuk ilerleyen yaşlarda farklı çevrelere girdiğinde zorluklar yaşayabilmektedir. Bu durumun yetişkinlik dönemine gelindiğinde kendini yiyecekte yenilik korkusu olarak karşımıza çıkarması da önemli bir durumdur (Şimşek, 2021).

Bu kapsamda üniversite eğitimi alan öğrencilerin genellikle ailelerinden uzak bir yerde yaşamak durumunda kalıyor olmaları beslenme alışkanlıklarında değişiklik oluşturma yanısıra onlara yeni yiyecekleri deneme imkanı da sunmaktadır. Aynı zamanda farklı kültürlerle etkileşim halinde bulunarak yenilikler hakkında bilgi edinmektedirler. Bu noktadan hareketle çalışmada üniversite öğrencilerinin gıda neofobisi düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır.

Yapılan literatür taramasında neofobi kavramına ilişkin yabancı kaynaklarda daha fazla veriye rastlanmıştır. Yapılan çalışmalara bakıldığında; Raudenbush ve Capiola (2012) bireylerin yiyeceklerden korkmasını temsil eden yiyecek uyaranları karşısında yüksek neofobi skoruna sahip bireylerde büyük fizyolojik ölçümlerle karşılaşmışlardır. Başka bir çalışmada gıda tiksinişi ile yeni yiyecekleri deneme korkusu arasında pozitif orta düzeyde ilişki belirlenmiştir (Arslan, 2022). Aynı zamanda yetişkinlerde duygusal ve duysal işlemenin gıda neofobisiyle yakından ilişkili olduğu, dokunma, tiksiniş hassasiyetinin neofobi üzerinde etkili olabildiği, bireylerin yeni gıdaları geçmiş yeme deneyimlerinin olumsuz anılarıyla ilişkili olarak da değerlendirme eğilimine sahip olduğu saptanmıştır (Coulthard vd., 2021). Yiyecek ilgisi ile yiyecek neofobisi arasında negatif ilişki olduğu (Caber, Yılmaz, Kılıçarslan ve Öztürk, 2018) yeni yiyecek korkusunun gıda tüketiminde ve tüketilen gıda miktarının azalmasında (Kılıç ve Özdemir, 2022), bireylerin yeni yiyeceklerle yönelik tutum yiyecekleri deneme niyetleri arasındaki yönün zayıflamasında (Hussain vd., 2022) satın alma niyetlerinin azalmasında (Sivrikaya ve Pekerşen, 2020) etkili olduğu belirlenmiştir. Besin seçimine bakıldığında neofobi arttıkça meyve ve sebze tüketiminin azaldığı, atıştırmalık tüketiminin arttığı (Baş ve Hamurcu, 2021), destinasyon imajı ile gıda neofobisi arasında pozitif bir ilişkinin bulunması da (Hashemi, Mohammed, Kiumarsi, Kee ve Anarestani, 2021) diğer araştırma sonuçları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Üniversite öğrencileri üzerinde yapılan çalışmalara bakıldığında; neofobi düzeylerinde eğitim düzeyi, hane halkı büyüklüğü veya cinsiyet ile ilgili olarak gruplar arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır. Yeni gıda

ürünleriyle ilgili tüketim kararlarının neofobik deneklerde daha belirgin olan önemli duygusal bileşene sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır (Barrena ve Sanches, 2013)

Pulluk (2022) aşçılık programında öğrenim gören öğrenciler üzerinde yaptığı araştırma sonucunda yeni yiyecek ve içeceklerin üretilip tüketilmesinin doğru olduğu, tanınmayan yiyecekler için sosyal medya, internet ve daha önce deneyimleyenlerin de bilgi edinme aracı olarak görüldüğü ve alanlarında ilerleyebilmeleri için yeni yiyecekler konusunda bilgi sahibi olmaları gerektiği bu nedenle yeni yiyecekleri denemek ve yapmak istedikleri sonucuna ulaşmıştır.

Sahilli Birdir, İflazoğlu ve Birdir'in (2020) turizm öğrencilerinin neofobi düzeylerini belirlemek amacıyla yaptıkları çalışmada gastronomi ve mutfak sanatlarında öğrenim gören öğrencilerin yeni yiyecekleri denemeye açık oldukları, en yüksek neofobi düzeyinin turist rehberliği bölümünde okuyanlarda olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada ayrıca cinsiyet ve medeni duruma göre farklılık tespit edilememiştir.

Sahilli Birdir, İflazoğlu ve Birdir (2019) turist rehberliği bölümünde yaptıkları çalışmada ise öğrencilerin yeni yiyecek deneme korkusuna sahip oldukları belirlenmiştir. Bunun yanı sıra cinsiyet, sınıf, gelir ve memleketlerine göre anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Yaş düzeyine göre anlamlı farklılık tespit edilmiştir.

Çetin ve Soybalı (2022) yaptıkları çalışmada turizm bölümlerinde okuyan öğrencilerin gıda neofobi düzeylerinin orta seviyede olduğunu belirlemiştir. Turizm işletmeciliği ve rehberliği bölümünde okuyanların daha yüksek neofobiye sahip olduğu tespit edilirken en düşük neofobi seviyesi gastronomi bölümünde okuyan öğrencilerde görülmüştür.

Kalkan ve Büyükdoğan (2022) tarafından aşçılık öğrencilerine yönelik yapılan çalışmada yiyeckte yenilik korkusu iki alt boyuta ayrılmıştır. Neofobinin alt boyutları olan yeni yiyeceklerle açıklık ve yiyeckte yenilik korkusu arasında negatif ilişki belirlenmiştir. Ayrıca çalışmada yiyeckte yenilik korkusunun yaş, cinsiyet, medeni durum ve harcamaya göre farklılık göstermediği saptanmıştır.

Duran, Hamarat ve Özmen (2022) turizm öğrencileri üzerine yaptıkları çalışmada yiyeckte yenilik korkusu arttıkça içsel iş tatmininin azaldığı, kişilerarası sosyo-kültürel uyumun azaldığı ve iş performansını etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Olabi, Najm, Baghdadi ve Morton (2009) tarafından yapılan çalışmada üniversite öğrencilerinin neofobi düzeyi 33.1 ± 11.3 olarak belirlenmiş ve Lübnanlı öğrencilerin neofobi düzeyinin Amerikalı öğrencilerden daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Edwards, Hartwell ve Brown (2010) lisansüstü öğrencileri üzerinde yapıları araştırmada ise Asyalı öğrencilerin Avrupalı öğrencilere göre yeni yiyecekleri denemeye daha az istekli oldukları belirlenmiştir. Ayrıca Avrupalı öğrencilerde neofobi puanlarının 3 aydan uzun süre kalanlarda daha yüksek olarak belirlenmiştir. Aynı zamanda tüm öğrenciler tarafsız olarak sınıflandırılmıştır.

Schnettler vd. (2017) üniversite öğrencileri üzerinde yaptıkları çalışmada gıda ile ilgili yaşamdan memnuniyet ile gıda neofobisi ve gıda neofobisi ile gıda teknolojisi neofobisi arasında ters korelasyon olduğu belirlenmiştir.

YÖNTEM

Gıda neofobisinin bireylerin yeniliklere açık olmaları veya değişimlere uyum sağlamaları açısından önemli olduğu söylenebilir. Üniversite eğitimi alan öğrencilerin yiyecekte yenilik korkusunun belirlenmesi bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Çalışmada üniversite öğrencilerinin gıda neofobisi düzeyi nedir? Üniversite öğrencilerinin gıda neofobisi düzeyleri kişisel özelliklerine göre farklılaşmakta mıdır? Sorularına cevap aranmaktadır.

Araştırmanın çalışma evrenini üniversite eğitimi alan öğrenciler oluşturmakta olup 384 örneklem yeterli sayı olarak belirlenmiştir. Örneklem belirleme tekniklerinden kolayda örnekleme tekniği uygulanmıştır. Araştırmada veri toplama araçlarından anket tekniği kullanılmıştır. Anket uygulaması internet ortamında online olarak hazırlanmış ve uzaktan erişim yoluyla gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların gönüllülük esasına uygun katılım gerçekleştirilmesi adına anketin ilk kısmında gönüllü katılım formu oluşturulmuştur. Anketin uygulanmasından sonra 405 katılımcıdan geri bildirim elde edilmiştir. Anketin ilk bölümünde kişisel özelliklere ilişkin sorulara yer verilmiştir. İkinci kısmında ise gıda neofobisini ölçmeye yönelik Pliner ve Hobden (1992) tarafından geliştirilmiş, Yiğit ve Doğdubay (2020) tarafından Türkçe'ye uyarlanması yapılmış, 5'li Likert şeklinde 10 ifadeden oluşan "Gıda Neofobisi Ölçeği" kullanılmıştır.

Verilerin analizi aşamasında ilk olarak tanımlayıcı istatistikler uygulanmıştır. Verilerin normal dağılım sergileme durumunu belirlemek amacıyla basıklık ve çarpıklık değerleri incelenmiş, basıklık (min:-1,240, max:1,79) ve çarpıklık (min:-,325, max:,649) değerleri $\pm 1,5$ seviyesi arasında çıkmıştır. Bu kapsamda verilerin normal dağılım gösterdiği belirlenmiştir. Bununla birlikte araştırmada kullanılan gıda neofobisi ölçeğinin Cronbach Alpha katsayısı 0,73 olarak belirlenmiştir. Bu sonuçlar ışığında ölçümün güvenilir olduğu söylenebilir. Araştırma hipotezlerini test etmeye yönelik ikili gruplarda bağımsız grup 't' testi, ikiden fazla olan gruplarda ise One Way ANOVA analizleri uygulanmıştır.

BULGULAR

Tablo 1: Araştırmaya Katılan Öğrencilerin Kişisel Özellikleri

	Sayı (n)	Yüzde (%)
Cinsiyet		
Kadın	311	76,8
Erkek	94	23,2
Toplam	405	100
Yaş		
17-19 yaş arası	149	36,8
20-22 yaş arası	202	49,9
23-25 yaş arası	33	8,1
26 ve üzeri yaş	21	5,2
Toplam	405	100
Medeni Durum		
Evli	15	3,7
Bekar	390	96,3
Toplam	405	100
Eğitim		
Önlisans	349	86,2
Lisans	56	13,8
Toplam	405	100
Turizm ve Gastronomi Eğitimi		
Evet	87	21,5
Hayır	318	78,5
Toplam	405	100
Aile Gelir Durumu		
5500 TL ve altı	238	58,8
5501-7500 TL arası	87	21,5
7501-9500 TL arası	34	8,4
9501 TL ve üzeri	46	11,4
Toplam	405	100
Sınıf		
1. Sınıf	211	52,1
2. Sınıf ve üzeri	194	47,9
Toplam	405	100

Eğitim Gördüğü Coğrafik Bölge		
Marmara Bölgesi	1	,2
Ege Bölgesi	3	,7
Akdeniz Bölgesi	7	1,7
Karadeniz Bölgesi	280	69,1
İç Anadolu Bölgesi	43	10,6
Güneydoğu Anadolu Bölgesi	68	16,8
Doğu Anadolu Bölgesi	3	,7
Toplam	405	100

Araştırmaya katılan öğrencilerin cinsiyete göre dağılımı incelendiğinde toplam 405 öğrencinin %76,8'inin (n=311) kadınlardan ve %23,2'sinin (n=94) erkeklerden oluştuğu görülmektedir. Katılımcıların yaşa göre dağılımları incelendiğinde, %36,8'inin (n=149) 17-19 yaş aralığında, %49,9'unun (n=202) 20-22 yaş aralığında, %8,1'inin (n=33) 23-25 yaş aralığında ve %5,2'sinin (n=21) 26 ve üzeri yaş grubunda olduğu belirlenmiştir. Katılımcıların medeni durumları incelendiğinde, büyük bir çoğunluğun (%96,3; n=390) bekar olduğu, %3,7'sinin (n=15) ise evli bireylerden oluştuğu tespit edilmiştir.

Araştırma dahilindeki öğrencilerin eğitim durumlarına göre dağılımı incelendiğinde, önemli bir bölümünün önlisans eğitimi aldığı (%86,2; n=349), buna karşın lisans eğitimi alanların ise araştırmanın %13,8'ini (n=56) oluşturduğu görülmektedir. Öğrencilerin turizm veya gastronomi ile ilgili bölümlerde eğitim alma durumları incelendiğinde, %21,5'inin (n=87) turizm veya gastronomi eğitimi aldığı, %78,5'inin (n=318) turizm veya gastronomi eğitimi almadıkları tespit edilmiştir. Aile gelir durumuna ilişkin veriler incelendiğinde, önemli bir kısmının 5500 TL ve altı (%58,8; n=238) gelir durumuna sahip oldukları görülmektedir. Öğrencilerin okuduğu sınıf düzeylerine ilişkin veriler incelendiğinde, %52,1'inin (n=211) 1. sınıf ve %47,9'unun (n=194) ise 2. sınıf ve üzeri okuyan öğrencilerden oluştuğu görülmektedir.

Katılımcıların eğitim gördüğü coğrafik bölgelere göre dağılımlarına ilişkin veriler incelendiğinde; %69,1'inin (n=280) Karadeniz, %16,8'inin (n=68) Güneydoğu Anadolu, %10,6'sının (n=43) İç Anadolu ve %3,3'ünün (n=14) ise Marmara, Ege, Akdeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinde eğitim gördükleri tespit edilmiştir.

Tablo 2: *Gıda Neofobisi Ölçeği İfadelerine İlişkin Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri*

	Aritmetik Ortalama	Standart Sapma
Sürekli olarak yeni ve farklı yiyecekler denerim. *	2,75	1,11
Yeni yiyeceklerle güvenmem.	2,71	0,95
Ne olduğunu bilmediğim yiyeceği denemem.	3,16	1,23
Farklı kültürlerin yiyeceklerini beğenirim. *	2,51	0,99
Etnik yiyecekler bana tuhaf gözüktüğü için yemem.	2,79	1,05
Sosyal etkinliklerde yeni yiyecekler denerim. *	2,44	0,98
Daha önce yemediğim yiyeceği yemekten korkarım.	2,82	1,11
Yediğim yiyecek konusunda çok seçiciyimdir.	3,08	1,32
Yemek seçmem her şeyi yerim. *	3,32	1,27
Farklı kültürlerden yiyecek sunan restoranlara gitmeyi severim. *	2,54	1,06
Genel Ortalama	2,81	0,60

* işaretli ifadelere ters kodlama yapılmıştır.

Genel olarak üniversite öğrencilerinin gıda neofobisi ölçeğinde bulunan ifadelerle katılım durumlarına bakıldığında ortalamanın üstü değerler ile karşılaşmaktadır ($\bar{x}$ = 2,81; ss = 0,60).

Gıda neofobisi ölçeğine ilişkin ifadelerle öğrencilerin vermiş oldukları yanıtlar incelendiğinde en yüksek ortalama sahip ifadelerin; “*Yemek seçmem her şeyi yerim.*” ($\bar{x}$ = 3,32) ve “*Ne olduğunu bilmediğim yiyeceği denemem.*” ($\bar{x}$ = 3,16) olduğu görülmektedir. Ölçekteki en düşük ortalama sahip ifadelerin ise; “*Sosyal etkinliklerde yeni yiyecekler denerim.*” ($\bar{x}$ = 2,44) ve “*Farklı kültürlerin yiyeceklerini beğenirim.*” ($\bar{x}$ = 2,51) olduğu görülmektedir.

Tablo 3’te gıda neofobisi ölçeğinin aritmetik ortalamasının üniversite öğrencilerinin cinsiyetlerine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan T testi sonuçları verilmiştir. Bağımsız grup ‘t’ testi sonucunda üniversite öğrencilerinin gıda neofobisi düzeylerinin (t = -4,102; p > .05) cinsiyetlerine göre farkı istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır.

Tablo 3: Katılımcıların Gıda Neofobi Düzeylerinin Cinsiyete Göre Farklılığını Gösteren T Testi Sonuçları

Kişisel Özellik	Bağımlı Değişken	Gruplar	Art. Ort.	Std. Sap.	Varyansların Eşitliği İçin Levene's Testi			t	df	Sig.
						F	Sig.			
Cinsiyet	Gıda Neofobisi	Kadın Erkek	2,82 2,78	,6115 ,5925	Eşit Eşit değil	,005	,946	,536 ,545	403 157,631	,587

Tablo 4'te görüldüğü üzere gıda neofobisi ölçeği aritmetik ortalamasının üniversite öğrencilerinin yaşlarına göre anlamlı bir farklılık sergileyip sergilemediğini belirlemek için yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonucunda öğrencilerin yaş gruplarına göre gıda neofobisi düzeylerinin ($F_{3-404}=2,472$; $p>.05$) anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir.

Tablo 4: Üniversite Öğrencilerinin Gıda Neofobi Düzeylerinin Yaş Değişkenine Göre Farklılığını Gösteren One-Way ANOVA Testi Sonuçları

			Tanımlayıcı İstatistikler			
			Yaş	n	Ortalama	s.s.
Gıda Neofobisi			17-19 arası	149	2,78	,61
			20-22 arası	202	2,84	,58
			23-25 arası	33	2,97	,62
			26 ve üzeri	21	2,54	,65
Gıda Neofobisi	Varyans Kaynağı	s.d.	Kareler Toplamı	Kareler Ortalaması	F	Sig.
	Gruplar arası	3	2,700	,900	2,472	,061
	Gruplar içi	401	145,998	,364		
	Toplam	404	148,697			

Gıda neofobisi ölçeğinin aritmetik ortalamasının üniversite öğrencilerinin medeni durumuna göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla T testi uygulanmıştır. Bağımsız grup 't' testi sonucunda üniversite öğrencilerinin medeni durumuna göre gıda neofobisi ($t=-1,096$; $p>.05$) düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir fark bulunmamaktadır (Tablo 5).

Tablo 5: Katılımcıların Gıda Neofobi Düzeylerinin Medeni Durumlarına Göre Farklılığını Gösteren T Testi Sonuçları

Kişisel Özellik	Bağımlı Değişken	Gruplar	Art. Ort.	Std. Sap.	Varyansların Eşitliği İçin Levene's Testi			t	df	Sig.
						F	Sig.			
Medeni Durum	Gıda Neofobisi	Evli Bekar	2,61 2,82	,7443 ,6005	Eşit Eşit değil	2,467	,117	-1,338 -1,096	403 14,709	,291

Gıda neofobisi ölçeğinin aritmetik ortalamasının üniversite öğrencilerinin eğitim durumlarına göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla T testi uygulanmıştır. Bağımsız grup 't' testi sonucunda üniversite öğrencilerinin eğitim durumlarına göre gıda neofobisi ($t=2,230$; $p<.05$) düzeyleri arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur (Tablo 6). Bu sonuçlardan hareketle önlisans eğitimi alan öğrencilerin gıda neofobisi düzeylerinin lisans eğitimi alan öğrencilere oranla daha yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 6: Katılımcıların Gıda Neofobi Düzeylerinin Eğitim Durumlarına Göre Farklılığını Gösteren T Testi Sonuçları

Kişisel Özellik	Bağımlı Değişken	Gruplar	Art. Ort.	Std. Sap.	Varyansların Eşitliği İçin Levene's Testi			t	df	Sig.
						F	Sig.			
Eğitim Durumu	Gıda Neofobisi	Önlisans Lisans	2,84 2,65	,5717 ,7760	Eşit Eşit değil	15,317	,000	2,230 1,792	403 64,922	,026

Tablo 7'de gıda neofobisi ölçeğinin aritmetik ortalamasının üniversite öğrencilerinin turizm veya gastronomi eğitimi alıp almama durumlarına göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek için yapılan T testi sonuçları görülmektedir. Bağımsız grup 't' testi sonucunda üniversite öğrencilerinin turizm veya gastronomi eğitimi alıp almama durumlarına göre gıda neofobisi ($t=-2,935$; $p<.05$) düzeyleri arasındaki fark istatistiksel açıdan anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar ışığında turizm veya gastronomi eğitimi almayan öğrencilerin gıda neofobisi

düzeylerinin turizm veya gastronomi eğitimi alan öğrencilere göre daha yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 7: Katılımcıların Gıda Neofobi Düzeylerinin Turizm veya Gastronomi Eğitimi Alma Durumlarına Göre Farklılığını Gösteren T Testi Sonuçları

Kişisel Özellik	Bağımlı Değişken	Gruplar	Art. Ort.	Std. Sap.	Varyansların Eşitliği İçin Levene's Testi			t	df	Sig.
						F	Sig.			
Turizm veya Gastronomi Eğitimi Alma Durumu	Gıda Neofobisi	Evet Hayır	2,65 2,86	,6435 ,5881	Eşit Eşit değil	,651	,420	-3,090 -2,935	403 127,982	,004

Tablo 8’de görüldüğü üzere gıda neofobisi ölçeği aritmetik ortalamasının üniversite öğrencilerinin aile gelir durumuna göre anlamlı bir farklılık sergileyip sergilemediğini belirlemek için yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonucunda gıda neofobisi düzeylerinin ($F_{4-284}=3,807$; $p<.05$) aile gelir durumları açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Bu işlemin ardından ANOVA sonrası belirlenen anlamlı farklılığın hangi aile gelir durumu grubundan kaynaklandığını belirlemek için öncelikle Levene’s testi ile grup dağılımlarının varyanslarının homojen olup olmadığı hipotezi sınanmış, varyansların aile gelir durumu ($p<.05$) için homojen olmadığı saptanmıştır. Bu nedenle, Tamhane’s T2 çoklu karşılaştırma testi tercih edilmiş, fakat herhangi bir grup arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir.

Tablo 8: Üniversite Öğrencilerinin Gıda Neofobi Düzeylerinin Aile Gelir Durumu Değişkenine Göre Farklılığını Gösteren One-Way ANOVA Testi Sonuçları

			Tanımlayıcı İstatistikler			
			Aile Geliri	n	Ortalama	s.s.
Gıda Neofobisi			5500 TL ve altı	238	2,86	,58
			5501-7500 TL arası	87	2,85	,54
			7501-9500 TL arası	34	2,60	,65
			9501 TL ve üzeri	46	2,66	,72
Gıda Neofobisi	Varyans Kaynağı	s.d.	Kareler Toplamı	Kareler Ortalaması	F	Sig.
	Gruplar arası	3	3,343	,1114	3,074	,028
	Gruplar içi	401	145,355	,362		
	Toplam	404	148,697			

Gıda neofobisi ölçeğinin aritmetik ortalamasının üniversite öğrencilerinin okudukları sınıf düzeylerine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla T testi uygulanmıştır. Bağımsız grup 't' testi sonucunda üniversite öğrencilerinin okudukları sınıf düzeylerine göre gıda neofobisi ($t=-1,939$; $p>.05$) düzeyleri arasındaki fark istatistiksel açıdan anlamlı bulunmamıştır (Tablo 9).

Tablo 9: Katılımcıların Gıda Neofobi Düzeylerinin Sınıf Düzeylerine Göre Farklılığını Gösteren T Testi Sonuçları

Kişisel Özellik	Bağımlı Değişken	Gruplar	Art. Ort.	Std. Sap.	Varyansların Eşitliği İçin Levene's Testi			t	df	Sig.
						F	Sig.			
Sınıf Düzeyi	Gıda Neofobisi	1. Sınıf 2. ve Üzeri Sınıf	2,76 2,68	,6190 ,5885	Eşit Eşit değil	,040 ,842		-1,935 -1,939	403 402,541	,053

Üniversite öğrencilerinin gıda neofobisi düzeylerinin eğitim gördüğü bölgeye göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılmıştır. Araştırmada Marmara, Ege, Akdeniz ve Doğu Anadolu bölgeleri yetersiz örneklem sayısı nedeniyle analiz dışı bırakılmıştır. Yapılan analiz sonucunda, gıda neofobisi düzeylerinin ($F_{2,390}=5,982$; $p<.05$) eğitim gördüğü bölge açısından anlamlı farklılık gösterdiği saptanmıştır (Tablo 10). Bu uygulama ardından ANOVA sonrası belirlenen anlamlı farklılığın hangi eğitim görülen bölge grubundan kaynaklandığını belirlemek gerekmektedir. Bu amaçla yapılan Levene's testi ile grup dağılımlarının varyanslarının eğitim görülen bölge ($p<.05$) için homojen olmadığı belirlenmiştir. Bu nedenle, Tamhane's T2 çoklu karşılaştırma testi tercih edilmiştir. Tamhane's T2 testi sonuçlarına göre Karadeniz Bölgesinde (ort=2,88) eğitim gören üniversite öğrencilerinin İç Anadolu Bölgesinde (ort=2,55) eğitim gören üniversite öğrencilerine göre gıda neofobisi düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 10: Üniversite Öğrencilerinin Gıda Neofobi Düzeylerinin Okuduğu Bölge Değişkenine Göre Farklılığını Gösteren One-Way ANOVA Testi Sonuçları

Gıda Neofobisi	Tanımlayıcı İstatistikler			
	Okuduğu Bölge	n	Ortalama	s.s.
	Karadeniz	280	2,88	,57
	İç Anadolu	43	2,55	,74
	Güneydoğu Anadolu	68	2,77	,58

Gıda Neofobisi	Varyans Kaynağı	s.d.	Kareler Toplamı	Kareler Ortalaması	F	Sig.
	Gruplar arası	2	4,241	2,121	5,982	0,003
	Gruplar içi	388	137,550	,4355		
	Toplam	390	141,791			
Çoklu Karşılaştırmalar Gıda Neofobisi Tukey Testi						
(I) Eğitim Durumu			(J) Eğitim Durumu		Ort. Farkı (I-J)	Sig.
Karadeniz			İç Anadolu Güneydoğu Anadolu		,32740* ,10968	,002 ,362
İç Anadolu			Karadeniz Güneydoğu Anadolu		-,32740* ,21772	,002 ,147
Güneydoğu Anadolu			Karadeniz İç Anadolu		-,10968 ,21772	,362 ,147

* $p < .05$ düzeyinde anlamlıdır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bazı kültürlerin farklı nedenlerden dolayı yeni yiyeceklere daha temkinli yaklaşıyor olması bireysel ve fizyolojik gelişimleri kapsamındaki yeni yiyeceklere yönelik negatif tutumları neofobi araştırmalarının temeli oluşturmaktadır (Çetin ve Soybalı, 2022). Bireylerde yeniliklere ve dolayısıyla yeni yiyeceklere karşı korku veya denemede isteksizlik durumları oluşabilmektedir (Yiğit ve Doğdubay, 2020). Farklı ve yeni yiyeceklere yönelik denemekten korkma ve istekli olmama durumu literatürde gıda neofobisi veya yeni gıda korkusu şeklinde yer bulmuştur. Bireyler yeni yiyecekleri bir sebepten ötürü kendilerine tehdit olarak algılamakta

bu durum tercihlerinde olumsuz tutum sergilemelerine neden olabilmektedir (Çetin ve Soybalı, 2022). Bu kapsamda çalışma üniversite öğrencilerinin gıda neofobisi düzeylerinin belirlenmesine yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Yapılan analiz sonucunda gıda neofobisi ölçeğinin güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma kapsamında yapılan çalışma sonucuna göre üniversite öğrencilerinin gıda neofobisi düzeyi ortalamaya yakın değer almıştır. Bu bağlamda yapılan çalışma sonucuna göre katılımcıların gıda neofobisi düzeylerinin nötr olduğu söylenebilir. Yapılan çalışmalarda katılımcıların gıda neofobisine sahip olduğu (Sahilli Birdir vd., 2019; Topçu, 2022; Uçar, 2018) ve gıda neofobi düzeylerinin nötr (İflazoğlu, 2019; Kol, 2020; Soylu, Taştan, Katranbayırı ve Aslantürk, 2021) olduğu sonucuna ulaşılan çalışmalar da bulunmaktadır. Araştırma sonucunda elde edilen diğer bulgular aşağıda açıklanarak yorumlanmıştır.

Çalışmada üniversite öğrencilerinin cinsiyetlerine göre gıda neofobisi düzeylerinin istatistiksel açıdan anlamlı bir fark göstermediği tespit edilmiştir. Bu sonuç literatürde bulunan çalışmalarla (Arslan, 2022; Barrena ve Sanches, 2013; Baş ve Hamurcu, 2021; Boz, Şahin ve Koç, 2021; Ceylan ve Akar Şahingöz, 2019; Gençel, 2021; Gümüş vd., 2022; Kalkan ve Büyükdoğaç, 2022; Keskin ve Sezen, 2020; Kol, 2020; Okumus, De-deoğlu ve Shi, 2021; Sahilli Birdir vd., 2019; Sahilli Birdir vd., 2020; Topçu, 2022; Uçar, 2018) benzer çıkmıştır. Bunun yanı sıra erkeklerin gıda neofobisi düzeyinin daha yüksek olduğu (İflazoğlu, 2019; Konakoğlu ve Algül, 2022) ve kadınların gıda neofobisi düzeyinin daha yüksek olduğu çalışmalar da (Rızaoğlu vd., 2013; Soylu vd., 2021; Üzülmmez, 2018) bulunmaktadır.

Öğrencilerin yaş gruplarına göre gıda neofobisi düzeylerinde istatistiksel açıdan herhangi bir anlamlı farklılığa rastlanılmamıştır. Bu sonuç yapılan çalışmalarla (Ceylan ve Akar Şahingöz, 2019; Gençel, 2021; Gümüş vd., 2022; Kalkan ve Büyükdoğaç, 2022; Kol, 2020; Okumus vd., 2021; Soylu vd., 2021; Topçu, 2022) uyumludur. Yapılan çalışmalarda gıda neofobisinin yaş düzeylerine göre anlamlı farklılık gösterdiğini (Sahilli Birdir vd., 2019) ilerleyen yaşlarda gıda neofobisinin daha yüksek olduğunu (Arslan, 2022; Baş ve Hamurcu, 2021; Keskin ve Sezen, 2020; Şimşek, 2021; Uçar, 2018) belirleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Buna karşın Rızaoğlu vd. (2013) tarafından yapılan çalışmada 26-35 yaş grubunun gıda neofobi düzeyi yüksek olup daha üzeri yaş gruplarında daha düşük olduğu gözlenmiştir.

Öğrencilerin medeni durumlarına göre gıda neofobi düzeylerinde istatistiksel açıdan anlamlı bir fark tespit edilememiştir. Bu sonuç literatürde bazı çalışmalarla uyumsuz çıkmıştır (Arslan, 2022; Konakoğlu ve Algül, 2022; Uçar, 2018; Üzülmmez, 2018). Bu çalışmalara göre evlilerin gıda neofobisi seviyesinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak

araştırma sonuçları destekleyen çalışmalar da (Baş ve Hamurcu, 2021; Gençel, 2021; İflazoğlu, 2019; Kalkan ve Büyükdoğaç, 2022; Keskin ve Sezen, 2020; Kol, 2020; Rızaoğlu vd., 2013; Sahilli Birdir vd., 2020; Soy-lu vd., 2021) bulunmaktadır.

Öğrencilerinin okudukları sınıflara göre gıda neofobisi düzeylerin-de istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılığa rastlanılmamıştır. Çalışmada önlisans eğitimi almakta olan öğrencilerin lisans eğitimi almakta olan öğ-rencilerden daha fazla gıda neofobisi düzeyine sahip oldukları ortaya ko-nulmuştur. Turizm veya gastronomi eğitimi almayan öğrencilerin turizm veya gastronomi eğitimi alan öğrencilere göre daha fazla gıda neofobisi düzeyine sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Turizm ve gastronomi eği-timinde öğrenciler hem kendi kültürüne ait hem de farklı kültürlerle ait yemeklerin eğitimini almaktadır. Bu eğitimi almayan öğrencilerin diğer öğrencilere oranla daha fazla gıda neofobisi düzeyine sahip olması, farklı kültür ya da yöresel yemekler hakkında eğitim alan öğrenciler kadar bilgi sahibi olmamalarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Yapılan çalışma-larda gastronomi ve mutfak sanatlarında öğrenim gören öğrencilerin yeni yiyecekleri denemeye açık oldukları, en yüksek gıda neofobisi düzeyinin turist rehberliği bölümünde okuyanlarda olduğu (Sahilli Birdir vd., 2020), turizm işletmeciliği ve rehberliği bölümünde okuyanların daha yüksek gıda neofobisine sahip olduğu tespit edilirken en düşük seviyenin gast-ronomi bölümünde okuyan öğrencilerde (Çetin ve Soybalı, 2022) olduğu belirlenmiştir.

Üniversite öğrencilerinin aile gelir durumuna göre gıda neofobisi dü-zeylerinin farklılaştığı tespit edilmiş fakat farklılığın hangi gelir grupları arasında olduğu tespit edilememiştir. Bu durumda aritmetik ortalamalara göre düşük aile gelirine sahip öğrenciler yüksek aile gelirine sahip öğ-rencilere oranla daha yüksek gıda neofobisine sahip olduğu görülmek-tedir. Yüksek gelir imkanının düşük gelirliyle oranla yiyecek seçiminde de daha fazla alternatif olanağı sağlayacağı düşünülmektedir. Elde edilen sonuçlar ışığında düşük aile gelirine sahip öğrencilerin yeme içme alter-natiflerinin kısıtlı olması gıda neofobisi düzeylerinin daha yüksek çıkma-sının nedeni olduğu düşünülmektedir. Bu sonucu destekleyen çalışmalar (Baş ve Hamurcu, 2021; Keskin ve Sezen, 2020; Rızaoğlu vd., 2013; Uçar, 2018) bulunduğu gibi farklılık olmadığını tespit eden çalışmalar da (Arslan, 2022; Ceylan ve Akar Şahingöz, 2019; Gençel, 2021; İflazoğlu, 2019; Kol, 2020; Sahilli Birdir vd., 2019; Soy-lu vd., 2021; Topçu, 2022) bulunmaktadır.

Araştırmaya katılan üniversite öğrencilerinin okudukları bölgeye göre gıda neofobisi düzeylerinin farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Ana-liz sonucunda Karadeniz Bölgesinde üniversite eğitimi alan öğrencilerin İç Anadolu Bölgesinde üniversite eğitimi alan öğrencilere göre daha faz-

la gıda neofobisine sahip oldukları görülmektedir. Karadeniz Bölgesine üniversite eğitimi almaya giden öğrencilerin gıda neofobisi düzeylerinin diğer bölgelerden fazla çıkmasının nedeninin bu bölgenin kendine has bir yemek kültürü olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- Arslan, K. (2022). *Gıda tiksinişmesi ve yeni yiyecekleri deneme korkusu kavramlarının arasındaki ilişkinin belirlenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Balıkesir Üniversitesi.
- Barrena, R. ve Sánchez, M. (2013). Neophobia, personal consumer values and novel food acceptance. *Food quality and preference*, 27(1), 72-84. <https://doi.org/10.1016/j.foodqual.2012.06.007>
- Baş, H. ve Hamurcu, P. (2021). Gıda neofobisinin yetişkinlerde incelenmesi. *Sağlık ve Yaşam Bilimleri Dergisi*, 3(3), 165-173. <https://doi.org/10.33308/2687248X.202133229>
- Bates, D. G. (2013) 21. Yüzyılda kültürel antropoloji insanın doğadaki yeri (2. Baskı). (S. Aydın, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Baysal, A. (2012). *Genel beslenme* (14. Baskı). Ankara: Hatipoğlu Yayınları.
- Beardsworth A. ve Keil, T. (2011). *Yemek sosyolojisi yemek ve toplum çalışması-na bir davet* (A. Dede, Çev.). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Beşirli, H. (2012). *Yemek sosyolojisi yiyeceklere ve mutfığa sosyolojik bakış*. Ankara: Phoenix Yayınevi
- Boz, B., Şahin, B. ve Koç, E. (2021). Bağlanma türleri ile yiyecek neofobisi (yenilikten korkma) ve yiyecek neofilisi (yenilik arama) arasındaki ilişki. *Journal of Management and Economics Research*, 19(4), 456-476. <https://doi.org/10.11611/yead.988610>
- Bozkurt, Ö. (2015). Sosyal hizmet işletmelerinde yenilik yönetimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, (Sosyal Hizmet Özel Sayısı), 89-106.
- Caber, M., Yılmaz, G., Kılıçarslan, D. ve Öztürk, A. (2018). The effects of tour guide performance and food involvement on food neophobia and local food consumption intention. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 30(3), 1472-1491.
- Ceylan, V. ve Akar Şahingöz, S. (2019). Yetişkin bireylerde gıda neofobi düzeyinin belirlenmesi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7(2), 772-784. <https://doi.org/10.21325/jotags.2019.391>
- Coulthard, H., Aldridge, V. ve Fox, G. (2022). Food neophobia and the evaluation of novel foods in adults; the sensory, emotional, association (SEA) model of the decision to taste a novel food. *Appetite*, 168, 105764. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2021.105764>
- Çetin, A. ve Soybalı, H. H. (2022). Turizm öğrencilerinin gıda neofobisi düzey ve nedenleri üzerine bir araştırma. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm, Ekonomi ve Kültürel Miras Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (s.85-98). Denizli: Pamukkale Üniversitesi.

- Dovey, T. M., Staples, P. A., Gibson, E. L. ve Halford, J. C. (2008). Food neophobia and 'picky/fussy' eating in children: a review. *Appetite*, 50(2-3), 181-193. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2007.09.009>
- Duran, E., Hamarat, B. ve Özmen, R. (2022). Yiyecekte yenilik korkusunun sosyo-kültürel uyum ve mesleki tatmin üzerine etkisi: turizm lisans öğrencileri örneği. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 12(3), 631-644.
- Edwards, J. S. A., Hartwell, H. L. ve Brown, L. (2010). Changes in food neophobia and dietary habits of international students. *Journal of human nutrition and dietetics*, 23(3), 301-311. <https://doi.org/10.1111/j.1365-277X.2010.01066.x>
- Gençel, M. (2021). *Gıda neofobisi düzeyinin yiyecek seçim faktörleri ile ilişkisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kocaeli Üniversitesi.
- Gökdemir, A. (2009). *Mutfak hizmetleri ve yönetimi* (3. Baskı). Alptekin Sökmen (Ed.), Ankara: Detay yayıncılık.
- Güler, A. (2004). Türk eğitim sisteminde korku kültürü ve disiplin sorunu, *XIII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayında sunulan bildiri*, Malatya: İnönü Üniversitesi.
- Gümüş, D., Topal, G. G., Sevim, S. ve Kızıl, M. (2022). Savunma sanayinde çalışan bireylerin stres düzeyleri, besin neofobisi ve akdeniz diyetine uyumlarının incelenmesi. *Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 50-57. <https://doi.org/10.34087/cbusbed.954441>
- Hashemi, S., Mohammed, H. J., Kiumarsi, S., Kee, D. M. H. ve Anarestani, B. B. (2021). Destinations food image and food neophobia on behavioral intentions: culinary tourist behavior in Malaysia. *Journal of International Food & Agribusiness Marketing*, 1-22. <https://doi.org/10.1080/08974438.2021.1943101>
- Hoş, K., ve Zencir Çiftçi, E. (2022). Tüketicilerin yaşam tarzı ve gıda neofobi eğilimi. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 139-162. <https://doi.org/10.26677/TR1010.2022.945>
- Hussain, K., Abbasi, A. Z., Rasoolimanesh, S. M., Schultz, C. D., Ting, D. H. ve Ali, F. (2022). Local food consumption values and attitude formation: the moderating effect of food neophilia and neophobia. *Journal of Hospitality and Tourism Insights*. <https://doi.org/10.1108/JHTI-08-2021-0214>
- İflazoğlu, N. (2019). *Unesco gastronomi şehirlerinde gastronomi turizmi ve yeni yiyecek deneme korkusu (food neophobia): Hatay ve Gaziantep örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mersin Üniversitesi.
- Kalkan, G. ve Büyükdoğaç, H. H. (2022). Aşçılık programı öğrencilerinin yiyecek neofobisi. Food Neopobia of Cooking Program Students. *Journal of Applied Tourism Research*, 3(1), 57-66.

- Kaplan, A. (2018). *Gastronomi turistlerinin gıda seçiminde neofobi-neofili etkisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Aydın Adnan Menderes Üniversitesi.
- Keskin, E. ve Sezen, N. (2020). Restoranları deneyimleyen misafirlerin neofobi ve neofili düzeylerinin belirlenmesi: Kapadokya örneği. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 1592-1606.
- Kılıç, G. D. ve Özdemir, B. (2022). Impact of neophobia and liminoid tendencies on tourists' food consumption behaviors in all-inclusive hotels: a study in Antalya. *Journal of Culinary Science & Technology*, 1-21. <https://doi.org/10.1080/15428052.2022.2088436>
- Kol, K. C. (2020). *Akademisyenlerin yeni besinlere karşı yaklaşımlarının saptanması ve etkileyen faktörlerin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Başkent Üniversitesi.
- Konaklıoğlu, E. ve Algül, F. (2022). Turistlerin gıda neofobisi ve gıda çeşitlilik arayışının destinasyonu tekrar ziyaret etme niyeti ile ilişkisinin belirlenmesi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, 25(1), 120-144. <https://doi.org/10.55931/ahbvtfd.1128930>
- Lee, S., Park, H. ve Ahn, Y. (2020). The influence of tourists' experience of quality of street foods on destination's image, life satisfaction, and word of mouth: The moderating impact of food neophobia. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(1), 163. <https://doi.org/10.3390/ijerph17010163>
- Okumus, B., Dedeoğlu, B. B., ve Shi, F. (2021). Gender and generation as antecedents of food neophobia and food neophilia. *Tourism Management Perspectives*, 37, 100773. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2020.100773>
- Olabi, A., Najm, N. E. O., Baghdadi, O. K. ve Morton, J. M. (2009). Food neophobia levels of Lebanese and American college students. *Food Quality and Preference*, 20(5), 353-362. <https://doi.org/10.1016/j.foodqual.2009.01.005>
- Özdemir, B. (2010). Dışarıda yemek yeme olgusu: kuramsal bir model önerisi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 218-232.
- Özel, G. ve Yıldız, F. (2021). Covid-19 sonrası dışarıda yemek yeme alışkanlıklarının planlı davranış teorisi kapsamında değerlendirilmesi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(2), 953-972. <https://doi.org/10.21547/jss.769614>
- Özgen, I. (2015). Uluslararası gastronomiye genel bakış. Mehmet Sarıışık (Ed.), *Uluslararası gastronomi (temel özellikler-örnek menüler ve reçeteler)* içinde (s.1-32.). Ankara: Detay Yayıncılık
- Özkaya, F. D. ve Cömert, M. (2017). *Türk mutfağında yolculuk*. Ankara: Detay Yayıncılık

- Özkoç, A. G., Kendir, H. ve Özel, G. (2015). İşyerinde korku: Konaklama işletmelerinde bir uygulama. 2. *Uluslararası Turizm ve Yönetim Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı* içinde (s.126-144). Kuşadası: Sakarya Üniversitesi.
- Pliner, P. ve Hobden, K. (1992). Development of a scale to measure the trait of food neophobia in humans. *Appetite*, 19(2), 105-120. [https://doi.org/10.1016/0195-6663\(92\)90014-W](https://doi.org/10.1016/0195-6663(92)90014-W)
- Pulluk, E. (2022.) Ön lisans öğrencilerinde yiyecek neofobisi üzerine nitel bir araştırma. *Turizm ve İşletme Bilimleri Dergisi*, 2(1), 38-51.
- Raudenbush, B. ve Capiola, A. (2012). Physiological responses of food neophobics and food neophilics to food and non-food stimuli. *Appetite*, 58(3), 1106-1108. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2012.02.042>
- Rızaoğlu, B., Ayazlar, R. A. ve Gençler, K. (2013). Yiyecek deneyimiyle ilgili bireysel eğilimlerin sosyo-demografik özellikler açısından değerlendirilmesi: Kuşadası'na gelen yabancı turistler örneği. 14. *Ulusal Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (s. 669-687). Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Rozin, P. ve Fallon, A. E. (1987). A perspective on disgust. *Psychological review*, 94(1), 23. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.94.1.23>
- Sahilli Birdir, S., İflazoğlu, N. ve Birdir, K. (2019). Turist rehberi adaylarında yeni yiyecek deneme korkusu (neophobia). *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research*, 3(4), 551-561. <https://doi.org/10.32958/gastroia.587550>
- Sahilli Birdir, S., İflazoğlu, N. ve Birdir, K. (2020). Food neophobia among tourism students. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(2), 349-362.
- Schnettler, B., Grunert, K. G., Miranda-Zapata, E., Orellana, L., Sepúlveda, J., Lobos, G., Hueche, C. ve Höger, Y. (2017). Testing the Abbreviated Food Technology Neophobia Scale and its relation to satisfaction with food-related life in university students. *Food Research International*, 96, 198-205. <https://doi.org/10.1016/j.foodres.2017.04.003>
- Sivrikaya, K. K. ve Pekerşen, Y. (2020). The impact of food neophobia and sensation seeking of foreign tourists on the purchase intention of traditional Turkish food. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 21, 100222. <https://doi.org/10.1016/j.ijgfs.2020.100222>
- Soylu, A. G., Taştan, H., Katranbayırı, F. ve Aslantürk, E. (2021). Tüketicilerin sokak lezzetlerine yaklaşımlarının neofobi tutumları açısından değerlendirilmesi. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 151-167.
- Sökmen, A. (2011). *Yiyecek içecek hizmetleri yönetimi ve işletmeciliği* (6. Baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.

- Şimşek, İ. (2021). *Yaş gruplarına göre beslenme davranışı ve yeni yiyecek deneme korkusuna etkisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Gelişim Üniversitesi.
- Topçu, M. (2022). *Yöresel Yemekler Üzerinde Neofobi Etkisi: Saftanbolu Örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Karabük Üniversitesi.
- Tuorila, H., Meiselman, H. L., Bell, R., Cardello, A. V. ve Johnson, W. (1994). Role of sensory and cognitive information in the enhancement of certainty and liking for novel and familiar foods. *Appetite*, 23(3), 231-246. <https://doi.org/10.1006/appe.1994.1056>
- Uçar, E. M. (2018). *Yetişkin bireylerde yeni besin korkusu ve diyet kalitesinin değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi.
- Üzülmez, M. (2018). Yabancı turistlerin Türk mutfakı seçim motivasyonlarının neofobi ve neofili düzeylerine göre incelenmesi: İstanbul’da bir araştırma. (Yayımlanmamış doktora tezi). Mersin Üniversitesi.
- Yiğit, S. ve Doğdubay, M. (2020). Tüketicilerin yiyecekte yenilik korkusu düzeyleri üzerine bir araştırma. *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research*, 4(1), 1-16. <https://doi.org/10.32958/gastoria.604386>
- Yüksekbilgili, Z. (2014). Restoran seçim ölçütleri üzerine bir araştırma. *Journal of Yasar University*, 9(36), 6261-6380.

“

Bölüm 7

**KIRŞEHİR MÜZESİ ENVANTERİNDE
BULUNAN BİLEZİK VE KOLYELERİN
ARKEOGEMOLOJİK VE
ARKEOKUYUMCULUK AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

İlkay KAYDU AKBUDAK¹

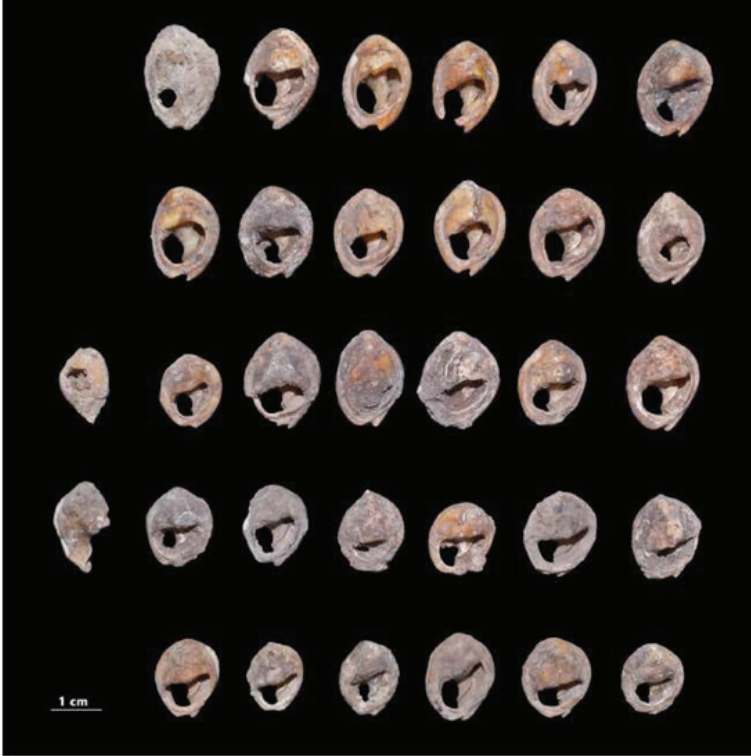
”

¹ Dr.Öğr.Üyesi. İlkay KAYDU AKBUDAK, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Jeoloji Mühendisliği Bölümü ORCID ID: 0000-0003-0884-5991

1. GİRİŞ

İnsanların sembolik davranışlar göstermeye başladıkları Orta Paleolitik Çağ'da insan üretimi taş aletlerin yanında doğrudan işlevsel olmayan ve bir ihtiyaca yönelik olarak kullanılmayan yeni ürünler üretmeye de başladıkları görülmüştür. Bunlar özellikle mezar yapılarında ele geçen kolyelerdir. Bilinen en eski kolyelerin imalatında taş, yumuşakça, deniz kabuğu ve hayvan dişleri kullanılmıştır. Özellikle kabukluların hammadde olarak tercih edilmesinin nedeni olarak kabukluların işlenmesinin görece kolay olması ve her birinin birbirlerine olan benzerlikleri ile hazır birer boncuk görünümü vermeleridir. Buna karşın insanların tam olarak hangi refleks ile takıları hayatlarına soktukları henüz üzerinde tartışmalar olan bir sorunsaldır.

Şu anki veriler ışığında tespit edilmiş olan en eski insan üretimi kolye Fas'ta yer alan Bizmoun Mağarası'nda ele geçmiş olan 33 adet yumuşakça (mollusc) kabuğundan üretilmiş olup söz konusu kabuklara yapılan tarihlendirme analizleri kolyenin 80.000 ila 100.000 yıl öncesine tarihlenmesini sağlamıştır (Sehasseh vd. 2021). Benzeri buluntular hem Asya hem de Avrupa kıtasındaki çeşitli mağaralarda da tespit edilmiştir.

Şekil 1. Fas Bizmoun Mağarası'nda Bulunan Kolye amaçlı Kullanılmış Kabuklular (Sehasseh vd. 2021: Fig. 5)

Bilinen en eski bilezik kalıntıları ise Ukrayna'da bulunan Desinova Mağarası'nda tespit edilmiş olan ve Üst Paleolitik Dönem'e tarihlenen taştan imal bir bileziktir. Hammadde olarak koyu-yeşil kloritolit kullanılmış olup söz konusu hammadde bileziğin bulunduğu mağaranın bir galerisinde yer alan yataktan elde edilmiştir (Derevianko vd., 2008). Yıllar içerisinde farklı hammaddeler kullanılarak (kemik, fildişi, ahşap) bilezik üretimi sürdürülmüş ayrıca bitki lifleri ve sarmaşıklardan bileklikler de üretilmiştir. Kalkolitik Çağ (MÖ 5500-3000) itibarı ile başta bakır olmak üzere altın gümüş gibi madenlerden Tunç Çağları (MÖ 3000-1200) itibarı ile bakır ve kalay karışımından üretilen bir alaşım olan tunçtan (bronz) bilezik imalatı başlamış Demir Çağı (MÖ 1100-330) itibarı ile demirden de bilezik üretimi yaygınlaşmıştır. Madenden yapılan bilezik ve bilekliklerin yanında taştan üretilenler devam etmiş ayrıca cam kullanımının başlamasıyla cam bilezikler de üretilir olmuştur.

Anadolu'da Neolitik Dönem itibarı ile başlayan yerleşik yaşam ile kalıcı yerleşimlerin etrafında şekillenen art ürün üretimi insanların yaşam biçimi üzerinde derin değişikliklerin olmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönem itibarı ile tarım ve hayvancılık temelli yaşam tarzının başlaması ile insanlar sabit noktalarda ömür geçirmeye başlamışlar ve bu süreçte çanak çömlek üretimi, taş alet imalatı ve takı üretimi birer zanaat olarak toplum yaşamına girmiştir. Bu dönemde takas yolu ile ticaretin başladığı da bilinmektedir. Başta gıda ürünleri olmak üzere pek çok ürün değiş tokuş ile farklı coğrafyalara taşınmıştır. Bu dönemin belki de en değerli ürünleri arasında obsidyen aletler ve tuz öne çıkmaktadır (Gölbaş ve Başbüyük, 2012).

Çanak çömleksiz Neolitik Dönem'de (MÖ 11.000-7.000) Anadolu'da özellikle Bereketli Hilal olarak adlandırılan bölgede, çeşitli yerleşimler kurulmuş ve bu alanlarda insanların ritüel uygulamalar gerçekleştirdiği düşünülen dairesel ve dörtgen planlı kamu yapıları içeren bazı yerleşim alanları ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri olan Boncuklu Tarla Höyük, Mardin İli'nin Dargeçit İlçesi sınırlarında yer almaktadır. Höyüğün yüzeyinde gözlemlenebilen çok sayıda boncuk kalıntısı höyüğün de bu ismi almasını sağlamıştır (İpek ve Çiftçi, 2020). Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme tarihlenen höyükte tapınım alanı olarak kullanıldığı düşünülen bir alanda sayısı binlerle ifade edilen ve çok çeşitli hammaddeden yapılmış bu kadar çok kolye ve bileklik bulunması dini inançlar ile takı kullanımı arasında kurulabilecek ilişki açısından ilginçtir.

Şekil 2. *Mardin’de yer alan Boncuklu Tarla Höyük’te Tespit Edilmiş Olan Takılara Örnekler (İpek ve Çiftçi, 2020)*

1.1. MÖ 1. Binyılda Orta Anadolu

Demir Çağı önce dönem olan Son Tunç Çağı’nda Anadolu’da Hitit Devleti egemen olmuş ve bu süreçte görece Anadolu’da göreceli de olsa siyasi birliği tesis etmiştir. Sonraki süreç ise hayli karışıktır. MÖ 1200’de batıdan gelen Deniz Kavimleri’nin Batı Anadolu ve güney kıyılarında yaptıkları yıkıcı etkinin ardından Hitit Devleti’de son bulmuş ve Anadolu’da kısa süreli bir istikrarsızlığın ardından yeni devletler kurulmuştur. Batı Anadolu’da Lidya, Orta Anadolu’da Frigya ve Doğu Anadolu’da Urartu Devletleri egemen olmuştur. Bu sürecin ardından önce Kafkaslardan gelerek Karadeniz’e yerleşen Kimmerler’in akınları etkili olmuş ardından ise MÖ6. yy.da ise İran halkları Anadolu’ya gelerek buradaki devletleri ortadan kaldırmıştır. Önce Medler ardından ise Persler Anadolu topraklarını işgal etmiş ve MÖ 545 yılı itibarı ile Pers kralı Kyros Anadolu hakimisi olmuştur. Pers egemenliği MÖ 334’e kadar sürmüş sonrasında bu defa Makedon Kralı büyük İskender Anadolu’yu hakimiyeti altına almış ve onun ölümü sonrası yepyeni bir süreç başlamıştır. MÖ 330-MÖ 30 tarihleri arasında kapsayan bu süreç Batı ile Doğu’nun yoğun etkileşim halinde olduğu bir dönem olan Helenistik Dönem olarak adlandırılan dönemdir. Bu süreçte Anadolu’da İskender’in komutanlarından olan Antigonos bir devlet kurmuş onun ölümünün ardından bölge Selevkoslar’ın eline geçmişse de bir süre sonra bazı yerel krallıklar kurulmuş ve Anadolu

birkaç küçük krallık arasında bölüşülmüştür. Orta Anadolu’da hâkim olan iki krallık olup biri günümüzde Kayseri, Nevşehir, Aksaray, Kırşehir, Niğde, Malatya ve Osmaniye illerinin bulunduğu alanı kapsayan Kapadokya Krallığı olmuştur. Diğer krallık ise Yozgat, Çorum, Ankara ve Eskişehir gibi illeri kapsayan alanda hâkim olan Galatya Krallığı’dır (Sevin, 2001).

1.2. MS I. Binyıl, Roma ve Bizans Dönemi’nde Orta Anadolu

Galatlar, Frigler, Antigonoslar, M.Ö. I. binyıl’da Kırşehir ve çevresinde yer alan uygarlıklardan bazılarıdır ve her uygarlık bölgede irili ufaklı yerleşimler kurmuştur. Çiçekdağı’na 6 km. mesafede olan Yerköy, özellikle I. binyılda tarihi kaynaklarda bahsedilen bir noktadır. Burada, 457 ve 491 yıllarında kurulmuş olan bir kent farklı zamanlarda üç farklı isimle (Euagina, Mithridation ve Verinopolis) anılmıştır (Sevin, 2001). Kronolojik olarak en son kurulan Verinopolis kenti, adını Bizans İmparatoru Zenon’un eşi kraliçe Verina’dan almış olup 7.-13. yy.lar arasında bölgenin önemli bir piskoposluk merkezi olmuştur (Kaydu Akbudak vd. 2017b).

MÖ 31 yılında yapılan Aktium savaşının sonunda son Helenistik Krallık olan Ptolemaios Devleti’nin de yıkılması ile Helenistik Dönem sona ermiş ve Anadolu’da Roma Dönemi resmen başlamıştır. Rom Anadolu’yu “Asia Eyaleti” olarak adlandırmış ve Anadolu’ya büyük yatırım yapmıştır. MS 395 yılında Roma Doğu ve Batı olmak üzere ikiye bölündüğünde Anadolu Doğu Roma sınırlarında kalmış ve Batı Roma’nın 476 yılında yıkılmasından sonraki süreçte bu devlet Bizans olarak anılmaya başlanmıştır. Bizans Dönemi’nde Anadolu’da çok sayıda Bizans yerleşimi varlığını sürdürmüş bu durum 1071 sonrası Selçuklular’ın Anadolu’ya gelişlerine kadar sürmüştür (Önal vd. 2017; Başbüyük vd. 2019).

2. BULGULAR

Kırşehir Müzesi envanterinde 2 kolye, 2 bileklik parçası, 26 bilezik (12 cam – 8 bronz – 4 pirinç – 2 gümüş) olmak üzere toplam 30 adet kolye ve bilezik eseri bulunmaktadır (Tablo 1). Bu eserler satın alma, bağış ve müsadere yolu ile müze envanterine kazandırılmıştır. Bu nedenle bilezik ve kolyeleri müzeye teslim eden kişilerin beyanı dışında eserlerin menşeleri hakkında net bilgi yoktur. MÖ I. Binyıl, MS I. Binyıl, Roma ve Bizans Dönemi olarak Kırşehir Müzesi envanterine kayıtlı eserlerin müzeye geliş biçimleri, herhangi bir kazı yoluyla olmadığından tarihlendirmeler muhtemelen eserlerin yapılış özelliklerine göre belirlenmiştir. Eserlerin geldiği yerler Kırşehir, Nevşehir, Yozgat ve Ağrı’dır.

Tablo 1. Kırşehir Müzesi envanterinde bulunan kolye ve bileziklere ait bilgiler

Envanter no	Eser	Materyal	Dönem	Bulunuş yeri	Boyut	Açıklamalar
994	Kolye	Akik	Roma	Kırşehir		Farklı boyutlarda elle işlenmiş akik boncuklardan oluşmaktadır.
995	Kolye	Seramik, taş, akik	Roma	Kırşehir		Farklı boyutlarda elle işlenmiş seramik, taş ve akik boncuklardan oluşmaktadır.
2006/16(A)	Bilezik (bileklik parçası)	Bronz	Bizans	Kırşehir	12.1cm	Yaprak biçiminde bir parçayla başlayıp yuvarlak telden yapılmış iki halka arasında oval ve yuvarlak formlu bölümlerden oluşmaktadır.
2016/35(A)	Bilezik (bileklik parçası)	Bronz	Doğu Roma	Kırşehir	60mm	İki içi boş koni ve yassı kare formlu bölümler pim ile birbirine eklenerek oluşturulmuştur.
A.1.1.96	Bilezik	Cam	Roma	Nevşehir	Çap 6cm/ Kalınlık 9mm	Birleşim yerleri belirgin mavi renkli, muntazam olmayan dairesel formudur.
A.11.1.2000	Bilezik	Bronz	Roma	Yozgat	Çap 6.7cm/ Kalınlık 1mm	Dairesel ince yassı tel biçimindedir.
1255	Bilezik	Cam	Roma			Birleşim yerleri belirgin mavi renkli, yassı kesitli dairesel formudur.
2014/57(A)	Bilezik	Pirinç	Doğu Roma	Kırşehir	Çap 70mm	Dairesel formudur.
2014/58(A)	Bilezik	Pirinç	Doğu Roma	Kırşehir	Çap 67mm	İki ucu açık, iki uçta yassıltılarak üçgen biçimi verilmiş, dairesel formudur.
1293	Bilezik	Cam	Roma	Kırşehir	Çap 6cm/ Kalınlık 1cm	Birleşim yerleri belirgin yeşil renkli, muntazam dairesel formudur.
2014/59(A)	Bilezik	Pirinç	Doğu Roma	Kırşehir	Çap 55mm	İki ucu açık, iki uçta yassıltılarak üçgen biçimi verilmiş ancak bir ucu kırık, dairesel formudur.

1294	Bilezik	Cam	Roma	Kırşehir	Çap 7.7cm/ Kalınlık 1.2cm	Birleşim yerleri belirgin mavi renkli, düzgün olmayan dairesele formlandır.
1295	Bilezik	Cam	Roma	Kırşehir	Çap 7cm	Birleştirme özenle yapılmış, yeşil renkli, düzgün olmayan dairesele formlandır.
1296	Bilezik	Cam	Roma	Kırşehir	Çap 7cm	Birleştirme özenle yapılmış, mavi renkli, düzgün olmayan dairesele formlandır.
1297	Bilezik	Cam	Roma	Kırşehir	Çap 4.8cm	Birleştirme yeri belirgin, mavi renkli, düzgün olmayan dairesele formlandır.
2014/65(A)	Bilezik	Gümüş	Roma	Kırşehir	Çap 73mm	İki ucu açık, iki uca da yılanbaşı biçimi verilmiş, dairesele formlandır.
2014/66(A)	Bilezik	Bronz	Roma	Kırşehir	Çap 75mm	İki ucu açık, iki uca da yılanbaşı biçimi verilmiş, dairesele formlandır.
2014/67(A)	Bilezik	Bronz	Roma	Kırşehir	Çap 74mm	İki ucu açık, iki uca da yılanbaşı biçimi verilmiş, dairesele formlandır.
2014/68(A)	Bilezik	Bronz	Roma	Kırşehir	Çap 47mm	İki ucu açık, iki uca da yılanbaşı biçimi verilmiş, dairesele formlandır.
2014/69(A)	Bilezik	Pirinç	Roma	Kırşehir	Çap 70mm	İki ucu açık, dairesele formlandır.
A.5.1.91	Bilezik	Cam	Roma	Kırşehir	Çap 6cm	Birleştirme özenle yapılmış, mavi renkli, dairesele formlandır.
A.4.1.92	Bilezik	Cam	Roma	Kırşehir	Çap 6cm	Birleştirme yeri belirgin, lacivert renkli, dairesele formlandır.
A.4.2.1992	Bilezik	Cam	Roma	Kırşehir	Çap 6.5cm	Birleştirme yerleri belirgin, yeşil renkli, dairesele formlandır.

A.4.3.1992	Bilezik	Cam	Roma	Kırşehir	Çap 4.7cm	Birleştirme yerleri belirgin, yeşil renkli, dairesel formludur.
2015/1(A)	Bilezik	Gümüş	I.Bin	Kırşehir	Çap 7mm	İki ucu açık, uçlardan birinde üç çentik diğer ucta üç boğum mevcut, dairesel formludur.
2016/7(A)	Bilezik	Bronz	I.Bin	Kırşehir	Çap 67mm/ Kalınlık 8mm	İki ucu açık, iki ucada yılanbaşı biçimi verilmiş, burma benzeri formludur.
2009/51(A)	Bilezik	Bronz	MÖ I.Bin	Kırşehir	Çap 53mm/ Kalınlık 4mm	İki ucu açık, iki uca da yılanbaşı biçimi verilmiş, dairesel formludur.
2010/2(A)	Bilezik	Bronz	Bizans	Kırşehir	Çap 62mm	Dairesel formludur.
2010/4(A)	Bilezik	Bronz	Roma	Kırşehir	Çap 62mm	İki ucu açık, iki ucta yassılatılmış, düzgün olmayan dairesel formludur.
2010/141(A)	Bilezik	Cam	Bizans	Kırşehir	Çap 61mm/ Kalınlık 4mm	Birleştirme yerleri düzgün, yeşil renkli, dairesel formludur.

2.1. Eserlerin Arkeogemolojik ve Arkeokuyumculuk Açısından Değerlendirilmesi

Kırşehir müzesi envanterinde bulunan Roma dönemine ait 994 envanter no'lu kolye çeşitli ebatlarda ve elle işlenmiş, kuvars grubu süs taşlarından (Başbüyük vd. 2020) olan kırmızımsı turuncumsu akik taşlarından (Esen, vd. 2017) oluşmaktadır. Merkeze oval formlu üç adet büyük akik boncuk konulmuş, bunların iki yanına da daha küçük ebatta işlenmiş akik boncuklar dizilmiştir (Şekil 3b). 995 envanter no'lu kolye ise farklı boyutlarda elle işlenmiş akik, taş ve seramik boncuklar kullanılarak üretilmiştir. Merkezde kare formlu büyük bir taş yerleştirilmiş, bunun iki yanına da silindir, yuvarlak ve oval formlarda farklı büyüklüklerde işlenmiş boncuklar simetrik bir şekilde karşı karşıya gelecek şekilde oluşturulmuştur (Şekil 3a). Taşlı eserlerde ebatlama, markalama, aşındırma, zımparalama, cilalama, tamburlama ve delme gibi süstaşı işleme tekniklerinin (Kaydu Akbudak vd. 2017a; 2021) uygulandığı görülmüştür.

2006/16(A) envanter no'lu Bizans dönemine ait bileklik parçası bronz alaşım kullanılarak yaprak, yağmur damlası ve oval biçimlerindeki parçaların halkalarla birleştirilmesiyle üretilmiştir (Şekil 3c). 2016/35(A) envanter no'lu Doğu Roma dönemine ait bileklik parçası ise bronz ala-

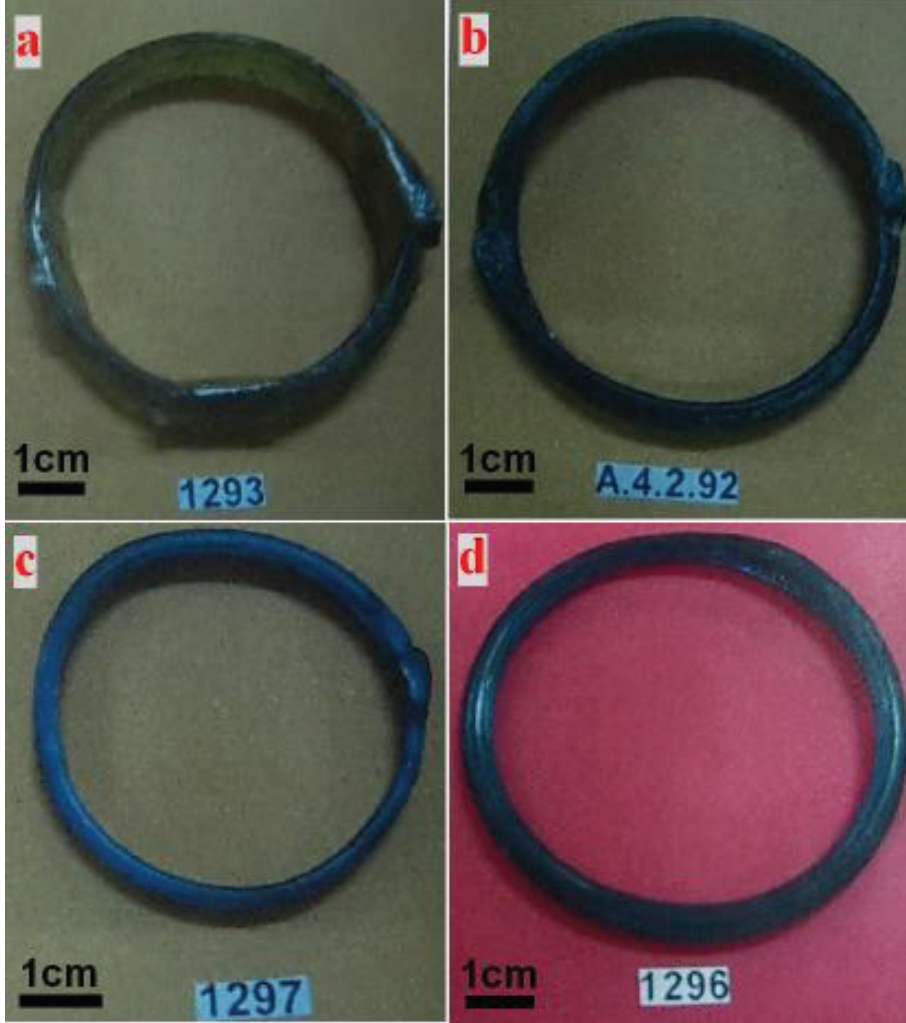
şım kullanılarak iki içi boş koni ve kare formlarında yapılmış parçaların pim ile birleştirilmesiyle oluşturulmuştur (Şekil 3d). Bileklik parçalarında ajur, heştekle bombeleme, plaka üretimi, şarnel üretimi, dört köşe tel üretimi, haddeleme ile yuvarlak tel üretimi ve kaynakla birleştirme gibi kuyumculuk teknikleri kullanılmıştır.

Şekil 3. Kırşehir Müzesi envanterinde bulunan farklı boyutlarda elle işlenmiş akik, taş ve seramikten üretilmiş kolyeler (a,b) ile farklı boy ve desenlerde bronz alaşımdan üretilmiş bileklik parçalarının (c,d) görüntüleri.

Kırşehir Müzesi envanterinde bulunan 1293 ve A.4.2.1992 envanter no'lu Roma dönemine ait bilezikler yeşil renkli cam malzeme kullanıla-

rak üretilmişlerdir. Tam (kapalı) yuvarlak (yassıtılmış) şekilde ve birleştirme yerleri belirgin olarak oluşturulmuşlardır (Şekil 4a,b). 1296 ve 1297 envanter no'lu Roma dönemine ait bilezikler mavi cam malzemeden dairesel formu olarak üretilmişlerdir (Şekil 4c,d).

Şekil 4. Kırşehir Müzesi envanterinde bulunan dairesel formu, yeşil (a, b) ve mavi (c,d) renkli cam malzemeden üretilmiş bilezik örneklerinin görüntüleri.

Kırşehir Müzesi envanterinde bulunan 2014/57(A) envanter no'lu Doğu Roma dönemine ait bilezik pirinç alaşım kullanılarak tam (kapalı) yuvarlak formda üretilmiştir ve üstünde çentikler bulunmaktadır (Şekil 5a). Dolayısıyla dört köşe tel üretimi, yuvarlak tel üretimi, kaynakla bir-

leştirme ve eğeleme (tesfiye) gibi kuyumculuk teknikleri uygulanmıştır. 2014/65(A) envanter no'lu Roma dönemine ait bilezik gümüş kullanılarak iki ucu açık dairesel formda üretilmiştir (Şekil 5b). Açık uçlarda oval formlu toprak bulunmaktadır. 2014/67(A) envanter no'lu Roma dönemine ait bilezik bronz alaşım kullanılarak iki ucu açık dairesel formda üretilmiştir (Şekil 5c). 2015/1(A) envanter no'lu I. Bin dönemine ait bilezik gümüş kullanılarak iki ucu açık dairesel formda üretilmiştir (Şekil 5d). Uçlardan birinde üç çentik diğer uca üç boğum bulunmaktadır. İçleri dolu olarak üretilmiş bileziklerde dört köşe tel üretimi, haddeleme ile yuvarlak tel yapımı, güverse yapımı ve eğeleme (tesfiye) gibi kuyumculuk teknikleri uygulanmıştır.

Şekil 5. Kırşehir Müzesi envanterinde bulunan metalden üretilmiş tam yuvarlak (a) ve iki ucu açık (b,c,d) bilezik örneklerinin görüntüleri

3. SONUÇ

Kırşehir Müzesi envanterinde yer alan bilezik ve kolyelerin arkeo-geolojik ve arkeokuyumculuk açısından değerlendirilmesi üzerine yapılan bu çalışma, eserlerin üretim tarihleri ve üretimde kullanılan materyal ve teknikleri ortaya koymaktadır. Takıların kullanım biçimlerine göre ayırım yapıldığında envantere, 2 kolye, 2 bileklik parçası, 26 bilezik olmak üzere toplam 30 adet kolye ve bilezik eseri bulunmaktadır. Kullanılan hammaddeye göre ayırım yapıldığında bileziklerin büyük bir kısmının cam (12 adet) ve tunç (bronz) alaşımından (8 adet); daha az olarak da pirinç (4 adet) ve gümüşten (2 adet) üretildiği (toplamda 26 adet); bileklik parçalarının (2 adet) bronz alaşımından; kolyelerin ise akik, taş ve seramikten (2 adet) üretildiği görülmüştür. Camdan üretilmiş bileziklerde yeşil, mavi ve lacivert renk tonları ve tam yuvarlak ve yassı form kullanılırken; metalden üretilmiş bileziklerde ise tam yuvarlak ve iki ucu açık (küresel ya da elips şeklinde toplanan) formlar kullanılmıştır. Bileklik parçalarında farklı boyutlarda ve farklı bitkisel - geometrik desenler kullanılarak üretilmiş parçalar halka ya da pimlerle birleştirilmiştir. Kolyelerde ise kuvars grubu süs taşlarından olan kırmızımsı turuncumsu akik, grimsi beyazımsı taş ve seramik kullanılmakla birlikte farklı boyutlarda ve geometrik şekillerde elde işlenmiş boncukların büyükten küçüğe doğru sıralanmasıyla (merkezde üç büyük akik taş, iki yanda daha küçük akik taşların dizilmesiyle oluşturulmuş) ya da simetrik şekilde sıralanmasıyla (merkezde kare formunda büyük bir taş, iki yanda ise belirli bir sırayla birbirine karşılık gelecek şekilde dizilmesiyle oluşturulmuş) üretilmiştir. Taşlı eserlerde ebatlama, markalama, aşındırma, zımparalama, cilalama, tamburlama ve delme gibi süstaşı işleme tekniklerinin; metalden üretilmiş eserlerde ise heştekle bombeleme, ajur, şarnel üretimi, güverse yapımı, eğeleme (tesfiye), plaka üretimi, dört köşe tel üretimi, yuvarlak tel üretimi ve kaynakla birleştirme gibi kuyumculuk tekniklerinin kullanıldığı görülmüştür.

Teşekkür

Çalışma sırasında verdikleri destek ve izinlerden dolayı Kırşehir Müze Müdürlüğü'ne ve tüm müze çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım.

KAYNAKÇA

- Başıbüyük Z., Ekincioglu G., Önal M. M., (2019). Yozgat Sarıkaya Termal Roma Hamamı'nda Kullanılan Doğal Yapı Taşları ve Mühendislik Özellikleri. Çukurova Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi, 34(1), 233-244., Doi: <https://doi.org/10.21605/cukurovaummfd.601460>
- Başıbüyük Z., Kaydu Akbudak İ., Gürbüz M., (2020). Mineralogical, geochemical and gemological investigation of artova Ch-chalcedonies, Tokat – Turkey. *Gospodarka Surowcami Mineralnymi-Mineral Resources Management*, 36(1), 77-92., Doi: 10.24425/gsm.2020.132551
- Esen, İ., Gürsoy, P., Gölbaş, A., Kaydu Akbudak, İ., & Başıbüyük, Z. (2017). Kırşehir Kaman Kalehöyük Arkeoloji Müzesi Envanterinde Bulunan İslami Ve Osmanlı Dönemlerine Ait Boncuk ve Pendantların Jeoarkeolojik ve Arkeogemolojik İncelemesi. Presented at the Geçmişten Günümüze Kuyumculuk Sempozyumu, Isparta.
- Derevianko, A. P., Shunkov, M. V., & Volkov, P. V. (2008). A paleolithic bracelet from Denisova Cave. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 34(2), 13-25.
- Gölbaş, A., Başıbüyük, Z. (2012). Anadolu Kültür Oluşumunda Tuzun Rolü. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(1), 45-54.
- İpek, B., Çiftçi, Y. (2020). Boncuklu Tarla Doğu Alanı Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Mimarisi ve Köy-Mekan Organizasyonu. *Mukaddime*, 11(1), 212-234.
- Kaydu Akbudak İ., Başıbüyük Z., Gölbaş A., Gürbüz M., (2017a). Orta Anadolu'daki (Kırşehir Müzesi Envanterinde Bulunan) Taştan Yapılmış İşlevsel Objelerin Jeoarkeolojik İncelemesi. 3.Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu
- Kaydu Akbudak İ., Gölbaş A., Başıbüyük Z. (2017b). Kırşehir Müzesi Envanterinde Bulunan Yüzüklerin Arkeogemolojik ve Jeoarkeolojik İncelemesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, 10(52), 524- 534., Doi: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2017.1913>
- Kaydu Akbudak İ., Gürbüz M., Başıbüyük Z., Hatipoğlu M., Öztüfekçi Önal A., İşler F., (2021). Mineralogical And Gemological Characteristics Of Metaphiolite Hosted Corundum (Malatya-Türkiye). *Sakarya University Journal of Science*, 25(2), 252-258., Doi:10.16984/saufenbilder.644002
- Önal, M. M., Başıbüyük, Z., & Gölbaş, A. (2017). Antik Sarıkaya Termal Roma Hamamının Mimarisi ve Yapımında Kullanılan Doğal Yapı Taşları Sarıkaya-YOZGAT . Presented at the II. Uluslararası Bozok Sempozyumu: Yozgat'ın Turizm Potansiyelleri ve Sorunları, Yozgat.

- Sehasseh, E. M., Fernandez, P., Kuhn, S., Stiner, M., Mentzer, S., Colarossi, D., & Bouzouggar, A. (2021). Early middle stone age personal ornaments from Bizmoune Cave, Essaouira, Morocco. *Science Advances*, 7(39).
- Sevin, V. (2001). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (Vol. 1). Türk Tarih Kurumu Basımevi.

“

Bölüm 8

KÖY MUHTARLIĞI VE MAHALLE MUHTARLIĞININ FARKLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME¹

Mesut KOÇ²

”

1 Bu çalışma, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yerel Yönetimler Anabilim Dalı, “6360 Sayılı Kanunun Mahalleye Dönüşen Köylerde Muhtarlığa Etkisi: Muğla Deneyimi” isimli doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Danışman: Prof. Dr. Yüksel Demirkaya

2 Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Gölhisar Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, mesutkoc@mehmetakif.edu.tr, ORCID NO: 0000-0002-0231-747X

Giriş

Türk yerel yönetim tarihinde ve mevcut idari yapılanmasında farklı bir konumu bulunan köylerin, 6360 Sayılı On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (çalışmanın devamında “6360 Sayılı Kanun” olarak ifade edilecektir) ile büyükşehir belediyesi kurulan illerde mahalleye dönüşmesi sonucu birçok açıdan yeni bir sürece girilmiştir. Köy muhtarlığı ile varolan yetkiler ortadan kalkmıştır. 5393 sayılı Belediye Kanununun 3. maddesinde mahalle “belediye sınırları içinde, ihtiyaç ve öncelikleri benzer özellikler gösteren ve sakinleri arasında komşuluk ilişkisi bulunan idarî birim” olarak tanımlanmıştır. Köyden dönüşen yeni mahallelerde; yönetime katılım, merkezileşme-yerleşme ve etkinlik-verimlilik başta olmak üzere önemli değişiklikler olması kaçınılmazdır. Köy iken sahip oldukları tüzel kişilikleri kaldırılmış ve muhatap oldukları yerel hizmetleri sağlamakla görevli büyükşehir belediyesi ve ilçe belediyesi olmak üzere iki belediye çıkmıştır.

Mahalli İdareler Genel Müdürlüğünün verilerine göre 6360 sayılı Kanundan önce Türkiye’de 34395 tane köy bulunmaktaydı. Buradaki nüfusun toplamının nüfus içindeki oranı %35,1’idi. 6360 sayılı Kanun sonrası 16545 köy mahalleye dönüşmüştür (Dik, 2014:85-86). Muhtarlık olarak ismen benzer olsa da farklı yetki ve sorumlulukları olan iki muhtarlığın farklarının ortaya konulması yararlı olacaktır. Bu çalışmada; öncelikle köy ve köy muhtarlığına değinilecektir. Sonrasında mahalle ve mahalle muhtarlığına yer verilecektir. Köy ve mahalle muhtarlıklarının farklılıkları ön plana çıkartılarak 6360 Sayılı Kanun ile birlikte ortaya çıkan değişiklikler ortaya konulacaktır.

1. Köy ve Köy Muhtarlığı

İnsanların bir arada ve topluca yaşama güdü ve ihtiyacının bir sonucu olarak kendiliğinden ortaya çıkmış en eski yerel yönetim birimi köydür. Osmanlı İmparatorluğu’nun ilk dönemlerinden son dönemlerine kadar bir şekilde varlığını koruyan ve Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne devredilen yönetsel yapının bir parçası olan köyler, içinde bulundukları dönemlerin örf ve adetlerini temel alan kural ilişkileri içinde var olagelmışlerdir (Parlak ve Ökmen, 2015:3). Anayasa’da belediye ve il özel idareleri ile birlikte yerel yönetim kuruluşu olarak sayılan köy, yerleşme alanı ve idari birim olmanın ötesinde, sosyolojik ve kültürel açıdan başta olmak üzere birçok yönden toplumu etkilemiştir.

Türkiye’de köy, nüfusu az, ekonomik yapısı büyük ölçüde tarıma dayalı, homojen, kendisine özgü toplumsal ilişkileri bulunan yerleşim birimleri olarak kullanılmaktadır (Toprak, 2014:137). Benzer bir tanımlama

yapan Keleş, köy için, yönetim durumu, toplumsal ve ekonomik özellikleri ya da nüfus yoğunluğu yönünden kentten ayırt edilen, genellikle tarımsal uğraşıda bulunmak gibi işlevlerle ayrımlaşan ve belirlenen, konutları ve öteki yapıları bu yaşamı yansıtan yerleşme birimi demektir (Keleş, 1998:93). Kavruk, köy için, Farsça kökenli bir kelime olduğunu ve “mahalle, semt, civar, etraf, sokak, yol tabirleri ile Türkçe’de meskûn yerlerin en küçüğüne verilmiş isim olduğunu söyler (Kavruk ve diğerleri, 2012:9).

Kamu idarelerinin en küçüğü ve mahalli idarelerin en eskisi olan köyü, Kavruk, (Duran, 1982:171)’den aktararak, cami mektep, otlak, yaylak, baltalık gibi orta malları bulunan, toplu veya dağınık evlerde oturan insanların, bağ bahçe ve tarlalarıyla birlikte meydana getirdikleri teşkilat birimi olarak ifade eder. Türkiye’de tarihi süreciyle ve kendiliğinden oluşmuş tek mahalli idare köydür. Köy, il ve belediye idarelerinden farklı olarak ve tüzelkişiliği olmamasına rağmen, Osmanlı döneminin başlangıcından itibaren başlı başına bir varlık olarak yaşamını sürdürmüştür. İslam hukukunda tüzelkişilik kavramı olmadığından köy, Cumhuriyet dönemine kadar çeşitli ve dağınık mevzuat hükümleriyle ve örf ve âdet hukukuna göre yürütülmüş bir topluluktur (Kavruk, 2004:16-17). Köy yerleşimleri günümüzde medeniyetin taşıyıcısı olarak görülen kentlerin ortaya çıkışına, nüfus ve alan olarak büyümesine önemli katkılar sağlamışlardır (Kavruk, 2012:1). Gerçekten de yönetim kültürümüzde en eski ve değişimlerden, özellikle dışardan gelen etkilerden, en fazla korunmuş ender birimlerden birisi köydür. Günümüzde teknoloji başta olmak üzere yaşanan baş döndürücü gelişmelerle kentlerde erişilebilen imkânlarla köylerde de erişilebilse de hala kendine has yapısını koruyan onlarca köy mevcuttur.

Osmanlı İmparatorluğunda tarihsel bir olgu olarak ortaya çıkan köyler toprak rejiminin devlet hazinesine gelir ve gerektiğinde orduya asker sağlama hedefini gözeterek düzenlenmiştir. Has, zeamet ve tımar sistemi adı verilen sistem içerisinde köylü yaşadığı toprağın maliki değil sadece bir tür kiracısı konumundaydı. Daha sonra bu sistemin bozulması ve yerine “iltizam” sisteminin gelmesi ile vergi toplayan mültezimler topladıkları vergilerin bir kısmını hizmetlerinin karşılığı olarak köylülere ayırmışlardır. 1839 Tanzimat Fermanı ile iltizam usulü kaldırılmıştır. 1857 yılında yürürlüğe konan Arazi Kanunnamesi ile eskiden beri köy halkınca yararlanılmakta olan baltalık, harman yeri, mera, yaylak ve kışlak gibi taşınmaz malların o köye ait olduğu kabul edilmiştir. Bu dönemde kabul edilen “Mecelle” ile köyü temsil eden muhtarın, köyün ortak menfaatleri adına davacı olabileceği kabul edilmiştir (Sezer, 2015:86). 1858 tarihli Talimat ile Osmanlı devletinin mülki idare bölümleri, eyalet, liva, kaza ve karyelerden (köy ve mahalle) oluşacağı belirtilmiştir (Kalabalık, 2005:83-84).

Osmanlı Devletinde köylere ilişkin ilk düzenleme 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile olmuştur. Bu Nizamname’de köylere tüzel kişilik tanınmamıştır. Köylere ilişkin hükümlerin ilk kez yer aldığı ve köyün bir yerel yönetim birimine dönüşeceğine yönelik belirtileri bünyesinde taşıyan ilk metin olan Vilayet Nizamnamesi ile köy idaresinin organları ve bu organların oluşturulması hususunda yenilikler getirilmiştir (Sezer, 2015:86). 1870 Vilayet Nizamnamesi ile de köylere tüzel kişilik verilmemiş ancak muhtarların görev ve yetkileri genişletilmiştir. Buna göre muhtar, köydeki hükümetin emirlerini ilan etmek, vergileri toplamak, köydeki ölüm ve doğum gibi nüfus hareketlerini takip etmek ve yetkililere bildirme ve suçluların devlete teslimine yardımcı olmakla yükümlü kılınmıştır. 1876 yılında yeni bir Nizamname ile köylerde batılı ülkelerdekine benzer bir komün örgütü oluşturmak hedeflenmiş ve nüfus baz alınarak düzenlemeler yapılmıştır (Parlak ve Ökmen, 2015:326).

Köylere ilk kez tüzel kişiliğin tanındığı, 1924 yılında kabul edilen Köy Kanunu, köyler ile ilgili temel düzenlemeleri içermektedir. Köy kanununun bugün artık en az uygulanabilen kısmı, kanunun köylü tarafından yapılmasını emrettiği kamu hizmetlerinin ifa edilmesi ile ilgili olan hükümleridir. Gerçekten köy kanunu köye içme suyu getirilmesi, pis suların tahliyesi için kanallar yapılması, bataklıklar ve su birikintilerinin kuru-tulması, köyün bir başından öbür başına kadar çaprazlama yol yapılması, köy meydanı açılması, köy odası ve köy misafir odası yapılması, mescit ve okul yapılması, köye korucu, sığırtaç, danacı ve çoban tutulması gibi birçok mecburi hizmetlerin yanında mecburi olmayan hizmetlerin de ifa edilmesini köy halkının yerine getireceğini açıkça ifade etmesine rağmen günümüzde bu hizmetlerin yürütülmesi çok büyük oranda merkezi bütçenin imkânları kullanılarak gerçekleştirilmektedir (Uysal ve Mecek, 2015:1171).

Köy yönetiminin organları, köy muhtarı, köy ihtiyar meclisi ve köy derneğidir. Köy yönetimi köyün bir yerel yönetimi birimi olması hasebiyle köyde bulunanların yerel ve müşterek nitelikteki ihtiyaçları karşılayacak hizmetleri sağlamakla görevlidirler. 442 Sayılı Kanunda, köy yönetiminin sağlamak durumun olduğu hizmetlere ilişkin olarak, 12. maddede görevler, “mecburi olan işler” ve “köylünün isteğine bağlı olan işler” olarak iki başlıkta tanımlanmış, 13. ve 14. maddelerde ayrıntılı olarak listelenmiştir. Buradaki görevlerin çoğunun günümüz köylerinde artık geçerliliğini yitirdiğini söylemek yanlış olmaz. Diğer taraftan, köye ilişkin mevzuatın, günümüz koşullarında köy gerçekleri dikkate alınarak ve mevcut mevzuat taranarak güncel hale getirilmesi gerektiği ortadadır.

Köy Kanununda mecburi ve isteğe bağlı olan işler liste halinde ayrı ayrı sıralanmıştır. Genel bir tanım yapılmayıp tek tek sıralanması kanunun yapıldığı döneme ilişkin ipuçları verecek nitelikte görülebilir.

442 Sayılı Köy Kanununda köy muhtarının göreceği işler devlet işleri ve köy işleri olmak üzere iki ayrı maddede sıralanmıştır. Köy işlerinin birçoğunun bütün köylü birleşerek imece ile yapılacağına yer veren maddesi bile başlı başına, köy yönetiminin işleyişini düzenleyen bu kanunun dünyada ender bir mevzuat olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan, muhtarın hem devlet işleri ile hem de yerel hizmetler olan köy işlerini yapmakla görevlendirilmesi köy muhtarının konumu açısından oldukça dikkat çekicidir. Köyün kamu tüzel kişiliğini temsil etmesi, mahkemelerde davalı veya davacı olarak köyü temsil etmesi, köy ihtiyar meclisi kararlarını uygulaması, köy işlerine harcanacak paraları toplaması ve harcama yapması gibi görevleri yürütmesi karşılığı muhtarlara merkezi yönetim tarafından asgari ücretle eşit aylık bağlanmıştır. Yine sigorta primleri merkezi yönetim tarafından ödenmektedir.

Muhtarların bütün kararları kaymakam veya valinin vesayet denetimine tabidir. Kaymakam veya vali köyün faydasına olmayan kararlar bozabilmektedir. Fakat onun yerine karar verememekte, karar yine köylü ve seçtiği temsilciler tarafından verilmektedir. Yine görevini yapmayan muhtarlar il idare kurulunca görevden uzaklaştırılabilir (Parlak ve Ökmen, 2015:334).

442 Sayılı Köy Kanunu, bir yerde köy kurulabilmesi için o yerin nüfusunun yüz elliden az ve iki binden çok olmaması gerektiğine yer verir. Nüfusu iki binden aşağı yurlara köy denileceği 1. maddede belirtilmiştir. Yeni köy kurulması çok sık rastlanan bir durum değildir. Köyün tüzel kişiliğinin kalkması ise ya o yerin nüfusunun yüz elliden aşağı düşmesi ya da söz konusu yerin doğal afetler sonucu orada oturanlar ile birlikte ortadan kalkması ve bu durumu İçişleri Bakanlığının saptaması ile olmaktadır (Parlak ve Ökmen, 2015:327). 6360 Sayılı Kanun ile büyükşehir belediyesi kurulan 30 ilde köylerin tamamı bağlı oldukları ilçelerin mahallelerine dönüştürülmüştür. Bu köylerden orman köyleri olanlara bazı haklarının devamı sağlanmış, gelecek olan vergilere ilişkin olarak ta 5 yıllık süre tanınmıştır. Kırsal alan olarak tanımlanan birçok yerde de tarımsal faaliyetler ve hayvancılığa ilişkin büyükşehir belediyelerine görevler verilmiştir.

6360 Sayılı Kanun ile 30 ilde köylerin kaldırılmasını üstlerine idari bir örtü örtülme olarak tanımlayan Toprak, kentsel nüfus oranları değişse de fonksiyonel olarak köy yerleşimlerinde kırsal hayatın devam edeceğini söylemektedir. Bu durumda Türkiye’de kent tanımı bir yönüyle değişmiş olmaktadır. Kent tanımında yer alan “tarımsal olmayan üretim” gibi kenti kırdan ayırıcı unsurdan Türkiye’de uzaklaşmıştır. Başka bir ifade ile 30 ilde kırsal alan fonksiyonları nedeniyle belediyelerin görev listesine kırsal kalkınma girmiştir (Toprak, 2014:141). 6360 Sayılı Kanun sonrası mahalleye dönen yerlerde muhtarların görevlerine ilişkin büyük değişiklikler

yaşandığı ortadadır. Ancak bu değişimin ne yönde olduğu ise yapılacak araştırmalar neticesinde ortaya konulabilecektir.

2. Mahalle ve Mahalle Muhtarlığı

Mahalle, 6360 Sayılı Kanun sonrası halkın yaklaşık %93'ünün sınırları içerisinde yaşadığı belediye sisteminde, herhangi birisinin üzerinde olduğu mekânsal alan olarak adlandırılabilir. Mevzuatta olmasa da hayatın içinde, özellikle yerel hizmetler söz konusu olduğunda ilk akla gelen ölçek mahalledir. Merkezi ya da yerel, mahallenin hangisine konumlandırılacağı halen netlik kazanmadığı için, şimdilik “ikisinin ortasında, arada bir yer” olarak konumlandırabiliriz.

Bayartan, kelime anlamı itibarıyla mahallenin “mahall” ile aynı kökten türeyen ve başlangıçta “konaklanan yer” manasına gelen bir kelime olduğunu, daha sonra hususi olarak bir şehrin bir semti manasını aldığını ve bu şekilde Türkçe’ye geçtiğini belirtmektedir (Bayartan, 2005:94). Doğan, Büyük Türkçe Sözlük’te, mahalle için, “bir yerleşme merkezinin bölündüğü her parça” ifadesine yer vermiştir. Bayartan’ın ifade ettiği “mahall” kelimesine ilişkin olarak da aynı sözlükte, “yer, mekân, taraf, yöre, mevki” anlamları verilmiştir (Doğan, 2005:853). Alada, mahalleyi şehrsel mekânın fiziki anlamda sınırları belirlenmiş bir alt birimi olarak tanımlamaktadır (Alada, 1989:VII). Keleş, bir kentin, bir kasabanın, büyüğe bir köyün, yönetim bakımından bölündüğü, yapı bölgeciklerinden ve insan topluluklarından oluşan en küçük parçalardan her birini mahalle olarak tanımlamaktadır (Keleş, 1998:96). 5393 Sayılı Belediye Kanunun 3. maddesinde yapılan tanıma göre; “mahalle belediye sınırları içinde, ihtiyaç ve öncelikleri benzer özellikler gösteren ve sakinleri arasında komşuluk ilişkisi bulunan idari birim” olarak tanımlanır.

Mahalle tanımlamalarında komşuluk, ihtiyaç ve öncelikler benzerliği ve birlikte yaşama vurgusu dikkat çekmekte ancak günümüzde bu durumun geçerliliğini kaybetmekte olduğu söylenebilir. Mahallenin, fiziksel anlamda şehrin bir mevkiini göstermesinin yanında, söz konusu fiziksel mekânda yaşayan insanların birbirleriyle olan ilişkilerinin, ortak tarihsel geçmişlerinin, ortak duygu ve düşüncelerinin, ortak iş ve faaliyet alanlarının, ortak çıkarlarının ve düşüncelerinin olduğu ve şekillendiği mekânlar olarak da görüldüğü anlaşılmaktadır (Koçak, 2015:1304).

Mahallede mahalleliler, kolayca ulaşabilecekleri park, okul, dernek, lokal, ibadethane, alışveriş mekanları gibi belirli ortak yerlerde karşılaşır veya bir araya gelirler ve buralarda sosyal birtakım ilişkiler ikame ederler. Bu da insanlar arasında bir ortak yaşama bilincinin gelişmesine zemin oluşturur. Gerçi özellikle teknolojinin geliştiği, bireysel yaşama duygunun yaygın hale geldiği, insanların binalar içine sıkıştığı ve aynı apart-

manda yaşayan insanların dahi birbirlerini tanıyamaz ve birbirleriyle iletişim kuramaz hale geldiği günümüz şehir yaşamında, mekânsal anlamda bir yakınlık olsa da insanların birbirlerine yakın ortak alanlarda dahi sıcak mahalle birlikteliği ve komşuluk ilişkisi oluşturabildiklerini söylemek güçtür (Erdagöz, 2015:61). Kavruk, bu durumu ilişkin; “günümüzde mahalle kentsel özellik taşıyan bir yerleşim yeri içerisinde yoğun konut alanlarının bulunduğu fiziki bir mekândır. Nüfus yoğunluğunun arttığı anakentlerde, nüfus ve ikamet ve hatta mülkiyet sahipliğinin hızlı devingenliği, mahalle ve mahalleli kavramına farklı bir anlam katmaktadır. Mülk sahipliği ile içinde oturanın aynılaşmasının giderek azalması, kiracılığın kısa süreli ve ekonomik ilişkilere dayanması, mahallenin sahiplenilmemesi ve aidiyetin zayıflaması, mahallelilik bilincinin giderek yok olması anlamındadır. Bu bağlamda mahalle artık sosyal birim olma özelliğini kaybetmeye başlamaktadır. Mahallenin fiziki yapısının belirgin temel kurumlarının kuruluş yeri seçimi, anakentlerde önemsiz hale gelmekte, cami ya da okulun, pazar ve çarşı yerlerinin mahalleyi tanımlamakta işlevleri yetersiz kalmaktadır” demektedir (Kavruk, 2004:109-110).

Mahalle, Türk yönetim geleneği ve toplum hayatı açısından çok önemli bir kurumdur. Özellikle kentsel alanda ilişkileri tanımlayan, toplulukların kimliklerinin oluşmasında belirleyici olan ve kentteki toplumsal dokunun tanımlanmasında etkili bir alanı ifade eden mahalle, aynı zamanda hem merkezi yönetimin hem de yerel yönetimlerin hizmet sunumunda vazgeçilmez bir kurum olarak varlığını sürdürmektedir. Cumhuriyet tarihi boyunca mahalle yönetimi “mahalle muhtarlığı” çerçevesinde tanımlanmış ve daha çok merkezi yönetimin vatandaşla en yakın düzeydeki hizmetlerini kolaylaştırıcı bir yardımcı birim olarak görülmüştür. Bu nedenle, çok uzun zamandır kamu yönetimi sistemimizde var olan mahalle yönetimi bir yerel yönetim birimi olarak düzenlenmemiş ve doğrudan kent hizmetleri sunmasına ilişkin bir çabada bulunulmamıştır. Aksine, yönetim tarihimiz boyunca dönem dönem varlığına son verilmesi ve yönetim sisteminden tamamen çıkarılması yönünde girişimlerde bulunulmuştur. Türkiye’nin yakın dönemde yaşadığı yerelleşme süreci ve yerel yönetim reformları bu konuda yeni bir perspektifin kabul edildiğini göstermektedir (Ömürgönülşen ve Sadioğlu, 2014:293-294).

Günümüz yönetim anlayışında yerel kimlik, aidiyet kazanma ve katılım talepleri neticesinde yerel olanı güçlendirme eğilimleri, yerleşim yerlerinde çıkan sorunlarla birlikte düşünüldüğünde sorunların çözümünde önemli bir potansiyele sahip olan mahallenin (Koçak, 2015:1304), yasal konumu ve işlevleri yeniden değerlendirilmelidir.

Kavramsal açıdan farklı tanımlamalara sahip mahallenin yönetimine ilişkin olarak da farklı boyutlardan farklı bakış açıları bulunmaktadır. Mahallenin bir yerel yönetim birimi mi yoksa merkezi yönetim birimi olduğu

tartışmaları buna örnek gösterilebilir. Aslında bu duruma ilişkin öncelikle mahallenin ve mahallenin başı ve yöneticisi konumundaki muhtarın nezdinde mahalle muhtarlığının tarihsel sürecine bakarak cevap aramak daha doğru olacaktır.

Mahalle Osmanlı klasik döneminde, yerel düzeydeki geleneksel örgütlenmeler arasında yer alır. Büyük ölçüde, İslam toplum ve ahlak anlayışı içinde biçimlenen ve kökeni Anadolu Selçuklu şehirlerine kadar uzanır (Ergenç, 184:69'dan aktaran Arıkboğa, 1999:104). Haliyle bu yönüyle batı kaynaklı yönetim tarzından oldukça farklıdır. Bu farklılık daha mahalleye adım atmakla başlar. Zira mahalleye yerleşmenin ilk şartı mahalleden birinin ya da mahalle imamının kefil olması zorunluluğudur. Ortaylı, bu dönemlerin mahallesine ilişkin henüz sınıf ve statü farklarının biçimlendirmede bir fiziki mekân olduğunu söyler (Ortaylı, 2008:305). Yine burada, 19. yüzyılın ilk yarısına dek mahalleleri yönetenlerin, padişah beratı ile tayin edilmiş imamlar olduğunu, mülki ve beledi bir amir olan kadının mahalle düzeyinde temsilcisi olduğuna ve doğum, ölüm gibi nüfus kayıtları tuttuklarına yer verir. Yine bu dönem mahalle teşkilinin aynı zamanda devlet ile yönetilenler arasında ilişkileri sağlayacak bir ara kurum özelliğini taşıdığı hem mali hem de sosyal bir denetim alanı olarak görüldüğü söylenebilir. Vergilerin toplanmasında, bazı temizlik, bakım ve onarım işlerinde, komşular arasında bazı uyuşmazlıkların çözümünde, mahalle imamlarının ve ileri gelenlerinin söz hakları bulunmaktadır. Bu yönüyle mahallelerin merkezi idareye yardımcı oldukları görülür (Geray, 1995:36).

Osmanlı'da II. Mahmud devrinde mahalle ve sonraları köy birimi de idari bakımdan bir statü değişikliğine uğrar. Mahalle birimindeki bu değişiklik şehir idaresinde olduğu kadar derin değişiklik yapmaz. Kadı şehir idaresindeki nüfuzunu kaybettiği halde imamlar muhtarlıklar kurulduktan sonra da mahalle idaresinde söz sahibi olmaya devam eder (Ortaylı, 2008:306). Yeniçeri Ocağının kaldırılması sonrası 1829'da İstanbul'da ve 1833-1836 yılları içinde de Anadolu'da muhtarlık örgütü kurulur (Çadır-cı, 1970:409-419). Ortaylı, muhtarlığın kurulduğu sürece kadar bu dönemi muhtelif kaynaklardan aktararak; "her mahallenin bir mescidi, bir vakıf tarafından yönetilen ve çocuklara ilk tahsilin verildiği bir okulu (bunu mahalleli de açardı) ve mahallenin çeşmesi bulunurdu. Mahalledeki su yolu, çeşme gibi altyapısal tesislerden mahalleli ortak olarak sorumlu idi. Mahalleli demek, kaldırılacak cenazeden, çıkan yangından, semtin temizlik ve bakımından ortaklaşa sorumluluğu olan kimseler demektir. Mahalleli asayiş sağlamaktan ortaklaşa sorumlu idi ve her mahallenin ortaklaşa ücretini vererek istihdam ettiği bir bekçisi vardı" diyerek özetler (Ortaylı, 2008:307).

Mahalle muhtarlığının kurulduğu döneme ilişkin, Arıkboğa gerek oluşum nedeni gerekse muhtarın göreve gelme şekli ile ilgili olarak İstanbul ile Anadolu’da farklılıklar olduğuna dikkat çeker. “İstanbul’da muhtarlık kurumunun oluşumu yeniçeriliğin kaldırılmasıyla ortaya çıkan yönetim boşluğunu doldurmayı amaçlarken, taşrada ayanlığa alternatif olarak kendisine yer bulmuştur. Yine aynı şekilde muhtarların göreve gelmeleriyle ilgili olarak da muhtar, İstanbul’da atamayla göreve gelirken, taşrada seçim sistemi benimsenmiştir” (Arıkboğa, 1999:106).

Muhtarlık kurumunun oluşmasına ilişkin dönemin koşulları dikkate alındığında, muhtarlık kurumunun oluşumunu, Osmanlı’nın yönetiminde merkezileşme çabalarının bir göstergesi olarak değerlendirmek mümkündür. Osmanlı yönetimi, mahalleye merkezden bir görevli atayarak değil, yörede yaşayan ileri gelen ve toplumda saygı gören insanları yönetimin bir parçası haline getirerek diğer bir ifade ile onların da toplum üzerindeki nüfuzlarını kullanarak merkezi yönetimi güçlendirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır (Koçak, 2015:1309).

Mahalleyi, bir yerel yönetim birimine benzetmekle birlikte, tüzel kişiliği olmayan mahalle örgütü olarak tanımlayan Keleş, Osmanlı ve Türk toplum yapısının önemli bir toplumsal kurumu olan mahallenin, yönetsel bir birim olarak 1933 yılında kaldırıldığını ve 1944’te yeniden canlandırıldığını söyler. 1944 tarihinde çıkarılan 4541 Sayılı Şehir ve Kasabalarda Mahalle Muhtar ve İhtiyar Heyetleri Teşkiline Dair Yasa ve onun ardından çıkarılan tüzük ile mahalle muhtarlıkları düzenlenmiştir (Keleş, 2012:305).

Arıkboğa 1829’da muhtarlığın kurulması ile başlayan süreci Tablo 1’de beş dönemde özetlemektedir (Arıkboğa, 1999:109).

Tablo 2: Mahalle Muhtarlığının Tarihsel Süreci

Dönemler	Açıklama	Organları
1829 -1864	Muhtarlığın Kurulma/Kurumsallaşma Süreci Muhtarlık 1829’da İstanbul’da, 1833’te taşrada kuruldu. Bu dönemde çeşitli ferman ve düzenlemelerle muhtarlık oluşturulmaya çalışıldı.	-muhtar-ı evvel -muhtar-ı sani -yardımcı görevde imam
1864-1913	Mahalle Muhtarlığı: Köye Kıyasla Bir Yerel Yönetim Birimi 1864 (Tuna Vilayet Nizamnamesi) ve 1871 Vilayet Nizamnamesi ile köy muhtarlığı yetki, görev ve organları bakımından bir yerel yönetim birimi haline geldi.	-muhtar -ihtiyar meclisi

1913-1933	Mahalle Muhtarlığı Hukuken Kaldırıldı 1913 tarihli yasayla yasallığını kaybeden mahalle muhtarlığı, hükümetlerin izniyle fiili olarak varlığını devam ettirdi. (1913 tarihli yasa mahallelerden söz etmezken, köy muhtarlığı eski statüsünü muhafaza etti.) Bu dönemde 1924 tarihli Köy Kanunu ile köy muhtarlığı bir yerel yönetim birimi olarak yeniden düzenlendi ve köyün yasal yönetsel statüsünde daha sonra bir değişiklik olmadı.	-----
1933-1944	Mahalle Muhtarlığı Kesin Olarak Kaldırıldı Muhtarlıklara ait görevler belediyeye, jandarmaya, polise, mahalle halkına, bekçilere vs. bırakıldı.	-----
1944 ve sonrası	Mahalle Muhtarlığı Yeniden Kuruldu Muhtar: Merkezi yönetime yönelik kimi görevleri yapmakla yükümlü personel.	-mahalle muhtarı -ihtiyar heyeti

Kaynak: Erbay Arıkboğa, "Yerel Yönetim Açısından Mahalle Muhtarlığına Bir Bakış", Çağdaş Yerel Yönetimler, 8 (3) Temmuz, 1999, s.109.

Bugün itibarıyla mahalle muhtarlığı için yürürlükte üç kanun bulunmaktadır. Bunlar; 1944 yılında çıkarılan 4541 Sayılı Şehir ve Kasabalarda Mahalle Muhtar ve İhtiyar Heyetleri Teşkiline Dair Kanun, 5393 Sayılı Belediye Kanunu ve 657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu'dur. 5393 Sayılı Belediye Kanunu 9. maddesinde mahallenin muhtar ve ihtiyar heyeti tarafından yönetileceği hükmüne yer verir. Mahalle olma koşulunu 500 nüfusa bağlayan bu madde de muhtarın görevlerine; "muhtar, mahalle sakinlerinin gönüllü katılımıyla ortak ihtiyaçları belirlemek, mahallenin yaşam kalitesini geliştirmek, belediye ve diğer kamu kurum ve kuruluşlarıyla ilişkilerini yürütmek, mahalle ile ilgili konularda görüş bildirmek, diğer kurumlarla iş birliği yapmak ve kanunlarla verilen diğer görevleri yapmakla yükümlüdür" diyerek yer verir. Aynı madde de belediyenin, mahallenin ve muhtarlığın ihtiyaçlarının karşılanması ve sorunlarının çözümü için bütçe imkânları ölçüsünde gerekli ayni yardım ve desteği sağlayacağı, kararlarında mahallelinin ortak isteklerini göz önünde bulundurup, hizmetlerin mahallenin ihtiyaçlarına uygun biçimde yürütülmesini sağlamaya çalışacağını belirtir. Genel hatlarıyla belediye mahalle ilişkisinin yasal özeti görülebilecek bu maddenin belediye yönetimi üzerinde bağlayıcılığı her zaman tartışma konusu olacaktır.

Mahalle yönetimi özerkliği ve yasal dayanağı olan bir yönetim birimi olmadığı gibi merkezin bir kuruluşu da değildir (Bulut, 2001:34). Ancak, şehir ve Kasabalardaki Mahalle Muhtar ve İhtiyar Kurulları Tüzüğü'ne göre mahalle muhtarı ve ihtiyar kurullarına verilen görevlerde merkezi yönetime yönelik işlerin fazlalığı dikkat çekicidir. Bu görevlerden bazılarının geçerliliği her geçen gün kaybettiğini söylemek mümkündür. Mahalle muhtarına, kendisine çalışma yeri olarak belli bir yer ayırmak ve

gündelik işlerini burada görmeğe yetecek kadar günün belli saatlerinde ilgili yerde bulunmak, söz konusu yerde hangi saatlerde olacağını mahalle halkına ilan etmek ve yerin en büyük mülki amirine bildirmek, giriş kapısının uygun bir yerine muhtarlığın başlığını taşıyan bir levha koymak tüzükte yer verilen görevler arasındadır.

Mahalle muhtarlarının görevleriyle ilgili herhangi bir suçtan dolayı soruşturulması usulünde yetkili makam mahallin en büyük mülki amiridir. Mahalle muhtarı ve ihtiyar heyeti üyeleri görevlerini geciktirir veya ihmal ederse İlçe İdare Kurulu tarafından görevlerine son verilir. 4541 Sayılı Kanunun 18. maddesine göre göreve son verme işlemi, görevden geçici olarak uzaklaştırma değil nihai olarak görevden alma şeklinde gerçekleşir.

Bilgin öncülüğünde yapılan mahalle yönetimine ilişkin bir çalışmada mahalle yönetiminin SWOT Analizi yapılmış ve çok önemli tespitler ortaya konmuştur. Yapılan değerlendirmede, mahalle yönetiminin; yaygın bir ulusal teşkilat yapısı, halka en yakın idari birim olması ve halk tarafından seçilmesi nedeni ile yakınlık duyulması güçlü yönleri olarak ortaya konulmuştur. Analiz sonucu, mahalle yönetimin zayıf yönleri;

- a. Mahalle yönetimine verilen çoğu fiili göreve karşılık yetkisinin bulunmaması,
- b. Mahalle yönetiminin mali ve personel açılarından yetersizliği,
- c. Mahalle muhtarlarının eğitim düzeylerinin düşüklüğü,
- d. Mahalle muhtarların örgütlenmesindeki dağınıklık ve rekabet olarak sıralanmıştır.

Mahalle yönetiminin sağladığı fırsatlara ilişkin, yerellik (subsidiarite) konusunda temel uzlaşa ve yerel yönetimler reformunun, özellikle 6360 Sayılı Kanun ile mahallere sayısal yaygınlık kazandırılması, vurgulanırken, mahalle muhtarlığının e-devlet gibi uygulamalarla işlevinin azalması ve mahalle muhtarlığının kaldırılabilmesine ilişkin toplumun ve siyasal düzlemin bir kısmında zaman zaman güçlü eğilimler belirmesi mahalle yönetimi üzerindeki olumsuzluklar olarak belirtilmiştir (Bilgin ve diğerleri, 2013:297).

Günümüzde yerel demokrasinin en alt basamağı olmaktan ziyade giderek mahalle halkının günlük istek ve şikâyetlerini ilgili merkezi ve yerel yönetim makamlarına ileti aracı olarak görülen mahalle yönetiminin uygulamada çeşitli sorunlarla karşı karşıya olduğuna dikkat çeken Bilgin, bu sorunları aşağıdaki şekilde sıralamaktadır:

- Mahalle yönetimine ilişkin mevzuatın dağınıklığı ve yetersizliği,
- Mahalle yönetimine verilen görev ve sorumlulukların bu kuruma tanınan yetki ile karşılaştırılamayacak düzeyde fazlalığı,

- Mahalle sayısı ve mahalle nüfus ölçeği bakımından belediye türleri ve coğrafi bölgeler arasındaki dengesizlikler,
- Mahalle yönetiminin merkezi yönetimin tahta teşkilatı ve belediyelerle olan ilişkilerindeki yetersizlikler,
- Mahalle yönetiminin kendisini ilgilendiren konularda belediye meclisinde temsil eksikliği,
- Mahalle halkının mahalle sorunlarına çözüm arama sürecinde yönetime katılma konusundaki isteksizliği,
- Mahalle muhtarlarının ofis, bütçe, personel ve özlük hakları konusundaki yetersizlikler,
- Mahalle muhtarlarının, mahalle yönetiminin giderek artan işlevsizliği karşısında yaşadıkları toplumsal saygınlık aşınması (Bilgin ve diğerleri, 2013:298).

Kaypak, mahalle yönetimi açısından mahallenin, yerel seçimlerle işbaşına gelen muhtarının yerel bir yönetici gibi algılsa da merkezi yönetimin kent ve kasaba mahallelerinde bulunan bir temsilcisi olduğunu söylemektedir. Mahalle muhtarlığı, yerel yönetimle merkezi yönetimin kesiştiği noktada faaliyette bulunur. Seçilene kadar bir yerel yönetimci gibi olan mahalle muhtarı, kaymakamın elinden mazbatasını aldıktan sonra, merkezi yönetime ait kimi yükümlülükleri yerine getirmekle görevli bir elemana dönüşür (Kaypak, 2013:259).

6360 Sayılı Kanun ile 16 binden fazla köy muhtarlığı mahalle muhtarlığına dönüştürülmüştür. Diğer bir ifade ile köylerin yüzde 47'sine yakınının tüzel kişiliği kaldırılarak mahalleye dönüştürülmüştür (Koçak, 2015:1317). Köy muhtarlığı döneminde köyün ihtiyacı olan hizmetleri tamamlayamamış mahallelerin yeni muhatabı ilçe belediyeleri ve büyükşehir belediyesi olacaktır. Diğer taraftan, geleneksel yönetim birimi olan köyün kaldırılmış olması tarihsel süreçte oluşmuş geleneksel değerlerin ve çözüm mekanizmalarının da geçersiz hale gelmesine sebep olacaktır. Koçak, bu duruma; “köy halkının söz konusu gelenekler ışığında muhtardan ve ihtiyar heyetinden bazı beklentileri söz konusudur. Köyler mahalleye dönüştükten sonra muhtarın yetkilerinin kısıtlanmış olması ve ilçe belediyelerinin köyler üzerinde bir takım tasarruf hakkına sahip olmaları bazı yeni problemlerin doğmasına neden olabilecektir” ifadeleriyle dikkat çekmektedir (Koçak, 2015:1317). Köylerin mahalleye dönüştürülmesiyle mahallelerin rolünün yeni bir boyut kazandığını söyleyen Oktay ve diğerleri, asıl önemli tartışmanın köylerin dinamiğinin mahalle içinde nasıl oluşturulacağını olduğunu söylemektedir. Mahallelerin ikincil ya da vasıfsız bir birim olduğunu imadan çok dinamizm farklılıklarına işaret eden, mevcut altyapı, hukuki düzenlemeler ve toplumsal beklentiler ile

köylerin mahalleler içinde nasıl yer bulacağı tartışmalara açıktır (Oktay ve diğerleri, 2014:368).

6360 Sayılı Kanun ile büyükşehir sınırları içerisindeki belde belediyeleri ile köylerin mahalle statüsüne dönüştürülmesi sonucunda, kentsel alanın dışındaki kırsal alanlarda da varlık kazanmıştır. Böylece, daha fazla olan köy sayısı ile daha az olan mahalle sayısı yer değiştirmiştir. Mevcut yapı, görev, yetki ve sorumluluklarında herhangi bir değişiklik yapılmaksızın mahalleye fiilen yeni bir tür (kırsal mahalle) eklenmiş ve bir süre daha (en azından yeni bir yerel reforma kadar) varlığını sürdürme imkânı tanınmıştır. Aslında ilk defa 2005 tarih ve 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu'nun Geçici 2. maddesi yoluyla ortaya çıkan bu yeni türü ifade eden kırsal mahallenin ne derecede işlevsel olacağını ise zaman gösterecektir (Bilgin ve diğerleri, 2013:290).

2012 yılı sonrasında büyükşehir belediyeleriyle ilgili gelişmelerin, yeni büyükşehir modeli içerisinde mahalle muhtarlıklarının sorunlarının çözülebileceği yönünde bir beklenti oluştursa da kapsamlı ve başarılı bir düzenleme yapılamadığını söyleyen Ömürgönülşen ve Sadioğlu, mevcut büyükşehir modelinin zaten sorunlu olan mahalle yönetimi esas alınarak oluşturulduğu için pek çok eski ve yeni soruna gebe olarak doğduğunu belirtmektedir. Bu sorunlara örnek olarak, büyükşehir belediyesi ve ilçe merkezlerinin uzağında çok nüfuslu ama yetkisiz ve kaynaksız kırsal mahalleler oluşturulması, belde belediyeleri ve köylerin kapatılmasının yerel özerklik karşısındaki durumu, taşınmaz malların devri, tanınan vergi ve benzeri muafiyetlerin birkaç yıl sonra sona erecek olması, mahalle muhtarlıklarının mali kaynak, idari yetki, ofis ve benzeri sorunlarını göstermektedir (Ömürgönülşen ve Sadioğlu, 2014:300).

Öztop, 6360 Sayılı Kanun sonrası mahalle muhtarlıklarının kurumsal yapılanma ihtiyacı olduğuna dikkat çekmekte ve mahalle nüfusuna göre belirli sayıda çalışan desteği verilmesi gerektiğini söylemektedir. Yine, il ve ilçelerde mahalle muhtarlıklarının sayısının ve sınırlarının yeniden belirlenmesine ihtiyaç olduğunu belirtmekte ve özellikle kent merkezlerindeki muhtarlıkların optimum büyüklüğe göre planlanması gerektiğini vurgulamaktadır (Öztop, 2017:33). Mevcut mahalleler ile köyden mahalleye dönüşen yerlerin ihtiyaçlarının farklı olmasından hareketle muhtarlıkların kentsel ve kırsal olarak ayrılması, en azından geçiş döneminde bu durumun ayrıcalıklı olarak dikkate alınması gereklidir (Öztop, 2017:34).

3. Köy ve Mahalle Muhtarlıklarının Farkları

Halka en yakın yönetsel birim olarak ifade edilen muhtarlık iki ayrı yapı için kullanılmaktadır. Bunlardan birisi yerel yönetim birimi olan köy diğeri de Osmanlı Devletinden günümüze kadar ulaşmış bir yönetim geleneği olan mahalledir. Dolayısıyla muhtarlık köy ve mahalle olmak üzere iki farklı yönetsel biçime tekabül etmektedir. Köy tüzel kişiliğe sahip iken; mahalle belediye içerisinde yer alan ancak tüzel kişiliği bulunmayan ve yerel yönetim birimi olup olmadığı halen tartışılan yönetsel bir birimdir (Acar ve Koç, 2016:179).

Köy, Anayasanın 127. maddesinde; “Mahalli idareler; il, belediye veya köy halkının mahalli müşterek ihtiyaçlarını karşılamak üzere kuruluş esasları kanunla belirtilen ve karar organları, gene kanunda gösterilen, seçmenler tarafından seçilerek oluşturulan kamu tüzelkişileridir” hükmü ile yer bulmakta ve 1924 yılında çıkarılan 442 Sayılı Kanun ile işleri yürütülmektedir. Mahalle ise belediye sınırları içerisinde, mahalli idareler seçimleriyle gelen yönetime sahip olmasına rağmen merkezi yönetime bağlı bir birimdir. Birçok kanunda mahallenin başı olan mahalle muhtarlarının yapacağı görevler bulunmasına rağmen tanımlanmış yetkileri yoktur. Mahalle muhtarlığını boşluk doldurucu ve aracı kurum olarak nitelendiren (Arıkboğa, 2002:168), yerel yönetim sistemi içinde yer almadığı halde, seçimle göreve gelme yönteminin benimsenmesine dikkat çekmektedir. “Muhtarlık, gerçekte bir “yönetim birimi” değildir. Ancak muhtarlığı taşra yönetim sistemi içinde değerlendirmek gerekir; bir yönetim birimi olarak değil, ama merkezi yönetime ilişkin kimi görevlerin daha iyi yapılabilmesi amacıyla taşra yönetiminin mahallelerdeki uzantısı olarak. Seçimle göreve gelenler de bir yerel yönetici olmanın çok ötesinde, bir kamu görevlisidirler” demektedir (Arıkboğa, 2002:170).

Mahalle yönetimine ilişkin olarak halen, 5393 Sayılı Belediye Kanunu, 4541 Sayılı Şehir ve Kasabalarda Mahalle Muhtar ve İhtiyar Heyetleri Teşkiline Dair Kanun, 2108 Sayılı Muhtar Ödenek ve Sosyal Güvenlik Yasası, 2972 Sayılı Mahalli İdareler ile Köy ve Mahalle Muhtarlıkları ve İhtiyar Heyetleri Seçimi Hakkında Kanun geçerlidir. Diğer bazı kanun, tüzük ve yönetmeliklerde de mahalle yönetimine ilişkin düzenlemeler bulunmaktadır (Koçak, 2015:1313).

Tarihi süreç içerisinde bir dönem tamamen kaldırıldığı da görülen mahalle muhtarlığına ilişkin belirsizliğin devam edeceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bulut ve Kara, köy ve mahalleyi yönetim açısından yedi maddede kıyaslamaktadır:

1. Köy, tüzel kişiliği olan bir yerel yönetim birimi iken mahalle tüzel kişiliği olmayan idari bir birimdir. Mahalle, 5393 sayılı Belediye Yasası'na göre (m/3), belediyenin sınırları içinde ihtiyaç ve yatırımların be-

lirlenmesine ve tasnifine kolaylık sağlayan idari bir birim olarak belirtilmiştir.

2. Köy yönetiminin genel karar organı (Köy Derneği) varken mahallenin böyle bir karar organı yoktur.

3. Köy muhtarı Köy tüzel kişiliğinin başıdır. Köy muhtarı köyün yöneticisidir. Mahkeme veya diğer resmi yerlerde köyü temsil edebilir. Mahallenin tüzel kişiliği olmadığından ve mahalle bir yerel yönetim birimi sayılmadığından mahalle muhtarının mahalleyi yönetme veya temsil yetkisi bulunmamaktadır.

4. Köy muhtarı devletin köyde temsilcisi olduğundan hem devletle ilgili görevleri hem de köyle ilgili görevleri vardır. Tam bir yürütme organı gibi hareket ederek köyün işlerini yapar veya yaptırır, köyün parasını harcayabilir. Fakat mahalle muhtarına görev ve yetki veren hukuki metinler incelendiğinde mahalle muhtarına 143 adet görev verildiği (Taylan, 1992:55) ve bu görevlerin genel olarak merkezi idareye karşı yapması gerekenleri içerdiğini söylemek mümkündür.

5. Köy ihtiyar heyeti köy yönetiminin denetleme ve karar organı iken mahalle ihtiyar heyetinin görevi genel olarak kanunun mahalle muhtarına verdiği görevlerin yerine getirilmesinde yardımcı olmaktır. Yoksa herhangi bir konuda karar alma veya denetleme yetkisi bulunmamaktadır.

6. Köy ihtiyar heyeti ile mahalle ihtiyar heyeti arasında heyetlerin üye sayısı ve üyelerin belirlenmesi noktasında da farklar bulunmaktadır. Köy ihtiyar heyeti seçimle belirlenen üyeler ile tabii üyelerden oluşmaktadır. Köy İhtiyar heyeti seçimlik üye sayısı nüfus kriterine göre belirlenir. Nüfusu 1000'e kadar olan köylerde 8, 2000'e kadar olan köylerde 10 ve 2000'den fazla olan köylerde ise 12 üye seçimle belirlenir. Köyün öğretmeni veya okul müdürü ve köy imamı köy ihtiyar heyetinin tabii üyeleridir. Mahalle ihtiyar heyeti ise sadece seçimle belirlenen ve 4 asil 4 yedek üyeden oluşmaktadır.

7. Köyün bütçesi, gelir ve gideri ile personeli vardır. Fakat mahallenin bütçesi, gelir ve gideri ile personeli yoktur (Bulut ve Kara, 2013:265).

Her iki muhtarlık tipinde de muhtarların, kendileri gibi 5 yıllığına seçilerek gelen ihtiyar heyetleri ile birlikte, kendi göreceği işler olduğu gibi, devlete ait işleri yürütme ve merkezi yönetim birimlerine yardımcı olma görevleri de mevcuttur. Kaymakamlar muhtarların amiri konumunda bulunur ve izin vb. birçok işlem kaymakamlıklar vasıtasıyla yürütülür. Küçük kentlerdeki mahallelerde ve büyük kentlerin bazı gecekondu ve gelenekselliğini sürdüren mahallelerinde muhtarlığın ilk başvuru mercii konumunda olması önemli bu kurumun toplumdaki konumu açısından önemlidir (Kavruk, 2004:239).

Mahallenin yönetimine ilişkin Belediye Kanunun 9. maddesinde; “muhtar, mahalle sakinlerinin gönüllü katılımıyla ortak ihtiyaçları belirlemek, mahallenin yaşam kalitesini geliştirmek, belediye ve diğer kamu kurum ve kuruluşlarıyla ilişkilerini yürütmek, mahalle ile ilgili konularda görüş bildirmek, diğer kurumlarla iş birliği yapmak ve kanunlarla verilen diğer görevleri yapmakla yükümlüdür” denilmekte ve mahalle ile ilgili konularda görüş bildirme görevi vererek, zayıf ta olsa, muhtarın yönetime katılımına olanak sağlamaktadır. Benzer bir durum 24. madde de görülmektedir. Bu madde de mahalle muhtarlarının ildeki kamu kuruluşlarının amirleri ile ildeki kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları, üniversiteler, sendikalar ve gündemdeki konularla ilgili sivil toplum örgütlerinin temsilcileri ile birlikte oy hakkı olmaksızın kendi görev ve faaliyet alanlarına giren konuların görüşüldüğü ihtisas komisyonu toplantılarına katılıp görüş bildirebileceğine yer verilmektedir. Ancak her iki madde de bildirilen görüşlerin bağlayıcılığına ilişkin herhangi bir hükme yer vermemektedir.

Yönetime katılım ve yerinden yönetim ilkelerinin hayata geçirilmesi açısından bir zemin olarak görülen kent konseylerinde mahalle muhtarlıklarına da yer verilmiştir. Ancak; kent konseyinin içinde mahalle muhtarlığının yer alması söz konusu konseyin ne derece etkin olduğunun sorgulanmasıyla açıklık kazanabilir. Zira kent konseylerinin aldıkları kararlar her ne kadar Belediye Meclisinin ilk toplantısında gündeme alınarak değerlendirilecek olsa da kabul edilmesi noktasında meclise bir zorunluluk yüklenmemiştir (Özmen, 2013:308). 6360 Sayılı Kanun ile yerel yönetimlere özellikle belediyelere ilişkin birçok değişiklik yapılmasına rağmen, kent konseyleri ve muhtarların kent konseylerinde etkinliğinin artmasına ilişkin bir düzenleme getirilmemiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

2012 yılında, TBMM tarafından yasalaşma süreci tamamlanarak yürürlüğe giren 6360 Sayılı Kanunun getirdiği değişiklikler ağırlıklı olarak büyükşehir yönetimi yapılanması ve ilgili bileşenleri üzerine olmuştur. Önceki düzenlemelerin aksine radikal sayılabilecek bir tutum ile köklü yapısal değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Neticede, büyükşehir belediyesi olan il sayısı otuza çıkmış, bu illerde il özel idareleri kaldırılmış, Yatırımları İzleme ve Koordinasyon başkanlıkları kurulmuş, belde belediyeleri ve köylerin tüzel kişiliği sonlandırılarak bağlı bulundukları ilçelerin mahallelerine dönüştürülmüştür.

Yönetim geleneğimizde müstesna yeri bulunan köyler, yaşanan dönüşüm ile birlikte, sahip oldukları yönetim organları olan köy muhtarlığını ve beraberinde tüzel kişilik kaynaklı haklarını kaybetmişlerdir. Daha önce köyde yetki ve sorumluluğu ile en başta gelen muhtarlar, köylerini

henüz tanımayan ve artık önceki hizmetleri sağlamakla görevli ilçe ve büyükşehir belediyelerine talep ve sorunları ileten aracı konumuna düşmüşlerdir. Köyün adı, yeri, fiziki yapısı, doğal örtüsü ve nüfusu değişmemiş iken yönetsel niteliği değişmiş ve mahalle olmuştur.

Tüzel kişiliğini kaybeden köylerin bazılarının belirli parasal ilişkilerini meşru zeminde sürdürebilmek amacıyla mahalleleri adına dernek veya vakıf kurdukları birçok araştırmada elde edilmiş önemli sayılabilecek bulgular arasında yer almıştır. Ancak bu yöntemi tercih eden mahalle muhtarı yok denecek kadar az çıkmıştır. Bunda da dernek ve vakıf işlemlerinde gerekli zorunlu mevzuat ve bürokratik aşamalar etkili olmuş olabilir. Köyden mahalleye dönüşen yerlerde yerel hizmetleri sağlamakla görevli büyükşehir belediyeleri ve ilçe belediyelerinin yeni alanları tanımaları ve hizmet üretim kapasitelerini arttırmaları zaman alacaktır. Bu süreçte muhtarların ilçe ve belediye meclis toplantılarına katılımının önemi artacaktır. 6360 Sayılı Kanun ile birlikte, özellikle belediye sınırlarının il mülki sınırlarına eşitlenmesi, köy ve beldelerin kapatılmasından hareketle merkezileşmenin arttığına ilişkin tartışmalar yoğunluk kazanmıştır. Mahalleye dönüşüm ile birlikte mahalle muhtarı olarak yaptıkları işlerin merkezi ve yerel niteliklere hangi oranda evrildiği ve ağırlık kazandığı sürecin görülebilmesi adına ilerleyen dönemlerde daha belirleyici olacaktır.

Köylerin tüzel kişiliğinin kaldırılması ve mahalle muhtarı olarak yetkileri kalmayan muhtarların, mahallelerine ilişkin karar alma noktasında ve sorunların çözülmesinde ilçe ya da büyükşehir belediye meclislerine katılmaya ve orada etkili olmaya çalışmaları söz konusu olacaktır. Bu durum köyde çözülebilecek sorunların diğer köylerin sorunları ile birlikte karar organı olan ve ayda bir olağan toplanan belediye meclislerinin iş yüklerinin artması anlamına gelecektir. Bu da yerelleşmenin zayıflatılması ve merkezin iş yükünün artırılması olarak yorumlanabilecektir.

Özetle mahalle muhtarlığının yeniden ele alınması gerektiği net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Yerele ilişkin kararların yerelde alınarak, hizmetlerin yerelde sağlanarak etkin ve verimli şekilde sunulmasında bütün unsurları ile birlikte katılımın rolü belirleyici olacaktır. Bu rolde de yükün büyük kısmı mahalle idare seçimleri ile birlikte mahalle adına seçilen muhtar ve ihtiyar heyetinde olacaktır. Mevcut yönetsel yapı içerisindeki yeri tartışılan ve özellikle tüzel kişiliğinin kaldırılması sonrası icracı konumundan aracı durumuna düşen muhtarların bu tabloda yönetime katılım açısından fazla bir katkı sağlamayacağı düşünüldüğünde, muhtarların belediyelerin karar organı olan belediye meclisinde ve hatta encümünde bu sıfatıyla doğal üye olarak yer almaları doğru olacaktır. Bu şekilde, belediye tarafından kırsal alana ilişkin hizmetlerin planlanmasında ve yürütülmesinde kırsalın bakış açısı ve deneyimlerinden azami ölçüde faydalanma fırsatı doğmuş olacaktır.

Muhtarların özlük haklarında yapılan iyileştirmeler, maaşlarının yükseltilmesi, sigorta primlerinin devlet tarafından ödenmeye başlaması ve Cumhurbaşkanlığı tarafından aylık toplantılara davet edilmeleri toplum nezdinde muhtarlara olan bakış açısını ve muhtarların nüfuzunu olumlu etkilemiştir. Bununla birlikte muhtarlığın etki alanının genişlediği ve belediyeler nezdinde hizmetlerin sağlanmasında ise fazla bir etkisi olmamıştır. Muhtarların, seçildikleri mahallelerinin konum, nüfus, coğrafi alanı, ekonomisi vb. durumları dikkate alınarak, yine belirli mesleki ihtisas kıstasları getirilerek, belediye meclislerinde oy hakkı ile birlikte yer alacağı düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Yine, mahalle muhtarlığının belediye ile ilişkileri keyfiyete bırakılmadan belirli zaruretlere tabi kılınması gerektiği açıktır. Gelir elde edip, harcama yapabilecek ya da nüfus oranında belirli oranda ödenek sağlayacak bir düzenleme mahalle muhtarlığının işlevini ve hizmet kapasitesini arttıracaktır. Böylece, herkesin rahatlıkla ulaşabildiği muhtar, merkezi yönetime ilişkin birtakım işleri yürütme karşılığı aldığı ödenek ve sigorta desteği ile mahallesine ait küçük yerel hizmetleri de gerçekleştirmiş olacaktır. Yerel nitelikli kamu hizmetlerinin sunumunda amaç eğer, hizmetlerden yararlananların memnuniyetini arttırmak, hukuka uygunluğu, etkinliği ve verimliliği sağlamak ise, köy ve mahalle ölçekli temsili temel alan bir anlayış doğrultusunda oluşturulmuş yönetimi hâkim kılmak kaçınılmazdır.

Kaynakça

- Acar O., K., ve Koç M., (2016), “6360 Sayılı Kanun ile Birlikte Mahalleye Dönüşen Belde Mahalle Muhtarlıkları ve Köy Muhtarlıklarının Yeni Durumu; Fethiye İlçesi Üzerinden Bir Değerlendirme”, Kaysem 10 Bildiriler Kitabı, s.177-191, İzmir.
- Alada, A., (1989). Osmanlı Türk Şehrinde Mahalle, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.
- Arıkboğa, E., (1999). “Yerel Yönetim Açısından Mahalle Muhtarlığına Bir Bakış”, Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, Cilt 8, Sayı 3, s.103-125, Temmuz.
- Arıkboğa, E., (202), “Boşluk Doldurucu ve Aracı Kurum: Mahalle Muhtarlığı”, Yerel Yönetimler Sempozyumu Bildirileri, Birgül A. Güler ve Ayşegül Sabuktay (Haz.), TODAİE Yerel Yönetimler Araştırma ve Eğitim Merkezi yayını, s. 167–176, Ankara.
- Bayartan, M. (2005). “Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle”, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi, Sayı:13, s.93-107.
- Bilgin, K., U., ve diğerleri. (2013). “Mevcut Durum ve Beklentiler Açısından Mahalle Yönetimi”, Kuramdan Uygulamaya Yerel Yönetimler ve Kentsel Politikalar, Editör: Yakup Bulut, Pegem Akademi, s.289-304.
- Bulut, Y., (2001). “Mahalle Muhtarlığı Üzerine Bir Araştırma”, Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt 10 Sayı 3, ss.32-51.
- Bulut Y. ve Kara M., (2013), “Köylerin Mahalleye Dönüşmesinin Yansıması Nasıl Olacak? Hatay’da Bir Uygulama”, Kuramdan Uygulamaya Yerel Yönetimler ve Kentsel Politikalar, Editör: Yakup Bulut, Pegem Akademi, ss.269-288.
- Çadırcı, M., (1970). “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme”, Belleten, Cilt 34, Sayı 135, s.409-419.
- Dik, E., (2014). “6360 Sayılı Kanun Bağlamında Köylerin Mahalleye Çevrilmesi Sorunu”, Mülkiye Dergisi, Cilt: 38, Sayı: 1, s. 75-102.
- Doğan, M. (2005). Büyük Türkçe Sözlük, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Erdagöz, Ö., “Mahalle Yönetimi ve Geleceği”, Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, s.1, s.59-101.
- Geray, C., (1995). “Yerel Demokrasi, Özerklik ve Halk Katılımı”, YTD, S.4, Ankara.
- Kalabalık, H., (2005). Avrupa Birliği Ülkeleriyle Karşılaştırmalı Yerel Yönetim Hukuku Teori-Uygulama, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Kavruk, H., (2004). Köy ve Mahalle: Yerleşim ve Yönetim Birimi, Odak Yayınevi, Ankara.

- Kavruk H., ve diğerleri, (2012). “Türkiye’de Köy Yerleşimi ve Yönetimi, TODAİE, Ankara.
- Kaypak, Ş., (2013), “Kentsel Güvenlik Açısından Mahallenin Önemi”, Kuramdan Uygulamaya Yerel Yönetimler ve Kentsel Politikalar, Editör: Yakup Bulut, Pegem Akademi, s.249-262.
- Keleş, R., (1998). Kentbilim Terimleri Sözlüğü, İmge Kitabevi, Ankara.
- Keleş, R., (2012). Yerinden Yönetim ve Siyaset, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Koçak, Y., (2015). “Mahalle Yönetiminin Kentsel Sorunların Giderilmesindeki Rolü ve Yeniden Yapılandırılması”, Kayfor 13 Bildiri Kitabı, s.1303-1325, Konya.
- Oktay E., ve diğerleri, (2014), “Köy Mahalleye Sığar mı? Köy ve Mahalleye İlişkin Bir Çözümleme”, Kayfor 12, Ed. Fatma Neval Genç, s. 355-370, Aydın.
- Ortaylı, İ., (2008), Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, Cedit Neşriyat 3. Baskı, Ankara.
- Ömürgönülşen, U., Sadioğlu U., (2014). “Mahalle Yönetiminin Dönüşümü ve Bütünşehir Modelinde Yeniden Yorumlanması”, Kayfor 12, Ed. Fatma Neval Genç, s. 293-301, Aydın.
- Özmen, A., (2013). “Türk Kamu Yönetiminde Mahalle Muhtarlıklarının Yeri ve İşlevlerine Yönelik Bir Değerlendirme”, Kuramdan Uygulamaya Yerel Yönetimler ve Kentsel Politikalar, Ed. Bulut, Yakup, Pegem Akademi, Ankara, ss.305-310.
- Öztop, S., (2017). “Mülki İdare-Belediye İlişkileri”, Belediye Yönetimi ve Kurumsal İlişkiler, Editörler: Hamza Ateş, Mücahit Bıyıkoglu, Der Yayınları, İstanbul.
- Parlak, B. (2015). “Yeni Büyükşehir Belediye Yapılanmasının İl İdare Sistemine Etkilerinin Yasal ve Kurumsal Perspektifte Analizi”, Yerelleşme/Merkezileşme Tartışmaları, 9. Kamu Yönetimi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, TODAİE, Ankara.
- Parlak, B., Ökmen, M., (2015). Yerel Yönetimler, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Sezer, Ö., (2015). “Köyler”, Yerel Yönetimler, Editör: Kemal Görmez, Orion Kitabevi, Ankara.
- Toprak, Z., (2014) Yerel Yönetimler, Siyasal Kitapevi, Ankara.
- Uysal, Y., Mecek M., (2015), “Köylere Sunulan Kamu Hizmetlerinin Nitelik ve Niceliği: Kütahya İli Örneği”, Kayfor 13 Bildiri Kitabı, s.1169-1183, Konya.

“

Bölüm 9

SAVUNMA HARCAMALARI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: BOOTSTRAP PANEL NEDENSELLİK TESTİ¹

Serdar KURT²

Polat YÜCEKAYA³

”

1 Bu çalışma 18. Uluslararası Ekonometri, Yöneylem Araştırması ve İstatistik Sempozyumunda bildiri olarak sunulmuş ve özet bildiri olarak yayınlanmıştır.

2 Prof.Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Orcid: 0000-0002-7718-355X skurt@comu.edu.tr

3 Doç.Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Orcid: 0000-0002-5000-9711 polatyucekaya@comu.edu.tr

GİRİŞ

Kamu hizmetlerinin devlet ve diğer kamu tüzel kişileri tarafından yapılması durumu, kamu harcaması olarak tanımlanmaktadır (İpek, 2014:30). Kamu harcamalarının ekonomik büyüme ve kalkınmanın gerçekleştirilmesi (Sanford, 1978), ekonomik dengenin ve adil gelir dağılımının sağlanması (Akdoğan, 2006) gibi amaçları vardır. Bir devletin, devlet olma özellikleri dikkate alındığında, en önemli göstergelerinden biri olan savunma ve güvenlik bir kamu hizmeti olarak kabul edilmektedir. Kamu harcamaları içinde yer alan en önemli harcama kalemlerinden biri de yine savunma harcamaları olarak görülmektedir. Bu hizmetin yerine getirilebilmesi amacıyla her ülke güvenliğine ve bekasına yönelik tehditleri bertaraf etmek, caydırıcılık sağlayabilmek ve çıkarlarını koruyabilmek amacıyla savunma harcaması yapmaktadır. Birçok ülke için savunma harcamaları, toplam kamu harcamaları içinde eğitim ve sağlık harcamalarından daha fazla paya sahiptir (Saunders, 1993)

Ülkeler kaynaklarının önemli bir bölümünü savunma harcamaları için ayırmaktadırlar. Burada dikkat edilmesi gereken konu ne kadarlık savunma harcamasının yeterli olacağının doğru tespit edilmesidir. Bu miktar her ülke için farklılık göstermekle beraber, ülkenin ekonomik gücü ve gelişmişlik düzeyi (Looney, 1989; Treddenick, 1985), jeopolitik konumu (Özmucur, 1995; Sezgin, 2004), siyasi rejimi (Giray, 2003), ülke içi bölgesel tehditler (Braddon, 1995; Giray, 2003), toplumun fedakarlık derecesi ve milliyetçilik bağlarının gücü (Ertüzün, 1985) gibi nedenlere bağlı olarak değişim göstermektedir.

Hem ulusal hem de uluslararası etkilere sahip olan savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki iktisatçıların üzerinde önemle durdukları bir konudur. Genel olarak bu kavramlar arasında çok önemli bağlantı olduğu kabul edilmekle beraber, aralarındaki ilişki hakkında farklı sonuçlar bulunmuştur (Giray, 2003).

Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmalara Emile Benoit'in (1973) geliştirmekte olan 44 ülke için 1950-1965 yılları arasındaki verilerle yaptığı çalışma öncülük yapmaktadır. Benoit'in (1973) savunma harcamaları ile ekonomik büyüme ilişkisinin pozitif yönlü olduğunu tespit ettiği araştırma sonrasında, bu iki değişken arasındaki ilişkiyi inceleyen pek çok araştırma yapılmıştır (Looney ve Frederiksen, 1986).

Her ülkenin en önemli iktisat politikası amaçlarından olan ekonomik büyüme ile savunma harcamaları arasındaki nedensellik ilişkisi için literatürde Keynesyen etki ve Neoklasik arz yanlı etki olmak üzere iki farklı yaklaşım mevcuttur. Birinci yaklaşım olan Keynesyen teori'ye göre savunma harcamalarının meydana getirdiği talep artışı ile birlikte pozitif

dışsallık sağlayarak ekonomik büyümeye olumlu yönde etki eder (Looney, 1994). Diğer yaklaşım ise savunma harcamalarının büyüme üzerindeki etkisini, dışlama (crowding out) ve negatif dışsallıkları temel alarak “arz yanlı” faktörlerle açıklayan Neo-Klasik yaklaşımdır (Paul Dunne and Nikolaidou, 2001). Bu yaklaşıma göre savunma harcamaları ekonomik büyümeyi negatif yönde etkiler.

Bu çalışmada, ekonomik büyüme ile savunma harcamaları arasındaki nedensellik ilişkileri ve bu ilişkilerin yönü, yüksek ve düşük gelirli ülkeler bağlamında incelenmektedir. Çalışma iki bölümden oluşmakta olup, birinci bölümde savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine ilişkin yapılan bazı çalışmalara yer verilmiştir. İkinci bölümde ise, çalışmada kullanılan veriler ve ampirik analizde kullanılan yöntemler hakkında bilgi verilerek, analizler sonucunda elde edilen bulgulara yer verilmektedir.

1. SAVUNMA HARCAMALARI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

Savunma harcamaları, tam kamusal bir hizmet olup, faydasının bölünemez olması sebebiyle bu hizmetin bedelini ödemeyenler de herhangi bir kısıtlamaya tabi tutulmaksızın yararlanır (Bulutoğlu, 2003). Savunma harcamalarının tanımı ve kapsamı konusunda görüş ve fikirler farklılıkları mevcuttur. Kuzey Atlantik Paktı (NATO), Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Birleşmiş Milletler (BM) tarafından yapılan savunma harcamaları sınıflandırmalarına da görüş farklılıkları tanımlamalara yansımaktadır. Bu üç kurumun yapmış olduğu tanımlamalar arasında en kapsamlı tanım BM tanımlamasıdır. Savunma harcamaları genellikle güvenlik bağlamında ele alınmaktadır. Değer ve Sen (1995)’e göre güvenlik, ülkeye yönelik iç ve dış tehditlerin bertaraf edilmesi, politik istikrarın temini, mevcut rejimin devamlılığının ve devletin meşruiyetinin sağlanmasını içermektedir. Genel anlamıyla savunma harcamaları, “bir ülkenin, iç ve dış güvenliğini sağlamak maksadıyla, ülke bütünlüğüne yönelik tehditlerin artan bir fonksiyonu olarak milli gelirinden savunmasına ayırdığı paydır” (Tüğen, 1988: 48).

Ülkelerin savunma harcaması düzeylerini rapor eden ve yayınlayan uluslararası araştırma kuruluşları bulunmaktadır. Bu kuruluşlardan başlıcaları Stockholm Uluslar Arası Barış Araştırmaları Enstitüsü (SIPRI), Silah Kontrol ve Silahsızlanma Ajansı (ACDA) ve Uluslar arası Stratejik Çalışmalar Enstitüsü (IISS)’dür (Aktepe, 2009). Bu kuruluşlardan sağlanan veriler aracılığı ile uluslararası karşılaştırmalar yapabilmek mümkün olmaktadır (Giray, 2003).

Ekonomik büyüme, kişi başına düşen milli gelirin artışı, uzun dönemde ülkenin üretim ölçeğinin ya da potansiyelinin genişlemesi veya daha üretken kullanılması sonucu GSMH' da meydana gelen artışlar olarak tanımlanabilmektedir (Alkin, 1975). Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki için “güvenliği sağlamak iktisadi büyümenin ön koşulu olabilir ve kapitalist ekonomi böyle güvenli ortamlarda gelişebilir” (Değer ve Sen, 1995) ifadesi savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin en temeli olarak görülebilir. Ekonomik gelişme için savunmadan vazgeçmek mümkün değildir, çünkü sermaye güvenli ortamları tercih eder. Ünlü iktisatçı Adam Smith'in de ifade ettiği gibi “savunma, zenginlikten daha önemlidir” sözü bu durumu destekler niteliktedir (Seyidoğlu, 1993).

Birçok araştırmacı savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir.

Bu araştırmacılara iktisatçı Emile Benoit önderlik etmektedir. Benoit, savunma harcamalarının toplam GSYH oranı yüksek olan ülkelerde ekonomik büyümenin yüksek olduğu; bu oranın düşük olduğu ülkelerde ise, ekonomik büyümenin daha az olduğunu ortaya koymuştur ve savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır (Benoit, 1973).

Lim (1983) Benoit'in çalışmasını, kullanılan denklemin test edilmiş bir hipotezle tutarlı olmaması ve kullanılan değişkenlerden bazılarının ölçüm için istenilir olma özelliğini kaybetmesi nedeniyle eleştirmiştir. Yaptığı araştırma sonucunda savunma harcamaların ekonomik büyümeye zarar verdiği bulgusuna ulaşmıştır (Lim, 1983).

Aynı yıl Frederikson ve Looney (1983) yaptıkları araştırmada Benoit'in (1973) çalışmasında kullandığı aynı örneklem ülke verilerini zengin ve fakir ülkeler bağlamında incelemişler ve araştırma sonucunda, savunma harcamalarının fakir ülkelerde ekonomik büyümeye negatif; zengin ülkelerde ise pozitif olarak etki yaptığı bulgusuna ulaşmışlardır (Frederikson ve Looney, 1983).

Daha sonra Değer ve Smith (1983) çalışmalarında askeri harcamalar ve büyüme arasındaki ilişkinin kaynakların dağılımı ve mobilite, üretimin organizasyonu, sosyo-politik yapı ve dışsal ilişkiler olmak üzere dört farklı yolla üretim seviyesini etkileyeceğini belirtmişler, yaptıkları model aracılığı ile 50 az gelişmiş ülkeyi analiz etmişlerdir. Çalışmalarının sonucunda savunma harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin modernizasyon yolu ile küçük miktarda pozitif etkisinin, tasarruflar yolu ile de büyük miktarda negatif etkisinin olduğu bulgusuna ulaşılmış ve net etkinin negatif olduğunu sonucuna ulaşmışlardır

Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki için iki farklı yaklaşım mevcuttur (Halıcıoğlu, 2004). Bu yaklaşımlar; Keynesyen yaklaşım ve Neo-Klasik yaklaşımdır. Literatürde, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme ilişkisi olmadığını savunan araştırmalar da mevcuttur (Giray, 2003).

Keynesyen yaklaşıma göre savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, toplam talep artışı ve pozitif dışsallıklara dayanarak “talep yanlı” faktörlerle açıklamaktadır. Bu yaklaşım uyarınca savunma harcamalarının yaratacağı talep, kapasite kullanımını artıracak, iş gücü ve kaynakların etkin kullanılması yoluyla çıktı düzeyi artacak, sermayenin kazanç oranı ve yatırımlarda artış yaşanacaktır (Looney, 1994). Bu sayede savunma harcamalarındaki artışın, ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkileri olacağı düşünülmektedir (Dunne, Smith ve Willenbockell, 2005). Savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkileri şu şekilde sıralanabilir:

- Savunma harcamalarının pozitif dışsallık yaratır. Bu nedenle faktör verimliliği üzerinde artırıcı etki yapar. Savunma için yapılan AR-GE faaliyetleri yolu ile elektronik ve ulaştırma, haberleşme vb. alanlarda yeni buluş ve icatlar yapılabilir (Nadaroglu, 1985).
- Savunma harcamaları ekonomik istikrar için kullanılabilir. Talep azlığı nedeniyle, üretimde daralma yaşanan dönemlerde, savunma harcamaları yolu ile üretimde canlanma sağlanabilir (Eshay, 1983). Yani durgunluk dönemlerinde savunma harcamaları artırılabilir ve enflasyon tehlikesi durumunda azaltılabilir (Looney, 1997).
- Savunma sanayinde ileri olan ülkelerde silah üretim ve geliştirme faaliyetlerinden elde edilen teknolojik birikim, geri beslemeler sayesinde, endüstriler arası bağlantılar yolu ile iki amaca hizmet eden AR-GE projeleri yapılabilir (Değer and Sen, 1995). Teknolojinin bu şekilde kullanılması ile imalat sanayi üzerinde pozitif dışsallık oluşacak, yeni sanayi kolları oluşacak, buna paralel olarak yeni istihdam yaratılacak ve milli gelirde artış yaşanması ile ekonomik büyüme olumlu etkilenecektir (Edizdoğan, 2007).

Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen ve değişkenler arası ilişkinin pozitif olduğu bulgusuna ulaşılan çalışmalardan bazıları Tablo 1’de verilmektedir.

Tablo 1: Savunma Harcamaları İle Ekonomik Büyüme İlişkisi Pozitif Olan Çalışmalar

Araştırmacı	Model	Örneklem	Dönem	Sonuç
Benoit (1973-1978)	Geleneksel model	44 GOÜ	1950-1965	Savunma harcamalarının büyümeye etkisi pozitif ve anlamlıdır
Ateşoğlu ve Mueller (1990)	Feder tipi 2-sektör modeli	ABD	1949-1989	Savunma harcamalarının büyümeye etkisi küçük, pozitif ve anlamlıdır
Landau (1986)	Çok değişkenli geleneksel model	65 GOÜ	1960-1980	Savunma harcamalarının büyümeye etkisi küçüktür.
Ward ve diğerleri (1991)	Feder tipi 3-sektör modeli	Hindistan	1950-1987	Savunma harcamalarının büyümeye etkisi pozitifdir.
Biswas (1993)	Geleneksel ve Feder tipi 2-sektör modelleri,	74 GOÜ	1981-1989	Savunma harcamalarının büyümeye etkisi pozitif ve anlamlıdır.
Landau (1993)	Geleneksel büyüme modeli	71 GOÜ	1969-1989	Savunma harcamalarının büyümeye etkisi pozitif; ancak yüksek savunma yükü halinde negatiftir
Mueller ve Ateşoğlu (1993)	Teknik değişiklikle Feder tipi model	ABD	1948-1990	Savunma harcamalarının büyümeye etkisi küçük ve pozitifdir
Macnair vd. (2001)	Feder tipi model	10 NATO ülkesi	1951-1988	Savunma harcamalarının büyümeye etkisi pozitifdir
Sezgin (2001)	2 ve 3 aşamalı (EKKY) ile eşanlı denklemler sistemini kullanarak Değer tipi arz ve talep yanlı model	Türkiye	1956-1994	Türkiye’de savunma harcamaları büyümeyi olumlu etkilerken, savunma harcamalarının tasarrufa ve dış ticaret dengesine etkisi anlamlı değildir.

Kaynak: Uçar, 2003

Neo-Klasik yaklaşıma göre savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, dışlama etkisi ve negatif dışsallıklar nedeniyle “arz yanlı” faktörlerle açıklamaktadır (Dunne and Nikolaidou, 2001). Bu yaklaşıma göre savunma harcamalarındaki artış nedeni ile eğitim, sağlık ve yatırım gibi harcamalar için bütçeden ayrılan pay azalacağı için, savunma harcamaları negatif dışsallık oluşturur ve ekonomik büyümeyi negatif yönde etkiler. Savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki negatif etkileri şu şekilde sıralanabilir:

- Savunma harcamaları, kıt kaynakların verimli ve üretken yatırımlarda kullanılmasını engeller. Bu durum yüksek fırsat maliyetine neden olabilmektedir (Looney, 1994).

- Savunma harcamalarının silah üretiminde ağır sanayi gerektirmesi durumunda, ithal ikameci sanayileşme süreci hızla artar bu durum ihracatı azaltıcı etki yaratır, tarım benzeri sektörlerin gelişmesini engelleyici rol oynar (Değer and Sen, 1995: 280).

- Savunma sanayisinde genellikle nitelikli işgücü olarak tanımlanan bilim adamı, mühendis, uzman gibi kişiler çalışmaktadır. Bu durum nedeniyle ekonominin diğer alanları için nitelikli iş gücü arzının azalması söz konusu olmaktadır (Değer and Sen, 1995).

- Başka ülkelerden silah alımı nedeniyle özellikle gelişmekte olan ülkelerde savunma harcamaları döviz açıkları oluşmasına neden olur (Es-hay ,1983).

- Savunma sanayisindeki AR-GE faaliyetleriyle elde edilen icatlar, yalnız devlete satılabilen ürün ve hizmetler olması halinde toplam verimlilikte artışa neden olmayacakları söylenebilir (Poole and Bernard, 1992).

Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen ve değişkenler arası ilişkinin negatif yönde olduğu bulgusuna ulaşılan çalışmalardan bazıları Tablo 2’de verilmektedir.

Tablo 2: Savunma Harcamaları İle Ekonomik Büyüme İlişkisi Negatif Olan Çalışmalar

Araştırmacı	Model	Örneklem	Dönem	Sonuç
Smith (1980)	Yatırım talebinin Keynesyen modeli,	14 OECD ülkesi	1954-1973	Savunma harcamalarının yatırım üzerindeki etkisi negatiftir.
Değer ve Smith (1983)	Geleneksel 3 Eşanlı denklem modeli,	50 GOÜ	1965-1973	Savunma harcamalarının büyümeye doğrudan pozitif etkisi mevcut ancak dolaylı ve toplam etkisi negatiftir.
Frederiksen ve Looney (1983)	Geleneksel model	Kaynak bolluğu yaşayan 24 ülke ve kaynak sıkıntısı içinde olan 9 ülke		Savunma harcamaları kaynak bolluğu yaşayan ülke grubunda büyümeye pozitif etkili; kaynak sıkıntısı içindeki ülke grubunda ise negatif etkilidir.

Lim (1983)	Harrod Domar Büyüme Modeli	54 GOÜ	1965-1973	Savunma harcamalarının büyümeye etkisi negatiftir.
Faini, Annez ve Taylor (1984)	Talep yanlı geleneksel model,	69 Ülke	1952-1970	Savunma harcamalarının genel olarak büyümeye etkisi negatiftir.
Değer (1986)	Geleneksel 3 Eşanlı denklem modeli,	50 GOÜ	1965-1973	Savunma harcamalarının büyümeye doğrudan pozitif etkisi mevcut ancak dolaylı ve toplam etkisi negatiftir.
Lebovic ve Ishaq (1987)	Geleneksel 3 Eşanlı denkle modeli,	20 GOÜ	1973-1982	Savunma harcamalarının büyüme üzerindeki etkisi negatiftir.
Rasler ve Thompson (1988)	Talep yanlı yatırım modeli			Savunma harcamalarının yatırım üzerindeki ters etkisiyle ilgili bazı kanıtlara rastlanmıştır.
Mintz ve Huang (1990)	Esnek yatırım modeli,	ABD		Savunma harcamaları yatırımları düşürerek büyümeyi negatif etkiler
Scheetz (1991)	Değer tipi 3 denklemlili model,	Arjantin, Şili, Paraguay, Peru	1969-1987	Savunma harcamalarının yatırım üzerindeki etkisi negatiftir.
Ram (1994)	Geleneksel ve Feder tipi 2-sektör modelleri	71 GOÜ	1965-1973, 1973-1980 1980-1990	Geleneksel modelde savunma harcamalarının büyümeye etkisi negatiftir.

Kaynak: Uçar, 2003

Bu yaklaşımların haricinde savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkisinin olmadığı şeklinde bir görüş daha mevcuttur. Sala-i Martin (2004) tarafından yapılan araştırmada ekonomik büyümeyi etkilemesi muhtemel 67 değişken arasında savunma harcamaları %2,1 payla 45. sırada yer almaktadır (Dunne, Smith ve Willenbockel, 2005).

Mintz ve Stevenson (1995) tarafından yapılan ve 103 ülkenin verilerinin incelendiği bir diğer araştırma sonucunda ise, savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde etkilerinin önemsiz olduğunu tespit etmişlerdir (Doruk, 2008).

Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen ve değişkenler arası ilişkinin pozitif olduğu bulgusuna ulaşılan çalışmalardan bazıları Tablo 3'te verilmektedir.

Tablo 3: *Savunma Harcamaları İle Ekonomik Büyüme İlişki Olmayan Olan Çalışmalar*

Araştırmacı	Model	Örneklem	Dönem	Sonuç
Alexander (1990)	Feder tipi 4-sektör modeli	Gelişmiş Ülkeler (GÜ)	1974-1985	Savunma harcamalarının büyümeye etkisi yoktur.
Biswas ve Ram (1986)	Geleneksel ve Feder tipi 2-sektör modelleri,	58 GOÜ	1960-1970 1970-1977	Savunma harcamalarının büyümeye etkisi anlamlı değildir.
Joerding (1986)	Granger nedensellik testleri	57 GOÜ	1962-1977	İlişkinin yönü, büyümeden savunma harcamalarına doğrudur.
Adams, Behrman ve Boldin (1991)	Feder tipi 3-sektör modeli	Gelişmekte Olan Ülke (GOÜ)	1974-1986	Savunma harcamalarının büyümeye etkisi yoktur.
Chowdhury (1991)	Granger-nedensellik testleri	55 GOÜ		Zaman serileri verileri çoğu ülkede savunma harcamaları ile büyüme arasında nedensellik yoktur.
Huang ve Mintz (1990, 1991)	Feder tipi 3-sektör modeli	ABD	1952-1988	Savunma harcamalarının büyümeye etkisi anlamlı değildir.
Mintz ve Stevenson (1995)	Feder tipi 3-sektör modeli	103 ülke	1950-1985	Savunma harcamaları ile büyüme arasında anlamlı bir ilişki yoktur.

Savunma harcamalarının ekonomik büyüme ilişkisinin araştırıldığı çalışmalarda, kullanılan veri setleri, ekonometrik yöntemler, ülke grupları, örnekleme dahil edilen ülkelerin gelişmişlik düzeyleri vb. farklı olması sebebiyle ulaşılan sonuçlar da farklılaşmaktadır (Candar, 2003).

2. VERİ SETİ VE EKONOMETRİK YÖNTEM

Bu bölümde öncelikle çalışmada kullanılan veri seti tanıtılacak daha sonra ülke grupları itibarıyla değişkenlerde yatay kesit bağımlılığı olup olmadığı araştırılmış, savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkileri bootstrap temelli Konya (2006) nedensellik analizi kullanılarak araştırılmıştır ve elde edilen bulgular değerlendirilmiştir.

2.1. Veri Seti

Bu çalışmada, savunma harcamalarından ekonomik büyümeye doğru Granger anlamda nedensellik ilişkilerinin olup olmadığının araştırılması

amaçlanmaktadır. Çalışma dönemi olarak 1996-2015 dönemi esas alınmıştır. Bu dönemin tercih edilmesinin nedeni hem savunma harcaması hem de ekonomik büyüme verisinin ortak olarak bu dönem için mevcut olmasıdır. Ekonomik büyüme verisi olarak reel gayrisafi yurtiçi hasıla (GDP, 2010=100) ve reel kişi başı gayri safi yurtiçi hasıla (GDPPC, 2010=100) verileri kullanılmıştır. Savunma harcaması verisinin vekil (proxy) değişkeni olarak askeri harcamaların gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı (MEGDP) alınmıştır. Savunma harcamaları ve ekonomik büyüme serileri Dünya Bankası (WorldBank)'dan elde edilmiştir. Çalışmada kullanılan ülke grupları yüksek gelirli ülkeler, orta yüksek gelirli ülkeler (15 ülke), orta düşük gelirli ülkeler (15 ülke) ve düşük gelirli ülkeler (8 ülke) olarak sınıflandırılmıştır. Ülke seçiminde kriter olarak 1996-2015 zaman aralığında verisi tam olarak bulunan ülkeler kriteri benimsenmiştir. Buradan hareketle yüksek gelir düzeyine sahip ülkeler arasında 17 ülkenin, orta yüksek gelirli ülkeler arasında 15 ülkenin, orta düşük gelirli ülkeler arasında 15 ülkenin ve düşük gelirli ülkeler arasında 8 ülkenin verisinin eksiksiz olarak mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bu ülkeler Tablo 4'te verilmektedir.

Tablo 4: *Gelir Seviyelerine Göre Ülkeler*

Yüksek Gelirli Ülkeler		Orta Yüksek Gelirli Ülkeler		Orta Düşük Gelirli Ülkeler		Düşük Gelirli Ülkeler
Avustralya	İsrail	Arjantin	Malezya	Ermenistan	Nijerya	Burkina Faso
Belçika	Japonya	Brezilya	Meksika	Bangladeş	Pakistan	Çad
Kanada	İtalya	Bulgaristan	Rusya	Kamboçya	Filipinler	Madagaskar
Danimarka	Kore Cumhuriyeti	Çin	Sırbistan	Mısır	Sri Lanka	Malavi
Fransa	Hollanda	Kolombiya	G. Afrika	Gürcistan	Tunus	Mali
Almanya	İspanya	İran	Tayland	Hindistan	Ukrayna	Ruanda
Yunanistan	İngiltere	Lübnan	Türkiye	Endonezya	Yemen	Senegal
Macaristan	ABD	Makedonya		Kenya		Uganda
İrlanda						

2.2.Ekonometrik Yöntem

Panel veri analizinde yatay kesit bağımlılığı olan serilerde yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan nedensellik analizleri kullanımı hatalı ve sapmalı sonuçlara neden olabilmektedir. Bu nedenle çalışmada nedensellik analizlerinden önce değişkenlerde yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı araştırılmıştır. Daha sonra ise savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasında ki nedensellik ilişkilerinin tespit edilmesi amacıyla Konya (2006) tarafından geliştirmiş olan bootstrap panel nedensellik testi kullanılmıştır. Bu analiz nedensellik anlamında Granger nedenselliğe dayalıdır ve ülkeler arasında eşanlı olarak ortaya çıkabilecek ilişkileri yani yatay kesit bağımlılığını dikkate almaktadır. Konya (2006) panel neden-

sellik analizinde denklemlerin tahmini aşamasında EKK (OLS) tahmin-cileri etkin olmayacağından Zellner (1962)'in de önerdiği gibi görünürde ilişkisiz regresyon (SUR, Seemingly Unrelated Regressions-SUR) yöntemi kullanılmaktadır.

Konya (2006)'nın geliştirmiş olduğu bootstrap panel nedensellik testi SUR temelinde homojen panel veri varsayımlarına dayanmamakta, heterojenliği ve yatay kesit bağımlılığını dikkate almasının yanı sıra her bir birim için bootstrap kritik değerler kullanılarak hesaplandığı için analize dahil edilen değişkenlerin durağan olması gerekmemektedir. Böylece gözlem ve bilgi kaybı da ortaya çıkmamaktadır.

Yüksek gelirli ülkeler için yatay kesit bağımlılığı test sonuçları aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 5: Yüksek Gelirli Ülkeler için Yatay Kesit Bağımlılığı Testleri

Test	GDP	GDPPC	MEGDP
Breusch-Pagan LM	2094.203***	1848.673***	998.6409***
Pesaran Scaled LM	117.7027***	102.8153***	51.27451***
Bias-Corrected Scaled LM	117.2554***	102.3679***	50.82714***
Pesaran CD	44.65898***	40.92379***	20.52417***

*** %1 anlamlılık düzeyinde H_0 red.

Tablo 5'ten de görüldüğü gibi yüksek gelirli ülkeler için yapılan yatay kesit bağımlılığı testleri sonucunda tüm serilerde yatay kesit bağımlılığı olmadığını varsayan H_0 hipotezi reddedilmiş ve serilerin hepsinde %1 anlamlılık düzeyinde yatay kesit bağımlılığı olduğu sonucuna varılmıştır. Bu nedenle değişkenler arasındaki nedensellik ilişkiler yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Konya (2006) yöntemiyle araştırılmıştır.

Tablo 6: Yüksek Gelirli Ülkelerde Savunma Harcaması ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi (GDPPC-MEGDP)

H_0 : Savunma Harcaması Ekonomik Büyümenin Nedeni Değildir			Bootstrap Kritik Değerler		
Ülkeler	Katsayı	Wald (1). İst.	%10	%5	%1
İTALYA	3004.74	254.52*	229.51	317.93	592.79

* %10 anlamlılık düzeyinde H_0 red. Optimal gecikme uzunlukları Akaike ve FPE (Final Predict Error) bilgi kriterine göre belirlenmiştir.

Yüksek gelirli ülkeler için yapılan nedensellik analizi sonucunda sadece İtalya için MEGDP'den GDPPC'ye doğru %10 anlamlılık düzeyinde bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Katsayının pozitif olması gayrisafî yurtiçi hasıla içinde savunma harcamalarının payının artmasının ülke kişi başına yurtiçi hasılasına pozitif katkı sağladığı şeklinde yorumlanabilir. MEGDP'den GDP'ye doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Bununla birlikte %5 anlamlılık düzeyi baz alırsak yüksek gelirli ülkeler için bir nedensellik ilişkisi olmadığı söylenebilir. Bu nedenle yüksek ge-

lirli ülkeler için savunma harcamalarının milli gelir içindeki payının artmasının önemli bir katkı sağladığı söylenemez.

Orta yüksek gelirli ülkeler için kullanılan verilerin yatay kesit bağımlılığı testi sonuçları aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 7: Orta Yüksek Gelirli Ülkeler için Yatay Kesit Bağımlılığı Testleri

Test	GDP	GDPPC	MEGDP
Breusch-Pagan LM	1930.859***	1684.645***	449.0894***
Pesaran Scaled LM	124.9612***	107.9708***	22.70933***
Bias-Corrected Scaled LM	124.5664***	107.5760***	22.31459***
Pesaran CD	43.92379***	40.67283***	8.996967***

*** %1 anlamlılık düzeyinde H_0 red.

Orta yüksek gelirli ülkelerin değişkenleri için yapılan yatay kesit bağımlılığı testi sonuçları tüm değişkenlerde yatay kesit bağımlılığı olduğunu göstermektedir.

Tablo 8: Savunma Harcaması ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi (GDPPC-MEGDP)

H_0 : Savunma Harcaması Ekonomik Büyümenin Nedeni Değildir			Bootstrap Kritik Değerler		
Ülkeler	Katsayı	Wald (1). İst.	%10	%5	%1
ÇİN	201.699	175.02**	46.92	121.50	291.36
KOLOMBİYA	92.2092	155.15***	49.24	72.51	124.44
İRAN	342.933	249.51***	71.26	103.93	185.37

*** ve ** sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık düzeyinde H_0 red. Optimal gecikme uzunlukları Akaike ve FPE (Final Predict Error) bilgi kriterine göre belirlenmiştir.

Orta yüksek gelirli ülkeler için nedensellik analizi sonuçlarına göre Çin için %5, Kolombiya ve İran için %1 anlamlılık düzeyinde MEGDP'den GDPPC doğru bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Yüksek gelirli ülkelerin sonuçlarına göre daha anlamlı ve daha fazla ülke için nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Tahmin edilen katsayılar yüksek gelirli ülkelerde olduğu gibi yine pozitif olarak bulunmuştur. Bu orta yüksek gelirli ülkelerde savunma harcamalarının milli gelir içindeki payının artmasının dolayısıyla ekonomide savunma harcamalarının kamu harcaması olarak ekonomideki kişi başına büyümeyi teşvik ettiği biçiminde yorumlanabilir.

Orta düşük gelirli ülkelerin verileri için yapılan yatay kesit bağımlılığı test sonuçları aşağıda ki tabloda verilmiştir.

Tablo 9: Orta Düşük Gelirli Ülkeler için Yatay Kesit Bağımlılığı Testleri

Test	GDP	GDPPC	MEGDP
Breusch-Pagan LM	1824.240***	1633.978***	446.5729 ***
Pesaran Scaled LM	117.6037***	104.4744***	22.53567***
Bias-Corrected Scaled LM	117.2090***	104.0796***	22.14093***
Pesaran CD	42.47284***	36.78849***	6.052569***

*** %1 anlamlılık düzeyinde H_0 red.

Orta düşük gelirli ülkelerin serileri için yapılan yatay kesit bağımlılığı testlerinden elde edilen sonuçlar tüm değişkenlerde yatay kesit bağımlılığı problemi olduğunu göstermektedir.

Tablo 10: Savunma Harcaması ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi (GDP-MEGDP)

H_0 : Savunma Harcaması Ekonomik Büyümenin Nedeni Değildir			Bootstrap Kritik Değerler		
Ülkeler	Katsayı	Wald (1). İst.	%10	%5	%1
GÜRCİSTAN	-0.509745E+08	211.86*	187.30	213.03	403.53
HİNDİSTAN	0.375721E+11	415.74***	251.61	328.66	413.27

*** ve * sırasıyla %1 ve %10 anlamlılık düzeyinde H_0 red. Optimal gecikme uzunlukları Akaike ve FPE (Final Predict Error bilgi kriterine göre belirlenmiştir.

Tablo 11: Savunma Harcaması ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi (GDPPC-MEGDP)

H_0 : Savunma Harcaması Ekonomik Büyümenin Nedeni Değildir			Bootstrap Kritik Değerler		
Ülkeler	Katsayı	Wald (1). İst.	%10	%5	%1
ENDONEZYA	-394.073	227.55***	37.17	74.32	184.98

*** %1 anlamlılık düzeyinde H_0 red. Optimal gecikme uzunlukları Akaike ve FPE (Final Predict Error) bilgi kriterine göre belirlenmiştir.

Orta düşük gelirli ülkeler için yapılmış olan Konya (2006) nedensellik analizi sonuçlarına göre MEGDP'den GDP'ye doğru Gürcistan için %10 anlamlılık düzeyinde negatif katsayı, Hindistan için % 1 anlamlılık düzeyinde pozitif katsayı tahmin edilmiştir. Endonezya için ise %1 anlamlılık düzeyinde negatif bir katsayı ve nedensellik ilişkisi olduğu belirlenmiştir.

Düşük gelirli ülkeler için yapılan yatay kesit bağımlılığı testi için elde edilen sonuçlar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 12: Orta Düşük Gelirli Ülkeler için Yatay Kesit Bağımlılığı Testleri

Test	GDP	GDPPC	MEGDP
Breusch-Pagan LM	537.7101***	343.8257***	70.74191 ***
Pesaran Scaled LM	67.04383***	41.13494***	4.642583***
Bias-Corrected Scaled LM	66.83330***	40.92442***	4.432056***
Pesaran CD	23.18623***	15.70757***	-0.240911

*** %1 anlamlılık düzeyinde H_0 red.

Düşük gelirli ülkeler için yapılan test sonuçları değişkenlerin tamamında yatay kesit bağımlılığı sorunu olduğunu göstermektedir.

Tablo 13: *Savunma Harcaması ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi (GDP-MEGDP)*

H_0 : Savunma Harcaması Ekonomik Büyümenin Nedeni Değildir			Bootstrap Kritik Değerler		
Ülkeler	Katsayı	Wald (1). İst.	%10	%5	%1
Burkina Faso	0.829449E+09	7.54*	6.24	15.39	34.40

* %10 anlamlılık düzeyinde H_0 red. Optimal gecikme uzunlukları Akaike ve FPE (Final Predict Error) bilgi kriterine göre belirlenmiştir

Düşük gelirli ülkeler için yapılan Konya (2006) nedensellik analizi sonuçlarına göre sadece Burkina Faso için %10 anlamlılık düzeyinde MEGDP'den GDP'ye doğru pozitif bir nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. %5 anlamlılık düzeyini baz aldığımızda düşük gelirli ülkeler için herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığını söyleyebiliriz.

SONUÇ

Bu çalışmada savunma harcamalarının gayrisafi milli hasıla içindeki payından yani milli gelir içindeki payından ekonomik büyüme doğru nedensellik ilişkilerinin olup olmadığı Konya (2006) bootstrap panel nedensellik analizi ile araştırılmıştır. Analiz sonuçlarına göre yüksek gelirli ülkeler için yapılan nedensellik analizi sonucunda sadece İtalya için MEGDP'den GDPPC'ye doğru %10 anlamlılık düzeyinde pozitif bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bununla birlikte %5 anlamlılık düzeyi baz alırsak yüksek gelirli ülkeler için bir nedensellik ilişkisi olmadığı söylenebilir. Orta yüksek gelirli ülkeler için nedensellik analizi sonuçlarına göre Çin için %5, Kolombiya ve İran için %1 anlamlılık düzeyinde MEGDP'den GDPPC doğru bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Yüksek gelirli ülkelerin sonuçlarına göre daha anlamlı ve daha fazla ülke için nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Tahmin edilen katsayılar yüksek gelirli ülkelerde olduğu gibi yine pozitif olarak bulunmuştur. Bu orta yüksek gelirli ülkelerde savunma harcamalarının milli gelir içindeki payının artmasının dolayısıyla ekonomide savunma harcamalarının kamu harcaması olarak ekonomideki kişi başına büyümeyi teşvik ettiği biçiminde yorumlanabilir.

Orta düşük gelirli ülkeler için yapılmış olan nedensellik analizi sonuçlarına göre MEGDP'den GDP'ye doğru Gürcistan için %10 anlamlılık düzeyinde negatif katsayı, Hindistan için %1 anlamlılık düzeyinde pozitif katsayı tahmin edilmiştir. Endonezya için ise %1 anlamlılık düzeyinde negatif bir katsayı ve nedensellik ilişkisi olduğu belirlenmiştir. Düşük gelirli ülkeler için yapılan Konya (2006) nedensellik analizi sonuçlarına göre sadece Burkina Faso için %10 anlamlılık düzeyinde MEGDP'den

GDP'ye doğru pozitif bir nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. %5 anlamlılık düzeyini baz aldığımızda düşük gelirli ülkeler için herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığını söyleyebiliriz.

Bu sonuçlar göre gelir seviyesinin orta seviyenin aşağısına düşmesi durumunda savunma harcamalarının ekonomideki payının artmasının ekonomiyi negatif etkilemektedir biçiminde yorumlanabilir. Klasik görüşün iddia ettiği gibi ekonomideki kaynakların daha verimli sektörlerde kullanılabilecekken daha az verimli sektörlerde kullanılmasından dolayı savunma harcamalarındaki artıştan dolayı ekonomide negatif yönlü yani milli geliri azaltıcı bir etki ortaya çıkmaktadır. Düşük gelirli ülkelerde devletin bütçesi zaten sınırlı ve küçüktür. Savunma harcamalarını kamu harcaması olarak düşündüğümüzde sınırlı bütçenin bütçe kalemleri içerisinde yatırımlar, eğitim, sağlık ve altyapı hizmeti gibi daha verimli sektörlerle harcanması yerine daha az verimli olan askeri ve savunma sektörüne harcanması sonucunda ve dışlama etkisinin de katkısıyla ekonomide verimlilik ve milli gelir düzeyinin düştüğü şeklinde yorumlanabilir.

İkinci bir tespit olarak gelir seviyesi düştükçe savunma harcamalarının doğrudan gayrisafi milli hasıla üzerindeki etkisi daha fazla ortaya çıkmaktadır. Bir diğer tespit ise yüksek ve düşük gelir seviyelerinde savunma harcamalarının milli gelir içindeki payının ekonomik büyümeye etkisinin giderek azaldığı veya önemli bir etkinin ortaya çıkmadığıdır. Yüksek gelir ve düşük gelir düzeyi için sadece bir ülke ve %10 anlamlılık düzeyinde bir ilişki bulunmuşken orta gelir düzeyinde ki ülkelerde bu ilişkinin daha fazla ve daha anlamlı olarak ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar yüksek ve orta yüksek gelirli ülke ekonomilerinin Keynesyen yaklaşımı, düşük ve orta düşük gelirli ekonomilerde ise Neo-Klasik yaklaşımı desteklemektedir.

Yüksek ve orta yüksek gelirli ülkelerde savunma harcamalarının desteklenmesini hem kamu harcamalarının arttırılmasının ekonomiyi canlandırması açısından hem de geliştirilen askeri teknolojilerin ekonomideki diğer sektörlerle pozitif dışsallık sağlaması açısından etkili ve yararlı olabilecek bir politikası önerisi olarak sunulabilir. Bununla birlikte çalışmadan çıkarılabilecek bir diğer politika önerisidir ise düşük ve orta düşük ülkeler için savunma harcamalarının mümkün olduğu kadar kısılması ve bu kısmın yatırımlar, eğitim, sağlık, altyapı hizmetleri gibi daha verimli ve ülkenin yapısal sorunlarını giderecek alanlara aktarılmasıdır.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, A., (2006), Kamu Maliyesi, Gazi Kitabevi, Genişletilmiş 11. Baskı. Ankara.
- Alkin, E., (1975) Gelir ve Büyüme Teorisi, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 210, İstanbul.
- Benoit, E. (1973). Defense and Economic Growth in Developing Countries, D.C. Heath & Company, Boston.
- Braddon, D. (1995), Regional impact of defense expenditures, *Handbook of Defense Economics I*, (Ed: Keith Hartley and Todd Sandler), Amsterdam: Elsevier Science B.V., 491-521.
- Bulutoglu, K. (2003), Kamu Ekonomisine Giriş, Demokraside Devletin Ekonomik Kuramı, Yapı Kredi Yayınları:1816, İstanbul.
- Candar, Ö., (2003), Military Expenditures and Economic Growth in Turkey, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Değer, S. And Sen, S. (1995), Military Expenditure and Developing Countries, *Handbook of Defense Economics I*, (Ed: Keith Hartley and Todd Sandler), Amsterdam: Elsevier Science B.V., 275-307.
- Doruk, M., (2008), 1980 Sonrası Türkiye’de Savunma Harcamaları ve Ekonomiye (Büyümeye) Etkisi, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Celal Bayar Üniversitesi, SBE, Manisa.
- Dunne, J.P., Smith, R.P. ve Willenbockell, D. (2005) Models of Military Expenditure and Growth: A Critical Review. *Defence and Peace Economics* 16(6), ss. 449–461.
- Dunne, P and Nikolaïdou, E. (2001), Military Spending and Economics Growth in the Economics of Europe on a Casual Analysis for Greece Spain and Portugal. <http://carecon.org.uk/DPs/0510.pdf>, (Erişim tar: 11 Ağustos 2017).
- Edizdoğan, N., (2007) Kamu Maliyesi, 9.bs., Ekin Yayınevi, Bursa.
- Ertüzün, T. (1985) Milli İktisadi Güç ile Milli Güvenlik Gücü Münasebetleri, Harp Ekonomisi, Harp Akademiler Basımevi, İstanbul.
- Eshay, E. (1983), Fiscal and Monetary Policies and Problems in Developing Countries, Cambridge University Press. Cambridge
- Frederikson, P. C. and Looney, R. E. (1983), Defence Expenditures and Economic Growth in Developing Countries, *Armed Forces and Society*, 9/4.
- Giray, F.(2003), Savunma Harcamaları Ve Ekonomik Büyüme, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1.
- Halıcıoğlu, F., (2004), Defense Spending and Economic Growth in Turkey: An Empirical Application of New Macroeconomic Theory, *Rev. Middle East Econ. Fin.*, Vol. 2, No. 3. ss.193.

- İpek, S., (2014), Kamu Maliyesi, Pozitif Matbaa, Ankara.
- Keynes J., M. (1935), İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi. Akalın, U.S. (çev.) Kalkedon Yayınları İstanbul. 2008, s.48-49.
- Konya, L. (2006). Exports and Growth: Granger Causality Analysis on OECD Countries with a Panel Data Approach. *Economic Modelling*. Vol.23, No.6, s. 978-992.
- Lim, D. (1983). Another Look at Growth and Defense in Less Developed Countries, *Economic Development and Cultural Change*, 31(2), 377-84.
- Looney, R. E. (1989), Internal and External Factors in Effecting Third World Military Expenditures, *Journal of Peace Research*, Vol. 26, No.1, s.39.
- Looney, R. E. (1994), The Economics of Third World Defense Expenditures, Jai Press, Inc. London.
- Looney, R. E. ve Frederiksen, P. C. (1986), Defense Expenditures, External Public Debt and Growth in Developing Countries, *Journal of Peace Research*, Vol.23, No.4, ss.330.
- Looney, R. E. (1997), Excessive Defence Expenditures and Economic Stabilization: The Case of Pakistan, *Journal of Policy Modeling*, 19/4, 381-406.
- Mintz A., and Stevenson R., (1995), Defense Expenditures, Economic Growth and the Peace Dividend: A Longitudinal Analysis of 103 Countries, *The Journal of Conflict Resolution*, Vol.39, No.2, ss.299-300.
- Nadaroğlu, H., (1985), Kamu Maliyesi Teorisi, Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş., İstanbul.
- Özmucur, S.,(1995) The Economics of Defense and the Peace Dividend in Turkey, Boğaziçi University Press House, İstanbul, 1995.
- Poole, E. ve Bernard, J.T. (1992). Defence Innovation Stock and Total Factor Productivity, *The Canadian Journal of Economics*, 25(2), 438-52.
- Ram, R., (1995), Defense Expenditure and Economic Growth, Elsevier Science B.V., Derl.: Keith Hartley ve Todd Sandler, “*Handbook of Defense Economics I*”, Amsterdam.
- Saunders, P. (1993), Recent Trends in the Size and Growth of Government in OECD Countries, *The Growth of the Public Sector*, (Ed: Norman Gemmell), England: Edward Elgar Publishing Limited, pp. 17-33.
- Seyitoğlu, H., (1993), Uluslararası İktisat, Güzem Yayınları, İstanbul.
- Sezgin, M. A. (2004), Türkiye’de Savunma Harcamalarının Ekonomik ve Jeopolitik Analizi, *T.C. Milli Savunma Bakanlığı Savunma Sanayi Müsteşarlığı Uzmanlık Tezi*, Ankara.
- Sezgin, Selami (2001), An Empirical Analysis of Turkey’s Defense-Growth Relationships with Multi-Equation Model, *Defence and Peace Economics*, Vol.12, ss.69-86.

- Treddenick, J. (1985), The Arms Race and Military Keynesianism, *Canadian Journal of Public Policy*, 5, 64-80.
- Tüğen K. (1988). Dünyada ve Türkiye’de Savunma Harcamalarındaki Gelişmeler ve Ekonomik Etkileri, *Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF Dergisi*, 3(2), 285-302.
- Türk H. K. (2007), Türk Savunma Sanayinin Ekonomik Etkileri ve Savunma Harcamaları-Büyüme İlişkisinin Ekonometrik Modellenmesi, Çukurova Üniversitesi, SBE, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Adana.
- Uçar, İbrahim (2003), Savunma Harcamalarının Ekonomiye Etkileri ve Savunma Harcamaları-Büyüme İlişkisinin Ekonometrik Modellenmesi, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü, Ankara
- Zellner, A. (1962). An Efficient Method of Estimating Seemingly Unrelated Regressions and Tests For Aggregation Bias. *Journal of the American Statistical Association*, 57(298), 348- 368.

“

Bölüm 10

DİJİTAL LİDERLİK

Aylin AKYOL¹

”

¹ Dr. Öğr. Üyesi/ Adıyaman Üniversitesi/ Orcid Id: 0000-0003-2700-5111

GİRİŞ

Liderlik, uzun yıllar araştırmacılar ve iş insanları tarafından oldukça ilgi gören bir konu olmuştur. Liderlik kuramsal bir yapı olarak, modernleşme, küreselleşme ve son yıllarda dijitalleşme şeklindeki dönüşümlerin sonucunda önemli değişimlere uğramaktadır. İnternet ve bulut bilişim sistemlerinin dünya çapındaki organizasyonel sistemlerde ve süreçlerde oluşturduğu farklı değişimlere yönelik liderlerin geleceğin zorluklarına hazırlıklı olabilmeleri için liderlik ve dijitalleşme ilişkisini anlamaları gerekmektedir. Liderlik sürekli gelişen bir kavram olmakta ve teknolojiadaki gelişmeler dijitalleşme sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Dijital dünyada etkili şekilde liderlik faaliyetleri için liderlerin mevcut hangi kapasitelere, yeteneklere ve yetkinliklere sahip olabildiklerini ve geliştirmeleri gereken konuları incelemek zorunlu olmaktadır (Shah & Patki, 2020, s.29).

Son yıllarda, akademik çevrede ve uygulayıcılar arasında dijital dönüşüme ilişkin artan bir ilgi olmaktadır (Vaska, Massaro, Bagarotto, & Dal Mas, 2021). Artan küreselleşme, bilgisayarlı sistemler ve sürekli teknolojik gelişmeler işletmeler arasında daha yüksek rekabete yol açmaktadır (Borah, Iqbal, & Akhtar, 2022, s.1). Kurumların dijital dönüşümü oldukça hızlı şekilde devam etmektedir. Kimi şirketler öncü konumda bulunurken, diğerleri dijitale geçişi zor bulmakta ve geride kalmaktadırlar. Dijital liderler, yıkıcı ve riskli girişimlerde organizasyona ve çalışana güven aşılayarak dijital dönüşüm başarılarında çok önemli bir rol oynamaktadırlar (Abbu, Mugge, Gudergan, Hoeborn, & Kwiatkowski, 2022, s.39). Diğer yandan, geleneksel anlayıştan dijital liderliğe doğru değişim, işyerinin zorunlu olarak dijitalleşmesinden kaynaklanmaktadır. Teknolojik gelişmeler uzaktan iş yapma fırsatı sağlamak ve bu sayede işyerinden kaynaklanan maliyetlerin düşürülmesi açısından önemli avantaj sağlamaktadır (Erhan, Uzunbacak, & Aydın, 2022, s.1524).

İşletmeler günümüzde belirsizliğin, karmaşıklığın, istikrarsızlığın ve değişkenliğin yüksek olduğu ortamlarda faaliyet göstermektedirler. Liderlik şekli de dijital ortama geçmekte ve organizasyonlarda klasikten çevikliğe doğru geçiş ilkeleri izlenmektedir. Aynı zamanda dijital işbirliği araçları da günlük iş faaliyetlerinde yer almaktadır. Bu değişimler performans göstergelerine de yansımaktadır (Busse & Weidner, 2020, s.535). Liderliğin rolü, işletmeler için güvenli bir sürdürülebilirlik elde etmeye yönelik yeni yetenekler gerektirmektedir, çünkü teknolojik gelişme işletmelere işin ve işyerinin dijitalleşmesi şeklinde pek çok değişiklik getirmektedir. Yeni dijital çağda liderlerin teknolojik gelişmeleri takip etmesi ve organizasyon yapılarındaki son değişikliklere ilişkin bilgi sahibi olması gerekmektedir. Değişimlerle, işletmelerin iş dünyasındaki dijitalleşmenin bir parçası olabilmeye yönelik kaçınılmaz gereklilikleri olmaktadır. Geleneksel tarzdan dijital liderliğe zorunlu dönüşüm, liderlik literatüründe ge-

leneksel şekilde kontrol edilen davranışlardan empatik ve problem çözme becerileri perspektiflerine teorik geçiş sağlamaktadır. Liderlik teorisinde dijital liderlik, dönüşümsel liderlik tarzı ile dijital teknolojinin kullanımının birleşimi şeklindeki liderlik tarzı olarak tanımlanmaktadır (Erhan vd., 2022, s.1525). Dönüşümcü lider ise, takipçilerinin ihtiyaçlarını, inançlarını ve değer yargılarını değiştirebilmekte, organizasyonlarda değişim ve yenilenmeyi gerçekleştirerek yüksek performansa ulaştırmakta ve vizyonu izleyicilere benimseterek bağlılık sağlamaktadır (Koçel, 2010, s.592).

İnternet günlük yaşamın her alanında yaygınlık kazanmakta ve daha modern teknolojiler (sanal gerçeklik, artırılmış gerçeklik, yapay zeka vb.) organizasyonel uygulamaları ve çalışanların alışkanlıklarını değiştirmektedir (Corbett & Spinello, 2020, s.6). Teknoloji tabanlı araçların kullanımına yönelik yüksek talep, liderler ve yöneticiler açısından sıkıntı kaynağı olabilmekte ve psikolojik sağlıklarını etkileyebilmektedir. Bu kapsamda liderler, çalışanlarını yeni teknolojileri benimsemek ve yönlendirmek adına teknolojileri öğrenmek ve teknolojilerde ustalaşmak konusunda en önemli role sahip olmaktadır. Liderler işletme içinde başarılı bir dijital dönüşüm sağlamaya yönelik en fazla zorlukla karşılaşmaktadırlar (Dewi & Sjabadhyni, 2021, s.155).

Dijital dönüşüm, organizasyonlar ve farklı alanlarda oyunun mevcut kurallarını değiştiren, tehdit eden veya tamamlayan yeni aktörler, yapılar, uygulamalar, değerler ve inançlar ortaya çıkaran çeşitli dijital yeniliklerin bütünleşik etkilerini gerektirmektedir (Hinings, Gegenhuber, & Greenwood, 2018, s.53). Bu bağlamda, dijital yenilikler bir işletmenin dijital dönüşümünün önemli bir parçası olmaktadır. Dijital yenilik, iki dijital çıktı şeklinde tanımlanabilmektedir: yenilikçi bir dijital çözüm ve yenilikçi bir dijital iş konseptidir. Dijital çözüm, bir bilgi teknolojisi çıktısından oluşan dijital inovasyonun teknik yönünü gerektirirken, yenilikçi dijital iş konsepti organizasyonel boyuta ve yeni iş gereksinimlerine hitap etmektedir. Dijital yeniliklerin başarısı, her iki yapının dengeli şekilde entegre edilmesine bağlı olmaktadır. Dijital yenilikler üç şekilde kavramsallaştırılabilmektedir: 1.Yeni dijital mamuller ve hizmetler, 2.Yeni dijital süreçler ve 3.Yeni dijital iş modelleridir (Nambisan, Lyytinen, Majchzak, & Song, 2017; Gierlich-Joas, Hess, & Neuburger, 2020, s.922).

Organizasyonlar davranışsal ve organizasyonel yönetim becerilerinin ilerisinde nitelikler taşıyan liderlere ihtiyaç duymaktadır. Hızla gelişen ve yenilikçi bir dijital ortam ve artan küreselleşme ortamında, işletme liderlerinin hem rekabet güçleri hem de yaşamlarını sürdürebilmeleri için dijital gelişmelere adapte olmaları eşit derecede önem taşımaktadır. Değişen teknolojiler paydaşlarda farklı beklentilere sebep olduğu için işletmelerin pazarda üretimlerini sürdürebilmelerine yönelik mevcut durumlarını teknolojiadaki yeni gelişmelere uyarlamaları gerekmektedir. Dijital

çağ, organizasyonların sürdürülebilirlik ve etkililik sorunlarını teknolojik gelişmelerle çözen yaklaşımı içermektedir. Küresel dünyada, yeni teknolojiyi yakından izlemenin yanı sıra liderlerin insan gücünü farklı becerilerle motive etmesi beklenmektedir. Dijital yenilikler, bir işletmenin dijital dönüşümünü yönlendirmektedir. Dijital çağda yönetim ve liderlik kavramları önemli ölçüde değişmektedir. Dijital teknolojilerin gelişmesi ile işletmeler daha büyük veriler elde etmekte, yeni teknik çözümlerle verilerin analizi ve işlenmesi kolaylaşmakta ve kurumsal şeffaflığın artışı sağlanmaktadır. Bu kapsamda geleneksel liderlik teorilerinin, dijitalleşmenin etkisini açıklamakta yetersiz olabildiği belirtilmektedir (Gierlich-Joas vd., 2020, s.921).

Dijital dönüşüm, dijital teknolojiden daha fazla insanlarla ilgili olmaktadır. Liderlik tarafından desteklenen ve kurum kültürüne yönelik radikal mücadelelerle yönlendirilen organizasyonel değişiklikler gerekmektedir. Dijital dönüşüm geçiren işletmeler, dijital olarak gelişen ve dijital olarak gelişmiş olmak üzere iki kategoriye ayrılmaktadır (Mugge, Abbu, Michaelis, Kwiatkowski, & Gudergan, 2020; Abbu vd., 2022, s.39). Dijital olarak gelişmiş işletmeler, dijital olarak gelişen işletmelerden farklı şekilde yönetilmektedir. Liderler, insan kaynaklarını ve finansal kaynakları işletme stratejisiyle uyumlu hale getirmektedir, işbirlikçi ve çevik geliştirme ortamı yaratmaktadır ve açık ve şeffaf iletişimi teşvik etmektedir (Mugge vd., 2020). Dijital dönüşüm, liderlerin güven oluşturmalarını da gerektirmektedir (Mugge, Abbu ve Gudegan, 2021; Abbu vd., 2022, s.39). Dijital olarak gelişmiş ve dijital olarak gelişmekte olan işletmeler arasındaki temel fark dijital liderlerin sergilediği özelliklerdir. Dijital liderlik; otantik liderlik, etkileşimsel liderlik ve dönüşümcü liderlik unsurlarını içerecek şekilde çok boyutlu bir yapı sergilemektedir (Prince, 2018, aktaran Abbu vd., 2022, s.39).

Mevcut iş ortamı ve faaliyetleri, günümüz dijital dönüşüm teknolojileri nedeniyle hızlı bir değişim geçirmektedir. İnternet, blockchain, büyük veri, yapay zeka ve ilgili teknolojilerin entegrasyonu, müşteri talebinin değişen dinamikleri ile iş operasyonlarındaki faaliyetler sorunlu hale gelmektedir. Endüstri 4.0 süresince, işletmelerin dijital dönüşümü takip etmelerini ve pek çok fayda sağlamaya yönelik süreçlerini yenilemelerini sağlayabilecek çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bununla birlikte, işletmelerin başarılarının sürdürülebilirliği ve yok edici küresel rekabet ortamında yaşamını devam ettirebilmelerine yönelik dijital dönüşüm, yenilik, taahhüt, yeni beceriler geliştirmesi ve hızla ortaya çıkan yeni teknolojilerin zorlukları ile mücadele etmesi gerekmektedir (Scuotto, Magni, Palladino, & Nicotra, 2022). Bütünleşik planlar ve istikrarlı dijital stratejiler oluşturmada teknolojik değişimlere başlayan işletmeler dijital dönüşüm sürecinde başarısız olabilmektedir (Bresciani, Ferraris, Romano,

& Santoro, 2021). Liderler, işletmelerin dijital teknolojilere ilişkin uyumsuzluklara yanıt vermeye yönelik gereken dijital zihniyetleri ve çevikliği geliştirmesini sağlamalıdır (Vial, 2019; AlNuaimi, Singh, Ren, Budhwar, & Vorobyev, 2022, s.636-637).

Artan dijital platformlar ve yüksek internet kullanımı organizasyonların dönüşüm yaşamasına neden olmaktadır. Organizasyonlarda dijital teknolojiler benimsenmekte ve organizasyon içinde çalışırken dijital platformlardan yararlanılmaktadır. Dijitalleşme nedeniyle, artık daha iyi işbirlikleri yapılmakta, esnek bir şekilde çalışılmakta (örneğin evden çalışma vb.) ve farklı coğrafi konumlardaki insanlarla içerik paylaşılmaktadır. Sonuç olarak organizasyon liderleri yaşanan gelişmelerden oldukça etkilenmektedir. Yaşanan dijital dönüşümler, organizasyon liderlerinin etkili uygulanabilir stratejiler geliştirmelerini ve mevcut dijital dönüşümle uyumlu kültüre sahip olmayı sağlamalarını gerektirmektedir. Teknolojideki ilerlemeler, organizasyon liderlerinin sadece organizasyonel değişimleri incelemeleri değil, aynı zamanda teknolojiden anlayan ve bağımsız organizasyonel izleyicileri de incelemeye hazır ve proaktif olmaları gerektiğini göstermektedir (Bett, Ngala, & Kiruhi, 2020, s.23).

Bir sosyal etki süreci olarak liderlik, her zaman disiplinler arası bir bakış açısı gerektiren karmaşık bir dizi olguyu içermektedir. Liderlik konusu günümüzde dijital bir çağa girmektedir. Dijital çağda, genel fenomen ve onu incelediğimiz araçlar değişmekte ve liderliğe yönelik yeni bir bakış açısı gerekmektedir. Dijital çağda liderliğin ne ölçüde farklılaştığı sorusu gündeme gelmektedir. Bu kapsamda araştırmacılar dijital liderliğe ilişkin çalışmalarını artırmaktadır (Banks, Dionne, Mast, & Hiroki, 2022, s.1).

Endüstri 4.0 veya akıllı fabrikalar temelinde, yeni bir liderlik tarzı gerekli görülmektedir. İşletmelerin değişen iç ve dış çevreleri nedeniyle geleneksel liderlik tarzları etkili olmamaktadır. İş ve yaşam dünyasının dijitalleşmesiyle tamamen farklı bir liderlik tarzı gerekmektedir. Değişen ortamlar, farklı liderlik yöntemlerine ihtiyacı ortaya çıkarmaktadır. Liderlik değişen koşullara uyum sağlamalıdır. Dijital liderlik klasik liderlik tarzları ve ilkelerinden farklılaşmalıdır (Bach & Sulikova, 2021, s. 215). Dijital liderlik yeteneği dijital dönüşümü sağlamaya yönelik temel oluşturmaktadır. Dijital liderlik yeteneği iş değeri yaratma potansiyeline rağmen, çağdaş işletmeler arasında sınırlı şekilde yer almaktadır. Dijital liderlik yeteneğinin gerçeğini incelemek işletmenin başarısına sağlayacağı katkıyı anlayabilmek için önemlidir. Dijitalleştirilmiş platformun değer yaratmadaki potansiyel rolü önemli olmakla birlikte dijitalleştirilmiş bir platformdan yarar sağlamanın pek çok zorluğu bulunmaktadır. Örneğin, iş süreçlerindeki yüksek değişkenlik, sıkı biçimde birbirine bağlı iş süreçleri, herhangi bir süreçteki küçük değişimlerin bile bütünü etkilemesi,

zaman alıcı, pahalı ve riskli olması şeklinde sıralanabilmektedir (Benitez, Arenas, Castillo, & Esteves, 2022, s.2). Dinamik iş dünyasında, işletmelerin teknoloji aracılığıyla sosyal ve dijital şekilde ilişkili olması ve tüm paydaşlara yönelik olarak dijital çağdan faydalanması gerekmektedir (Erhan vd., 2022, s.1526).

Dijital liderlik teorisi, liderlerin işletmelerinin performansını iyileştirmek için bilgi ve iletişim teknolojileri bilgilerini geliştirme, yönetme, yönlendirme ve uygulama becerilerine büyük önem vermektedir (Chin, 2010). Dijital liderlik, modern teknoloji platformlarına güvenmek de dahil olmak üzere dijital çağla istikrarlı liderlik yaklaşımlarının uygulanması ve kullanılması anlamına gelmektedir. Dijital liderlik, yüksek inovasyon standartları gerektirmektedir. Aynı zamanda iş başarılarını en üst düzeye çıkarmaya yönelik bir işletmenin bilgi teknolojisi varlıklarının stratejik kullanımını içermektedir. Nitekim dijital liderlik, ilgili kuruluşların ilgili paydaşlara gerekli hizmetleri veya ürünleri sunmaya yönelik kendi uygulama alanlarında rekabetçi kalmalarını sağlamaktadır (DeLuca, Bolden & Chan, 2017; Alajmi, 2022, s. 2). Alanyazında dijital liderliğin sorunlarını ve etkilerini farklı açılardan inceleyen çalışmalara rağmen dijital liderlik henüz yeterli seviyede araştırılmamaktadır. Bu kapsamda alanyazında boşluklar bulunmaktadır (Khaw, Teoh, Khalid, & Letchmunan, 2022, s.2). Bu kapsamda çalışmanın amacı, dijital liderlik konusunu teorik çerçevede incelemektir. Çalışmanın konuya ilişkin alanyazını zenginleştirerek katkı sağlayacağı ve ileriiki araştırmalara teorik düzeyde kapsam oluşturacağı düşünülmektedir.

DİJİTAL DÖNÜŞÜM

Dijital teknolojiler; hizmetlerin sunulma, işlerin yürütülme, insanların iletişim kurma ve ilişkilerin sürdürülme şeklini değiştirmektedir. İşletmeler, üretim, organizasyonel yapılar ve iş yönetimi şeklindeki temel ticari faaliyetleri dönüştürmeye yönelik dijital teknolojilerin faydalarından yararlanabilmek için girişimlerde bulunmaktadır. Bu dinamikler dijital dönüşüm kavramına yol açmaktadır. Dijital dönüşüm sayesinde işletmelerin üretkenliği artmakta, işletmeler değer yaratmakta ve sosyal refah iyileşmektedir. Bu faydaları nedeniyle işletmeler dijitalleşmeye yönelik bir baskı hissetmektedir. Dijital dünyaya geçiş, işletmelerin yaşamlarını sürdürebilme ve rekabet avantajları elde etme ihtiyaçlarından kaynaklanmaktadır (Magesa & Jonathan, 2022, s. 777).

Yapay zeka, blockchain teknolojileri, nesnelerin interneti, 5G ve 6G ağları, sanal ve artırılmış gerçeklik, kuantum, bulut bilgi işlem teknolojileri, üç boyutlu (3D) yazıcılar, nanoteknoloji şeklindeki küresel düzeyde oluşan teknolojilerin artan kabulüne rağmen, günümüzde önemli ölçüde

geride kaldığı da belirtilmektedir (Weber-Lewerenz & Vasiliu-Feltes, 2022, s.127).

İdeal bir dijital liderlik; istihdam oluşturarak, pazarlara erişimi iyileştirerek, ürünlerin tanıtımını yaparak, ticari hale getirerek ve bilgi edinişini artırarak dijital gelişimi sağlayan yenilikleri benimsemektedir. Bilgi iletişim teknolojisinin benimsenmesi ve dijital dönüşüm; iş verimliliğini, etkililiğini ve benimsenen iş modellerinin dönüşümünü geliştirmeye yönelik çalışan iki etkinleştirme mekanizmasını temsil etmektedir. Sonuç olarak, ikili etkileşim ve esneklik geliştirilmekte ve ticari işlemler ve işletmeler müşterilerine sorunsuz şekilde bağlanmaktadır. Farklı paydaşlardan baskılar, küreselleşme ve rekabet nedeniyle işletmeler, bilgi iletişim teknolojilerini benimsemeyi ve hizmet sunumlarını, faaliyetlerini ve organizasyonel değişim yapılarını dijital şekilde dönüştürmeyi gündeme getirmektedir (Magesa & Jonathan, 2022, s. 778).

Verhoef vd. (2021, s.1) dijital dönüşümü, bir işletmenin daha fazla değer yaratmaya ve buna uygun hale getirmeye yardımcı olan yeni bir dijital iş modeli geliştirmeye yönelik dijital teknolojileri kullanması şeklinde tanımlamaktadır. Aynı zamanda dijitalleşmeyi, bilgileri dijital bilgilere dönüştürme faaliyeti olarak bilgi teknolojilerinin mevcut iş süreçlerini değiştirmeye yönelik nasıl kullanılabileceğini açıklamaktadır (Leso, Cortimiglia & Ghezzi, 2022, s. 3).

Başarılı bir dijital dönüşüm, en iyi dijital çözümlerin adım adım uygulanmasını içermektedir. Dijital dönüşüm uygulama süreci, veri, tasarım ve teknolojinin işletme genelinde dönüşümü nasıl etkileyeceğinin anlaşılmasını gerektirmektedir. Organizasyonların stratejik dönüşümü hedefleyebilmeleri için dijital dönüşümün başarı faktörlerini anlamaları gerekmektedir. Faktörler, dijital dönüşüm girişiminin başarısı, hedeflerine ulaşmaya yönelik öngörülen adımlara dayalı dijital çözüm uygulandığında ve kullanıcıların kolay şekilde ve tam olarak kullanımı durumunda elde edilebilmektedir. Başarı, dijital çözümün ve süreç değişikliklerinin kabulü mümkün olduğunda kazanılmaktadır. Dijital dönüşüm için başarı faktörleri, dijital bir kültür geliştirmeye yönelik gerekli güçlü bir dijital liderlik özellikleri sergilemek, işletme için dijital vizyon geliştirmek ve dijital dönüşüm başarısı ve büyümeyi sağlayan dijital dönüşüm stratejilerini oluşturabilmek ve bilgili ve işbirlikçi çalışanlar tarafından desteklenen bir vizyona sahip lider olmak şeklinde açıklanmaktadır (Morakanyane vd., 2020, aktaran Magesa & Jonathan, 2022, s. 778). Günümüz dijital çağında dijital dönüşüm için gerekli liderlik özellikleri arasında yenilik, dijital beceriler, güçlü ağlar, işbirliği, katılımcılık ve vizyon bulunmaktadır. Ayrıca, bir işletmeyi dijital geliştirme aracılığıyla dönüştürmek, dijital zihniyete sahip bir lider gerektirmektedir. Dijital lider tarafından yöneti-

len işletmenin stratejik dijital dönüşümü, dijital gelişimi ve genel gelişimi desteklemektedir (Magesa & Jonathan, 2022, s. 779).

Günümüzün küresel ekonomisinde, bir sektörde başarılı olmak zorunlu şekilde uluslararası iş yapma yaklaşımını gerektirmektedir. Ekonomik faaliyetleri iç pazarla sınırlamak, gelişmekte olan pazarlarda hızla büyüeyebilen çok uluslu şirketlere nazaran dezavantajlara yol açabilmektedir. Dijital dönüşüm, ulusal sınırların ötesinde faaliyet gösteren ve dünyanın her yerindeki müşterilere hizmet sunmayı mümkün kılan ve her alanda işletmenin yanıt verebilirliğini artıran şirketlere yönelik olasılıkları artırmaktadır. Aynı zamanda küresel rekabet ortamında işletmelere baskı da artmaktadır. Küresel ve imha edici rekabetin olduğu dünyada yaşamını devam edebilmeye yönelik işletmelerin fırsatları benimseyerek işlerini uluslararası hale getirmesi gerekmektedir (Rüth & Netzer, 2020, s.3). Dijitalleşme, teknolojik gelişmeler ile insani değerlerin en uygun şekilde birleşimi olmaktadır. Bir süreç olarak dijitalleşme, bilgi ve dijital teknolojilerin ileriki iş uygulamalarına etkisini anlamakta ve kolaylaştırmaktadır. Dijitalleşme, teknolojideki gelişmelerden yararlanarak müşteriye olağanüstü bir deneyim sunmanın yanı sıra işleri yapabilmenin yeni sürecidir (Shah & Patki, 2020, s.32-33).

Dijitalleşme süreci ve etkileri dijital dönüşüm olarak isimlendirilmektedir. Sahyaja ve Rao (2018), dijital çağın altı özelliğini vurgulamaktadır:

- 1.Karşılıklı bağlılık,
- 2.Zamansal gecikmelerin azalması ve veri bolluğu,
- 3.Şeffaflık ve karmaşıklığın artması,
- 4.Daha düz bir hiyerarşi ve daha az kişisel sınır,
- 5.Karar kolaylaştırıcılık ve bütünlüğü geliştirme,
- 6.İnsanlaştırıcı etki şeklindedir (Shah & Patki, 2020, s.33).

Ziadlou (2021, s.375) sürdürülebilir kalkınmanın başarısı ve ilerleme sağlanmasına yönelik dijital dönüşüm sürecindeki stratejileri incelediği nitel araştırmasında, bilgi gelişimi, yenilik gelişimi, motivasyon, küresel strateji oluşturma, liderlik, işbirliği geliştirme şeklinde altı üst tema ve zihniyet değişikliği ve vizyon oluşturma şeklinde iki alt tema ortaya çıkarmıştır.

Dijital teknolojiler aynı zamanda bilgi paylaşımı, toplumsal gelişim ve eşitlik kavramlarını yaygınlaştırmaya yönelik kullanılabilmekte ve sosyal refahı sağlamaktadır. (Kamel, 2008, aktaran Magesa & Jonathan, 2022, s.780). Bilgi ve iletişim teknolojilerinin bireysel refah üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik bireylerin bilgi-iletişim teknolojileri ile bilgiye erişim ve bilgiyi kullanma becerilerini geliştirmek gerekmektedir. Bi-

reysel yaşamın ekonomik, politik, sosyal ve kültürel boyutlarında sosyal becerilerde dönüşüm sağlandığında, iyileşmeler oluşabilmektedir (Gigler, 2011, aktaran Magesa & Jonathan, 2022, s.780).

LİDERLİK

Liderlik konusunda alanyazında pek çok tanımlama yapılmaktadır. Kauffeld (2011, s.68) liderliği, bireysel olarak ve amaçlı şekilde etkilemek, motive etmek ve diğer bireyleri işletmelerde kolektif hedeflere ulaşılmasına katkıda bulunmaya olanak sağlamaya hizmet etmek şeklinde tanımlamaktadır (Bach & Sulikova, 2021, s. 215). Liderliğin, bir birey (lider) ile takipçileri arasında ortak bir hedefe yönelik bir etkileme (veya kontrol) süreci olarak tanımlanan işlemsel bir olay şeklinde açıklanabilecek bir süreç olduğu konusunda yaygın bir kabul bulunmaktadır (Northouse, 2013, aktaran Corbett & Spinello, 2020, s. 7). Liderlik, belirli şartlar altında, belirli kişisel veya grup amaçlarını gerçekleştirmeye yönelik, bir kişinin diğerlerinin faaliyetlerini etkilemesi ve yönlendirmesi sürecidir. Liderlik, liderin yaptıklarıyla ilgili bir süreçtir. Lider ise, diğer bireyleri belirli bir amaç doğrultusunda davranmaya sevk eden, etkileyendir (Koçel, 2010:, s.569). Liderlik kavramı uzun bir geçmişe sahiptir ve yönetim alanında derin kökleri bulunmaktadır (Gierlich-Joas vd., 2020, s.925). Değişimi ve şeffaflığı benimseyebilmek etkili liderliğin anahtarı olmaktadır. Günümüz liderlerinin mevcut dijital ihtiyaçları anlamaları, bireysel ve organizasyonel süreçlerin gelişimine yönelik ihtiyaçları karşılayabilmeleri, gelecekteki talepleri tahmin edebilmeleri, izleyicilerini değişime yönelik performans hedefine ulaştıracak şekilde eğitebilmelerine yönelik sürekli bir eğilim bulunmaktadır. Dijital dünyada takipçilerin ihtiyaçlarına dikkat eden liderlik şekli ve işletmeyi hedeflerine ulaştırabilmeye yönelik liderlik yetkinlikleri önem taşımaktadır (Shah & Patki, 2020, s.29-30).

Liderlik özellikleri, liderliğin değişim zamanlarında özel bir öneme sahip olmaktadır. Dijital dönüşüm süresince bir işletmenin iş modeli rakipler ve müşterilerin tercihleri tarafından sorgulanmakta ve işletmenin yaşamını devam ettirebilmesinde iyi bir lidere sahip olmak oldukça önemli hale gelmektedir. İş süreçlerinin dijitalleştirilmesi, neredeyse her açıdan eşsiz şekilde izlenme ve kontrol edilmeye imkan sağlamaktadır. Liderin en önemli görevlerinden biri iş modeli geliştirmektir. Dijital dönüşümün yönlendirdiği teknolojik gelişmeler, sayısız yeni iş olanakları oluşturmaktadır. Çoğu mevcut işletmeler ve iş modellerinde dijital teknolojiler yıkıcı etkiye sahip olmaktadır. Değişim süreçlerinde sonuçların sorumluluğunu alacak olanlar liderlerdir. Dijital değişimlerin sosyal boyutunda yeni medya ve iletişim araçlarının etkilerinin eşit şekilde anlaşılması gerekmektedir. Bu durum müşteri ihtiyaçlarını da etkilemektedir. İyi liderlik bilgi toplayarak değişim sürecinde süreci iyi anlayan insanlara aktarmaktadır.

İşletmenin geleceğini resmetmeye yönelik bütünleştirme yapmak gerekmektedir. Bu sayede işletmenin küresel pazardaki Pazar konumunu güvenceye alabilmek için ne yapması gerektiğini çerçevelemeye yardımcı olmaktadır. İşletme liderleri ve çalışanları arasındaki geleneksel ilişkilerde de değişim oluşmaktadır. Çalışanların katılımı artmakta ve karar alma süreci demokratikleşmektedir. Yetkinlikler ve çevikliğe ilişkin taleplerin artması da önemli olmaktadır. Dijitalleşme ve küreselleşme, tüm liderlik ve yönetim bağlamını değiştirmektedir. Liderler ve yöneticiler zorluklara ilişkin farklı bir çözüme ihtiyaç duymaktadır (Rüth & Netzer, 2020, s.4-5).

Liderlik düşüncesi, özellik teorilerinden davranışsal yaklaşım yoluyla, etkili liderliğin belirli bir liderlik özelliğini/davranışını inceleyerek öğrenilmediğini kabul eden durumsallık yaklaşımına geçmektedir (Ruel, Rowlands & Njoku, 2021, s.151). Liderliğe ilişkin, bir yöneticinin bilinçli şekilde diğer insanları etkileme süreci olduğuna odaklanan tanımlar bulunmaktadır. Diğer tanımlarda liderlik, kişiler arası bilgi işleme ve karar verme rolü gibi belirli liderlik işlevlerini tanımlamaktadır. Çoklu tanımlara dayalı olarak liderlik, çalışan ilişkilerinin yönetimi ve operasyonel ve stratejik hedeflere ulaşmaya yönelik bir işletme içindeki görevlerin koordinasyonu yetkisinin kullanılması olarak tanımlanabilmektedir. Liderliğin boyutları ve tanımlarına ilişkin yapılan araştırmalara ilave olarak, liderlik teorileri ve liderlik kavramlarına yönelik literatür oldukça gelişmiştir. Liderlik teorileri, liderlik kararlarına ilişkin açıklamalar sunmakta veya gelecekteki gelişmeleri tahmin etmektedir. Aynı zamanda liderlik kavramları, uygulamada somut yönergelerin uygulanmasına yönelik soyut teorilerden de yararlanmaktadır (Gierlich-Joas vd., 2020, s.925). Liderlik teorileri ve kavramları yıllar itibarıyla önemli değişiklikler geçirmiştir. 1920'li yıllarda teoriler liderlerin rolüne ve kişiliklerine vurgu yaparken, sonraki yıllarda teoriler bağlamsal faktörlere ve izleyicilerin kişiliğine odaklanmıştır. Günümüzde ise, liderlik kavramları teknolojinin varlığı şeklindeki dış faktörleri dikkate almaktadır (Dinh vd., 2014, aktaran Gierlich-Joas vd., 2020, s.925). Liderler fikirler ileri sürmekte, insanları belirsizlik ve güvensizlikle başa çıkabilmelerine yönelik motive etmektedir. Liderler işletmelerin hedeflerini şekillendirmektedir (Rüth & Netzer, 2020, s.4).

DİJİTAL LİDERLİK

Günümüzün sürekli değişim gösteren çalışma ortamında liderler, dijitalleşmedeki artış sonucunda yeni zorluklarla karşılaşmaktadır. Sorunlarla etkili şekilde mücadele edebilmek için dijital çağda yöneticilerin geliştirmesi gereken yeteneklere ilişkin dijital liderlik gerekliliği ortaya çıkmaktadır (Khaw vd., 2022, s.1). Dijital liderlik, pek çok işletmede dijitalleş-

menin büyük ölçüde ivme kazanmasıyla son zamanlarda ortaya çıkan bir olgu olmaktadır. Dijital liderlik, liderin dijitalleşme sürecinde geleceği net şekilde tanımlama ve işletmenin dijital stratejilerini yönlendirme becerilerini göstermektedir. Dijital liderlik yeni bir liderlik şekli olarak, dijital dönüşümlerle ilgilenen işletmelerde bir gereklilik olarak kabul edilmektedir (Dewi & Sjabadhyni, 2021, s.156-157). Dijitalleşme süreci ve dijital çağın özellikleri ve sürekli değişen dijital ihtiyaçlar dikkate alındığında, sürecin işletmelerin işleyişine etkilerinin dikkate alınması oldukça önemli olmaktadır. Liderlik ise, herhangi bir işletmenin dijital dönüşümlere uyum sağlaması, süreçleri ve üretkenliği iyileştirmede en üst kademedeki bulunmaktadır. Dijital liderlik, organizasyonun amaç ve hedeflerine ulaşmaya yönelik organizasyonun dijital kaynaklarının kullanılması ile karakterize edilmektedir (Shah & Patki, 2020, s.33).

Dijital liderler, yeteneklerini dijital teknolojilerle birleştirerek işletmelere değer katan bireyler olarak tanımlanmaktadır. Dijital liderler, dijital dönüşüm süreçlerini dengeli şekilde yöneten, stratejik bakış açısıyla rekabet avantajı sağlayarak çoklu liderlik yaklaşımlarını (dönüşümsel, etkileşimsel) benimseyen liderlerdir. Dijital liderlik, işletme ve ekosistemi için dijitalleşmenin stratejik başarısını sağlayan yaklaşım olarak belirtilmektedir. İşletmeler için çevresel bağlam, hızlı tepkiler (aksiyonlar) oluşturmaya yönelik oldukça değişken, belirsiz ve karmaşıktır. Bu çerçevede dijital liderin belirli özelliklere sahip olması önem taşımaktadır. Dijital liderin özellikleri, çeviklik, katılımcılık, ağ oluşturma ve açık liderliğin birleşiminden oluşmaktadır. Dijital liderliğin sahip olması gereken bütün özellikleri ve tanımları doğrultusunda, işletmelerin her tarzda yönetim ve faaliyet süreçlerinde güvene dayalı bir yaklaşıma sahip olduğu ortaya çıkmaktadır (Erhan vd., 2022, s.1527).

Bilgi ve iletişim teknolojisi çağında liderlik, dijital yeniliği güçlendirmeye yönelik bir yaklaşım şeklinde de tanımlanabilmektedir. Dijital yenilik, dijital ve ticari dönüşümün temel itici gücü konumundadır. Süreçte, uzun vadeli sürdürülebilirlik sağlamaya yönelik iş dönüşümlerini tamamlamak için insan kaynağının dönüşümü de gerekmektedir. Kültürel değişim, kapsayıcı bir zihniyeti teşvik etmek, farklılıkların etkili yönetimi zorlu temel unsurları oluşturmaktadır. Aynı zamanda kapsayıcı bir dijital etik liderlik de gerekli olmaktadır (Weber-Lewerenz & Vasiliu-Feltes, 2022, s.117).

Zeike, Bradbury, Lindert, ve Pfaff'a göre (2019), dijital liderlik iki boyuttan oluşmaktadır: 1. Teknolojiyi kullanma konusundaki tutum ve yeterlilik, 2. İşletmede dijital stratejileri uygulamaya yönelik gereken dijital dönüşüm süreçlerine ve yeteneklere ilişkin farkındalıktır (Dewi & Sjabadhyni, 2021, s.156). Dijital liderlik, liderlerin dijitalleşme sürecine yönelik net ve anlamlı bir vizyon yaratma ve bu vizyonu gerçekleştirmeye

yönelik stratejiler oluşturma yeteneği şeklinde tanımlanmaktadır. Dijital liderler, işletmedeki tüm çalışanları dijitalleşmeye dayalı organizasyonel değişimde yer almalarını sağlayabilme ve hem kendileri hem de diğerlerinin değişimi gerçekleştirmeye yönelik gereken beceri ve yeteneklerini belirleyebilme ve geliştirebilme becerileri olmaktadır (Larjovuori, Bordi, Makiniemi, & Heikkila-Tammi, 2016, aktaran Dewi & Sjabadhyni, 2021, s.157). Dijital liderler için, insan odaklılık ve teknik becerilerin birleşimi kilit bir faktör olarak kabul edilmektedir. Bu çerçevede, liderlerin pek çok kültürle etkileşim halinde kültürler arası yeterlilikler geliştirmeleri gerekmektedir (Diamante & London, 2002, aktaran Gierlich-Joas vd., 2020, s.926).

Dijital liderin çok çeşitli yetenekler göstermesi gerekmektedir. Dijital liderlik, liderlik tarzlarının (etkileşimsel, dönüşümcü-transformasyonel ve otantik-yetkilendirici) bir birleşimi şeklinde açıklanabilmektedir. Bu kapsamda dijital liderlik; dijital teknolojiler, stratejiler ve becerilerle ilişkili olmakta ve liderlik özellikleri ve davranışları açısından farklı niteliklere sahip olmaktadır (Magesa & Jonathan, 2022, s.782). Magesa ve Jonathan'a göre (2022, s. 777), iyi bir dijital liderin ekonomik büyümeyi desteklemesi, yenilikçiliği ve girişimciliği teşvik etmesi ve hizmet sunumlarını iyileştirmesi beklenmektedir. Dijital liderlik, liderin bilgi toplumuna dönüşüm sürecine katkısı ve teknolojideki uzmanlığı şeklinde de tanımlanabilmektedir. Dijital liderlerin yeni gelişmeleri takip etme ve gerçek bir merak ve bilgi açlığına sahip olma zorunluluğu bulunmaktadır (Shah & Patki, 2020, s.33).

Kollmann (2020, s.34) dijital liderliğin, dijital bir dönüşüm istemek (dijital zihniyet), dijital teknolojilerin kullanımında ustalaşmak (dijital beceriler) ve dijital dönüşüm çerçevesinde önlemler almaya yönelik oluşumları istikrarlı şekilde uygulamakla karakterize edildiğini belirtmektedir. Dijital liderlik, yeni teknolojilere odaklanmayı içermelidir. Bu kapsamda dijital liderlerin teknik gelişmeleri önceden tahmin ederek anlamlı bir vizyonla hem işletme içine hem de işletme dışına iletimleri vurgulanmalıdır. Doye (2020, s.211) ise, dijital işletmelerin geleneksel olarak yönetilmemesi gerektiğine, daha fazla işbirliği, anlayış, kapsayıcılık ve arabuluculuk, yani işbirlikçi liderlik içeren farklı bir liderlik tarzına ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir. Doye'a göre (2020, s.212), dijital liderlik için kural: "Kontrolten vazgeç ama liderliği elinde tut" şeklinde olmaktadır. (Bach & Sulikova, 2021, s.216). Dijital liderlik, çalışanlara sorumluluk vermek ve sadece özgürlüğü sürdürmek değil, gerekirse özgürlüğü oluşturmak anlamına da gelmektedir. Dijital liderler günümüzde yukarıdan aşağıya bir yapıya değil, çalışanlarına güvenmektedir. Önemli kararlar söz konusu olduğunda müdahale etmeyi istemektedirler. Bireysel ekip üyelerinin performansını şeffaflaştırmak ve daha sonuç odaklı bir

ücretlendirme politikası oluşturmakla ilgilenmektedirler. Aynı zamanda, Y kuşağı ve Z kuşağı için iş-yaşam dengesi X kuşaklarına göre tamamen farklı bir anlam taşımaktadır. Bu durum da dijital liderlik önemini artırmıştır (Doye, 2020, s.213-214; Bach & Sulikova, 2021, s.217).

Creusen, Gall, ve Hackl'a göre (2017, s.210), değişim liderden gelmektedir. Ayrıca, tüm işletmenin yanı sıra grubun başarısı da sonuçta üyelerin tutum ve değerlerine bağlı olmaktadır. Bu kapsamda, dijital liderliğin işletmede yaşanan değerler ve kültürle bağlantılı olduğu açıklanmaktadır. Güç sorunu ve liderlerin baş edebilme şekli gündeme gelmektedir. Dijital liderlik, sadece dijital altyapının genişletilmesine değil tüm işletmeye odaklanmaktadır. Küresel rekabet ortamında işletmelerin uzun vadede başarılı olabilmesi için dijital liderlik kaçınılmaz olmaktadır. (Bach & Sulikova, 2021, s.217). İşletmelerin karşılaştıkları esas sorun, yeni iş geliştirme süreçlerindeki iç potansiyelleridir. Dijital liderlik bu süreci hızlandırmaya yardımcı olabilmektedir. Liderlerin değişim yaratmaya yönelik motive olması gerekmektedir. Değer yaratmaya ilişkin yeni yapı oluşturulması gerekmektedir. İnsanları değişime teşvik etmeye yönlendirmede liderlerin rolü oldukça önemlidir. Dijital çağda ilerleyebilmeye yönelik insanları teşvik edebilmede yöntemler değiştirilmelidir. Performansı artırmaya yönelik açık, aktif ve iyi bağlantılarla kurulmuş bir kültür yaratılmalıdır. Bir dijital liderin başarısı, sadece işletme hedeflerine ulaşma becerileri ile değil, aynı zamanda gelecekteki büyümeyi ve başarıyı destekleyen bir ortamı teşvik etmesini de zorunlu kılmaktadır (Shah & Patki, 2020, s.35).

Dijital liderler, değişim odaklı ve yüksek adaptasyon ve esnekliğe sahip olmaları dolayısıyla dönüşümün gerçekleşmesinde oldukça önemli role sahiptirler. Çalkantılı ortamlarda dönüşümü gerçekleştirebilmek ve kültürel değişimi yönlendirebilmek için dijital liderler, temel dönüştürücü vizyon ve ileriye dönük bakış açısına sahip olmaktadır. Dijital liderler, işin dijital dönüşümünde başarıya ulaşmak için anahtar konumdadır. İçeride ve dışarıda vizyonu benimsetmekten, doğru ekibi seçerek devamlılığını sağlamaktan ve organizasyonel iyileştirmeler yapmaktan (örneğin yapıyı etkileyerek) sorumludurlar. Dijital teknolojiler, belirsizlikle mücadelede şeklini değiştirmektedir. Sadece yeni teknolojileri iş süreçlerine ilave etmek dönüşümü yönlendirmek için yetersiz kalmaktadır. Çünkü teknolojilerin diğer firmalar tarafından kolaylıkla kopyalanabilme tehlikesi bulunmaktadır. Dönüşümün başarısı, işletmenin süreçleri, teknolojileri, uygulamaları ve verileri entegre edebilme becerisine bağlı olmaktadır (örneğin, çok kanallı deneyim yaratmak vb.). Dijital liderler genellikle işlerini dijital bir yapı, tipik olarak bir platform aracılığıyla yürütmektedir (Weill & Ross, 2009, aktaran Benitez vd., 2022, s.2).

Dijital liderler, doğal yapıları gereği istekli ve bütünleştirici oldukları için entegrasyon çabalarına liderlik edebilmek için en uygun bireylerdir. Dijital liderler iyi iş ve dijital becerilere sahiptir. Dijital liderlik; dijital, Pazar, iş ve stratejik liderlik becerilerinin bir portföyünü içermektedir. Dijital liderlik yeteneği, firmayı dijital şekilde dönüştürmek için disiplinler arası insanları (dijital yetenekli ve yetenekli olmayan) yönlendirmek ve yönetmek için dijital, Pazar, iş ve stratejik liderlik becerilerinin bileşiminden oluşmaktadır (Husing vd., 2015, aktaran Benitez vd., 2022, s.3). Dijital liderlik, ekipler ve işletmeler ile bakış açılarında, davranışlarda ve performansta bir değişime neden olmaya yönelik modern bilgi teknolojilerinin aracılık ettiği bir sosyal etki süreci şeklinde tanımlanabilmektedir (Avolio vd., 2000, aktaran Pham & Vu, 2022, s. 6). Dijital liderlik, daha çevik ve esnek organizasyonel süreçler oluşturmak amacıyla dijital girişimleri sürekli olarak benimseyip genişleterek çalışanları verimli ve etkili şekilde teşvik eden ve etkileyen gelişmiş yönetim tarzını ifade etmektedir (Pham & Vu, 2022, s. 6).

Dijital liderlik, bir liderin; çalışanın ürün açıklamaları, müşteri sorgulamaları, pazarlama faaliyetleri, problem çözme ve karar verme ile ilgili çevrimiçi faaliyetlerini yönetme becerilerini açıklamaktadır. Dijital liderliğin sosyal medya kullanımı ve inovasyon yetenekleri ile ilişkisi kaçınılmazdır (Bennis, 2013, aktaran Borah vd., 2022, s.2). Dijital liderlik; 1. Dijital liderin rolünü, becerilerini ve stilini dönüştüren, 2. Yönetişim ve vizyonla dijital bir organizasyon gerçekleştirerek müşteri merkezli, dijital şekilde etkinleştirilen, öncü bir iş modelini hedefleyen değerler, yapı, kültür ve karar süreçleri ve 3. Bireysel düzeyde insan yönetimi, sanal takımlar, bilgi ve iletişim ve işbirliğini ayarlayan karmaşık bir yapıyı açıklamaktadır (Eberl & Drews, 2021, s.5; Jameson vd., 2022, s. 3).

Liderlik konusunu inceleyen araştırmacılar, dijital liderliğin yeni bir liderlik tarzı olduğunu ve bu tarza ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir. Girişimsel ortamın dijitalleşmeyle birlikte önemli ölçüde değiştiğini ve aynı zamanda dijitalleşmeyle uyumlu şekilde Endüstri 4.0 kavramının yaşandığını ve dünyanın belirsiz, karmaşık ve değişken olduğu açıklanmaktadır (Bach & Sulikova, 2021, s.209). Bach ve Sulikova (2021, s.210) çalışmalarında, dönüşümcü liderliğin aksine dijital liderliğin kazanılabileceği ve dijital liderliğin dönüşümcü veya etkileşimsel liderliğin karşısı şeklinde sınıflandırılmayacağı ayrı bir liderlik şekli olarak anlaşılması gerektiğini vurgulamışlardır. Son yıllarda meydana gelen hızlı teknolojik ilerlemeler ve ekonomik dünyada eşlik eden değişim, ekonomik araştırmalara damgasını vurmaktadır. Dijitalleşme derecesinin sürekli artması nedeniyle, günümüzde üretimde yeni olanaklar ortaya çıkmaktadır ve bu durum Endüstri 4.0 şeklinde araştırmalarda tartışılmaktadır. Bu yeni en-

düstri tarzının ortaya çıkışı, daha belirsiz ve değişken duruma gelen bir dünya ile ilişkilendirilmektedir.

Bett vd. (2020, s. 24) dijital liderliği sosyal etki teorisi kapsamında açıklamaktadır. Latane (1981) tarafından geliştirilen sosyal etki teorisi, bireylerin içinde bulundukları sosyal ortamlardan etkilendiklerini savunmaktadır. Spesifik anlamda teori; insanların gücünün ve sayısının bir bireyi belirli bir yönde etkilemeye katkıda bulunan önemli faktörler olduğunu belirtmektedir. Bu çerçevede Bett vd. (2020, s.24), proaktif dijital takipçiliğin organizasyonel liderliği etkileme potansiyeline sahip olduğunu ileri sürmektedir. Ahlquist'e göre (2014, s.57) dijital liderlik, çevrim içi uygulamalarda öz-farkındalık ve uyum sağlamak konusunda derinlemesine düşünmeyi, siber uygulamalarda nezaketle tartışmalarda bulunmayı ve olumlu anlamda sosyal değişime ilham vermeye hazır bir dijital vatandaş olma uygulamalarını gerektirmektedir.

Dijital liderlikle yakın ilişkili kavramlardan biri olarak e-liderlik ise; tutumlarda, duygularda, düşüncede, davranışta ve performansta bir değişiklik üretebilen gelişmiş bilgi teknolojisinin aracılık ettiği hem yakın hem de uzak bağlamlarda gömülü bir sosyal etki süreci olarak tanımlanmaktadır (Avolio, Sosik, Kahai, & Baker, 2014, aktaran Arnold & Sangra, 2018, s.22). Van Wart, Roman, Wang ve Liu'nun (2017, s.529) tanımına göre e-liderlik, hem kişisel hem de organizasyonel amaçlar için bilgi iletişim teknolojilerini etkili şekilde seçme ve kullanma yeteneği olarak tanımlanmaktadır (Arnold & Sangra, 2018, s.22). Eberl ve Drews (2021), dijital liderliğin e-liderlikten daha kapsamlı olduğunu ve lider, organizasyon ve bireyler olmak üzere üç düzeyde temel organizasyonel değişimi içerdiğini ileri sürmektedir. E-liderlik şekli, işletmelerin bütünsel büyük ölçekli sistematik dijital dönüşümünü içeren genişletilmiş dijital liderlik kavramına entegre edilmiştir. Aynı zamanda, sınırlı bir bilgi iletişim teknolojisi tabanlı değişim süreci olarak dijitalleşme kavramı, tüm işletmenin ve işlevlerinin dijital dönüşümünün parçası haline gelerek genişletilmiş bir dijitalleşme kavramına dönüşmüştür (Jameson vd., 2022, s.2).

Dijital Liderlik Roller ve Yetkinlikleri

Dijital liderin çok çeşitli yetenekler göstermesi gerekmektedir. Dijital liderlik, liderlik tarzlarının (etkileşimsel, dönüşümcü-transformasyonel ve otantik-yetkilendirici) bir birleşimi şeklinde açıklanabilmektedir. Bu kapsamda dijital liderlik; dijital teknolojiler, stratejiler ve becerilerle ilişkili olmakta ve liderlik özellikleri ve davranışları açısından farklı niteliklere sahip olmaktadır (Magesa & Jonathan, 2022, s.782).

Magesa ve Jonathan (2022, s. 782) araştırmalarında, dijital dönüşüm sürecinde dijital lideri tanımlamaya yönelik gerekli özellikleri, davranış-

ları ve becerileri açıklayan 5 dijital liderlik rolünü belirtmişlerdir. Dijital liderin rolleri: 1. İlham verici rol, 2. Vizyoner rol, 3. Belirsizliği özümseme rolü, 4. Yenilikçi rol ve 5. Uyum sağlama rolüdür. Dijital liderin rolleri aşağıdaki şekilde Tablo 1 ile açıklanmaktadır. Dijital liderin sahip olması gereken bu özellikler dijital dönüşümü kolaylaştırmaktadır.

Tablo 1. Dijital Liderin Roller

Roller, Özellikler ve Açıklamalar	
1. İlham verici rol	
İnanırdıcı	Alışılmadık şekilde diğerlerini kendi bakış açısına ikna edebilen
Etki	Organizasyonu etkileme kapasitesi, diğerlerini etkilemeye ikna etme
Hevesli	İş için olumlu duygular gösteren ve açıklayan
Güvenilir	Güveni hak eden, sözünü tutacağına inanılabilen ve itimat edilebilen
Motive edici	Diğerlerini görev bildirisinin ilerisinde çaba göstermeye ve fedakarlıklar yapmaya teşvik eden
Açıklık	Yeni veya kendisinden farklı fikir ve görüşleri dikkate almaya hevesli
2. Yenilikçi rol	
Öngörülü	Tahmin eden, olayları tahmin etmeye çalışan, gelecekte ne olacağını düşünen
Dijital anlayış	Ortaya çıkan iş zorluklarıyla mücadeleye hazır, yeni rekabet paradigmalarını öngören ve yanıt veren, karmaşıklığı yönlendiren ve karar vermede veri ve analitiği kullanan
Risk alan	Başarılı olma olasılığı yüksek olmayan çabalara büyük kaynaklar yatırmaya istekli olan
Özgüvenli	Gelecek hakkında olumlu düşünün ve kişisel ve mesleki hedeflerine ulaşmak için gerekli riskleri almaya istekli
Şeffaflık	Bireylerin söylediklerini uygulayan, net beklentiler belirleyen ve her ekip üyesi ile etkili şekilde iletişim kuran
Diplomatik	Kişiler arası ilişkilerde becerikli, zarif, karar vermeye katılımı kolaylaştıran
3. Belirsizliği özümseme rolü	
Mantıklı	İyi muhakeme ve pratik fikirlere ve anlayışa dayalı veya bu doğrultuda hareket eden
İletişimsel	Diğerleriyle sık sık iletişim kuran
Yön	Vizyon ve amaç sağlayan
Çevik	Sürekli değişen ve belirsiz ortama uyum sağlayan
İşbirlikçi	Diğerleriyle ortak çalışan (yönetici ve izleyiciler)
Lobic	Hem kaynaklar hem paydaş desteği için lobi yapmak amacıyla ağ kurma yeteneği
4. Uyum sağlama rolü	
Bilgili	Bilgili, bilginin farkında olan
Planlama	Faaliyetlere öncelik veren

Kararlı	Kesin ve hızlı karar veren
Merak	Bilme veya öğrenme arzusu, açık zihin, büyümeyi sağlayan ve yeni fikirleri teşvik eden
İlham verici	Diğerlerinin duygularına, inançlarına, değerlerine ve davranışlarına ilham veren, çok çalışmaya motive olmaları için diğerlerine ilham veren
5. Vizyoner rol	
Vizyoner	Gelecek vizyonuna ve hayal gücüne sahip
Teşvik edici	Güven vererek ve tavsiyelerde bulunarak cesaret, güven veya umut veren
Odaklanmış	Sonuçlara ulaşmaya odaklanmayı sürdüren

Ahlquist (2014, s.59) sosyal değişim modeli kapsamında dijital okuryazarlık ve vatandaşlık kavramlarını kullanarak bir dijital liderin 10 yetkinliği ile bir çerçeve önermektedir:

- 1.Gelişen teknoloji araçları ve platformları farkındalığı,
- 2.Dijital içerik analizi, sıralama doğruluğu ve yanlış olan veya yanlış yorumlanan bilgilerden gelen kalite,
- 3.Çevrimiçi kişisel farkındalık ve dijital profilin yansıması (kendilik bilinci),
- 4.Gizlilik, zaman yönetimi ve genel sağlık (uyum) dahil olmak üzere kişisel sanal sınırlar oluşturma,
- 5.Profesyonel, stratejik ve kariyer odaklı çevrimiçi marka geliştirme (bağlılık),
- 6.Kişisel öğrenme ağı oluşturma (işbirliği)
- 7.Dijital teknolojilerin liderlik varlığına entegrasyonu (ortak amaç)
- 8.Siber tartışma çözümü ve arabuluculuk (toplumla tartışma)
- 9.Pozitif, otantik ve yapıcı faaliyete (vatandaşlık) dayalı dijital karar verme stratejileri,
- 10.Sosyal medyayı toplumsal yarar için kullanmak (vatandaşlık)

AlAjmi (2022, s.2-3) ise araştırmasında, uluslararası eğitimde teknoloji topluluğu tarafından açıklanan dijital liderliğin beş özelliği şu şekilde belirtilmektedir: 1.Mesleki uygulamada mükemmellik, 2.Vizyoner liderlik, 3.Dijital çağ öğrenme kültürü, 4.Dijital vatandaşlık, 5.Sistematik iyileştirme şeklindedir.

Abbu vd. 'nin (2022, s.41) araştırma sonuçlarına göre dijital liderliğin 15 boyutu ortaya çıkmaktadır: 1.Dürüstlük, 2.Tevazu, 3.Cesaret, 4.Etik yapay zeka, 5.Büyüme zihniyeti, 6.Şeffaf gündem, 7.Verit odağı, 8.Etkileşime ilham vermek, 9.Hikaye anlatma sanatı, 10.Dijital okuryazarlık,

11.Olumlu davranış, 12.Beceri kazanımı, 13.Bilgi paylaşımı, 14.Katılımcı stil, 15.Geçmiş performans şeklindedir.

1.Dürüstlük boyutu: Doğruluk ve açık sözlülük gibi olumlu ve erdemli nitelikleri çağrıştıran liderin ahlaki karakterinin bir değerlendirmesidir. Aynı zamanda güvenilir, sadık, adil ve samimi olmayı da içermektedir. 2.Tevazu boyutu: Liderin kendi önemine, yani alçakgönüllülüğüne ilişkin mütevazı görüşünün bir değerlendirmesidir. 3.Cesaret boyutu: Liderin riske, korkuya veya zorluğa karşı risk alma, sabretme ve dayanıklılık konusundaki zihinsel veya ahlaki gücünün bir değerlendirmesidir. 4.Etik yapay zeka boyutu: Liderin, makine öğrenimi modellerini kullanan yapay zeka ve diğer teknolojilerin sonuçlarının adil ve açıklanabilir olmasını sağlamaya yönelik tüm elinden gelenleri yapma becerisinin değerlendirilmesidir. 5.Büyüme zihniyeti boyutu: Liderin yeni zorlukların üstesinden gelme ve kişisel olarak gelişme arzusunun değerlendirmesidir. 6.Şeffaf gündem boyutu: Liderin işbirliği ve toplu karar vermeye yönelik gerekli olan iş stratejisi hakkındaki bilgileri çalışanlarla açıkça paylaşma becerisinin değerlendirilmesidir. 7.Veri odağı boyutu: Liderin, kendi karar alma süreçleri dahil olmak üzere her yerde veri ve analitiğin uygulanmasını teşvik etme becerisinin değerlendirilmesidir. 8.Etkileşime ilham verme boyutu: Liderin, insanların ilgisini veya bir şeyler yapma şevkini uyandırma yeteneğinin değerlendirilmesidir. 9.Hikaye anlatımı boyutu: Liderin çalışanlara ilham vermesi ve işletme satışına katkı sağlaması için değerlendirmesidir. 10. Dijital okuryazarlık boyutu: Liderin liderlik ekibi içinde dijital yeterlilikler geliştirme becerisinin değerlendirilmesidir. 11.Olumlu tutum boyutu: Liderin kendilerini şampiyonlar gibi taşıma ve davranış ve iletişim şekillerinde bilinçli olarak pozitifliklerini gösterme becerisinin değerlendirmesidir. 12.Beceri kazanma boyutu: Liderin işletme için dijital yetenek kazanımı ve gelişimini etkileme yeteneğinin değerlendirilmesidir. 13.Bilgi paylaşımı boyutu: Liderin bilgiye erişim sağlama ve öğrenmeyi geliştirme becerisinin değerlendirilmesidir. 14. Katılımcı tarz boyutu: Liderin sorunlara ve fırsatlara yaklaşmaya yönelik işbirlikçi ve kapsayıcı bir yol geliştirme becerisinin değerlendirilmesidir. 15. Geçmiş performans boyutu: Liderin anlamlı sonuçlar üretmeye yönelik dijital girişimlerinin bir değerlendirmesidir (Abbu vd., 2022, s.41-46).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma kapsamında dijital liderlik teorik çerçevede incelenmektedir. Örgütsel ve bireysel açıdan değerlendirildiğinde günümüzde yaşanan gelişmelerle dijital çağın önemi vurgulanmaktadır. 21. Yüzyıl işletmelerinin rekabet avantajı kazanmak ve aynı zamanda sürdürülebilirliği sağlayarak en iyiler arasında yer alabilmeye ve uzun yıllar saygınlığını devam ettirebilmeye yönelik paydaşlarının ihtiyaçlarını tam olarak karşılaması

beklenmektedir. Organizasyon liderlerinin gerçek ve sanal yaşam yönetimi stratejilerini içeren farklı türde becerilere sahip olması gerekmektedir. Tüm paydaşların ihtiyaçlarını karşılamak, çalışanları motive etmek, teknolojik dünyadaki yeni değişim ve gelişmeleri takip etmek, işletmelerin çağdaş liderlerinin öncelikleri kabul edilmektedir. Liderlik tarzları arasında dijital liderlik, inovasyonun bir bileşeni olarak girişimci bir zihniyet geliştirmektedir. Bu açıdan, diğer liderlik şekillerine ilave olarak, tüm organizasyonlarda yenilikçi perspektif rekabet gücü sağlayarak, tam anlamıyla dijitalleşmiş lider olmaya yönelik yetkinlik gerekli olmaktadır. Liderlerini dijital anlamda yeterli olarak algılayan çalışanlar, dönüşümsel etkileşimin sürekliliğine sahip olmakta ve işletmelerine karşı güven duymaktadırlar. Dijital becerileri olan liderler, çalışanların yenilikçi yaklaşımlarını teşvik ederek yüksek motivasyon ve performans sağlamaktadır. Organizasyonel iş çıktılarını kolaylaştıran dijital gelişmelerin uygulanması liderler tarafından teşvik edilmelidir. Özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde dijital odaklı liderlerin küresel rekabette yaşamını sürdürebilmek için dijital gelişmeleri yakından takip ederek hızlı şekilde uygulamaları gerekmektedir. İşletmeler, 21. Yüzyılın dijital dönüşümüne dikkat etmeli ve yenilikçi yaklaşımları temel alan iş modelleri geliştirmelidir (Erhan vd., 2022, s.1536-1537). Ayrıca, günümüzde dijital liderlerin karmaşık ağ bağlantılı işletmelerle uyum sağlamaya yönelik liderlik rollerini ve işlevlerini yeniden şekillendirmeleri gerekmektedir (Magesa & Jonathan, 2022, s.791).

Son yıllarda, araştırmacılar dijital liderliği dijitalleşmeyle ilişkili yeni bir liderlik şekli olarak incelemektedir. Borah vd. (2022, s.7) tarafından yapılan araştırma sonuçlarına göre, firmaların dijital liderliğe odaklanması ile sosyal medya kullanımının sürdürülebilir KOBİ performansı üzerindeki etkisinin artırılabilirliği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, dijital liderlik inovasyon yetenekleri ile sosyal medya kullanımını olumlu yönde ilişkilendirmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde çalışan KOBİ'lerin, sosyal medya ve diğer benzer teknolojileri kullanmaları çoğunlukla hedef kitlelerin sayısını artırmak ve sürdürülebilir KOBİ performansını sağlamak açısından uygun yaklaşımlar belirlemeleri önerilmektedir. Busse ve Weidner'in (2020, s.548) nitel araştırma sonuçlarına göre, dijital ortamlarda liderlik tüm paydaş gruplarına ilişkin kazan-kazan durumu oluşturmaktadır. Liderlik, etkileme gücü aracılığıyla günlük faaliyetlerin temel bir kolaylaştırıcısı konumundadır. Düşünceli ve saygılı etki, insanların refahları, motivasyonları ve sürekli katılımlarının sağlanmasına ilişkin olumlu bir etki oluşturacak şekilde açık ve şeffaf çalışma ortamı algılamalarına yönelik rehberlik sağlamak anlamındadır.

Magesa ve Jonathan (2022, s.790-792) liderliğin, değişim ve yenilik getirmesi açısından işletmelerde önemli bir nitelik olduğunu belirtmişler-

dir. Dijital teknolojiler bağlamında, dijital liderlik rollerini belirleme ve kavramsallaştırma konusunda farklılıklar bulunmaktadır. Yaptıkları araştırma sonuçlarında, dijital dönüşüm stratejileri planlama, dijital dönüşümü uygulama ve dijital liderliğin dönüşüme öncülük etmesinin önemi ifade edilmektedir. Ayrıca çalışmada, dijital liderin dijital dönüşüme liderlik etmek, ilham vermek ve çalışanların dijital değişimlere uyum sağlayarak benimsemesine yardımcı olmaya yönelik dijital zihniyet ve dijital beceriler geliştirmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda, ülkelerin gelişmişlik seviyesini artırabilmek için dijital liderlerin ekonomik refahı sağlamaya yönelik dijital altyapılar kurması gerekmektedir. Hizmetlerin dijital dönüşümü ise verimliliği ve zaman yönetimini sağlayabilmektedir. İşletmelerin dijital liderlerin özelliklerini, davranışlarını ve rollerini değerlendirmeye yönelik ölçütler geliştirmesi de önem taşımaktadır. Bununla birlikte, çalışmada dijital liderliğin transformasyonel (dönüşümcü) liderlik tarzına daha uyum sağlayabilir olduğu ortaya çıkmaktadır. Dijital dönüşüm ekip çalışması gerektirdiği için dönüşümcü liderlik kolaylık sağlayabilmektedir.

Bach ve Sulikova (2021, s.224) araştırmalarında dijital liderliğin misyona dayalı liderlikle aynı anlam taşıdığını ifade etmektedir. Bu çerçevede bilim insanları, değişen, belirsiz, çalkantılı dünyada veya Endüstri 4.0 bağlamında yeni bir liderlik tarzına ihtiyaç duyulduğunu belirtirken, gerekli yeni liderlik tarzının yeni olmadığı gerçeğini dikkate almamaktadırlar. Çünkü yeni liderlik tarzı görev tipi taktiklerle benzerlik göstermektedir. Vurgulanması gereken tek yeni yön, dijitalleşmenin ilerlemesidir. Dijital liderliğin misyonla liderlik etmek açısından incelenmesi Drucker tarafından 1954 yılında geliştirilen ‘amaçlara göre yönetim’ ile benzerliklere sahip olmaktadır. Erhan vd. (2022, s.1524) ise araştırmalarında, çalışanların dijital liderlik algılarının çalışanların yenilikçi iş davranışlarının tüm boyutlarında olumlu ve anlamlı etkiye sahip olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadırlar. Araştırma sonuçlarına göre, platformları dijitalleştirme yeteneği, bilgi teknolojisi entegrasyonu, iş süreci entegrasyonu, dijital liderlik yeteneği gerektirmektedir. Bu kapsamda iş liderleri, doğrudan rakiplerinden daha iyi performans gösterebilmeye ve yenilik yapmaya yönelik platform dijitalleştirebilmek için dijital liderlik yeteneği geliştirmek durumundadırlar. Karma yöntem kullanılarak yapılan araştırmada dijital liderliğin, firmanın platformunu dijitalleştirerek inovasyon performansını geliştirdiği sonucu açıklanmıştır (Benitez vd., 2022, s. 13).

Bartsch, Weber, Büttgen ve Huber, (2021, s.71) pandemi döneminde hizmet sektörüne ilişkin kriz kaynaklı dijital dönüşümde liderliğin önemi konusunda yaptıkları çalışma sonucunda hizmet çalışanlarının iş performansını sanal ortamda sürdürmenin görev ve ilişki odaklı liderlik davranışı gerektirdiği bulgulanmıştır. Bu çerçevede hizmet işletmelerinde

çalışanlara çoğunlukla sanal ortamlarda kriz zamanlarında etkili şekilde nasıl liderlik edilmesi gerektiğine ilişkin rehberlik sağlanmaktadır. Araştırma sonuçlarına göre, ilişki odaklı bir liderlik tarzı hem duygusal hem de davranışsal süreç değişkenlerini olumlu yönde etkilemektedir. İlişki odaklı liderlik davranışı ile liderlik davranışını etkinleştirmeye odaklanılmakta; görev odaklı liderlik davranışı ile liderlik davranışını yönetmeye odaklanılmaktadır. Kriz zamanlarında uygun liderlik ilişki odaklı ve görev odaklı liderlik arasında denge kurmayı gerektirmektedir. Her iki lider davranışı da çalışan performansını olumlu şekilde etkilemektedir. Kane, Palmer, Nguyen-Phillips, Kiron ve Buckley (2017), dijital olgunluğa ulaşmış hizmet işletmeleri dijital çalışma süreçleri oluşturmakta, işyeri inovasyonunu uygulamakta ve dijital zihniyete sahip kurumsal kültürler geliştirmektedir (Bartsch vd., 2021, s.80-81).

Dewi ve Sjabadhyni (2021, s. 154) Covid-19 döneminde Endonezya'daki yöneticilerle yaptıkları nicel araştırmada dijital liderliğin yöneticilerin psikolojik iyi oluşlarını anlamlı ve pozitif şekilde etkilediğini ortaya çıkarmışlardır. Dewi ve Sjabadhyni (2021, s.162-163), dijital liderlik ile psikolojik iyi oluş hali arasındaki ilişkiyi İş Talepleri-Kaynaklar modeli çerçevesinde açıklamaktadır. Model kapsamında dijital liderliğin işin dijitalleşmesiyle yansıtılan iş talepleriyle mücadelede bir kaynak olarak hizmet edebileceği ve bunun da psikolojik refahı etkilediği belirtilmektedir. Dijital liderliğin yüksek beceri boyutuna sahip yöneticiler dijital okuryazarlık düzeylerine bakılmaksızın, birimlerinde dijital dönüşümü sağladıklarında örgütsel gündemi başarma konusunda yeterli hissetmekte ve iyimserlik ve mutluluk hisleri psikolojik iyi oluşlarını yükseltmektedir. İşletmeler, yöneticilerin dijital dönüşümü yönlendirme becerilerini geliştirmeye yönelik adımlar atmayı güçlü şekilde dikkate almalıdır. Bu durum, işletmede dijital stratejileri uygulamaya yönelik dijital dönüşüm süreçleri ve yeteneklerine ilişkin belirgin farkındalığa sahip olmayı içermektedir. Dijital dönüşüme yönelik net ve kapsamlı stratejiyle birlikte işletmedeki iş veya organizasyonel bakış açılarının sağlanması, yöneticilerin dijital dönüşümde daha etkili rol almasına yardımcı olabilmekte ve işletmelerde dijital dönüşüm sürecini başarıya ulaşımda destekleyebilmektedir.

Rüth ve Netzer (2020, s.3) yaptıkları çalışmada kültürel zekanın dijital dünyada liderlik başarısı için önemli olduğunu belirtmişlerdir. Kültürel zeka kavramı, farklı kültürel geçmişlere sahip farklı bir işgücünü tek bir kurumsal çerçevede yönetmeye yönelik araçlar sağlamaktadır. Özellikle farklı kültürel geçmişleri olan üyeler ve müşteriler arasındaki sınırları aşan iletişim ve etkileşim gerçek zamanlı olduğunda, davranışı doğru anlayarak yorumlamak ve yüksek ve esnek bir kültürel farkındalıkla iletişim kurmak veya hareket etmek önemli olmaktadır. Kültürel zeka ve temel unsurları olan bilgi, motivasyon ve davranışsal kontrol liderliğin başarısını

artırmaktadır. Kültürel zeka sayesinde liderler, hatalarını değerlendirebilmekte ve kişisel eğitim sağlayarak bilinçli şekilde gelişimlerine yardımcı olmaktadır. Kültürel zeka ile liderler, küresel ve dijitalleştirilmiş ortamda, organizasyonu her seviyede geliştirmeye yönelik doğru insanları nasıl seçeceklerini bilmektedirler. Günümüzün dijital devriminde başarılı liderlik ve yönetim, işletmelerin nasıl yürütüldüğüne, iş modellerini tanımlayan hedeflere ve işletmenin sosyal ortamına ilişkin derin bilginin sonucu olmaktadır. Küresel dünyada dijital liderlik, işletmenin hayatta kalma olasılığını artırmak için işlem maliyetlerini azaltan verimli ve etkili işbirliği sağlamak için kültürel zekadan faydalanmaktadır. Dijital koşullarda, kültürel zeka; planlama, iletişim, anlayış ve kültürel sınırları aşmaya yönelik yaşamsal öneme sahiptir (Rüth & Netzer, 2020, s.7).

Bett vd.'ne göre (2020, s. 26-27) , liderlerin dijital izleyicilerin geliştiği bir organizasyon kültürü yaratması gerekmektedir. Organizasyon liderlerinin uygulanabilir dijital stratejileri olmalıdır. Bu sayede izleyiciler motive olabileceklerdir. Aynı zamanda işletmelerin liderleri, liderlik tarzlarında esnek olmalıdır. Sonuç olarak, dijital liderlik konusunda ampirik çalışmaların yapılması önerilmektedir. Abbu vd.'nin (2022, s.47) yaptıkları araştırma sonuçlarına göre dijital liderlikle ilgili nicel araştırmalara odaklanılması gerekmektedir. Çalışmada kapsayıcı şekilde liderliğin insani boyutlarının başarılı bir dijital dönüşüm için kritik öneme sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Alajmi (2022), Covid-19 salgını döneminde Kuveyt'teki devlet okullarında çalışan müdürlerin dijital liderliğin öğretmenlerin teknoloji entegrasyonu üzerindeki etkilerini ölçtüğü nicel araştırmada teknolojiye olan bağlılığın okul müdürlerini etkileyerek daha fazla dijital liderlik sağlayabileceğini belirtmektedir. Ayrıca araştırma kapsamında nitel yöntemler aracılığıyla yeni çalışmaların yapılması önerilmektedir.

Türkiye'de yapılan araştırmalardan, Topçuoğlu, Kavak ve Yenikaya (2022, s.569) kamu sektöründe yönetici olarak çalışanlarla gerçekleştirdikleri, dijital liderliğin inovatif strateji olarak teknoloji kabul modeli çerçevesinde analizi çalışması sonucunda dijital dönüşüm, dijital liderlik ve yenilik stratejisi konularında olumlu eğilimler oluştuğunu belirtmişlerdir. Öz (2020, s. 45) derleme çalışmasında, okul liderlerinin bilgi ve veri okuryazarlığı, iletişim ve işbirliği, dijital içerik oluşturma, güvenlik ve problem çözme yeterlilikleri şeklinde dijital liderlik yeterliliklerine sahip olması gerektiğini belirtmektedir. Özmen, Eriş ve Süral Özer (2020, s.57) dijital liderlik çalışmalarını nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi ile ele aldıkları araştırmada konuya ilişkin çalışmalar genellikle kavramsal nitelikte olduğunu ve yapılacak görgül çalışmaların artırılması gerektiğini belirtmişlerdir. Çelik Şahin, Avcı ve Anık (2020, s.271) dijital liderlik algısını metaforlar aracılığıyla inceledikleri çalışmada dijital

dünyada liderin düşünceleri ve becerileri ile yönlendirici olmasının ön planda olduğu ve değişime öncülük yapmasının gerekliliği vurgulanmaktadır. Ordu ve Nayır (2021, s. 68) nitel araştırmalarında dijital liderliğe ilişkin tanımları değişim, teknolojiyi kullanabilme ve yenilikçilik temaları ile açıklamışlardır.

Bu kapsamda, dijital dönüşümde liderliğin rolüne ilişkin alanyazın gelişme aşamasındadır (Porfirio, Carrilho, Felicio, & JArdim, 2021; Al-Nuaimi vd., 2022, s.643). Gelecekte, dijital dönüşüm ve liderlik konusunda vaka çalışmaları ve boylamsal çalışmaların yapılması önerilmektedir (AlNuaimi vd., 2022, s. 644; Bartsch vd., 2022, s.80-81; Erhan vd., 2022, s.1538). Arnold ve Sangra (2018, s. 25) ise alanyazındaki nitel bağlamsal verilere ve nicel analize odaklanan çalışmaların artırılmasını önermektedir. Dewi ve Sjabadhyni (2021, s.164), dijital liderlik konusunun farklı kültürlerle, farklı veri toplama yöntemleri ile çeşitlilik sağlayacak şekilde yürütülecek çalışmalarla genişletilmesini belirtmektedir. Sağlık, eğitim, turizm sektörlerinde farklı örneklerle aracılık ve düzenleyicilik ilişkilerinin incelendiği araştırmalar yapılabilir (Erhan vd., 2022, s.1538). İleriki çalışmalarda dijital liderlik yeteneklerinin araştırılması da önerilmektedir. Belirli bölge veya ülkelerde çalışmalar yürütülebilir. Liderler, dijital dönüşümü benimsemeli, ulaşabildikleri bilgilere dayalı karar verebilmeye yönelik yeni teknolojilerle ilgilenmelidir. Kurumsal ve bireysel düzeyde dijital dönüşümün liderliğe etkileri önemli ölçüde teşvik edilmelidir. Khaw vd. (2022, s.14) literatür taraması çalışmalarında dijital liderliğin sürdürülebilir performansla pozitif şekilde ilişkili olduğunu göstermişlerdir. İşletmeler, tüm paydaşları ve işletmenin kendisi için performansı mükemmele doğru yükseltirken önemli dijital yeteneklere sahip liderlere ihtiyaç duymaktadır. Dijital stratejilerin oluşturulması ve dijital bir kültürün yaratılmasına rehberlik etmek liderin rolü olmaktadır. Dijital lider, işletme içinde yönetsel gelişimi ve sürdürülebilir performansı iyileştirme potansiyeline sahip olarak organizasyonu etkilemektedir.

KAYNAKÇA

- Abbu, H., Mugge, P., Gudergan, G., Hoeborn, G., & Kwiatkowski, A. (2022). Measuring the human dimensions of digital leadership for successful digital transformation. *Research-Technology Management*, 65(3), 39-49. doi: 10.1080/08956308.2022.2048588
- Ahlquist, J. (2014). Trending now: Digital leadership education using social media and the social change model. *Journal of Leadership Studies*, 8(2), 57-60. doi: 10.1002/jls.21332
- AlAjmi, M.K. (2022). The impact of digital leadership on teachers' technology integration during the COVID-19 pandemic in Kuwait. *International Journal of Educational Research*, 112, 1-10. doi: 10.1016/j.ijer.2022.101928
- AlNuaimi, B.K., Singh, S.K., Ren, S., Budhwar, P., & Vorobyev, D. (2022). Mastering digital transformation: The nexus between leadership, agility and digital strategy. *Journal of Business Research*, 145, 636-648. doi: 10.1016/j.jbusres.2022.03.038
- Arnold, D., & Sangra, A. (2018). Dawn or dusk of the 5th age of research in educational technology? A literature review on (e-) leadership for technology-enhanced learning in higher education (2013-2017). *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 15(24), 1-29. doi: 10.1186/s41239-018-0104-3
- Avolio, B.J., Sosik, J.J., Kahai, S.S., & Baker, B. (2014). E-leadership: Re-examining transformations in leadership source and transmission. *The Leadership Quarterly*, 25(1), 105-131. doi: 10.1016/j.leaqua.2013.11.003
- Bach, C. & Sulikova, R. (2021). Leadership in the context of a new world: Digital leadership and Industry 4.0. *Managing Global Transitions*, 19(3), 209-226. doi: 10.26493/1854-6935.19.209-226
- Banks, G.C., Dionne, S.D., Mast, M.S., & Hiroki, S. (2022). Leadership in the digital era: A review of who, what, when, where and why. *The Leadership Quarterly*, 33, 1-6. doi: 10.1016/j.leaqua.2022.101634
- Bartsch, S., Weber, E., Büttgen, M., & Huber, A. (2021). Leadership matters in crisis-induced digital transformation: How to lead service employees effectively during the Covid-19 pandemic. *Journal of Service Management*, 32(1), 71-85. doi: 10.1108/JOSM-05-2020-0160
- Benitez, J., Arenas, A., Castillo, A., & Esteves, J. (2022). Impact of digital leadership capability on innovation performance: the role of platform digitization capability. *Information & Management*, 59, 1-17. doi: 10.1016/j.im.2022.103590
- Bett, H.K., Ngala, B.W., & Kiruhi, T. M. (2020). No longer at ease: How digital organizational followers in Kenya are challenging contemporary leaders-

- hip. *Leadership, Education, Personality: An Interdisciplinary Journal*, 2, 23-28. doi: 10.1365/s42681-019-00003-z
- Borah, P.S., Iqbal, S., & Akhtar, S. (2022). Linking social media usage and SME's sustainable performance: The role of digital leadership and innovation capabilities. *Technology in Society*, 68, 1-9. doi: 10.1016/j.tech-soc.2022.101900
- Bresciani, S., Ferraris, A., Romano, M., & Santoro, G. (2021). Building a digital transformation strategy. In S. Bresciani, A. Ferraris, M. Romano & G. Santoro (Eds.), *Digital transformation management for agile organizations: A compass to sail the digital world* (pp.5-27). Emerald Publishing Limited.
- Busse, R., & Weidner, G. (2020). A qualitative investigation on combined effects of distant leadership, organisational agility and digital collaboration on perceived employee engagement. *Leadership & Organization Development Journal*, 41(4), 535-550. doi: 10.1108/LODJ-05-2019-0224
- Chin, J.M. (2010). *Theory and application of educational leadership*. Wunan.
- Corbett, F., & Spinello, E. (2020). Connectivism and leadership: Harnessing a learning theory for the digital age to redefine leadership in the twenty-first century. *Heliyon*, 6, 1-9. doi: 10.1016/j.heliyon.2020.e03250
- Creusen, U., Gall, B., & Hackl, O. (2017). *Digital leadership*. Wiesbaden: Springer Fachmedien.
- Çelik Şahin, Ç., Avcı, Y.E. & Anık, S. (2020). Dijital liderlik algısının metaforlar yoluyla incelenmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(73), 271-286. doi: 10.17755/esosder.535159
- DeLuca, C., Bolden, B., & Chan, J. (2017). Systemic professional learning through collaborative inquiry: Examining teachers' perspectives. *Teaching and Teacher Education*, 67, 67-78. doi: 10.1016/j.tate.2017.05.014
- Dewi, R.K., & Sjabadhyini, B. (2021). Digital leadership as a resource to enhance managers' psychological well-being in the Covid-19 pandemic situation in Indonesia. *The South East Asian Journal of Management*, 15(2), 154-168.
- Doye, T. (2020). Digital leadership. In L. Fend & J. Hofmann (Eds.), pp.207-224. Wiesbaden: Springer.
- Eberl, J.K., & Drews, P. (2021). Digital leadership-mountain or molehill? A literature review. In: International Conference on Wirtschaftsinformatik. Springer, pp.223-237.
- Erhan, T., Uzunbacak, H.H., & Aydın, E. (2022). From conventional to digital leadership: Exploring digitalization of leadership and innovative work behavior. *Management Research Review*, 45(11), 1524-1543. doi: 10.1108/MRR-05-2021-0338
- Gierlich-Joas, M., Hess, T., & Neuburger, R. (2020). More self-organization, more control- or even both? Inverse transparency as a digital leaders-

- hip concept. *Business Research*, 13, 921-947. doi: 10.1007/s40685-020-00130-0
- Hinings, B., Gegenhuber, T., & Greenwood, R. (2018). Digital innovation and transformation: An institutional perspective. *Information and Organization*, 28, 52-61. doi: 10.1016/j.infoandorg.2018.02.004
- Jameson, J., Rummyantseva, N., Cai, M., Markowski, M., Essex, R., & McNay, I. (2022). A systematic review and framework for digital leadership research maturity in higher education. *Computers and Education Open* 3, 1-27. doi: 10.1016/j.caeo.2022.100115
- Kane, G.C., Palmer, D., Nguyen-Phillips, A., Kiron, D., & Buckley, N. (2017). *Achieving digital maturity*, MIT Sloan Management Review, (Special report on digital business).
- Kauffeld, S. (2011). *Arbeits, organisations und personalpsychologie*. Heidelberg: SpringerMedizin.
- Khaw, T.Y., Teoh, A.P., Khalid, S.N.A. & Letchmunan, S. (2022). The impact of digital leadership on sustainable performance: A systematic literature review. *Journal of Management Development*, 1-21. doi: 10.1108/JMD-03-2022-0070
- Koçel, T. (2010). *İşletme yöneticiliği*. İstanbul: Beta Basım
- Kollmann, T. (2020). *Digital leadership*. Wiesbaden: Springer Gabler.
- Latane, B. (1981). The psychology of social impact. *American Psychologist Journal*, 36(4), 343-356. doi: 10.1037/0003-066X.36.4.343
- Leso, B.H., Cortimiglia, M.N. & Ghezzi, A. (2022). The contribution of organizational culture, structure and leadership factors in the digital transformation of SMEs: A mixed-methods approach. *Cognition, Technology & Work*, 1-29. doi:10.1007/s10111-022-00714-2
- Magesa, M.M., & Jonathan, J. (2022). Conceptualizing digital leadership characteristics for successful digital transformation: The case of Tanzania. *Information Technology for Development*, 28 (4), 777-796. doi: 10.1080/02681102.2021.1991872
- Mugge, P., Abbu, H., Michaelis, T.L., Kwiatkowski, A., & Gudergan, G. (2020). Patterns of digitization: A practical guide to digital transformation. *Research-Technology Management*, 63(2), 27-35. doi: 10.1080/08956308.2020.1707003
- Nambisan, S., Lyytinen, K., Majchzak, A., & Song, M. (2017). Digital innovation management: Reinventing innovation management research in a digital world. *MIS Quarterly*, 41(1), 215-226. doi: 10.25300/MISQ/2017/41:1.03
- Ordu, A. & Nayır, F. (2021). Dijital liderlik nedir? Bir tanım önerisi. *E-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 12(3), 68-81. doi:10.19160/e-ijer.946094

- Öz, Ö. (2020). Dijital liderlik: Dijital dünyada okul lideri olmak. *Uluslararası Liderlik Çalışmaları Dergisi*, 3(1), 45-57.
- Özmen, Ö.N.T., Eriş, E.D. & Süral Özer, P. (2020). Dijital liderlik çalışmalarına bir bakış. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), 57-69.
- Pham, H.Q. & Vu, P.K. (2022). Unravelling the Potential of Digital Servitization in Sustainability-Oriented Organizational Performance-Does Digital Leadership Make It Different? *Economies*, 10, 1-20. doi: 10.3390/economies10080185
- Porfirio, J.A., Carrilho, T., Felicio, J.A., & Jardim, J. (2021). Leadership characteristics and digital transformation. *Journal of Business Research*, 124, 610-619. doi: 10.1016/j.jbusres.2020.10.058
- Ruel, H., Rowlands, H., & Njoku, E. (2021). Digital business strategizing: The role of leadership and organizational learning. *Competitiveness Review: An International Business Journal*, 31 (1), 145-161. doi: 10.1108/CR-11-2019-0109
- Rüth, R., & Netzer, T. (2020). The key elements of cultural intelligence as a driver for digital leadership success. *Leadership, Education, Personality: An Interdisciplinary Journal*, 2, 3-8. doi: 10.1365/s42681-019-00005-x
- Sahyaja, C., & Rao, K.S. (2018). New leadership in the digital era-A conceptual study on emotional dimensions in relation with intellectual dimensions. *Int J Civ Eng Technol*, 9(1), 738-747. doi: 10.1365/s42681-020-00013-2
- Scuotto, V., Magni, D., Palladino, R., & Nicotra, M. (2022). Triggering disruptive technology absorptive capacity by CIOs. Explorative research on a micro-foundation lens. *Technological Forecasting and Social Change*, 174(6). doi: 10.1016/j.techfore.2021.121234
- Shah, S.S., & Patki, S.M. (2020). Getting traditionally rooted Indian leadership to embrace digital leadership: Challenges and way forward with reference to LMX. *Leadership, Education, Personality: An Interdisciplinary Journal*, 2, 29-40. doi: 10.1365/s42681-020-00013-2
- Topçuoğlu, E., Kavak, O. & Yenikaya, M.A. (2022). İnovatif bir strateji olarak dijital liderliğin teknoloji kabul modeli ile analizi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 24(42), 569-585.
- Van Wart, M., Roman, A., Wang, X.H., & Liu, C. (2017). Integrating ICT adoption issues into (e-)leadership theory. *Telematics and Informatics*, 34(5), 527-537. doi: 10.1016/j.tele.2016.11.003
- Vaska, S., Massaro, M., Bagarotto, E.M., & Dal Mas, F. (2021). The digital transformation of business model innovation: A structured literature review. *Front Psychol*. doi: 10.3389/fpsyg.2020.539363.
- Verhoef, P.C., Broekhuizen, T.L.J., Bart, Y., Bhattacharya, A., Dong, J.Q., Fabian, N.E., & Haenlein, M. (2021). Digital transformation: A multidisciplinary

reflection and research agenda. *Journal of Business Research*, 122(4). doi: 10.1016/j.jbusres.2019.09.022

Vial, G. (2019). Understanding digital transformation: A review and a research agenda. *The Journal of Strategic Information Systems*, 28(2), 118-144. doi: 10.1016/j.jsis.2019.01.003

Weber-Lewerenz, B., & Vasiliu-Feltes, I. (2022). Empowering digital innovation by diverse leadership in ICT- A road map to a better value system in computer algorithms. *Humanistic Management Journal*, 7, 117-134. doi: 10.1007/s41463-022-00123-7

Zeike, S., Bradbury, K., Lindert, L., & Pfaff, H. (2019). Digital leadership skills and associations with psychological well-being. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(14), 1-13. doi: 10.3390/ijerph16142628

Ziadlou, D. (2021). Strategies during digital transformation to make progress in achievement of sustainable development by 2030. *Leadership in Health Services*, 34(4), 375-391. doi: 10.1108/LHS-08-2020-0056

“

Bölüm 11

**İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ BÖLÜMÜ
ÖĞRENCİLERİNİN STAJ YAPTIĞI
İŞYERLERİNDEKİ İŞ SAĞLIĞI VE
GÜVENLİĞİ UYGULAMALARINI
DEĞERLENDİRMELERİ**

Berna GÜR¹

”

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Teknik Bilimler MYO, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, ORCID: 0000-0002-0674-4612

GİRİŞ

Ülkelerin sahip olduğu en büyük sermaye nitelikli iş gücüdür. Ancak teknolojinin büyük bir hızla ilerlemesi makineleşme oranının artması, yeni üretim metotlarının ortaya çıkması, çalışanların işe yabancılaşması, işyerine duydukları aidiyet duygularının azalması gibi nedenler iş kazası ve meslek hastalıklarının yaşanmasına ve buna bağlı oluşacak maddi ve manevi kayıpların da en üst düzeyde olmasına neden olmuştur (Bıyıkçı, 2010). İş sağlığı ve güvenliği çalışma hayatının vazgeçilmezlerinden biridir. İş sağlığı ve güvenliği alanında henüz gelişmemiş olan ülkelerde ekonomik ve insani kayıp oranı oldukça fazladır. Ülkemizde de 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu'nun çıkarılmasıyla birlikte ülkemizde son yıllarda bir ilerleme kaydedilmeye çalışılmaktadır. Ancak yasaların olması, teftişlerin sıklaşması iş kazaları ve meslek hastalıklarının azaltılmasında tek başına yeterli değildir (Canbaş ve diğerleri, 2018). İş sağlığı ve güvenliği tanımı iki kavramdan oluşmaktadır. İş sağlığı; çalışma ortamındaki çalışanların ruhsal ve bedensel iyiliklerinin sağlanması ve mevcut risklere karşı kişinin korunması olarak ifade edilirken iş güvenliği ise çalışma anında kullanılan araç, gereç ve malzemelerden kaynaklanan tehlikelere karşı çalışanları korumak için alınan tedbirler olarak tanımlanır (Gökçe, 2020).

İSG uygulanmasında önemli paydaşlardan biri de iş güvenliği uzmanlarıdır. İş güvenliği uzmanlarına 155 sayılı sözleşme kapsamında İSG uygulamalarına katılma ve işverene danışmanlık yapma görevleri verilmiştir (Bıyıkçı, 2010). Yasada iş güvenliği uzmanlık belgesi olan mühendislerin, mimarların, teknik personellerin ve teknikerlerin iş güvenliği uzmanlığı yapabileceği belirtilmiştir. İş güvenliği uzmanlık belgeleri C, B ve A sınıflarından oluşmaktadır (Orhan, 2014). Sahip oldukları sınıf belgelerine göre iş güvenliği uzmanlarının uzmanlık yapacağı işyeri tehlike sınıfı farklılık göstermektedir. Çok tehlikeli iş koluna A sınıfı, tehlikeli iş koluna B sınıfı ve az tehlikeli iş koluna ise C sınıfı iş güvenliği uzmanları hizmet verebilmektedirler. C sınıfı iş güvenliği uzman adaylarının başı da meslek yüksekokulu iş sağlığı ve güvenliği programını okuyan öğrencilerdir. İş sağlığı ve güvenliği bölümünden mezun olan öğrenciler iş sağlığı ve güvenliği teknikeri unvanıyla mezun olmaktadır. İş sağlığı ve güvenliği teknikerleri Çalışma Bakanlığı tarafından onaylı eğitim kurumlarından alınan 220 saatlik eğitim ve ÖSYM tarafından düzenlenen sınavdan başarılı olduklarında iş güvenliği uzmanlık belgesi alabilmektedirler.

Eğitim; kişilerin öğrenim ve öğretim sürecinde beceri ve bilgi edinme, sezinleyebilme, akıl yürütme gibi özelliklerinin artmasını sağlayan kavram olarak tanımlanmaktadır. Bu sebeplerden dolayı eğitim kurumları kişilerin kültürel düzeyde farklılaştığı ve gelişimini sağladığı kurumlardan ilkidir. İş sağlığı ve güvenliği eğitiminin temel hedefi iş güvenlik kül-

türünün oluşturulmasıdır (Güğercin ve diğerleri,2016). Ülkemizde olmazsa olmaz eğitim kurumlarından biri de üniversiteler bünyesindeki meslek yüksekokullarıdır. Bu okullarda eğitim gören öğrenciler teorik bilgilerle kendilerini geliştirirken, staj yaparak da bu teorik bilgileri uygulamalara dönüştürebilirler. Staj uygulamalarıyla öğrenciler iş tecrübesi kazanırken çalışma ortamını da tanıma imkânı bulmaktadırlar (Tuna ve Ulutaşdemir, 2022). Staj TDK’ya göre *“Herhangi bir meslek edinecek olan kimsenin geçirdiği uygulamalı öğrenme dönemi”* olarak tanımlanırken 3308 Sayılı Mesleki Eğitim Kanunda ise *“Yükseköğretim Kurulunca, yükseköğretim kurumlarında verilmekte olan her düzeydeki alana özgü olarak belirlenen teorik ve uygulamalı dersler dışında, öğrencilerin öğretim programlarıyla kazandırılması öngörülen mesleki bilgi, beceri, tutum ve davranışlarını geliştirmeleri, sektörü tanımaları, iş hayatına uyumları, gerçek üretim ve hizmet ortamında yetişmeleri amacıyla işletmede yaptıkları mesleki çalışmayı”* ifade etmektedir (TDK, 2022; 3308 Sayılı MEK). Belirli bir meslekte edinilecek bilgi, tecrübe ve iş alışkanlıklarının kazandırılması başta olmak üzere kişinin iş hayatına uyum sağlaması ve kişiliğinin gelişmesini sağlayan eğitime mesleki eğitim denir. Mesleki eğitim, öğrencileri iş hayatına hazırlayarak çalışacakları işlerde kariyer şanslarının da artmasına neden olmaktadır (Zengin ve diğerleri, 2022).

Meslek yüksekokulu iş sağlığı ve güvenliği bölümü öğrencileri ilerleyen gün veya yıllarda her sektörde görev yapacak iş güvenliği uzmanı adaylarıdır. İş güvenliği uzmanı adaylarının staj olarak gittiği işyerlerindeki iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarını objektif bakış açısı ile değerlendirmeleri işyerlerinin iş sağlığı ve güvenliği durumunun belirlenmesi için oldukça önemlidir. Bu çalışmanın amacı da 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu’nun işyerlerindeki uygulamalarda karşılaşılan eksiklik veya iyi yönlerinin tarafsız iş güvenliği uzman adayları tarafından değerlendirilmesidir (Gür, 2021). Bu amaç doğrultusunda 7 alt hipotez oluşturulmuştur. Bunlar;

H1- İSG öğrencilerinin cinsiyetlerine bağlı olarak staj yaptıkları işyerlerindeki iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarını değerlendirmelerinde farklılık olmaktadır.

H2-İSG öğrencilerinin yaşlarına bağlı olarak staj yaptıkları işyerlerindeki iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarını değerlendirmelerinde farklılık olmaktadır.

H3- İSG öğrencilerinin staj yaptıkları kurumlara göre staj yaptıkları işyerlerindeki iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarını değerlendirmelerinde farklılık olmaktadır.

H4- İSG öğrencilerinin staj yaptıkları işyerlerinin tehlike sınıfına göre staj yaptıkları işyerlerinin iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarını değerlendirmelerinde farklılık olmaktadır.

H5- İSG öğrencilerinin iş güvenliği uzmanlığı yapma isteklerine göre staj yaptıkları işyerlerindeki iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarını değerlendirmelerinde farklılık olmaktadır.

H6- İSG öğrencilerinin staj yaptıkları sınıfa göre staj yaptıkları işyerlerindeki iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarını değerlendirmelerinde farklılık olmaktadır.

H7- İSG öğrencilerinin okudukları sınıfa göre staj yaptıkları işyerlerindeki iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarını değerlendirmelerinde farklılık olmaktadır.

YÖNTEM

Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini Hitit Üniversitesi TBMYO/ İSG programına aktif olarak devam eden 103 öğrenci oluşturmaktadır. Ankete aktif öğrencilik kaydı devam eden ve şu ana kadar stajını yapan öğrencilerin tamamı dahil edilmiş olup 55 kişi çalışmanın örneklemini olmuştur. Öğrencilerin sorulara verdikleri cevaplarda objektif oldukları kabul edilerek analizler yapılmıştır.

Veri Toplama Aracı

Çalışmada veriler anket yöntemiyle elde edilmiştir. Oluşturulan anket 2 bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde iş sağlığı ve güvenliği öğrencilerinin demografik verilerini elde etmek için 7 soru, ikinci bölümde ise staj yapılan işyerlerindeki iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarını değerlendirmek amacıyla 21 soru olmak üzere toplam 28 soruluk anket oluşturulmuştur. Anketin ikinci kısmı “5’li Likert Ölçeği” olarak hazırlanmıştır.

BULGULAR

Öğrencilerin verdiği cevaplar “IBM SPSS Statistics 25.0” programı ile analiz edilmiştir. “Cronbach Alpha (α)” değeri 0.915 bulunmuştur. Bulunan α değeri çalışmanın oldukça güvenilir olduğunu göstermektedir. Staj yapan öğrencilerin demografik özelliklerine ait veriler tablo haline getirilmiştir. Araştırmanın başında belirlenen 7 hipotezin doğruluğunu test etmek için homojenlik testi sonucu $p>,05$ çıkan varyans grupları için t testi, Anova testi; homojenlik testi sonucu $p<,05$ çıkanlarda ise Kruskal

Wallis testi kullanılmış ve sonuçlar yorumlanmıştır. $p<0.05$ anlamlılığı ifade etmektedir.

Demografik Bilgilere İlişkin Bulgular

İş sağlığı ve güvenliği alanında staj yapan öğrencilerin demografik özellikleri tablo halinde verilmiştir. Ankete katılan iş sağlığı ve güvenliği öğrencilerinin %52,7'si kadın, %47,3'ü erkektir. Stajını yapan öğrencilerin %32,7'si 18-20 yaş, %61,8'i 21-23 yaş ve %3,6'sı ise 24-26 yaş ve %1,8'i 27 ve yaş üzerindeki yaş aralıklarındadır. Öğrencilerin %14,5'i kamu, %67,3'ü OSGB, %18,2'si özel sektörde staj yapmışlardır. Öğrencilerin staj yaptıkları işyerlerinin %30,9'u az tehlikeli, %29,1'i tehlikeli ve %40,0'ı çok tehlikeli iş kolundadır. Öğrencilerin %90,9'u mezun olduktan sonra iş güvenliği uzmanlığı yapmak isterken, %9,1'i mezun olduktan sonra iş güvenliği uzmanlığı yapmak istememektedir. Öğrencilerin %65,5'i 1. sınıf, %34,5'i 2. sınıfta staj yaparken, öğrencilerin %14,5'i 1. sınıf, %41,8'i 2. sınıf ve %43,6'sı mezun durumundadır.

Tablo 1: İş Sağlığı ve Güvenliği Alanında Staj Yapan Öğrencilerin Demografik Verileri

Cinsiyet	N	%
Kadın	29	52,7
Erkek	26	47,3
Yaş	N	%
18-20	18	32,7
21-23	34	61,8
24-26	2	3,6
27 ve üstü	1	1,8
Staj yapılan kurum	N	%
Kamu	8	14,5
OSGB	37	67,3
Özel	10	18,2
Tehlike sınıfı	N	%
Az tehlikeli	17	30,9
Tehlikeli	16	29,1
Çok tehlikeli	22	40,0
İş güvenliği uzmanlığı yapma isteği	N	%
Evet	50	90,9
Hayır	5	9,1
Stajın yapıldığı sınıf	N	%
1. sınıf	36	65,5
2. sınıf	19	34,5
Sınıf	N	%
1. sınıf	8	14,5
2. sınıf	23	41,8
Mezun	24	43,6

İş sağlığı ve güvenliği öğrencilerinin cinsiyetlerine göre staj yapılan işyerlerindeki iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarını değerlendirmelerinde farklılık tespiti için t testi yapılmıştır.

Tablo 2: İş Sağlığı ve Güvenliği Alanında Staj Yapan Öğrencilerin Cinsiyete Bağlı t Testi Analizi

Cinsiyet	N	$\bar{X}$	SS	Sd	t	p
Kadın	29	4,13	,53	53	,554	,804*
Erkek	26	4,21	,51			

Analiz sonucunda $t(53) = ,554$; $p = 0,804$ elde edilmiştir. $p > 0,05$ olduğundan iş sağlığı ve güvenliği öğrencilerinin cinsiyetlerine bağlı olarak staj yaptıkları işyerlerindeki iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarını değerlendirmelerinde farklılık olmadığı tespit edilmiştir. H1 hipotezi kabul edilmemiştir.

Tablo 3: İş Sağlığı ve Güvenliği Alanında Staj Yapan Öğrencilerin Mesleği Yapma İsteklerine Bağlı t Testi Analizi

Mesleği yapma isteği	N	$\bar{X}$	SS	Sd	t	p
Evet	50	4,18	,52	53	,757	,256*
Hayır	5	4,00	,41			

İş sağlığı ve güvenliği öğrencilerinin iş güvenliği uzmanlığı yapma isteklerine göre staj yaptıkları işyerlerindeki iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarını değerlendirmelerinde farklılık tespiti için t testi yapılmıştır. Analiz sonucunda $t(53) = ,757$; $p = 0,256$ elde edilmiştir. $p > 0,05$ olduğundan iş sağlığı ve güvenliği öğrencilerinin iş güvenliği uzmanlığı yapma isteklerine bağlı olarak staj yaptıkları işyerlerindeki iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarını değerlendirmelerinde farklılığa neden olmadığı tespit edilmiştir. H5 hipotezi ret edilmiştir.

Tablo 4: İş Sağlığı ve Güvenliği Alanında Staj Yapan Öğrencilerin Staj Yaptıkları Kuruma Bağlı Anova Testi Analizi

Staj yapılan kurum	N	$\bar{X}$	Ss			
Kamu	8	4,25	,52			
OSGB	37	4,11	,53			
Özel	10	4,32	,43			
Toplam	55	4,17	,51			
Staj yapılan kurum	KT	sd	KO	F	p	
Gruplar arası	,420	2	,210	,792	,458*	
Gruplar içi	13,797	52	,265			
Toplam	14,217	54				

İş sağlığı ve güvenliği alanında staj yapan öğrencilerin staj yaptıkları kuruma bağlı olarak staj yaptıkları işyerlerindeki İSG uygulamalarını değerlendirmelerinde farklılığı tespit için Anova testi yapılmıştır. Analiz sonucu $F = (2,52) = ,792$; $p = 0,458$ elde edilmiştir. $p > 0,05$ olduğundan İSG öğrencilerinin iş güvenliği alanında staj yaptıkları kuruma bağlı olarak staj yaptıkları işyerlerindeki iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarını değerlendirmelerinde farklılık tespit edilmemiştir. H3 hipotezi kabul edilmemiştir.

Tablo 5: *İş Sağlığı ve Güvenliği Alanında Staj Yapan Öğrencilerin Staj Yaptıkları İşyerlerinin Tehlike Sınıfına Bağlı Anova Testi Analizi*

Staj yapılan işyerinin tehlike sınıfı	N	$\bar{X}$	Ss
Az tehlikeli	17	4,22	,55
Tehlikeli	16	4,01	,48
Çok tehlikeli	22	4,24	,51
Toplam	55	4,17	,51
Staj yapılan işyerinin tehlike sınıfı			<i>pFKOsdkT</i>
Gruplar arası			,380*,987,2602,520
Gruplar içi			,2635213,697
Toplam			5414,217

İş sağlığı ve güvenliği alanında staj yapan öğrencilerin staj yapılan işyerinin tehlike sınıfına bağlı olarak staj yaptıkları işyerlerindeki İSG uygulamalarını değerlendirmelerinde farklılığı belirlemek için yapılan Anova testi yapılmıştır. Analiz sonucunda $F = (2,52) = ,987$; $p = 0,380$ elde edilmiştir. $p > 0,05$ olduğundan İSG öğrencilerinin iş güvenliği alanında staj yaptıkları kuruma bağlı olarak staj yaptıkları işyerlerindeki iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarını değerlendirmelerinde farklılık olmadığı tespit edilmiştir. H4 hipotezi kabul edilmemiştir.

Tablo 6: *İş Sağlığı ve Güvenliği Alanında Staj Yapan Öğrencilerin Öğrenim Gördükleri Sınıfa Bağlı Anova Testi Analizi*

Öğrenim gördüğü sınıfı	N	$\bar{X}$	Ss
1. sınıf	8	4,43	,44
2. sınıf	23	4,19	,45
Mezun	24	4,05	,57
Toplam	55	4,17	,51
Öğrenim gördüğü sınıfı			<i>pFKOsdkT</i>
Gruplar arası			,175*1,801,4602,921
Gruplar içi			,2565213,296
Toplam			5414,217

İş sağlığı ve güvenliği alanında staj yapan öğrencilerin öğrenim gördükleri sınıfa bağlı olarak staj yaptıkları işyerlerindeki İSG uygulamalarını değerlendirmelerinde farklılık olup olmadığını belirlemek için Anova testi yapılmıştır. Analiz sonucu $F = (2,52) = 1,801$; $p = ,175$ elde edilmiştir. $p > 0,05$ olduğundan İSG öğrencilerinin öğrenim gördüğü sınıfa bağlı olarak staj yaptıkları işyerlerindeki iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarını değerlendirmelerinde farklılık olmadığı tespit edilmiştir. H7 hipotezi ret edilmiştir.

Tablo 7: *İş Sağlığı ve Güvenliği Alanında Staj Yapan Öğrencilerin Staj Yaptıkları Sınıfa Bağlı Anova Testi Analizi*

Staj yapılan sınıf	N	$\bar{X}$	SS	Sd	t	p
1. sınıf	36	4,21	,49	53	,849	,662*
2. sınıf	19	4,09	,56			

İSG öğrencilerinin staja gittikleri sınıfa göre staj yaptıkları işyerlerindeki iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarını değerlendirmelerinde farklılık tespiti için t testi yapılmıştır. Analiz sonucunda $t = (53) = ,849$; $p = 0,662$ elde edilmiştir. $p > 0,05$ olduğundan İSG öğrencilerinin staj yaptıkları sınıfa bağlı olarak staj yaptıkları işyerlerindeki iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarını değerlendirmelerinde farklılık olmadığı tespit edilmiştir. H6 hipotezi ret edilmiştir.

Tablo 8: *İş Sağlığı ve Güvenliği Alanında Staj Yapan Öğrencilerin Yaşa Bağlı Kruskal Wallis Testi Analizi*

Yaş	N	Sıra Ort.	sd	X ²	p	
Staj yapılan	18-20	18	35,06	3	6,830	,078*
işyerlerindeki İSG	21-23	34	24,32			
uygulamalarının	24-26	2	19,25			
değerlendirilmesi	27 ve üzeri	1	43,50			

İSG öğrencilerinin yaşlarına göre staj yaptıkları işyerlerindeki iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarını değerlendirmelerinde farklılık tespiti için Kruskal-Wallis analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda $X^2(3, n=55) = 6,830$ $p = ,078$ elde edilmiştir. $p > 0,05$ olduğundan H2 hipotezi ret edilmiştir. İSG öğrencilerinin yaşlarına bağlı olarak staj yaptıkları işyerlerindeki İSG uygulamalarını değerlendirmelerinde farklılığa neden olmadığı belirlenmiştir.

Tablo 9: İSG Öğrencilerinin Yaşlarına Bağlı Olarak Staj Yaptıkları İşyerlerindeki İSG Uygulamalarını Değerlendirmeye Yönelik Soruların Analizi
Tablosu

Sorular	N	Ort	Ss	Sonuç
İSG kuralları işyerinde tam olarak benimsenmişti.	55	4,31	,72	Kesinlikle evet
İş güvenliği uzmanları bu alanda yeterli bilgi donanımına sahip kişilerdi.	55	4,54	,54	Kesinlikle evet
Tespit edilen tüm tehlikeler rapor ediliyordu.	55	4,44	,69	Kesinlikle evet
Çalışanların tüm KKD'leri mevcuttu.	55	4,04	,97	Evet
Çalışanlar KKD'lerini tam ve eksiksiz kullanıyorlardı.	55	3,70	1,08	Evet
Çalışanlar mevcut tehlike ve risklerden haberdardı.	55	4,17	,77	Evet
Covid-19 için tüm İSG tedbirleri alınmıştı.	55	4,13	,85	Evet
Gerekli tüm sağlık güvenlik levhaları mevcuttu.	55	4,46	,64	Kesinlikle evet
Kullanılan alet veya makinalarda koruyucu güvenlik elemanları mevcuttu.	55	4,28	,68	Kesinlikle evet
Çalışanlar gün içerisinde hem iş güvenliği uzmanı hem de işveren veya işveren temsilcileri tarafından denetleniyorlardı.	55	4,26	,78	Kesinlikle evet
Kişi sayısına uygun iş güvenliği uzmanı bulunmaktaydı.	55	4,17	,86	Evet
Çalışanlar karşılaştıkları bir tehlikeyi çalışan temsilcilerine veya İSG profesyonellerine haber veriyorlardı.	55	4,20	,90	Kesinlikle evet
Çalışanların mesai saatlerine ve ara dinlenme molalarına uyuluyordu.	55	4,31	,77	Kesinlikle evet
İşyerinin tertip ve düzeni kişileri tehlikeye düşürmeyecek şekilde düzenlenmişti.	55	4,13	,75	Evet
Özel politika gerektiren gruplar (genç, yaşlı, engelli, vb.) için uygun şartlar ve ortamlar hazırlanmıştı.	55	4,06	,94	Evet
Acil durum planları ve ekip listesi hazırlanmış ve asılmıştı.	55	4,28	,88	Kesinlikle evet
İşe yeni başlayan kişilere İSG eğitimi mutlaka veriliyordu.	55	4,50	,64	Kesinlikle evet
İş kazasının olmaması bu işyeri için bir mucizeydi.	55	3,00	1,21	Kararsızım

Çalışanların iş sağlığı ve güvenliği bilinç düzeyleri yüksekti.	55	3,76	,91	Evet
İSG profesyonelleri ile işçiler arasındaki iletişim iyiydi.	55	4,44	,60	Kesinlikle evet
İSG profesyonelleri yeterli zaman işyerinde bulunuyorlardı.	55	4,37	,62	Kesinlikle evet

SONUÇ

İş sağlığı ve güvenliği bölümü öğrencilerinin staj için gittiği işyerlerindeki İSG uygulamalarını değerlendirmelerinin tespiti amacıyla bu çalışma yapılmıştır. Ankete katılan öğrencilerin büyük bir kısmı kadın, 21-23 yaş aralığında ve stajını OSGB de yapmışlardır. Öğrencilerin büyük bir kısmı çok tehlikeli iş kolunda ve 1.sınıfta stajını yapmıştır. Öğrencilerin çoğunluğu mezun durumunda ve bu mesleği yapma isteğine sahiptir.

İş güvenliği uzmanları sahip oldukları uzmanlık belge sınıfına göre farklı iş kollarında görev almaktadır. İş güvenliği uzman adayları da farklı tehlike sınıfında yer alan işyerlerinde uygulamalı öğrenim olan stajını gerçekleştirebilmektedir. Hizmet sektörünün hemen hemen bütün iş kollarına iş güvenliği alanında hizmet veren OSGB’lerde staj yapan ve araştırmaya katılan öğrenci sayısının fazla olması işyerlerindeki İSG uygulamalarının nasıl yürütüldüğünün belirlenmesi açısından oldukça önemlidir.

Sarıkaya ve arkadaşları (2009) tarafından yapılan çalışmada iş sağlığı ve güvenliği çalışmalarının iş verimi ve kaliteyi pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir. Altuntaş (2021) İSG’nin meslek yüksekokulu öğrencilerinin çalışacakları meslek alanlarını etkilediğini ve iş verimini de arttığı sonucuna ulaşmıştır. Zengin ve arkadaşları (2022) öğrencilerin okudukları sınıfa, yaşa, cinsiyetlerine, iş kazası veya ramak kala olayları geçirip geçirmediğine, mezun oldukları okullara ve ailelerinin eğitim seviyesine bağlı olarak güvenlik algılarının değişmediğini tespit etmişlerdir. Koç ve Ensari Özay (2021) tarafından yapılan çalışma da ise öğrenciler, İSG konusunda eğitiminin çalışma hayatlarının güvenli olması için gerekli olduğunu fakat verilen eğitimlerin yetersiz olduğunu ve çalışma hayatlarında İSG’nin faydalı olmayacağını ifade etmişlerdir.

Meslek yüksekokulu öğrencilerinin staj yaptıkları işyerlerindeki İSG uygulamalarını değerlendirmede demografik özelliklere bağlı olarak anlamlı farklılık tespit edilmemiştir. Öğrencilerin aynı okulda, aynı teorik dersleri almaları karşılaşılan uygulamaları aynı yorumlamalarına neden olmuş olabilir. Öğrencilerin özellikle staj yaptıkları işyerlerinin tehlike sınıfına bağlı olarak da sorulara benzer nitelikte cevap vermeleri oldukça dikkat çekmektedir.

“İSG kuralları işyerinde tam olarak benimsenmişti” sorusuna verilen cevap kesinlikle evet olmuştur. 6331 sayılı İSG Kanunun 2012 yılında yürürlüğe girmesinden itibaren tüm iş kollarında İSG uygulamaları zorunlu hale gelmiştir. İşyerlerinde İSG kurallarının tam uygulanması İSG politikasını benimsediğinin ve İSG temellerinin atıldığının göstergesidir.

Öğrencilerin “iş güvenliği uzmanları bu alanda yeterli bilgi donanımına sahip kişilerdi” sorusuna verdikleri cevap ortalamaları kesinlikle evet olmuştur. İş güvenliği uzmanlarının mesleki yeterliliklerinin fazla olması farklı sektörlerde görev yapmalarına ve çalışma yıllarına bağlı olabilir. İş güvenliği uzmanlarının donanımlı olması mevcut tehlike ve riskleri daha kolay fark edebilmelerine, gerekli önlemleri alabilmelerini sağlayacaktır. Buna bağlı olarak da iş kazası ve meslek hastalıklarının da sayısında azalma beklenmektedir.

“Tespit edilen tüm tehlikeler rapor ediliyordu” sorusuna verilen cevap kesinlikle evet olmuştur. Bu cevap İSG uzmanlarının yetkilerini tam olarak kullandıklarının göstergesidir. İş yerlerinin tehlike sınıfına bağlı olmaksızın tüm çalışma ortamlarında farklı tehlikeler mevcuttur. Ülkemizde her sektörde yaşanan iş kazası ve meslek hastalığının azalması ancak var olan tehlikelerin göz ardı edilmeden belirlenmesi ve belirlenen tehlikelere karşı alınacak tedbirlerin uygulanmasıyla olabilir. Belirtilmeyen tehlikeler sonucunda oluşacak iş kazası ve meslek hastalığı sonucunda telafisi mümkün olmayan sakatlıklar ve ölümlerin olabileceği unutulmamalıdır.

“Çalışanların tüm KKD’leri mevcuttu” ve “Çalışanlar KKD’lerini tam ve eksiksiz kullanıyorlardı” sorularına verilen cevapların evet olması birbirini destekler niteliktedir. İş ortamında alınacak tüm önlemler alındıktan sonra hala mevcut tehlike devam ediyorsa çalışanların KKD kullanmaları istenmelidir. Çalışma ortamına, yapılan işe ve kişiye bağlı olarak farklı özellikte KKD’ler sağlanmaktadır. Öğrencilerin staj yaptıkları işyerlerinde çalışanların KKD kullandıklarını ifade etmeleri İSG politikasının benimsendiğinin göstergesidir.

“Çalışanlar mevcut tehlike ve risklerden haberdardı” sorusuna evet cevabı verilmiştir. 6331 Sayılı İSG Kanun’da her iş kolunda mevcut olan tehlike ve risklerin belirlenmesi hükmü bulunmaktadır. İşyerlerinde farklı metodlarla risk analizi yapılmaktadır. Belirlenen skorlara bağlı olarak aciliyet durumu göz önüne alınarak tehlikelere sırasıyla tedbirler alınmaktadır. Çok tehlikeli, tehlikeli ve az tehlikeli sınıfta risk analizi sırasıyla 6,4 ve 2 yılda bir tekrarlanır. Risk analizinin yapımında sorumlu sadece iş güvenliği uzmanı değildir. Risk analizi bir ekip işidir ve çalışandan işverene kadar hepsinin görüşünün alınarak hazırlanması esastır. Analiz yapıldıktan sonra mutlaka çalışanlara mevcut tehlikelerin ve tehlikelere karşı alınacak önlemlerin neler olduğu yazılı olarak tebliğ edilmelidir. Ki-

şilerin yapılan işlerden haberdar olması İSG politikasının işyerlerinde tam uygulandığının bir göstergesidir.

“Covid-19 için tüm İSG tedbirleri alınmıştı” sorusuna verilen cevapların ortalaması evet olmuştur. Ülkemizde Covid-19 11 Mart 2020 yılında ilk vaka tespitiyle başlamıştır. Sağlık Bakanlığı (2022) tarafından koronavirüs hayvanda ve insanda hastalığa sebep olabilen virüs ailesinden biri olarak tanımlanmıştır. Hastalık kişilerin öksürme ve aksırmaları sonucu ortama yayılan damlacıkların solunmasıyla bulaşmaktadır. Hastalıklardan korunmak için çalışma ortamı ve kişisel hijyen oldukça önemlidir. Hastalığın bulaşmasını engellemek için alınacak önlemler hem kişilerin hastalanarak gelmedikleri gün sayısını ve hastalığa bağlı ölümleri azaltacaktır. İşyerlerinde covid-19 tedbirlerin alınması İSG uygulamaları kapsamında olup, gerekli tedbirlerin alınması İSG uygulamalarının tam olduğunun bir göstergesidir.

“Gerekli tüm sağlık güvenlik levhaları mevcuttu” sorusuna kesinlikle evet cevabı verilmiştir. Başta acil durumlarda kullanmak üzere işyeri ortamlarında çalışanı yönlendiren sağlık güvenlik levhalarının olması gerekmektedir. Staj yapılan yerlerde bu işaret levhalarının olması İSG uygulamalarının yapıldığının göstergesidir.

“Kullanılan alet veya makinalarda koruyucu güvenlik elemanları mevcuttu” sorusuna kesinlikle evet cevabı verilmiştir. İş kazalarının %10’nu çalışma ortamı yani çalışma esnasında kullanılan makine ve teçhizata bağlı gerçekleşmektedir. Makine ve teçhizat konusunda alınacak tedbirlerin ilki de kaynağında önlemlerin alınmasıdır. Gelişen yeni teknolojiyle birlikte yeni çıkan makinelerde mevcut riskleri azaltmaya yönelik güvenlik elemanları bulunmaktadır. Kullanılan makinelerde mevcut güvenlik elemanlarının olması İSG uygulamalarının yerine getirildiğinin göstergesidir.

“Çalışanlar gün içerisinde hem iş güvenliği uzmanı hem de işveren veya işveren temsilcileri tarafından denetleniyorlardı” sorusuna kesinlikle evet cevabı verilmiştir. Çalışma ortamlarındaki oluşabilecek günü birlik tehlikelerin belirlenmesi ve çalışanların KKD kullanımının sağlanması amacıyla günlük olarak denetim yapılması esastır. Tespit edilen sorunlara vakit kaybedilmeden önlemler alınması iş kazası sayısında azalmaya sebep olacaktır.

“Kişi sayısına uygun iş güvenliği uzmanı bulunmaktaydı” sorusuna verilen cevapların ortalaması evet olmuştur. Az tehlikeli iş yerlerinde her 1000 çalışana, tehlikeli sınıfta işyerlerinde her 500 kişiye, az tehlikeli sınıfta çalışan her 250 kişiye bir iş güvenliği uzmanı tam zamanlı olarak görev yapmak zorundadır. Staj yapılan işyerlerindeki iş güvenliği uzman

sayısının yeterli olması çalışanlara ayrılacak zaman ve yapılacak işlemlerin eksiksiz yapılması açısından önemlidir.

“Çalışanlar karşılaştıkları bir tehlikeyi çalışan temsilcilerine veya İSG profesyonellerine haber veriyorlardı” sorusuna kesinlikle evet cevabı verilmiştir. 6331 Sayılı İSG Kanun’u işveren, çalışan ve iş güvenliği uzmanına ayrı ayrı sorumluluklar ve haklar vermiştir. Çalışana verilen en önemli haklardan biri de hayati tehlikenin var olduğu ortamlarda çalışmaktan kaçınma hakkıdır. Çalışanlar çalışmaktan kaçınma hakkını kullanabilmek için öncelikle mevcut tehlikeleri ustabaşı, formen, çalışan temsilcisi veya İSG profesyonellerine haber vermelidir. Eğer bu kişilerden birine ulaşılamıyorsa işverene bilgi verilip tehlikeye karşı önlem alınmasını isteyebilir. Tehlikeye karşı önlem alınmazsa ve hayati tehlike riski hala mevcut ise çalışan çalışmaktan kaçınma hakkını kullanabilir. Çalışanların bu haklarından haberdar olması İSG Kanunu bilincine sahip olduklarının göstergesidir.

“Çalışanların mesai saatlerine ve ara dinlenme molalarına uyuluyordu” sorusuna kesinlikle evet cevabı vermişlerdir. 4 saatten daha az yapılan işlerde 15 dk, 4-7,5 saat arası yapılan işlerde 30 dk, 7,5 saatten fazla çalışma saatlerinde ise 1 saat dinlenme arası verilmesi gerekir. Ayrıca çalışanların sözleşmelerinde yazan saatin üstünde çalıştırılması halinde yasalarla belirtilen oranlarda fazla mesai saati ödenmesi gerekir. Çalışanların dikkatli, verimli ve sağlıklı çalışmaları için saat ve mola zamanlarına dikkat edilmelidir. Bu konudaki kurallara uyulması İSG’nin uygulandığının göstergesidir.

“İşyerinin tertip ve düzeni kişileri tehlikeye düşürmeyecek şekilde düzenlenmişti” sorusuna evet cevabı verilmiştir. İSG uygulamalarında benimsenen politikalardan biri de çalışma ortamına bağlı tehlike ve risklerin oluşmamasıdır. Bunun için kullanılan alet, makine, araç-gereçlerin düzenli olarak tutulması, etiketlenmesi ve tehlike oluşturabilecek araç-gereçlerin herkes tarafından ulaşılabilir ortamlarda bulunmaması gerekir. İşyerlerinde tertip ve düzenin var olması İSG politikasının uygulandığının göstergesidir.

“Özel politika gerektiren gruplar (genç, yaşlı, engelli, vb.) için uygun şartlar ve ortamlar hazırlanmıştı” sorusuna verilen cevap evet olmuştur. İş yerlerinde çalışan genç, yaşlı, engelli gibi özel bireylerin çalışmasına engel oluşturmayacak veya iş kazası yaşama potansiyelini azaltacak İSG uygulamaları ve politikası belirlenmelidir. Örneğin 50 veya daha fazla çalışanı bulunan özel sektörlerde %3 kamu sektörlerinde %4 engelli çalışan çalıştırmak zorundadır. Sigortalı olarak çalışan bu kişilere uygun çalışma alanı, araç-gereç gibi uygun çalışma ortamı sağlanmazsa kişiler için iş ka-

zası veya meslek hastalıkları kaçınılmaz olacaktır. Staj yapılan işyerlerinde bu şartların sağlanması İSG'nin olumlu yansımalarının göstergesidir.

“Acil durum planları ve ekip listesi hazırlanmış ve asılmıştı” sorusuna evet cevabı verilmiştir. İş kazalarının %2'lik kısmı deprem, yangın, sel gibi engellenemeyen durumlardan kaynaklanmaktadır. Bu yüzden engellenemeyen acil durumlara karşı mutlaka çalışanlar içinden ekiplerin kurulması ve ilgili kişilere gerekli eğitimlerin verilmesi gerekmektedir. Ayrıca mevcut acil durum ekiplerinin kimler olduğu ve onlara ihtiyaç duyulduğunda ulaşabilecekleri telefon numaraları da herkesin görebileceği panolara asılmalıdır. Bu uygulamanın da işyerlerinde yapılıyor olması İSG uygulamalarının her alanda uygulandığının göstergesidir.

“İşe yeni başlayan kişilere İSG eğitimi mutlaka veriliyordu” sorusuna kesinlikle evet cevabı verilmiştir. İSG Kanununda çalışanların işe uygunluğu esastır. İş kazalarının iş başında geçen ilk günde meydana gelme yüzdesi hiç de azımsanmayacak düzeydedir. İşe alınan kişiye oryantasyon eğitimlerinin yanında temel İSG eğitimi (temel hak ve sorumluluk, çalıştığı ortamdaki tehlikeler, riskler, alınan önlemler, KKD, iş hijyeni gibi) konularında da mutlaka eğitim verilmesi gerekmektedir. Verilen cevaplarda staj yapılan yerlerde temel İSG eğitimlerinin verildiğinin göstergesidir.

“İş kazasının olmaması bu işyeri için bir mucizeydi” sorusuna kararsızım cevabı verilmiştir. Bu soruya verilen cevaplar tüm anket sorularına verilen cevapları destekler niteliktedir. Anket genelinde İSG uygulamalarının tam olarak yapıldığı ve eksikliklerin olmadığı ifade edilmiştir. Bu yüzden işyerinde iş kazası olma ihtimalinin az olması beklenen bir sonuçtur.

“Çalışanların iş sağlığı ve güvenliği bilinç düzeyleri yüksekti” sorusuna evet cevabı verilmiştir. Çalışanların iş sağlığı ve güvenliği kültür ve bilinç düzeyleri işe giriş, üretim metodu değişimi ve belirli periyotlarda verilmesi gereken iş güvenliği eğitimleri ile oluşturulduğu söylenebilir. Verilen bu cevapla çalışan eğitimlerinin tam ve eksiksiz olduğu sonucuna varılabilir.

Öğrencilerin “İSG profesyonelleri ile işçiler arasındaki iletişim iyiydi” sorusuna kesinlikle evet cevabı vermişlerdir. İş güvenliği uzmanları ile çalışanlar arasındaki iletişimin iyi olması İSG uygulamalarında kolaylık sağlayacaktır. Karşılıklı iletişimin iyi olması tehlikelerin iş güvenliği uzmanlarına bildiriminin tereddütsüz yapılması, çalışanların KKD kullanmalarına ikna edilmesi ve İSG uygulamalarına dahil edilmeleri açısından oldukça önemli olmaktadır.

Öğrenciler “İSG profesyonelleri yeterli zaman işyerinde bulunuyorlardı” sorusuna kesinlikle evet cevabı vermişlerdir. Bu soruya verilen ce-

vap 11. soruya verilen cevapla paralellik göstermektedir. İş yerlerinde çalışan sayısına bağlı yeterli iş güvenliği uzmanının görevlendirilmesi hem İSG uygulamalarının eksiksiz yapıldığının hem de kişi başına ayrılması gereken süre konusunda yeterliliğin göstergesidir.

KAYNAKLAR

- Altuntaş, Ş. (2021). İş Sağlığı ve Güvenliği Eğitiminin Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin Farkındalığı Üzerinde Etkileri. *İstanbul Medeniyet Üniversitesi*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Bıyıkçı, E.T. (2010). İş Sağlığı ve Güvenliğinin Sağlanmasında İş Güvenliği Uzmanlığı. *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- Canbaş, H., Kasap, S., Cam, E. (2018). Sağlık Yüksekokulu Öğrencilerinin İş Sağlığı ve Güvenliği Farkındalıkları Üzerine Bir Alan Araştırması. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 8(1), 235-266
- Gökçe, A. (2020). İş Sağlığı ve Güvenliği Açısından İş Güvenliği Kültürünün Önemi Üzerine Bir Odak Grup Çalışması. *Ergonomi*, 3(2), 82 – 95.
- Gügercin, Ö., Baytorun, N., Gügercin, U., Sezen, M. S., İlhan, i. (2016). İş Güvenliği Uzmanı Adaylarının Aldıkları Eğitim Hakkındaki Görüşleri. *Çukurova Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 31(1), 23-34
- <https://covid19.saglik.gov.tr/> (Erişim tarihi: 01.12.2022)
- Kara, H.E. & Ensari ÖZAY, M. (2021). Anadolu Lisesi ve Mesleki Teknik Anadolu Lisesi Öğrencilerinin İş Sağlığı ve Güvenliği Bakış Açısı. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 8(75), 2470-2477.
- Mesleki Eğitim Kanunu. (1986, 19 Haziran). Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.3308.pdf>
- Orhan, S. (2014). İş Güvenliği Uzmanlarının İş Güvencesi Sorunu. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 3(6), 71-89.
- Sarıkaya, M., Güllü, A., Seyman, M. N. (2009). Meslek Yüksek Okullarında İş Sağlığı ve Güvenliği Eğitimi Verilmesinin Önemi (Kırıkkale Meslek Yüksekokulu Örneği). *TÜBAV Bilim Dergisi*, 2(3), 327-332.
- TDK, <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 01.12.2022)
- Tuna, H., Ulutaştırmir, N. (2022). İş Sağlığı ve Güvenliği Dersinin Staj Yapan Öğrencilerin Güvenlik İklimi Algılarına Etkisi (Doğu Karadeniz Bölgesi Örneği). *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 11(2), 730-737.
- Zengin, M.A., Sekmen, M., Telbalkan, M. (2022). İş Sağlığı ve Güvenliği Programı Öğrencilerinin Güvenlik Algılarına Verilen Eğitimin Etkisinin Araştırılması. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 129, 267-280.
- Gür, B. (2021). İş Sağlığı ve Güvenliği Bölümü Öğrencilerinin Staj Yaptıkları İşyerlerindeki İSG Uygulamalarını Değerlendirmeleri. *Çukurova 7th International Scientific Researches Conference*, Adana, 7-8 September, 197-198.

“

Bölüm 12

**TÜRK EBRU SANATININ TARİHİ
DAYANAKLARI, TOPLUMSAL KABULÜ
VE YAYGINLAŞMASI ÜZERİNE
SOSYOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME¹**

Mustafa Hakkı ERTAN²

”

1 Çalışma, 14-16 Aralık 2021 tarihinde Uşak'ta gerçekleştirilen, Zanaattan Sanata Kongre ve Jürili Karma Sergisi 2021' de sunulan, 'Milli Mirastan Evrensel Mirasa, Zanaattan Sanata Türk Ebrusu' isimli Bildirinin genişletilmesi ve yeniden düzenlenmesi ile kitap bölümü haline getirilmiştir.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, mhertan@nku.edu.tr, ORCID No- 0000-0001-8286-757X
GSM: 0532 7207565

1- GİRİŞ

Sanat ve insan ilişkisi açısından en önemli konulardan birisi, sanat ve sosyal yapı arasındaki ilişkinin ortaya konulmasıdır. Sanat eserlerinin bir kısmı doğanın bir taklidi olarak gözükebilir ama insan yaşamının duygularını karakterini ve onun ortaya koyduğu eylemleri göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bu önem toplumsal yansımaya dönüştükçe toplum tarafından daha fazla benimsenir ve milli kimliğin bir parçası olur. Sanat duyguları ve yetenekleri gelişmiş olan insanlar ortaya daha farklı, daha iyi veya yeni bir şey koyabilmektedir. Bu sebeple sanat insanlık tarihi kadar eski sayılabilir ve bunun kökenli sorguladığımız zaman çok eski tarihi dönemlere gitmemiz gerekir. (Ulusoy, 1993: 247)

Sanatı sosyal nitelikleri ile ele alan çalışmalarda genelde 3 yaklaşım görülmektedir. bu yaklaşımlar, Nedensel yaklaşım, Anlatımcı yaklaşım ve Hikaye edici yaklaşım olarak ortaya konulmuştur. Nedensel yaklaşım bir bakış açısı olarak sanat eserlerini içinde bulunduğu koşullar ve onların koşullarının belirlediği sonuçları itibarıyla ele almaktadır. Anlatımcı yaklaşımda ise. Wollheim, sanatı sosyal bir kurum olarak ele alır ve anlatımcı bir yaklaşımla isimlendirerek içinde bulunduğu sosyal şartların anlatımcı bir yansıması olarak ortaya çıktığını söyler. (Ulusoy, 1993: 248) Sosyal nitelikleri ile ele alabileceğimiz üçüncü Yaklaşım olan Hikaye edici yaklaşımda yine Wollheim, sanat eserlerini sosyal koşulların ortaya çıkardığından bahseder ve her özel sanat için sosyal ve ekonomik gerekçeler ile başlayan ve sona eren bir sanat hikayesi olduğunu söyler. (Ulusoy, 1993: 255) Bu sebeple Türk sanatı olarak Ebru, asırlardan beri devam eden çizimleri ile çok sayıda hikayeler içermektedir. Yüzlerce yıldan beri, yaygın olarak Türk coğrafyasında yapılan ebru motiflerinin, tarihi dönemler içerisinde birçok farklı örneklerine rastlanılabilmektedir. Dünyanın her tarafında Türk sanatı olarak kabul edilen ve Türk dünyasında icra edilen ebru sanatının, milli bir miras olarak varlığını devam ettirmesi sanata ilgi duyan ve yabancı ülkelerdeki, sanatın içinde olan farklı toplumların da ilgisini çekmektedir.

Ülkemizde tarihi eserlerin toplandığı birçok kütüphanede, Milli kütüphanede ve tarihi evrakların, belgelerin bulunduğu Osmanlı arşivinde, kayıt defterlerinin bir kısmında, cilt kapağı ebru ile kaplanmış veya Cilt kapağı olarak kullanılmış olan, Ebrulu örneklerle rastlanılmaktadır. Bu örnekler gerek Ebru tarihimiz gerekse dünyadaki geleneksel sanatlar ile ilgili önemli bir kaynak olmayı ihtiva etmektedir

Yazma Eserin bulunduğu kütüphanelerde ve Milli kütüphanede bulunan birçok yazma kitapların içeriğinde de Ebru sanatına dair örnekler bulunmaktadır. Bu örneklerin geçmiş dönemlerde bir zanaat gereği olarak yapıldığı bilinmektedir. Yazma eserlerin cilt kapaklarında ve yan ka-

ğitlarında örneklerine rastladığımız Ebru sanatına dair görsellerin, Türk kültürü açısından ve ebru sanatı açısından çok büyük bir zenginlik içeren örnekler olduğu bilinmelidir. Bu örneklerin gerek arşiv belgelerinde ve gerekse yazma eserlerimizde görülmesi, Ebru Zanaatının, Sanat haline gelmesindeki tarihi seyri de gözler önüne sermektedir.

Yurtdışındaki eserlerde ve farklı ülkelerin tarihi nitelikli kitaplarında da Ebru örneklerine rastlanması, milli bir miras olan ve milli bir zanaat olan Ebru sanatının aslında geçmiş dönemlerde uluslararası boyutlarda yer aldığını göstermektedir. Bu boyutların ya önceki dönem Türk Medeniyet dünyası içerisinde bulunmuş olunan yerlerde görüldüğü ya da bir vesile ile Türk dünyasına gelen Seyyahların, araştırmacıların veya tüccarların, bu zanaatı kendi ülkelerine götürdükleri şeklindeki bir kanaati güçlendirmektedir.

Orta Asya Türk dünyasında bulunan yazma eserlerin ebru sanatı açısından tamamen araştırılmamış olması, ebru sanatı ile ilgili bilimsel çalışmalar noktasında büyük bir eksikliği göz önüne sermektedir. Son zamanlarda yapılan ve sayısı gittikçe artan çalışmaların daha çok Yüksek lisans tezleri mahiyetinde olması, bir başlangıç olması itibarıyla önemli sayılmalıdır. Ancak bu çalışmaların yeterli sayıda olmaması ve bilimsel noktada çalışmaların yeterli kaynakları ihtiva etmemesi ve bu çalışmaların henüz Doktora düzeyinde yapılmaması önemli bir eksiklik olarak görülebilir.

Bu çalışmada, milli kültürümüzün önemli bir zenginliği olan ve 100 milyon civarında tarihi belge ve defterleri haiz olan Osmanlı arşivindeki bazı defterlerde bulunan ebru sanatı örneklerine yer verilerek, geçmişten geleceğe yol alan Türk Ebru sanatının Dünya yüzeyinde yaygınlaşması ve UNESCO Kültür Mirası listesine alınarak evrensel hale gelmesi, kat ettiği mesafe, sanatın sosyal nitelikleri ile açıklanmasında bir yöntem olan, Nedensel yaklaşım, Anlatımcı yaklaşımlar ve Hikaye Yaklaşımı boyutu ile ele alınacaktır. Sanat dünyasında ulaştığı nokta ile ilgili görsellere örneklerle yer verilecektir.

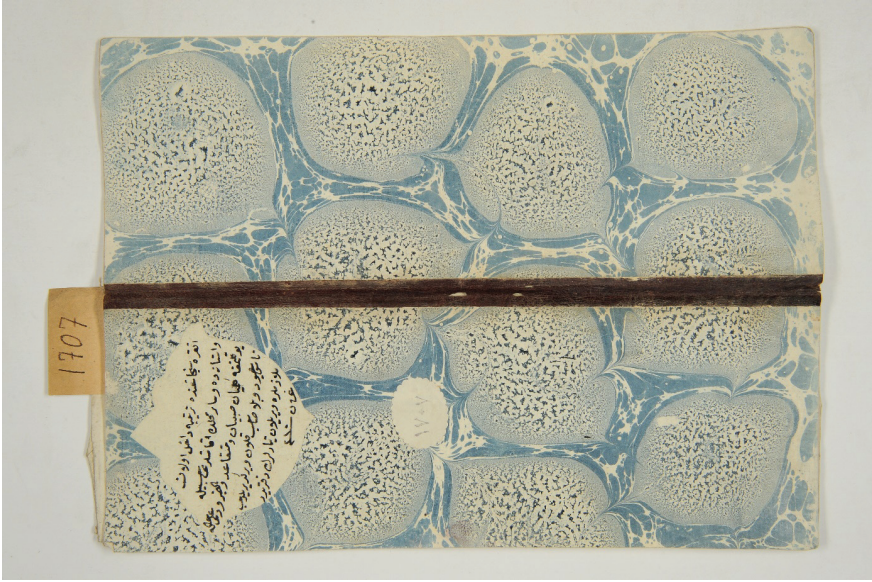
2- 16. YY. DAN GÜNÜMÜZE ULAŞAN TARİHİ EBRU ÖRNEKLERİ

Tarihi seyri içerisinde Ebru Sanatının örnekleri yoğun bir şekilde 16. YY. dan günümüze kadar artan sayıda fazlaşmaktadır. 17.YY ve 18. YY da yazılmış yazma eserlerde Ebru kullanılması kitabın kıymetini göstermesi açısından da önemlidir. İlgili örneklerle daha çok Orta Çağ sonrası dönemlerde rastlanılmaktadır. Bu dönemlerde bir kısım el yazması kitaplarda dağınık bir şekilde de olsa Ebru örnekleri görülebilmektedir. Bizim tarihi kayıtlarımızda, yani 100 milyon belgeyi barındıran Osmanlı

arşivinde ve elyazması kitapların bulunduğu kütüphanelerimizde bulunan defter serilerinin bir kısmında, cilt kapaklarının ve bir kısım kapak içlerinin ebrulu kağıtlar ile kaplandığı binlerce örnek görülmektedir. Bu örneklerin kültür, sanat ve toplumsal yapıdaki yaklaşımlar ile ele alınması izaha ve araştırmaya muhtaç olarak durmaktadır. On binlerce ebrulu defter örnekleri, günümüzde sınırlarını aşan ve Dünya kültür mirası olarak kabul edilen Ebru'nun, sanat ve kültür boyutu ile araştırılmasını ve bu araştırmaların Türk kültürü açısından öneminin ortaya çıkarılmasını zaruri boyuta getirmiştir.

Dünyanın en büyük ve en önemli tarihi arşivlerinden birisi olan Osmanlı Arşivinde, en eski örneklerden birisi olan, Miladi 1550 tarihli Meşihat Defterinin kapağında bulunan, Battal zemin üzerindeki yürekli ebru (BOA, MŞH. ŞSC, 2510) örneği ve benzeri birçok defterlerde de benzer Ebru örneklerine rastlanıldığını görmekteyiz. Şer'iye Sicil Defteri kapağında bulunan Yürekli Ebrunun, kadim mavi renklerden olan Lahor zemin Battalın üzerine yapıldığı görülmektedir. (Ertan, 2021: 338) 1550 yılına ait olan bu önemli ebru örneğinin bugüne kadar ulaşılan en eski örneklerinden birisi olarak tespit edilmiştir.

Osmanlı arşivinde bulunan başka bir kayıta Ruznamçe defteri serisi olarak bilinen Ankara sancağına ait 1707 numaralı defterde, Battal zemin üzerine yapılmış tarihi bir Ebru örneği verilmiştir. Ebru örneği, (Hicri 1210) Miladi 1795 yılına ait bir defter üzerinde gözükmetedir. Ebru literatüründe, kumlanma olarak adlandırılan niteliğin, sadece iç görsellerde oluşması ise manidar bir örnek olduğunu göstermektedir.

Tarihi Arşiv kayıtlarında bulunan başka bir Ruznamçe defterinde, günümüzde Hatip Mehmet Efendi'nin ismine atfedilen ve Hatip olarak bilinen motiflerle yapılmış bir Ebru örneği görülmektedir. Defter Osmanlı dönemi Tımarlı Sipahilerine ait bilgileri içeren Cebe defteri olarak kayıt-

larda yer almaktadır. Defterin üzeri birkaç renk ile bezenmiş Hatip Ebru motiflerini içermektedir. Defter (H. 1221) Miladi 1806 yılına aittir.

Hatip olarak bilinen başka bir örnekte, toprak zemin tek renk Battal üzerine, beş renk kullanılarak oluşturulmuş Hatip olarak bilinen şekiller mevcuttur. (BOA, D.CMH.d. 26956) Ebru, Hicri 1206, Miladi 1792 yılına ait dönem örneklerindendir. Arşiv kayıtlarında benzeri örneklerine çok sayıda rastlanıldığını belirtmek gerekir.

BOA, ML. MSF, 1784

BOA, D.CMH.d. 26956

Neftli bir Battal Ebru örneğinde ise dört renk toprak boya kullanıldığı ve üzerine serpmek tekniği ile neftli boya uygulanarak klasik bir battal ebrusunun oluşturulduğu görülmektedir. (BOA, ML. MSF, 1784)

Tarihi kayıtlarda olan bir başka örnekte, Meşihat Sicil fonunda (BOA, MŞH. SCL. 2747), Miladi 1824 tarihli bir Battal Ebru örneği görülmektedir. Defter kabı, cilt kapağı olarak kullanılan Battal Ebru örneğinde, 3 renk kullanılmış ve son olarak neftli boya ile toplu atış yapılarak farklı bir form oluşturulmuştur.

Ebru kültürü ile ilgili bilimsel yayın azlığı, bu konudaki en önemli problemlerden birisidir. Ebru'nun teknik nitelikleri ile ilgili, tarihi belgelerde fazla bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Bu sebeple çok sayıda görsel örneklerle karşılık yeterli düzeyde bilgilerin olmaması, tarihi belgelere henüz ulaşamadığını bize göstermektedir. Asırlar öncesinde, nitelikli bir zanaat olarak görülen veya düşünülen Ebru düşüncelerinin günümüze ait yorum olarak görülmesi önemlidir. Diğer zanaatlar ile ilgili bilgilerin ve Esnaf Nizamnamelerinin olmasına karşılık, Ebru'nun belki de sanat olarak görülmesi ve resmi bir niteliği olmaması sebebiyle devlet kayıtlarında bulunmaması olağan bir durum olarak görülmelidir. Bu nevi bilgilere, özel risalelerde ve bir kısım yazma eserlerde rastlanması usulen daha mümkün görünmektedir. M. Uğur Derman'ın özel kütüphanesinde bulunan, 'Tertib-i Risale-i Ebri' risalesi (Derman, 1976: 27) Ebru Sanatının en önemli kaynakları arasında görülmektedir. Eserde ebru yapımı, çeşitleri ve boya yapımı ile ilgili bilgilere yer verilmesi, Ebru Sanatı açısından çok önemli bilgileri kapsamaktadır. 17. YY başında yazılmış olan Yazma eser, Hicri 1017, Miladi 1608 tarihlidir.

Belge niteliği taşıması açısından elimizde bulunan en önemli örneklerden birisi Başbakanlık Osmanlı arşivinde bulunan, Cevdet Maliye fonuna ait bir belgedir. Ebru sanatı ile ilgili yazılmış kağıt listesi ve kağıtların listesinde bulunan çeşitli Ebru isimleri, bize dönemin Ebru sanatı hakkında az da olsa bir bilgi vermektedir. Belge içeriğinde; Mahmutpaşa yakınında kağıtçı esnafından olan ve miladi 1813 tarihinde vefat eden hacı İsmail Ağa'nın, Devlet tarafından el konulan dükkanındaki Ebru kağıt listesinin dökümü bulunmaktadır. Bu listede, Arslan Ebri, Astarlı Ebri, Üç Tekneli, İstanbul Ebri, Astarlı Telhis Ebri, Ay Damga Ebri, Frengi Ebri, Molla Elvan Ebri, Molla Düz Ebri, Battal Ebri Defter, Ebri Defter, Telli Ebri, Ebri, Elvan-ı İstanbul, Aheri Elvan, Şayne Elvan (?), Frengi Elvan, Elvan Abadi, Ceneviz Elvan, Elvan Arslan. Tanımlamalı kayıtların ve tanımlamaların bulunması, (BOA. Cevdet Maliye 21523) Ebru zanaatı açısından çok önemli bir belge niteliğini taşımaktadır. Dükkan sahibinin vefatı sebebiyle dükkana el konulması, konunun bir rastlantı sonucu resmîyete intikal ettiğini ve bu vesile ile arşiv belgeleri arasında bulunduğu düşünülmektedir.

Cevdet Maliye 21523 numaralı arşiv belgesinde bulunan listedeki bir kısım Ebru çeşidi ve isimlerinin bugün bilinmemesi ve kullanılmaması ayrıca dikkat çeken önemli konulardan birisi olarak kayda geçilebilir. Bu tanımlamaların üzerinde ciddi bir şekilde çalışmalar yapılması bilimsel açıdan büyük önem arz etmektedir. Bu sebeple özellikle Güzel Sanatlar Fakültesi ve sanat alanında kurulmuş olan bölümlerin bu konuda çalışmalar yapması, Sanat Tasarım Fakültelerinde, Gelenekli Sanatlarımız ile ilgili konuların üzerinde bilimsel çalışmaların arttırılması büyük bir açığı

kapatmaya vesile olacaktır. Ebru kültürü ile ilgili ve ebru sanatı ile ilgili bilimsel tezlerin ve araştırmaların sayısının arttırılması büyük bir ihtiyaç olarak görünmektedir.

BOA. MAD. 2095 numaralı kayıta bulunan, Maliye defterinde, miladi 1705 yılına ait olan ebru, defter kapağında kullanılmış, Osmanlı döneminde oluşturulmaya başlanan çiçek formlarından, lale ve papatya örnekleri olarak gösterilebilir. Fazla yaygın olamayan çiçek örneklerinin bu tarihlerden sonra görülmeye başlandığını göstermektedir.

3-MODERN YAKLAŞIMLAR VE GÜNÜMÜZ EBRU SANATINDA ETKİLERİ

Orta çağ Dünyası'nda, sanat yaklaşımlarının büyük oranda dini düşünce temellere dayandığı ve şekil aldı görülmektedir. Gerek İslam kültüründe ve gerekse Hristiyan kültüründe bu etki Kiliseler ve Camilerde görülmektedir. İslam kültürü çerçevesinde gelişen sanatların gelişiminde din anlayışının etkisi göz ardı edilemez.

Modernizm, terminolojik olarak hayatımıza sokulması ve etkileri, Batı kültürü kaynaklı ve orta çağ sonrasında geliştiği görülmektedir. Rönesans ile başlayan sanat alanındaki yenileşme ve modernleşme anlayışlarının, Doğu dünyasını etkileyemeyeceği veya etkilemediği söylenemez. Neticede, büyük oranda İslam dünyasını temsil eden Osmanlı coğrafyasında, mimaride, Barok üslubun daha sonra yerine ampir üsluba bıraktığı etkileri açık şekilde görmekteyiz. Osmanlı döneminde 18 ve 19 yüzyıllarda yapılan Şehir mimarisindeki binaların, Sarayların ve Camilerin büyük çoğunluğunun, özellikle İstanbul'da, Barok üslupta yapıldığı görülmektedir. Rönesansla, batıda başlayan ve resim ve gravür ve türevleri ile ilgili el sanatlarındaki modernleşme çizgilerinin Osmanlı Coğrafyasını da etkilediği, Cami iç süslemelerinde çok rastlanılan bu etkilerin özellikle

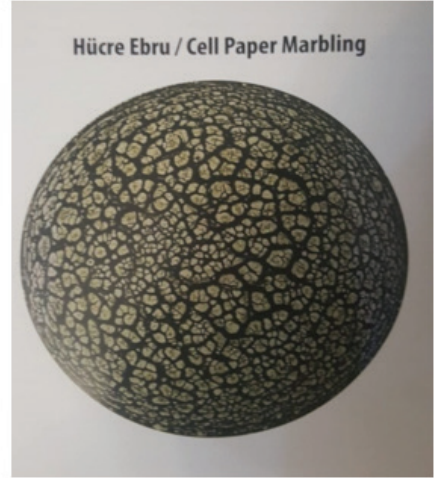
Kalem işlerinde görüldüğü ve diğer sanat alanlarında da etkisini hissettirdiği görülmektedir.

19 yüzyılın başlarından itibaren gelişen modern sanat anlayışının anlatım aracının, biçimsel olarak anlatım aracı olmaktan çıktığı ve daha çok sanatçının öznel duygularını yansıtan bir araç haline geldiği bilinmektedir. (Ataseven, 2018: 1021) Ebru sanatında modern Yaklaşımların, klasik ebru sanatının dışına çıkılarak ebru tekniği ile farklı uygulamaların ortaya çıkmasının bir neticesi olarak görülmektedir. Modern çizgilerin artması, Ebrunun dış Dünyaya açılması ile daha da fazlalaşmıştır. Yabancı kökenli olan bir kısım modern yaklaşımların arttığı ve konunun tartışılmaya başlandığı görülmektedir. Günümüzde gerek yurt içinde ve gerekse yurt dışında görülmeye başlanan ve ebru diye sunulan bu çalışmaların, ebru tekniği ve boyaları ile yapıldığı ve genellikle de birtakım insan, hayvan ve obje figürleri yaygınlaşmaya başlamıştır. Estetik çizgi problemi olan örneklerin yanında, çok güzel ve beğenilen örneklerin olması ebru sanatındaki modern yaklaşımları ve sunumları göstermesi açısından önemlidir.

Bilinen figürlerin dışında, birtakım kimyasallar kullanılarak yapılan kaplan gözü (Can,2016: 43) şekillerinin de klasik Ebru sanatının hiçbir döneminde yapılmayan içeriklerde olduğu bilinmektedir. (Can,2016: 12) Fatma Taşcı Anısay'a ait Güvercin ebrusu ise resim sanatına yakın bir görüntü sergilemektedir. Güner Peksayılır'a ait olan gemi figürü modern yaklaşımlar için farklı bir örnek olarak gösterilebilir. Bu sebeple bu çalışmaların ebru sanatı tekniği ile yapıldığı için, modern yaklaşımlar olarak değerlendirilmesi gerekir

Atilla Can- Kaplan Gözü

Atilla Can- Hücre Ebru

Fatma Taşçı Anısay- Güvercin

Güner Peksayılır- Akkase Ebru

Klasik anlayışla bakıldığı takdirde, yeni eklenen her motifin veya soyut düzenlemenin hangi kategoride değerlendirileceği tartışma konusu olmaktan uzak olmayacaktır. Bir kısım sanatçıların bu tür çalışmalar ile ilgili olumsuz düşünceleri olduğu bilinmektedir. Bunların kesinlikle ebru sanatı ile ilgisi ve alakası olmadığını düşünen sanatçıların yanında, bu çalışmaların ebru tekniği ile yapılmış denemeler ve çalışmalar olduğunu düşünen ve bu yaklaşımların ebru sanatına ilgiyi arttırdığını düşünenler de bulunmaktadır. Ebru sanatını Türkiye'de öğrenip yurt dışına götüren birçok yabancı turist, burada kendi ülkelerinin kültürlerine ve algılarına uygun olarak yeni ebru tarzı üretmeye başladığı görülmektedir. Bu örneklerle, Rusya'da, Avrupa'da, Amerika'da ve başta Uzakdoğu olmak üzere, Dünyanın birçok yerinde yaşayan ebrucularda rastlanmaktadır. Yabancı ebrucuların, Ebru'yu birçok alanda değerlendirmeye çalıştıkları, tekstil sektörü, deri sektörü veya dekorasyon amaçlı olarak kullandıkları ve bu nevi uygulamaların yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir.

Tüm sanat dallarında, modern yaklaşımların kolay kabul gördüğü söylenemez. Plastik sanatlarda modern yaklaşımların ve modern çizgi-lerin tartışma konusu olduğu, bu yaklaşımlar ile ilgili bir görüş birliği olmadığı bilinmektedir.

4- EBRU SANATININ YAYGINLAŞMASI VE UNESCO DÜNYA KÜLTÜR MİRASI LİSTESİNE ALINMASI

20. Yüzyılda, Sanayi ve teknolojiadaki gelişmeler, sanat çalışmalarına da olumlu manada etki eder hale gelmiştir. Özellikle sanayinin gelişmesi ile beraber, boya sektörünün ve kağıt sektörünün de gelişmesi çok çeşitli boyaların ve çeşitli gramajlarda kağıtların üretilmesi, kağıtlarda yaşanan bolluk, özellikle kağıtla ilintili olan birçok sanat türünde de çok önemli gelişmelere sebep olmuştur. Kağıdın çok kıymetli, kağıt çeşitlerinin ve gramajlarının oldukça sınırlı olması, başta, hat sanatı olmak üzere, resim sanatı ve ebru sanatı gibi direkt bağlantılı sanatları fazlasıyla etkilemiştir. Tüm bu zorluklara rağmen, Türkiye Cumhuriyeti'nin en önemli Ebru sanatçısı ve Ebru kültürü ustası, öğreticisi ve sevdalısı olarak bilinen Mustafa Düzgünman'ın, bu sanatın yeni nesillere aktarılmasında en büyük pay sahibi, kaynak kişi olduğu görülmektedir. Yetiştirdiği öğrenciler ve onların yetiştirdiği öğrenciler ile gelenek zincirini ve Ebru sanatındaki 'İcazet' kültürünün devam ettiği görülmektedir. Modernite uygulamaları veya klasik ebru çeşitlerindeki farklı uygulamalara ek olarak, Ebru sanatına eklenen yeni çiçek türlerinin tartışmalara sebep olduğu bir problem olarak yansımaktadır. Bu nevi problemler sebebi ile ebru kültüründe yer alan İcazet geleneğine, yeni Tarz'ların eklendiği görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşayan sanatkarlardan Necmettin Okyay dan Ebru sanatını öğrenen Mustafa Düzgünman, birçok sanat alanıyla uğraşmanın yanında Ebru alanında en fazla eserler vermiş ve öğrenciler yetiştirmiş bir ustadır. Fuat Başar, Alparslan Babaoğlu, Niyazi Sayın, Sabri Mandıracı, Timuçin Tanarlan, Seyhan Aytaç ve Fahri Gürel gibi sanatçılar yetiştirerek (Eriş, 2007:33) Ebru Sanatının Cumhuriyet döneminde unutulmamasını, gelişimini ve bu sanatın devamını sağlamıştır.

Resmi niteliği olan okullarda, Güzel Sanatlar- Sanat Tasarım Fakülteleri'nde müstakil Ebru bölümlerinin olmaması, Resim bölümleri içerisinde yetersiz ve ilgisiz bırakılması, icazet geleneğinin devam etmesine sebep olmuş ve zaruri hale getirmiştir. Günümüzün bir kısım Ebru Sanatçılarına ait birkaç somut örnek vermek ve görselleri paylaşmak konumuz açısından önem arz etmektedir.

Mustafa Düzgünman öncesine dair çiçek çalışmalarının olması, Ebru'nun, Sanat olma yolunda geçirdiği safhaların geçmişinin birkaç 100 yılı aştığını göstermektedir. Geline nokta, Mustafa Düzgünman'ın rengarenk yedili papatya örneği, çiçek örnekleri ve Battal örnekleri görsel bir şölenin ilk habercilerindendir. Düzgünman'ın klasik tarzdaki, battal ebru çeşitlerinde ve çiçekli ebrularla yaptığı çalışmalarına büyük kıymetler biçilmekte, özel koleksiyonlarda bulunan çalışmaları ise müzayedeler-

de alıcı bulmaktadır. Sadece bu durum bile, Ebru Sanatının tekamülünü ve geldiği noktayı göstermesi için yeterli bir karine olarak görünmektedir.

Düzgünman'ın öğrencisi Fuat Başar'a ait Demet Lale örneği, farklı çiçek örnekleri ve Battal örnekleri de Ebru Sanatına derinlik ve boyut katan görsel şölenin devamı niteliğinde görünmektedir. Altın Laleler Sergisinde sergilenen klasik eserler, sanat camiası tarafından, renklilik, derinlik, boyut ve estetik açısından çok beğenilmiştir. Ebrulara biçilen değerler ise günümüz yağlı boya tablolarının fiyatları ile yarışır seviyelerde seyretmiştir.

Mustafa DÜZGÜNMAN- Papatya

Fuat BAŞAR – Demet Lale

Düzgün Man'ın bir diğer öğrencisi Alpaslan Babaoğlu'nun, yaptığı Battal ebrular ve çiçekli ebrular, bu şölenin devamı niteliğindedir. 2015 yılında gerçekleştirdiği, 'İçinde Çiçek Olmayan Ebrular Sergisi' ve Ebru Sanatında 24 ayar Altın'ın sıvı hale getirilerek Ebruda uygulandığı Battal ebru örneklerine yer vermesi Ebru sanatında çok önemli bir yer tutmaktadır. (Babaoğlu, 2015; 14) Bu sergilerin büyük kalabalıklar tarafından takdirle karşılanarak gezilmesi önemli bir toplumsal kabulü göstermekte ve Ebru tarihine, Hikayeci Yaklaşımında (Ulusoy, 1993: 255) tespit edilen yeni hikayeler katmaktadır

Alpaslan BABAOĞLU- Altınlı Battal

Alpaslan BABAOĞLU-Menekşe

Yılmaz ENEŞ – Gül

Yılmaz ENEŞ- Piri Reis Haritası

İsmail Tirkeş ve Halide Dursun, geleneği ve görsel şöleni devam ettirerek öğrenci yetiştirmeye devam eden Ebru Sanatçılarımızdandır. Medernite çizgilerini rahatça görebileceğimiz çalışmaları olan Tirkeş'in sunumları oldukça ilgi çekmektedir.

Halide DURSUN- Gelincik

İsmail TİRKEŞ- İstanbul Lalesi

Atilla Can ve mesleğini akademik düzeyde sürdüren İ.M.V. Noyan GÜVEN ebru sanatını uluslararası düzeyde sergiler ve çalışmalar ile tanıtarak katkı sağlayan Ebru Sanatçılarımızdandır. Atilla Can'ın Dünya Ebru Günü etkinlikleri, Sergileri ve çalışmaları uluslararası düzeyde Ebru Sanatının tanıtımını dünyaya duyurmaktadır.

Atilla CAN-Soğanlı Lale

İ.M.V. Noyan GÜVEN- Lale

Ebru sanatına yeni çiçekler kazandıran ve günlerce boya ayarlarıyla uğraşarak yeni renkler ve çiçekler ürettiği bilinen Firdevs Çalkanoğlu'nun çalışmaları, Nevbahar ve diğer sergileri, (Çalkanoğlu, 2011, 4) Ebru Sanatının görsel şölenini ve modern çizgilerini de ortaya koymaktadır. Klasik çizgiyi çalışmalarıyla da devam ettiren Çalkanoğlu'nun Ebru Sanatına yeni çiçek formları kazandırdığı ve bu çabalara devam edeceğini gösteren çok sayıda çalışma örneklerinin sunumu devam etmektedir.

Mustafa Hakkı ERTAN – Demet Karanfil

Firdevs ÇALKANOĞLU- Orkide

Ebru Sanatkarları tarafından açılan sergilerde ve özel sanat galerilerinde, yüksek bir bedel ile satılan eserler, Ebru Sanatına verilen kıymeti ve Türk Ebru Sanatının yükselen değerini göstermektedir. Milli mirasımız olan Ebru Sanatının, UNESCO tarafından Somut Olmayan Kültürel Miras listesine alınarak, koruma altına alınması, Türk sanatları açısından ve Sanat tarihi açısından önemli bir milat ve önemli bir gelişme olmuştur. Dünyada ilk kez bir Türk sanatı, UNESCO tarafından koruma altına alınmış ve Türk Ebru sanatı, Dünya Kültür Mirası listesine kaydedilmiştir.

2012 yılından itibaren UNESCO Paris merkezine, Birleşmiş Milletler New York ve Birleşmiş Milletler Cenevre'ye, uluslararası düzeyde ilk müracaatları, Türk Ebru Sanatçısı Atilla Can'ın yaptığı bilinmektedir. Ülkemizde, T.C. Cumhurbaşkanlığı, T.C. Başbakanlık, T.C. Kültür Bakanlığı ve Türkiye UNESCO Milli Komisyonuna dilekçeler gönderen Atilla

gulanabilir olmamasından kaynaklandığı düşünülebilir. Ancak, gelenekli sanatlarımızın devamı için, bu düşünce ile açılan bölümlerin akademik düzeyde çalışmalar yapabilmesinin alt yapısı mutlaka kurulmalıdır. Eğitim sistemimizde, henüz gelenekli olarak kabul ettiğimiz sanatların birçoğu ile ilgili, müstakil bölümlerin olmaması, mesela İlköğretimlerde veya liselerde bu nevi derslerin yeterli düzeyde bulunmaması, üniversitelerde ise, müstakil olarak Gelenekli Sanat bölümlerinin kadro ve atölye çalışmaları için yeterli düzeylerde bulunmaması, bölümlerin gerekli düzeyde gelişmesine engel teşkil etmektedir.

Son yıllarda yüksek öğretim kurumu olarak bilinen YÖK'ün talimatıyla güzel sanatlar fakültelerinde veya sanat tasarım fakültelerinde kurulmaya başlanan Ebru bölümleri, ilgili fakültelerdeki Resim bölümü içerisine konulmakta ve bir altyapı oluşturma hazırlığı olduğu görülmektedir. Ancak gelenekli sanat olan Ebru sanatının günümüze ulaşmış bir örgün bir okulu bulunmamaktadır. İlköğretim ve üniversite düzeyinde Ebru ile ilgili bir alan bulunmamaktadır. Güzel Sanatlar Fakültelerinde, Resim Bölümü içerisinde kurulan Ebru bölümlerinde, Gelenek El Sanatları ile ilgili bölümlerde Ebru hocası istihdam etmenin teknik olarak mümkün olmadığı görülmektedir. Çünkü mevzuat gereği bir diploma ve resmi belge istenen üniversitelerde, Ebru bölümü ile ilgili diploma alt yapısı bulunmamaktadır. Geleneğin ortaya çıkardığı İcazet belgesinin kabul edilmemesi, bu probleme sebep olmaktadır. Gelenekli sanatlarda, bin yıllara dayanan tecrübe ve icazet geleneği, günümüzün diploması ile eş değer görülen bir yeterlilik belgesidir.

2014 yılında UNESCO tarafından dünya kültür mirası olarak kabul edilen ve bu sanatın kabulü, birçok ülkeden gelen talepler ve dilekçeler ile ve Ebru'nun kendine has orijinal yapısından kaynaklanan nitelikleri sebebiyle gerçekleşmiştir. Bu kabul toplumsal kabulün yanında, Ebru sanatının yüzyıllara uzanan geçmişi ve sosyolojideki Hikaye yaklaşımına uygun tarihi kayıtları ile gerçekleştiği görülmektedir. Dünyanın birçok ülkesinde yaşayan Ebru sanatçıları yılda bir defa Dünya Ebru günü adı altında uluslararası düzeyde ve her yıl, dünyanın farklı bir ülkesinde toplanarak etkinlikler yapmakta ve sergiler düzenlemektedir. Bu durum Türk kültürünün uluslararası düzeyde yayılmasına da ayrıca olumlu manada sebep olmaktadır. Ebru sanatının yurt dışındaki yabancı temsilcileri, Türkiye ile irtibatlarını koparmamakta ve Türkiye'yi takip etmektedirler. Bunun dışında Ebru sanatına ayrı bir boyut kazandırma çabaları, modernist bir yaklaşım olarak hızla devam etmektedir.

Yurt dışındaki birçok ülkede, moda akımlarında ve tekstil sektöründe kullanılmaktadır. Bu örneklerin dışında duvar ve tavan süslemelerinde Ebru'nun kullanılması yine Ebru sanatının yaygınlaşması olgusuna destek olarak görülebilir. Avrupa ülkelerinde, Amerika'da ve uzak doğuda bu uygulamalar yaygın örneklerle görülmektedir.

Diğer önemli husus, henüz ülkemizde bile kullanılmayan Ebru sanatı ile ilgili, Ebru'nun terapi faktörü olarak kullanması gerçeğidir. Ebru yapan herkes, Ebru'nun dinlendirici olduğunu ve insanı rahatlatarak alıp bir yerlere götürdüğünden bahseder. Japonya'da Kore'de uzak doğunun bir kısım ülkelerinde, Avrupa'da ve Amerika'da, Ebru uygulamaları ile alt düzey Spastik hastalarının ve Down sendromlu hastaların tedavi edildiği bilinmektedir. Bu önemli olgunun henüz Türkiye'de yaygınlaşmaması bir Türk sanatı olan Ebru sanatı ile ilgili gerekli düzeyde desteğin verilmediğini göstermektedir.

Ebru Sanatında, Modernist yaklaşımların yanında, Post Modern yaklaşımların da görülmeye başlandığı bilinmektedir. İstanbul'da, Ataköy'de yeni açılan bir Görüntüleme merkezinin tüm duvarlarının büyük ebatlı ebrular ile dekore edilmesi yüzlerce örnekten sadece sadece bir tanesidir. (<https://hsmradyoloji.com>)

Ebru Sanatının bazı çeşitleri, farklılıkları ve büyük ebatlarda yapılan ebruların, bir evin, okulun, galerinin veya bir ticari kurumun duvarlarını estetik algısıyla tercih edilerek süsler hale gelmesi ve bunlar için ciddi miktarda ekonomik bedel ödenmesi önemli bir kriter olarak görülmektedir. Ebrulanmış kağıtların bir kitap kapağında veya iç kapakta, yan kağıt olarak birlikte kullanılabilir olması, Ebru sanatının niteliğini etkilemez. Üstelik bu tercih, insanları pozitif anlamda etkileyen bir olgu olarak kabul gördüğünü göstermektedir. Ayrıca, 35 cm. en, 50cm, uzunlukta veya 50cm.en, 70cm. uzunlukta bir çiçekli ebruyu hangi kitap kapağında değerlendirmek mümkün olabilir. Genel tercihin, sanatsal ve estetik kaygılarla duvarlara asılması düşüncesi olduğuna dair yaygın kullanım alanları bulunmakta ve bu tercih her geçen gün artmaktadır.

Ebru, Günümüzde, daha çok duvarları süsleyen bir estetik olgusu olarak, Türk kültürüne ait olan bu zanaat, insanları etkileyen, düşündüren, zevk veren ve evlerini, iş yerlerini süsleyen, toplumsal açılardan kabul görüp takdir edilen bir sanat haline gelmiştir. Ebru Sanatında görülen ve yeni çiçek formları ile desteklenen örneklerin, sergilerde alınır ve tercih edilir olması, ebru sanatına nitelikli ilgiyi ve entelektüel bir kabulü göstermektedir.

Günümüzde kitap ve matbuat dünyasında, Türk kültürüne hizmet amaçlı olarak kullanılması ve bu taleplerin karşılandığı kitapların ve dergilerin (Ertan,İst.2021:1), (Ertan,İst.2018:1) varlığı da bilinmektedir. Ama bu kullanımın, Ebru sanatının geldiği safha içerisinde duvarları süslemesine engel bir olgu teşkil etmemektedir. Türkiye'nin önde gelen ebru sanatçılarının ebrularını duvarlarında görmek, birçok insanın ve sanatseverlerin önemli ücretler ödediği bir olgu haline gelmiştir.

Kaynakça:

- Ataseven S.Y, İdil Sanat ve Dil Dergisi, cilt: 7 sayı: 48, Ankara, 2018*
- Derman Uğur, Türk Sanatında Ebru, İst. 1977
- Tertib-i Risale-i Ebri, Uğur Derman Koleksiyonu
- Eriş Muin Nursen, Mustafa Düzgünman ve Ebru, İst. 2007
- Çalkanoğlu Firdevs, Nevbahar, İst. 2011
- Eneş Yılmaz, Biz, İstanbul, 2014
- Babaoğlu Alpaslan, İçinde Çiçek Olmayan Ebrular, İstanbul,2015
- Hamle Dergisi, İst. 2018, Sayı:1
- Hamle Dergisi, İst. 2018, Sayı:4
- BOA, D.CMH. 394-26956
- BOA, D. CMH, 394-26956
- BOA. Cevdet Maliye 21523
- BOA, MŞH. ŞSC, (Şer'ıye Sicilleri-Meşihat)2510
- BOA, MŞH. ŞSC, (Şer'ıye Sicilleri-Meşihat) 2544
- BOA, ML. MSF,1784
- BOA, ML. MSF,19081
- BOA. MAD. 2095
- BOA, MŞH. SCL. 2747
- BOA, MŞH. SCL. 2790
- BOA, Ruznamçe Defteri, 1707
- BOA. Ruznamçe Defteri-1789
- Ertan,Mustafa Hakkı, Milli Mirastan Evrensel Geleceğe Ebru Sanatının Tarihi Kaynaklarında 'Yürekli Ebru' Ve Menşei, Uluslararası Geleneksel İslâm Sanatları Ve Hattat Hâmid Aytaç Sempozyumu, Diyarbakır, 2020, Kozmolojik Dengenin Sanatsal Tezahürleri İslam Sanatları, İst. 2021)
- Can, Atilla, Ebru Art, Tekirdağ, 2016
- Fatma Taşcı Anısay, Güvercin-Özel Koleksiyon
- Ulusoy Demet. *Sanat Sosyolojisinde Temel Yaklaşımlar* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Cilt 10 Sayı (ss. 247-259) Ankara, 1993
- (<https://hsmradyoloji.com>)

“

Bölüm 13

DÜŞÜK MALİYETLİ TAŞIMACILIK MODELİ: RYAN AIR ÖRNEĞİ

Meltem AKCA¹

”

¹ Doç. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Gazipaşa Havacılık ve Uzay Bilimleri Fakültesi, Havacılık Yönetimi Bölümü, meltem.akca@alanya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5544-5929

Giriş

Havacılık sektörü II. Dünya Savaşı sonrasında askeri uçaklardaki gelişim ve revizyon ile büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Bu dönemin ardından çeşitli kriz dönemleri yaşanmış ancak sektör, hızlı toparlanma süreçleri ile büyümeye devam etmiştir. İlk başlarda havayolu işletmeleri devlet sahipliğinde kurulmuş ve kurallar devlet kısıtlamaları ile oluşturulmuştur. 1944 yılında taraflarca imzalanan Şikago Konvansiyonu ile havacılık sektörü çok kapsamlı olarak uluslararası düzeyde ele alınmış ve günümüzde de uygulanan çeşitli regülasyonların temelleri atılmıştır.

1970’li yıllarda Boeing’in çok yolcu kapasiteli hava araçlarına yönelik üretim talebi artmış ve bu trend serbestleşme hareketlerinin gerekliliğini hızlandırmıştır. 1978 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nde başlayan serbestleşme hareketleri, rekabetin havacılık sektörü gelişimi ile topluma daha fazla katkı sağlayacağı düşüncesi ile gerçekleştirilmiştir (Uzgör, Kuyucak Şengür ve Bolat, 2017). 1980’li yılların sonunda Avrupa’da yavaş yavaş serbestleşme hareketleri görüşülmeye başlanmış ve 1990’lı yıllarda aşamalı olarak hayata geçirilmiştir.

Havayolu işletmelerinin iş modeli yapılanmalarında sektördeki oyuncular, sektöre ilişkin özellikler önem arz etmektedir. Bu kapsamda serbestleşme hareketleri de geleneksel havayolu taşıyıcılığı yaklaşımına alternatif olarak düşük maliyetli taşıyıcılık faaliyetlerinin oluşumunda etkili olmuştur (Kuyucak Şengür ve Şengür, 2020).

Bu çalışmada serbestleşme hareketleri ve havacılık sektörü özellikleri ele alınmış, düşük maliyetli taşıyıcıların genel özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda geleneksel taşıyıcılar (bayrak taşıyıcılar) ile düşük maliyetli taşıyıcılar arasındaki farklar ortaya çıkarılmıştır. Son olarak Avrupa’da düşük maliyetli taşıyıcı olarak büyük başarılarla imza atan ve modelin gelişiminde uygulamaları ve stratejileri ile etkili olan Ryanair’in iş modeli yapılanması incelenmiştir.

1. Serbestleşme Hareketleri

Serbestleşme, bir sektörde mevcut olan zorlayıcı kuralların hafifletilmesi ya da sonlandırılması olarak tanımlanmaktadır. Bu kapsamda, pazara giriş, pazara erişim, fiyat ve kapasite gibi unsurlar havacılık sektöründeki serbestleşme faaliyetlerine yönelik ihtiyacı etkileyen faktörlerdir (Gerede, 2015). Serbestleşme faaliyetleri öncesinde havacılık sektörü yapısı incelendiğinde, mevcut olan katı kurallar pazara girişi zorlaştırmakta ve rekabet ortamının oluşmasını engellemektedir. Serbestleşme hareketleri ile sefer noktası, tarife, kota, kapasite gibi birçok konuda kısıtlayıcı yaptırımların azaltılması pazarın rekabete açılmasını ve yeni oyuncuların yeni iş modelleri ile sektör içerisinde faaliyet göstermeye başlamasını hızlan-

dırmıştır. Düşük maliyetli taşımacılık yaklaşımı da serbestleşme hareketleri sonucunda ortaya çıkmıştır. Havacılık sektörünün gelişmesi, özellikle çeşitli trafik hakları ile hava sahası kullanım imkanlarının güçlendirilmesi işletmelerin uçuş ağlarını genişletmelerinde etkili olmuştur (Özaslan Çalışkan, 2017).

Serbestleşme faaliyetleri ilk olarak Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nde gözlemlenmiş ve tüm dünyaya buradan yayılmıştır. 1978 yılında ilk olarak iç hat pazarında bu yaklaşımı benimseyen ABD, havayolu işletmelerine çeşitli konularda esneklik getirmiştir. Devlet destekli bazı havayolu işletmelerinin özelleştirilmesi, verimliliği arttırmış ve model diğer ülkelerde de dikkat çekmiştir. Bununla birlikte ABD'de dış hat pazarında çeşitli yenilikler yapılmış, ikili anlaşmalar güçlendirilmiş ve havayolu işletmelerine esneklik tanınmıştır (Özaslan Çalışkan, 2017).

Serbestleşme hareketleri ile ABD'de Southwest Havayolu İşletmesi düşük maliyetli taşıyıcılığın öncüsü olmuştur. Ancak Avrupa'ya bu iş modelinin ulaşması biraz zaman almıştır. Avrupa'daki serbestleşme hareketleri ABD'ye kıyasla daha geç gerçekleşmiştir. Avrupa'da ortak bir pazar oluşturma görüşmeleri 1980'li yıllarda başlamış olmasına karşın, serbestleşme adımları 1993'te ilk aşama ile ortaya çıkmış ve 1997 yılında tam kabotaj hakkını tanımlayan son aşama ile tamamlanmıştır. Serbestleşme hareketleri ile havacılık pazarının özel sektöre hızlı bir şekilde açılması sektöre yeni oyuncuların girmesini kolaylaştırmıştır (O'Connell ve Williams, 2005). Böylece Avrupa'da yeni havayolu işletmeleri kurulmuştur. İşte Ryanair'de kurulduktan sonraki birkaç yıl içinde Avrupa'da düşük maliyetli taşımacılığın öncüsü olmuş ve ardından EasyJet'de rakip olarak faaliyetlerine başlamıştır (Malighetti, Paleari ve Redondi, 2009). Bu süreçte Avrupa Birliği'ndeki açık semalar politikaları da sektör yapısını çeşitlendirmiştir (Numanoğlu, 2020). Avrupa Birliği içinde trafik haklarının verdiği müsaade ve izinler de düşük maliyetli taşıyıcıların gelişmesini hızlandırmıştır (O'Connell ve Williams, 2005).

ABD ve Avrupa'da geleneksel havayolu işletmeleri (tam olarak tüm hizmetleri veren) pazar paylarının bir bölümünü düşük maliyetli taşıyıcılara kaptırmışlardır. İlerleyen yıllarda bu model tüm dünyaya sirayet etmiş ve Asya pazarında da kendine yer edinmiştir (Malighetti, Paleari ve Redondi, 2009). Serbestleşme sonrası geleneksel havayolu işletmeleri ve düşük maliyetli taşıyıcılar arası kutuplaşma sektör içi birçok oyuncuyu hayatta kalabilmek için ya tarifesiz (charter) modele ya da tur operatörleri ile birleşmelere yönlendirmiştir (Renehan ve Efthymiou, 2020).

Tablo 1. Serbestleşme Hareketleri (Alfonso vd., 2011:121).

Gelişmeler	Uluslararası Ana Pazar	Avrupa İçi Pazar
Şikago Konvansiyonu (1944)	1. ve 2. Trafik Hakları, Tekli Atama	1. ve 2. Trafik Hakları, Tekli Atama
1944 Sonrası İkili Anlaşmalar	Kapasite ve Fiyat Kısıtlamaları, Düşük Düzeyde 5. Trafik Hakkı	Kapasite ve Fiyat Kısıtlamaları, Düşük Düzeyde 5. Trafik Hakkı
Anlaşmaları	2.ve 4. Trafik Hakları, Çift Taraflı Onaylamama	Yeni Bazı İkili Anlaşmalar
Paket (Aşama) 1988	-	5. Trafik Hakkı Serbestisi, Kapasite ve Fiyatlamada Daha Az Kısıtlama
Paket (Aşama) 1990	-	Çoklu Atama, Kapasite ve Fiyatlamada Daha Fazla Serbesti
Amerika-Açık Semalar-1992	5. Trafik Hakkı, Kapasite ve Fiyatlamada Serbestlik, Çoklu Atama	-
Paket (Aşama) 1993	-	İlk 7 Trafik Hakkı, Ulusal Mülkiyet Yerine Avrupa Birliği Mülkiyetinde Serbest Kapasite ve Fiyat Ayarlamaları
1997	-	Tam Kabotaj
2002	-	Avrupa Birliği Adalet Divanı İkili Görüşmelerin Yasadışı Olduğunu Açıklamıştır.
2004	Açık Semalar Hususunda ABD ve Avrupa Birliği Arasında Görüşmeler Başlamıştır.	
2007	Açık Semalar II Görüşü Ortaya Çıkmıştır.	

2. Havayolu İşletmeleri

Havayolu taşımacılık sektörü oligopol pazar yapısına sahiptir. Sektör içerisindeki işletmelerin birbirleri ile karşılıklı bağımlılıkları yüksektir. Bununla birlikte teknolojik gelişmeler havayolu işletmeleri için büyük önem arz etmektedir. Diğer taraftan, yakıt ve personel maliyetleri sektörün önemli gider kalemlerini oluşturmaktadır. Geçtiğimiz yüzyılda yaşanan savaşlar, krizler, terör saldırıları ve hastalıklara rağmen havacılık sektörü geçici duraksama dönemleri sonrasında büyümeye devam etmiştir. Genel olarak yolcu ve kargo taşımacılığında şekillenen sektör, gelecekte ve düşük maliyetli taşıyıcıların büyük ölçüde yer aldığı rekabetçi bir sistemdir. Diğer taraftan bölgesel ve bağlı bağımlı havayolu modelleri de mevcuttur. Son olarak havacılık sektöründe yolcu taşımacılığının tatil amaçlı ve iş amaçlı seyahat eden yolcular olarak sınıflandırılabileceğini söylemek mümkündür. Tatil amaçlı seyahat eden yolcular daha çok fiya-

ta, iş amaçlı seyahat eden yolcular ise sefer sıklığı ve konfora daha fazla önem vermektedir (Özaslan Çalışkan, 2017; Altuntaş, 2017).

2.1. Geleneksel Havayolları

Geleneksel Havayolları, havacılık faaliyetlerinin geliştirilmesi, ülke içerisinde yaygınlaştırılması amacıyla devlet destekli olarak kurulan işletmelerdir. Geleneksel havayolları belirli büyüklüğe ulaşmış ve sektörde güçlü konumda yer alan, hizmet standartları yüksek işletmeler olarak dikkat çekmektedir. Bu kapsamda geleneksel havayolları ile yeni iş modelleri çerçevesinde kurulan havayolu işletmeleri arasında stratejik ve yapısal farklılıklar da mevcuttur (Uzgör, Kuyucak Şengür ve Bolat, 2017). Havacılık sektörüne yönelik atılım ve yenilikler genellikle geleneksel havayolu işletmelerinden beklenmektedir. Bu havayolu işletmelerinin kendilerine ait tesisleri, ortaklıklı işletmeleri, bakım alanları, eğitim merkezleri bulunmaktadır ve ülke içerisinde havacılık alanında öncü kurumlardır. Geleneksel havayolu işletmelerinin kısa-orta ve uzun menzilde hizmet verebilecek farklı tip ve modellerde hava araçları mevcuttur. Bu işletmelerde çalışmak sektör içerisinde prestij göstergesidir. Bununla birlikte geleneksel havayolu işletmeleri kurumsallaşma derecesi yüksek, işletme kültürünün yerleşmiş olduğu örgütlerdir. Geleneksel havayolu işletmelerinin filolarında genel olarak yolcu kapasitesi fazla olan uçak tipleri mevcuttur (Özaslan Çalışkan, 2017; Altuntaş, 2017).

2.2. Düşük Maliyetli Havayolları

Düşük maliyetli taşıyıcılar, havacılık sektörüne yeni bir dinamizm getiren işletmelerdir. İlk defa ABD’de Southwest Havayolları örneği ile ortaya çıkan model, zamanla tüm Dünya’ya yayılmış ve yeni bir rekabetçilik yaklaşımının doğuşuna zemin hazırlamıştır. Modelin temel prensibi, doluluk oranlarının ve kârlılığın artırılmasında maliyet minimizasyonunun sağlanması ve bilet fiyatlarının düşük bedeller ile satılmasıdır. Bununla birlikte geleneksel havayolu işletmesinde ücretsiz olan hizmetlerin çoğunun bu modelde, müşteri talebine göre ilave olarak ücretlendirilmesidir. Düşük maliyetli havayolu işletmelerinin çeşitli yan gelirleri (bilet harici gelir); alakart özellikler, komisyon temelli hizmetlerdir. Bu kapsamda koltuk seçimi, öncelikli check-in, uçak içi satış ve ücretli ikram alakart özelliklerdir. Komisyon temelli hizmetler ise internet sitesi destekli iş ortaklarının hizmetlerinin bilet ile satışından elde edilen gelirlerdir. Seyahat sigortası, konaklama, araç kiralama ve eğlence hizmetleri bu gelir kalemi örnekleri arasında yer almaktadır (Klophaus, 2013). Düşük maliyetli taşıyıcılar uçuş operasyonlarının yanı sıra kabul edilebilir düzeyde ek hizmetleri temin ederek hava araçlarının yerde kalış süresini en aza indirmeye çalışmaktadırlar. Düşük maliyetli taşıyıcılar temel olarak

maliyetleri düşürücü girişimci stratejilere odaklanmaktadır (Malighetti, Paleari ve Redondi, 2009). Kısaca, düşük maliyetli taşıyıcılar (LCC); basitlik, verimlilik, üretkenlik ile maliyetleri düşüren ve bu kapsamda daha düşük ücretler ile biletleri satışa sunan işletmelerdir (O’Connell ve Williams, 2005:259). Tam anlamıyla düşük maliyetli taşıyıcı olarak ele alınan örnekler; Amerika’da Southwest Havayolları, Avrupa’da Ryanair ve EasyJet, Güney Pasifik’te Air Asia ve Virgin Blue, Afrika’da Time ve Kulula, Güney Amerika’da Golf ve U Air, Kanada’da West Jet, Japonya’da Air Do ve Skymark, Malezya’da Air Asia, Singapur’da ValuAir, Jet Star ve Tiger Airways’dir (Özaslan Çalışkan, 2017; Altuntaş, 2017).

Düşük Maliyetli Taşıyıcıların Özellikleri: (Strategic Direction, 2006)

- ✓ Uçak içerisinde ikramların ücretli olması, uçak içi ve terminalde gazete-dergi dağıtımının olmaması ya da ücretli olması,
- ✓ Bilgi, iletişim ve internet teknolojilerinin gelişmesi ile internet tabanlı satışlar,
- ✓ Genellikle kısa-orta menzilli uçuşlar,
- ✓ PAT sahaları yoğun olan havalimanlarının tercih edilmemesi,
- ✓ 2. meydanların kullanılması ve gecikmelerin ve doğacak maliyetlerin azaltılması,
- ✓ Yüksek bütçeli sermaye projelerinden uzak durulması,
- ✓ Yerdeki bekleme sürelerinin düşük olması,
- ✓ Genellikle farklı havayolu işletmeleri ile kod paylaşımı yapılması,
- ✓ Bakım-onarım-eğitim-oryantasyon maliyetlerinin azaltılması amacıyla tek tip filo yapılması (Boeing 737 serisi, A319-A320 vb.),
- ✓ Koltuk içerisinde uçak üreticisinin talimatları ve otoritelerin kuralları doğrultusunda maksimum koltuk sayısı,

Tablo 2. *Havayolu İş Modeli Karşılaştırması (O’Connell ve Williams, 2005:260).*

Özellik	Düşük Maliyetli Taşıyıcı	Geleneksel Havayolu
<u>Marka</u>	Tek Tip: Düşük Ücretli Bilet Sunan	Marka Uzantıları: Ücret + Hizmetler
<u>Ücretler</u>	Basit Ücret Yapısı	Karmaşık Ücret Yapısı
<u>Dağıtım</u>	Çevrimiçi Satış, Doğrudan Rezervasyon	Çevrimiçi Satış, Doğrudan Rezervasyon, Seyahat Acentesi Kanalı ile Satış

<u>Check-in</u>	Biletsiz	Biletsiz, IATA Bilet Sözleşmesi
<u>Havalimanı</u>	Genellikle 2.Meydan	Ana Meydanlar
<u>Bağlantılar</u>	Noktadan Noktaya	Kod Paylaşımı, Küresel İş Birlikleri
<u>Sınıf Segmentleri</u>	Tek Yolcu Sınıfı	Yolcu Sınıf Farklılaştırması
<u>Uçak İçi Hizmetler</u>	Ödeme Yapılır	Çok Ekstra Hizmet İçin Ödeme Yapılabilir.Tamamlayıcı Hizmetler Ücretsizdir.
<u>Uçak Kullanımı</u>	Çok Yüksek	Orta Düzeyden Yüksek Düzeye
<u>Uçak Tipi</u>	Tek Tip Filo Tercih Edilir	Tarife Planlamasına Göre Farklı Tip Uçaklar Mevcuttur
<u>Oturma Düzeni</u>	Koltuk Mesafeleri Dardır ve Çok Fazla Koltuk Eklenmiştir	Koltuk Mesafeleri Daha Geniştir ve Farklı Yolcu Sınıfları için Düzenlenebilir.
<u>Operasyonel Faaliyet</u>	Temel Olarak Uçuş Odaklıdır	Uçuş Odaklı Olmanın Yanı Sıra Daha Kapsamlıdır. Bakım-Onarım, Kargo Hizmetlerini de İçerebilir
<u>Müşteri Hizmetleri</u>	Performans Açısından Öncü Gösterge Değildir.	Güvenilirlik, Müşteri Sadakati için Tam Hizmet Verilir

LCC'ler noktadan noktaya uçarlar ve ikincil meydanları kullanırlar. Bu nedenle bu havayolu işletmelerinin yolcuları şehir merkezinden ikincil meydana erişmek için daha çok mesafeye katlanır ve zaman harcarlar. Buna rağmen pek çok LCC müşterisi açısından ikincil meydanlarda konumlanma, tercih edilmeyi azaltacak bir unsur olarak değerlendirilmemektedir. Çünkü LCC müşterileri fiyata duyarlı oldukları için ikincil meydana erişim durumu kabul edilebilir bir yaklaşımdır. Bununla birlikte geleneksel taşıyıcılar büyük meydanlarda uçtukları için müşterilerine yüksek oranda bağlantı kurabilme imkânı tanımaktadır. Diğer taraftan LCC'ler, bağlantı kurmada müşterilerini farklı meydanlara yönlendirebilir. Bu kapsamda bilet ücretini değerli kabul eden yolcu profili bu bağlantılabilirlik durumunu da benimseyip uçuşunu gerçekleştirirken sorun hissetmeyecektir (O'Connell ve Williams, 2005:261).

Özellikle Avrupa'da askeri amaçlı inşa edilen ancak daha sonra bölgesel kalkınmanın hızlandırılması amacıyla ikincil meydan olarak hizmet vermeye başlayan meydanlar mevcuttur. Bu meydanların tercih edilip kullanılması için bölgesel otoriteler havayolu işletmecilerini destekleyebilir ve çeşitli operasyonların belirli oranlarda sübvansede edilmesini sağlayabilir (Barbot, 2006:197). Büyük meydanlarda slot bulmaya zorlanan ve noktadan noktaya uçan LCC'lerin bu meydanları kullanımı artmıştır. Ayrıca, düşük maliyetli taşıyıcılar için meydan kapasitesi önemlidir. Bu önemi etkileyen unsurlar:1) slot elde etme sorunlarını çözme 2) filonun

en iyi kullanımına yönelik tarife planlamasını yapma 3) karışıklığın az olmasından kaynaklı gecikmeler ile ilişkili maliyetleri azaltma 4) bu meydanlarda marjinal maliyetlerin yok denecek kadar az olmasından kaynaklı havacılık ücretlerini düşük tutma 5) hız zaman performansını arttırmaya kolaylık sağlayacak basit terminal tasarımları ile yolcu işlemlerinin kolaylaştırılmasıdır (Barbot, 2006). Bununla birlikte ikincil meydanlar düşük maliyetli meydanlardır. Bu meydanlar ölçek ekonomisinden yararlanır. Etkinlik fazladır. Hizmet kalitesi düşüktür ancak kabul edilebilir seviyededir. Teşvikler vardır. Bu meydanların havacılık gelirleri düşük olsa da havacılık harici gelirleri arttırarak kârlılığını yükseltme stratejileri mevcuttur. İkincil meydanlar çok düşük ücretler sunarak (yolcu başına 1 Euro gibi) havayolu işletmesi ile anlaşılabilir. İniş ücretleri, geceleme ücretleri çok düşük olabilir. Bu durum hem havalimanlarının kendi aralarındaki rekabeti hem de havayolu işletmeleri arasındaki rekabeti etkiler. Bu nedenle haksız rekabet uygulamalarının önlenmesi önem arz etmektedir (Barbot, 2006: 196). Bu kapsamda meydanların desteklenerek daha düşük ücretler ile havayolu işleticilerine hizmet vermeleri durumunda bilet ücretlerinde de düşüşler gözlemlenebilir. Bu süreçte önemli olan bir diğer husus ise rekabet durumudur. Ayrıca teşvikli sistemlerin uygulanmasının yasal dayanağının olup olmaması ülkeden ülkeye ve bölgelere göre değişiklik göstermektedir. Düşük maliyetli havayolu işletmelerinin gelişimi düşük maliyetli havalimanı yapılanmalarının da oluşumunu tetiklemiştir. Havalimanları arasında da saldırgan rekabet yaklaşımlarının benimsenmesi hem meydan hem havayolu işleticilerini etkileyebileceğinden haksız rekabet uygulamalarına zemin hazırlayacaktır. Ülkemizde pek çok meydanın havalimanı işleticisi DHMİ'dir. Bunula birlikte İstanbul Havalimanı, Gazipaşa-Alanya Havalimanı gibi meydanlardaki özel havalimanı işleticileri ile belirli oranlarda özelleşmiş meydanların ya da terminal işleticilerinin fiyat belirleme politikalarında haksız rekabete yönelik uygulamaları önlemek amacıyla DHMİ, fiyat stratejilerini denetler ve belirli oran üzerinde fiyat artışı ya da indirimi yapılmasını engeller.

Pegasus Havayolu İşletmesi maliyet düşürücü yeni yaklaşımlar ve uygulamalar gerçekleştirmektedir. Örneğin, bebek arabası poşetinin paralı olması, bagaj sınıflandırmasına göre fiyatlandırma, ikram hizmetlerinin ücretli oluşu bu modele benzemektedir. Bununla birlikte dijital dönüşüm süreci içerisinde yer alan Dünyamızda teknolojik yeniliklere uyum sağlanarak self-check-in, bagaj bırakma, boarding gibi uygulamalar da mevcuttur. Diğer taraftan bayrak taşıyıcı havayolu işletmeleri de kâğıt israfını önleyici check-in ve boarding süreçlerini yönetmekte ve self check-in ve bagaj teslimi uygulamalarını kullanabilmektedir.

Düşük maliyetli taşıyıcılar uçak içerisinde, meydanlarda reklam alarak da gelir elde etmektedir. Ayrıca basit ve esnek terminal yapılanma-

ları, ramp hizmetlerindeki sadelik gibi birçok uygulama ile maliyetleri minimize etmeye çalışmaktadırlar. Ancak kabin bagajı konusundaki sert uygulamaları sebebiyle fazla bagaja yönelik ilave ücretler, uçak içi ikram-hizmet, ürün satışı faaliyetlerinden de gelir elde etmektedirler.

O'Connell ve Williams (2005) LCC yolcuları üzerinde yürüttükleri araştırmalarında katılımcıların büyük bölümünün daha genç olduğu ve iş dışı seyahat ettikleri sonucuna ulaşmıştır. Yazarlar, yaş arttıkça geleneksel havayolu tercihinin arttığını belirtmiş ve bu durumun hizmet kalitesi ile ilişkili olduğunu savunmuşlardır. Yürütülen araştırma sonuçlarına ait temel bulgular aşağıda listelenmektedir (O'Connell ve Williams, 2005):

- ✓ LCC'de daha çok grup seyahati gerçekleşmektedir ve seyahatler tatil amaçlıdır.
- ✓ Katılımcılar LCC meydanlarının daha uzak olduğunu ifade etmişlerdir.
- ✓ LCC ile iş seyahatlerinin de olduğu ancak bu oranın toplam seyahatler içindeki payının geleneksel havayolu işletmelerine göre daha düşük olduğu tespit edilmiştir.
- ✓ Katılımcılar LCC biletlerini internetten aldıklarını belirtmişlerdir.
- ✓ Yolcuların geleneksel havayolu işletmelerini tercih ederken göz önünde bulundurdıkları unsurlar sırasıyla; güvenilirlik, bilet fiyatı, uçuş planı, bağlantı ve kalite olarak ele alınmıştır. Diğer taraftan yolcuların LCC tercihini etkileyen unsurlar sırasıyla ücret, uçuş planı, güvenilirlik şeklinde tespit edilmiştir.

Son olarak, geleneksel havayolu işletmeleri fiyat farklılıklarını belirlerken, sınırlı sayıda indirim olanağı, müşteri sadakat programları, overbooking, sınıf farklılıklarına göre fiyatlandırma gibi yaklaşımları benimser. LCC ise genellikle bu tip uygulamaları olmadığı için daha basit bir fiyat belirleme politikası tercih etmektedir. Bu kapsamda LCC'ler dinamik fiyatlandırma stratejisi uygulayarak rezervasyon kapanana kadar fiyat artışı gerçekleştirirler (Malighetti, Paleari ve Redondi, 2009).

3. Ryanair Havayolu İşletmesi

Ryanair, Avrupalı Düşük Maliyetli Havayolu İşletmesidir. 1985 yılında 57 çalışan ve 15 koltuklu bir hava aracı ile İrlanda ve İngiltere arası uçuş niyetiyle özellikle göçmen taşıma pazarına yönelme arzusuyla kurulmuştur. 1986 yılında ilk kez Dublin-Londra seferini gerçekleştirmiştir. Bu hatta Aer Lingus ve British Airways'ın ilk başlarda zayıf gördüğü ancak yıllar sonra pazar paylarının büyük kısmını kaptırdıkları bir rakip haline gelmiştir. Bu süreçte Ryanair, 1991 yılına kadar genişleme göstermiş an-

cak 1991 yılında iflasın eşiğine gelmiş ve ABD’li Southwest modelini uygulamaya karar vermiştir. Havayolu işletmesi, maliyetlerin düşürülmesi yaklaşımını benimsemiş, kâr getirmeyen destinasyonları kapatmış ve gelir getirmeyen destinasyonlardan çekilmiştir. Bu stratejiler ile büyümeyi başarmış ve 1997 yılında Dublin ve NASDAQ borsalarına kote olmuştur. 1991-2000 yılları arasında Ryanair’in çok hızlı büyümesi, İrlanda’nın bayrak taşıyıcısı Aer Lingus’un pazar payının büyük kısmını yakalamasında etkili olmuştur. 2000 yılında ise çevrimiçi rezervasyon ve satış işlemlerini gerçekleştiren internet sitesini kurmuştur. Bu kapsamda teknolojinin gelişimi, internetin yaygınlaşması Ryanair için önemli bir avantaj yaratmış ve havayolu işletmesi bu fırsatı maliyet düşürücü yenilik stratejileri ile doğru bir şekilde değerlendirebilmiştir (Prichinet, 2020). Avrupa pazarındaki serbestleşme hareketleri sonucunda pazar hakimiyetini arttırmayı hedefleyen Ryanair, yeni uçak siparişleri vermiş ve Charleroi, Frankfurt, Milan gibi merkezlere seferler koyarak uçuş ağını genişletmiştir (Alfonso vd., 2011). Ancak, 2009 yılında ilk defa yıllık zarar açıklamıştır. Bu zararda küresel krizin etkileri önemli ölçüde hissedilmiştir. Bu süreçte Aer Lingus hem krizle mücadele hem Ryanair rekabeti karşısında yolcu sayısında kayıplar ve finansal problemler yaşamış ve maliyet azaltıcı rekabet politikalarına yönelmiştir. 2015 yılından sonra ise Aer Lingus özelleştirilmiştir (O’Connell ve Williams, 2005). Ryanair, 2018 yılında ise tek havayolu stratejisinden vazgeçerek çeşitli markalar ile işletmeyi genişletmeye başlamıştır. Bu kapsamda Ryanair çatısı altında; Ryanair DAC, Ryanair UK, Laudamotion, Ryanair Sun/BUZZ ve Malta Air markaları hizmet vermektedir (Prichinet, 2020).

Ryanair internet sitesi ve finansal raporlarında yer alan veriler değerlendirildiğinde Covid-19 pandemisi öncesi dönemde havayolu işletmesinin özellikleri aşağıdaki gibi ele alınmaktadır (Corporate Ryanair, 2020):

- ✓ Yıllık yolcu sayısı 149 milyon
- ✓ Günde 2500 üzerinde sefer
- ✓ 242 havalimanında operasyon
- ✓ 40 ülkede havacılık operasyonları
- ✓ 1800 üzeri rotada faaliyetler
- ✓ 470 Boeing 737-800 ile faaliyetlerin yürütülmesi ve 210 yeni sipariş
- ✓ 35 yıllık rakipsiz güvenlik kaydı
- ✓ 17.000 üzerinde nitelikli uçuş personeli
- ✓ En iyi zamanında kalkış performansı
- ✓ En yeşil ve temiz havayolu işletmesi

- ✓ Diğer 4 büyük Avrupalı havayolu işletmesine nazaran karbon salınımlarını %50 azaltan havayolu
- ✓ Avrupa ve Kuzey Afrika’da 79 merkezde faaliyet

4. Ryanair’i Başarılı Kılan Faktörler

Ryanair, Avrupa’nın lider düşük maliyetli taşıyıcısıdır. Maliyet düşürücü uygulamaları ile hem sektörde yenilikler oluşturmuş hem de sektör içerisinde yeni yapılanmaları hızlandırmıştır. Bunlardan biri düşük maliyetli ikincil meydanlardır. Ryanair’in 1986 yılında ilk ikincil meydanı Londra-Luton meydanıdır. Ana meydanlarda slot kolay bulunamaz, slot tahsis çok pahalıdır ve slot saati uygun olmayabilir. Bununla birlikte ana meydanlardaki yoğunluk zamanında kalkış performansını olumsuz etkileyebilir. Ryanair, yolcu ve yükü hava aracına bindirme/yükleme ve indirme/boşaltma sürecini en etkin yürüten havayolları arasındadır. Bu işlemlerin tamamını yaklaşık 20-25 dakika içerisinde gerçekleştirmektedir (Prichinet, 2020). Bu kapsamda ikincil meydanlar, bekleme ve gecikmeleri de azaltarak hava aracına yeni seferlere vakit oluşturma hususunda zaman tasarrufu sağlamaktadır. Diğer taraftan Ryanair, fiyat bazlı strateji yürüttüğü için maliyet azaltıcı tüm uygulamaları ön plana çıkartmaktadır. Bu kapsamda operasyonlara yönelik pazarlama maliyetleri de düşüktür. Çünkü uyguladığı fiyat politikası kendini pazarlamaktadır. Ayrıca, uçak içi ve terminallerde başka işletmelerin reklamını yaparak gelir elde etmektedir. Operasyonlarda dış kaynaklardan yararlanma yöntemini de (bakım, onarım, yer hizmetleri, ikram vb.) sıklıkla benimseyen Ryanair, kendi personel sayısını daha az tutmaktadır. Bununla birlikte işe alma ve istihdam maliyetlerinde yenilikçi uygulamalara sahiptir. Çalışan başına yolcu sayısı diğer havayolu işletmelerine göre oldukça yüksektir. Ekipler ise genellikle 35 yaş altındadır (Barrett, 2004)

Tablo 3. Ryanair Özellikleri (Barrett, 2004:90)

Ryanair Özellikleri
Uçak içi hizmetler, ürünler, unsurlar: Tatlı, şeker ikramı yoktur, ücretsiz ikram mevcut değildir. Gazete ve dergi yoktur. Ücretsiz koltuk tahsis yoktur. Business class hizmeti yoktur. Uçak başına daha fazla koltuk mevcuttur ve yük miktarı daha fazladır.
Havalimanı hizmetleri, unsurları: Genellikle ikincil meydanları kullanır. Bağlantılı yolculuk biletleri düzenlenmez. Çoklu uçuşlarda bile yolcular ve bagajlar her havalimanında kontrol edilir. Havaalanı lounge hizmeti yoktur.
Bilet kısıtlamaları: Biletler seyahat acentesi kanalı ile satılmaz, doğrudan internet ortamında satılır. Şirketin perakende bilet satış ofisleri mevcut değildir. Sık uçan yolcu programı yoktur.

Ryanair, dakiklik, hizmetlerde sadelik ve basitlik avantajlarının yanı sıra çifte rezervasyon yapmaması, overbooking sorunlarının olmaması, kayıp çanta-bagaj oranlarının daha az olması gibi avantajlara sahiptir.

Ryanair'in faaliyetlerini yürüttüğü havalimanlarında işlemler daha hızlıdır ve terminal tasarımının sade ve basit oluşu, çalışan sayısının azlığı, yolcuların birçok işlemi bireysel olarak yerine getirme yükümlülüğü gibi etmenler terminal içi operasyonların performansını arttırmaktadır (Barrett, 2004).

LCC olarak hizmet veren Avrupa'nın lider taşıyıcılarından Ryanair, anlaşmalı şirketler ile yürüttüğü iş birlikleri ile müşterilere ekstra hizmetler sunmakta ve bu alanda gelir elde etmektedir. Araç kiralamadan, konaklamaya kadar iş ortakları ile yürüttüğü faaliyetlerde bilet satış rezervasyon sürecinde bu alternatifleri sunmakta ve komisyonunu almaktadır (Corporate Ryanair, 2020).

Ryanair internet sitesi üzerinde seyahat planlaması yaparak düşük maliyetli havayolu taşıyıcısı iş modelini bir örnek üzerinde ayrıntılı olarak incelemek mümkündür.

İrlanda, Dublin merkezli Ryanair'in Türkiye'de Bodrum ve Dalaman'a seferleri bulunmaktadır. Bu çalışma kapsamında 18 Ekim 2020 tarihli Dalaman-Dublin uçuşu ile ilgili bilgiler analiz edilmiştir. Destinasyona yönelik uçuş süresi 4 saat 55 dakikadır. Uçuşa ilişkin bilet fiyatı 338.49 Euro'dur. Ancak bu fiyat uçuşa ilişkin fiyattır ve geleneksel havayolu işletmelerinde-örneğin bayrak taşıyıcımız Türk Hava Yolları'nda- alıştığımız birçok hizmetin dahil olmadığı fiyattır. İlave hizmetler ve servisler ekstra ücrete tabidir. Bu nedenle ilk başta yer alan 338.49 Euro uçuşa verilen bedeldir.

✓ İlk sunulan bilet fiyatı: **338.49 Euro**'dur. Value Travel Light (Sadece 40*20*25 cm) ebatlarında el çantasını ücretsiz taşıma hakkı var.

✓ Bu bilet fiyatına 24 Euro ilave edilince 2 kabin bagajı taşıma hakkı verilmektedir. Priority olarak adlandırılan ve sıralarda-uçığa binişte öncelik ve biri el bagajı diğeri kabin içi olmak üzere 10 kg'lık valiz hakkı tanınmaktadır. Bu uygulamanın düzenli ve kısa seyahatlerde daha çok tercih edildiğı belirtilmiştir. (**338.49+24**)

✓ Daha fazla bagajı olanlar için 338.49 Euro üzerine 40 Euro ilave edilerek Plus paket satılmaktadır. Bu paket içerisinde 1 küçük çanta 40*20*25 cm, koltuk rezervasyonu, 20 kg check-in bagajı hakkı ve havalimanında ücretsiz check-in hakkı tanınmaktadır. (**338.49+40**)

✓ İlk sunulan bilet fiyatı üzerine 77 Euro ilave olarak Flexi Plus paketi tercih ederseniz, öncelik (priority), 2 kabin bagajı, istediğiniz koltuğu seçme imkânı, ücretsiz check-in ve bilet esnekliğı sağlanmaktadır.

Bu alternatifli fiyatlandırmalar ile sadece destinasyonu seçerek uçuşa vereceğiz bilet fiyatının yanı sıra geleneksel havayollarında ücretsiz olan

birçok işlemi beklentiniz ve isteğinize göre farklı kategoriler dahilinde satın alabilme potansiyeline sahip olmaktadır. Görüldüğü gibi geleneksel havayolu işletmelerinde ücretsiz olan birçok hizmetin LCC’de ücretli olduğu ortaya çıkmaktadır.

✓ Bu işlemin ardından yolculara koltuk tahsisı yapımları hususunda alternatifli fiyatlar sunulmaktadır. Yani, 338.49 Euro içinde bulunmayan koltuk tahsis bedelinden birini muhakkak seçmeniz gerekmektedir. Bu nedenle 7 Euro’dan, geniş diz mesafesine sahip birkaç koltuk için belirlenen 28 Euro’ya kadar satışa sunulmuş koltuklardan birini seçerek bu adımı tamamlamaktasınız.

✓ Bu adımın ardından havalimanında check-in işlemi yaptırarak bu hizmeti almak isterseniz; (1 küçük el çantası ücretsiz yapılır) 1 küçük çanta ve 10 kg bagaj için 14-18 Euro, 20 kg bagaj için ise 30 Euro ilave ödemeniz gerekmektedir. Bununla birlikte golf çantası, kayak takımı, gitar, bebek arabası gibi büyük bagajların taşınması da ilave ücrete tabidir. Bu kapsamda bebek arabası 15 Euro, golf çantası ise 30 Euro olarak ücretlendirilmektedir.

Ülkemizde bebek arabası taşınması ücretsiz yapılmaktadır ancak THY bebek arabası poşetlerini ücretsiz verirken Onur Air ve Pegasus gibi işletmeler ise ücret talep etmektedir. Bu örnekte olduğu gibi Ryanir’de bagajı olan yolcular genellikle check-in işlemlerini kendileri gerçekleştirmekte, uçuş kuponlarını, bagaj etiketlerini çıktı olarak sistem üzerinden önceden alarak yanlarında getirebilmektedir. Aksi takdirde havalimanlarında bu işlemleri yüksek ücretler ile temin edebilme durumunda kalmaktadırlar.

✓ Daha sonra yolcuların seyahat sigortası konusunda talep edecekleri sigorta türünden birini seçmeleri istenmektedir. Standart Sigorta, 19.99 Euro, Plus Sigorta 22.99 Euro, Yıllık Sigorta ise 29.99 Euro’dan fiyatlandırılmıştır.

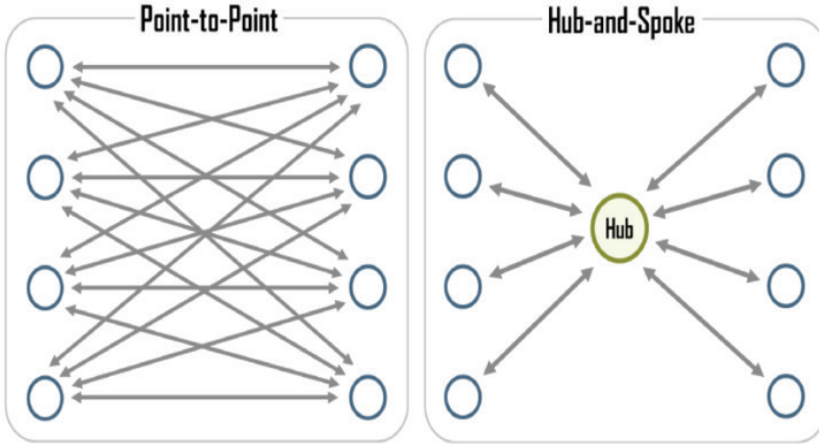
✓ Düşük maliyetli taşıyıcılar uçak içerisinde ücretsiz ikram hizmetleri sunmadıklarından rezervasyon aşamasında bu ürünlerin satışlarına ilişkin fiyat ve bilgilendirmeyi yaparak yolcunun isteğine göre satışı gerçekleştirmektedir. Örneğin, su 1.80 Euro, kahvaltı 8 Euro’dur.

Diğer taraftan destinasyondaki koşullara ve terminal tasarımı-na-yoğunluğuna göre park ücretleri, hızlı geçiş ücretleri de ilave ücretler olarak yolcuların hizmetine sunulmakta, bu hizmetlerden yararlanmak isteyen yolcular belirlenen fiyatları ödeyerek hizmeti satın alabilmektedir. Ancak ilgili Dalaman uçuşunda bu hizmetin mevcut olmamasından dolayı bir ücretlendirme bilgisi mevcut değildir.

✓ Bu aşamadan sonra Ryanair iş birlikçilerinin sunduğu hizmetleri isteyen müşterilere satmak için konaklama, araç kiralama, eğlence hizmetlerine yönelik alternatifler sunmaktadır. Bu aşama, ilgili hizmeti satın almayı arzu eden müşterilerin talep edeceği bir adımdır.

Böylece destinasyonunuza, seyahat türünüze göre belirleyeceğiniz seçeneklerin ardından bilet fiyatınız oluşmaktadır. Bu kapsamda örnek olarak yapılan bu incelemede 338.49 Euro olan biletin nihai bedeli **442.48 Euro'ya** yükselmiştir.

Ryanair'e sürdürülebilir rekabet avantajı sağlayan unsurlardan biri de geleneksel havayolu işletmeleri tarafından sıklıkla kullanılan topla-dağıt sistemi (hub and spoke) yerine, noktadan noktaya uçuş (point to point) stratejisidir. Bu nedenle ikincil meydanlar LCC'ler için daha önemli hale gelmektedir. Avrupa'da noktadan noktaya uçuş ile ortalama uçuş menzili 1,8 saat olan Ryanair, günde birkaç sefer yaparak uçaklarını havada tutmaya çalışmaktadır (Numanoğlu, 2020).

Şekil 1. Noktadan Noktaya Uçuş Sistemi ve Topla Dağıt Sistemi (Prichinet, 2020)

Sponsorluklar ve iş birlikleri de Ryanair başarısı üzerinde etkili olmaktadır. İrlanda Ulusal Galerisi, Trinity Koleji, Fairyhouse ve Punchestown'a sponsorluklar; Cheltenham Av Festivali resmi ortaklığı, Erasmus Öğrenci Ağı üyelerine %15 indirim olanağı sağladığı iş birlikleri ve sponsorluk faaliyetleri Ryanair'in rekabetçi gücünün sürdürülebilirliği üzerinde katkı sağlamaktadır. Ayrıca çevreci gruplar ile yapılan iş birlikleri de Ryanair'in çevreci imajını güçlendirmektedir (Prichinet, 2020).

Havayolu işletmesinin kendini pazarda konumlandığı yer, misyonu ve vizyonu iş modelini etkileyen unsurlar arasında yer almaktadır (Uzgor, Kuyucak Şengür ve Bolat, 2017). Ryanair misyonu; “maliyet sı-

nırlaması ve verimli çalışmaya sürekli odaklanmayı sürdürürken, artan yolcu trafiği oluşturan düşük ücretler sunmak” tır. Bu kapsamda maliyet azaltma ve işletme verimliliğine odaklanarak, artan yolcu trafiği oluşturan düşük ücretler sunmayı hedeflemektedir. 2019 yılı faaliyet raporunda ise Ryanair amacının, sektörün en düşük fiyatlı havayolu işletmesi olma vurgusu dikkat çekmektedir (Prichinet, 2020). Ryanair, fiyatta lider, temel özellikleri sunan, kabul edilebilir hizmet kalitesine sahip işlevsel bir havayolu taşıyıcısı olarak pazarda konumlandırılmaktadır. Prichinet (2020) ise stratejik yönetim perspektifinde SWOT analizi kullanarak Ryanair’in güçlü ve zayıf yönleri ile fırsat ve tehditlerini ortaya çıkarmıştır.

Tablo 4. Ryanair SWOT Analizi (Prichinet, 2020)

Güçlü Yönler Yüksek Yük Miktarı Modern Tek Tip Filo Yüksek Üretkenlik İş Birlikleri Büyüklük İnsan Kaynakları Düşük Maliyet Düşük Fiyatlar Pazarlık Gücü Kararlı Finansal Performans	Zayıf Yönler Düşük Düzey Müşteri Tatmini Paydaşların Yapısı Dikkatsiz Yönetim İkincil Meydanların Kullanımı Medya ve Müşteri Algısı Düşük Düzeyde Ürün/Hizmet Farklılaştırma Uygunsuz Uçuş Zamanları
Fırsatlar Yeni Hatlarda Genişleme Yeni Rotalar Maliyetlerin İyice Azaltılabilmesi Turizm Gelişiminde Eksiklikler Olan Bölgelerde Havalimanı İş Birlikleri	Tehditler Brexit Sebebiyle Belirsizlik İşçi Sendikaları Uçak Yakıtlarında Kıtlik Caydırıcı Marka İmajı Alternatif Yeşil Ulaştırma Modları Rekabet Artışı İşçi Grevleri Ekonomik Daralmalar Gelecekteki Çeşitli Çevresel Kısıtlamalar

Son olarak Ryanair’in başarısını ortaya çıkaran maliyet azaltıcı stratejilerini 5 başlık altında ele almak mümkündür (O’Higgins, 2007):

1. Dış Kaynaklardan Yararlanma: 3.ve 4. parti destek sağlayıcılar ile uzun süreli düşük fiyatlı sözleşmeler yapar. Biletleme, yolcu hizmetleri, ramp, yer hizmetleri faaliyetlerini dış kaynaklardan temin eder.

2. Tek Tip Filo: Tarife planlamasına esneklik sağlar. Bakım maliyetlerini düşürür. Tüm çalışanlarını tek tip uçak için hizmet verebilir hale

getirir. Farklı uçak tiplerinde hizmet verme ve oryantasyon gibi eğitim maliyetlerini azaltmaktadır.

3. Havalimanı Ücretleri ve Rota Politikaları: İniş ücretleri, yolcu ve yük başına/miktarına göre ücretler, parklama ücreti, geceleme ücreti, gürültü ücreti havalimanı ücretleri arasında yer almaktadır. Bu ücretler havacılık gelirlerini oluşturmaktadır. İkincil meydanlarda ise bu ücretler daha düşüktür ve talebi arttırarak havacılık harici gelirlerin yükseltilmesi hedeflenmektedir.

4. Çalışan Maliyetleri ve Üretkenlik: Çalışan ücretleri havayolu taşımacılık işletmelerinde yakıt giderlerinin ardından gelen ikinci önemli maliyet unsurudur. Ryanair, performans bazlı ücretleme politikasına sahiptir. Çalışanları işe alırken kariyerinde ilk defa havacılık sektöründe çalışacak olanları seçerek daha düşük ücretlendirme politikası yanı sıra performans bazlı teşvik sistemi uygulamaktadır. Çalışanlar, görev ve dinlenme sürelerine yönelik ilgili düzenlemeler izin verdikçe uçmaktadır. Bu kapsamda ek mesai gelirlerini arttırırlar. Bununla birlikte uçuş esnasındaki satışlardan prim ve komisyon alırlar. Ücretsiz ikramlar olmadığı için uçak içi çok fazla tüketimin yapılmaması uçağın seyrüsefer esnasında fazla dağılıp kirlenmesini önlemektedir. Böylece kabin ekibi uçağı daha kolay ve hızlı bir şekilde yeni sefere hazırlayarak ilave temizlik maliyetlerinin azalmasına katkı sağlarlar. Yinede Ryanair’de önemli grevler ve çalışma koşulları sıkıntıları kaynaklı eleştiriler dikkat çekmektedir.

Pazarlama Maliyetleri: Şirket 2000 yılında www.ryanair.com adresini kurarak çalışan maliyetleri, ofis maliyetleri gibi birçok maliyeti azaltmanın yanı sıra müşteriye çaba sarf ederek kendisinden bilet alma prosedürü konusunda yönlendirir hale getirmiştir. Böylece komisyon maliyetleri olmamış, acenteler ile iş birlikleri yapılmamıştır. İlk başlarda acenteler çok sert tepki vermiş ancak Ryanair’in artan pazar payı acentelerin gösterdiği vetoların şirkete verebileceğı finansal ve prestij ile ilgili zararları önlemiştir. Diğer taraftan Ryanair, uyguladığı biletleme stratejileri ile kulaktan kulağı, ağızdan ağıza kendi faaliyetlerinin pazarlamasını yapmaktadır. Son olarak kendi uçaklarında ve çeşitli iletişim kanallarında başka işletmelerin reklamını alarak bu kapsamda da gelirler elde etmektedir.

5. Sonuç

Düşük maliyetli taşımacılık modelinin temelinde maliyetlerin düşürülmesi prensibi mevcuttur. Daha düşük fiyatlar sunabilmek için konforun bir kısmı kaldırılmaktadır. LCC daha gösterişsiz ve sade hizmet anlayışını benimsemektedir. Geleneksel havayolu işletmelerinin garanti ettiği birçok hizmet LCC’de ya yoktur ya da ek ücret ile müşteriye sunulmaktadır. LCC’lerin başarısında; işletme maliyetleri, ücret seviyeleri, taşınan yük

miktarı ve gelirler gibi birçok unsurun dengeli bir şekilde yönetilmesi ve iyi bir fiyatlandırma stratejisi ile sunulması bulunmaktadır (O'Connell ve Williams, 2005).

Ryanair, alakart iş modeli uygulamaktadır. Düşük bilet fiyatında temel uçuş seyahatini satmakta ancak müşteriye isteğe bağlı hizmetleri alternatifli bir liste ile ücret karşılığında sunmaktadır. Bu da gelir artışı sağlayan bir yaklaşım olarak kabul edilmektedir (Klophaus, 2013). Ayrıca hava taşımacılığında uçuş ve unsurlarını birbirinden ayırmak ve bunları ayrı ayrı ücretlendirmek Ryanair'in gelirlerini muazzam şekilde arttırmaktadır. Dolayısıyla, Ryanair'in son derece rekabetçi havayolu sektöründeki başarısı, değere dayalı stratejik fiyatlandırmanın etkin bir şekilde uygulanması ve kontrolüyle bağlantılıdır. Ryanair, uçuş faaliyetlerine yönelik ürün paketlemesi yaparak fiyatlandırmada yaygın olarak kullanılan bir segmentasyon taktiğini uygulamaktadır. Bu kapsamda, Ryanair'in havayolundaki karşılaştırmalı avantajı, mümkün olan en düşük uçuş ücretlerini sunmanın yanı sıra tüm yolcu segmentleri için tek bir fiyat uygulamak yerine müşterileri için ihtiyaçları ile orantılı seçenekler sağlamasından kaynaklanmaktadır (Numanoğlu, 2020). Bu uygulamalar ile çeşitli avantajların oluşturulmasında Ryanair'in, serbestleşme sonrası pazar fırsatlarını iyi bir şekilde değerlendirmesi ve düşük maliyetli taşıyıcılık modelini hızlı bir şekilde uygulayacak kaynakların yönetiminde başarılı stratejiler kullanması etkili olmuştur. Ryanair, özellikle dahili ve harici kaynakların oluşumunda; sermaye, varlıklar, teknoloji ve insan unsurunu en uygun şekilde bir araya getirmeyi başarmıştır (Alfonso vd., 2011:132-133). İlerleyen yıllarda LCC iş modeli konseptlerinin müşteri sadakati (sık uçan yolcu programları), müşteri değeri (iş amaçlı yolcuyu çekebilme ve müşteriye anlama), şirket değeri (geleneksel taşıyıcılara karşı rekabet avantajı yaratma ve yeni iş birlikleri oluşturma) kapsamında güncellenmesinin sürdürülebilir performansa katkı sağlayacağı beklenmektedir (Kazda ve Mrazova, 2015). Ayrıca havayolu işletmelerinin yeni hibrit modeller ile varlıklarını devam ettirebilecekleri öngörülmektedir (Kuyucak Şengür ve Şengür, 2020).

Son olarak Ryanair'in yeni filolarında sabit emniyet kartları kullanılması, koltuk arkası ceplerin olmaması ve can yeleklerinin koltuk üzerine yerleştirilmesi ile maliyetlerin daha da düşürülmesi hedeflenmektedir. Ancak mevcut pandemi koşullarından Ryanair'de çok fazla etkilenmiş ve çeşitli siparişlerini ertelemiştir. Covid-19 sürecinde 3000 çalışanın iş sözleşmeleri feshedilmiş ve 185 milyon Euro zarar açıklanmıştır. Dünya genelinde uçuş kısıtlamalarının olması, ülkelerin hava sahalarını kapatması gibi birçok mobilite önleyici yaklaşım hava araçlarının apronlarda, park yerlerinde aylarca beklemesine zemin hazırlamıştır. Ryanair'de uçuş operasyonlarına yönelik etkileri azaltmak ve daralan müşteri talebi iliş-

kili maliyetleri düşürmek amacıyla bazı sefer sayılarını kısıtlamış, yolcu uçaklarında daha fazla yük taşıma yönelimini arttırmıştır. Bir önceki yıl 145 milyon olan yolcu kapasitelerini kış tarifiesi sonuna kadar yaklaşık 38 milyon olarak kapatmayı hedeflemişlerdir (Ryanair, 2020). Bu süreçte iş kayıplarını azaltmak, ücretsiz izin, ücretli ancak az çalışma gibi yaklaşımlarla maliyetleri azaltma amaçlanmıştır (Renehan ve Efthymiou, 2020). Ryanair CEO'su pandemi sürecinde İrlanda'nın kısıtlamalarından dolayı zorlandıklarını hatta merkezi başka bir ülkeye kaydırabileceklerini de dile getirmiştir (Ryanair, 2020).

KAYNAKÇA

- Alfonso, T.D., Malighetti, and Redondi, R.(2011). The Pricing Strategy of Ryanair, *In:Airline Industry:Strategies, Operations and Safety*, Ed:Connor, R.Walsh, pp.119-141.
- Altuntaş, G. (2017). *Hava Kargo Yönetimi*, İstanbul Üniversitesi Auzef Yayınları, İstanbul.
- Barbot, C. (2006). Low-cost airlines, secondary airports, and state aid: An economic assessment of the Ryanair–Charleroi Airport agreement. *Journal of Air Transport Management*, 12(4), 197-203.
- Barrett, S. D. (2004). The sustainability of the Ryanair model. *International journal of transport management*, 2(2), 89-98.
- Çalışkan, Ö.B.Ö. (2017). *Havayolu Yönetimi*, İstanbul Üniversitesi Auzef Yayınları, İstanbul.
- Gerede, E. (2015). 'Uluslararası Havayolu Taşımacılığında Liberalleşme Süreci. Ed: Ender Gerede, Havayolu Taşımacılığı ve Ekonomik Düzenlemeler Teori ve Türkiye Uygulaması, SGHM Yayını, 1-46.
- Kazda, A. And Mrázová, M. M. (2015). Low-Cost Carriers-Business Model Development. *Transport and Communications*,1-5.
- Klophaus, R. (2011). À la Carte pricing to generate ancillary revenue: The case of Ryanair. *Liberalization in Aviation: Competition, Cooperation and Public Policy*.1-5.
- Kuyucak Sengur, F. and Sengur, Y. (2020). Innovation Through Business Models: The Case of the Airline Industry. *In Travel and Tourism: Sustainability, Economics, and Management Issues, Proceedings of the Tourism Outlook Conferences* (pp.85-99)
- Malighetti, P., Paleari, S. and Redondi, R. (2009). Pricing strategies of low-cost airlines: The Ryanair case study. *Journal of Air Transport Management*, 15(4), 195-203.
- Numanoğlu, H. (2020). Strategic Pricing Practices: Ryanair Example. *DIEM: Dubrovnik International Economic Meeting*, 5(1), 73-82.
- O'Connell, J. F. and Williams, G. (2005). Passengers' perceptions of low cost airlines and full service carriers: A case study involving Ryanair, Aer Lingus, Air Asia and Malaysia Airlines. *Journal of air transport management*, 11(4), 259-272.
- O'Higgins, E. (2007). Ryanair—the low fares airline. *Cork Institute of Technology Bachelor of Business Studies (Honours) in Information Systems—Award (NFQ Level 8) Strategic & Business Management*.
- Prichinet, G. C. (2020). *Strategic Analysis of Ryanair*. Master Thesis, Copenhagen Business School.Copenhagen.

- Renehan, D. and Efthymiou, M. (2020). Transatlantic Market Competition Between Hybrid Carrier and Long-Haul Low-Cost Carrier Business Models. *Journal of Aerospace Technology and Management*, 12, 1-16.
- Ryanair (2020). Corona-Covid-19 Updates, <https://www.ryanair.com/>, Erişim Tarihi:(21.10.2020)
- Corporate Ryanair (2020). About Us, <https://corporate.ryanair.com/>, Erişim Tarihi:(21.10.2020)
- Strategic Direction. (2006). Easyjet and Ryanair flying high on the Southwest model: Charting the ups and downs of low-cost carriers. *Strategic Direction*, 22(6), 18-21.
- Uzgör M., şengör, K.F. ve Bolat, E. (2017). Düşük Maliyetli Havayolu Taşıyıcılarının Sosyal Medya Paylaşımlarına Dair Bir İçerik Analizi: Southwest, Ryanair ve Pegasus Karşılaştırması. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(6), 199- 212.

“

Bölüm 14

***“HANGİ DİJİTAL OYUN BANA GÖRE?”
OYUNCU TİPLERİ ÜZERİNDEN
BİR DEĞERLENDİRME***

Ramazan Furkan ÖZKUL¹

Ahmet Sait ÖZKUL²

”

1 Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi İnsan Kaynakları Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0003-0159-9599

2 Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0001-8858-4685

1. Giriş

Oyun, “*yetenek ve zekâ geliştirici, belli kuralları olan, iyi vakit geçirmeye yarayan eğlence*” olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2020). Gönüllülük odaklı, kendine has kuralları bulunan, belirli bir mekânla sınırlı, bir başlangıcı ve sonu olan, anlam içeren ve bireyin gerçek hayattan uzaklaşmak için geçici bir faaliyet alanına girmesini sağlayan bir eylemdir (Huizinga, 1995). Oyunlar, temel bileşenlerini bireyin kendisini eğlendirdiği etkileşim içeren kapsamlı bir süreçte, gerçek hayattan farklı olarak üstlenilen roldeymiş gibi davranılan ve belirli amaçlar çerçevesinde kurallara uyularak ilerleme sağlanan yapılardır (Apperley, 2006). Teknolojinin gelişmesiyle birlikte oyun anlayışı şekil değiştirmiştir. Bu yeni oyun kültürü, *dijital oyun* olarak tanımlanmaktadır (Yengin, 2012). Dijital oyunda, bilgisayar, tablet, konsol, telefon gibi teknolojik aygıtlar vasıtasıyla bireylerin belirli görevleri yerine getirmeleri, sonuçlarına veya hedeflerine yönelik rekabet veya çekişme içerisinde bulunmaları söz konusudur (Sağlam ve Topsümer, 2019). Maddi bir getiriye de sahip olan dijital oyunlar, bireylerin zamanlarını değerlendirebilecekleri bir uğraş olarak, söz konusu teknolojik araçlarla oynanan yeni insanları ve kültürleri tanımalarına olanak sağlayan sosyalleşme araçlarıdır (Işıkyıldız, 2022). Oyun oynamak insanların temel bir içgüdüleri olmakla beraber bunun dışı vurumu, farklı kişilik özelliklerinin yanı sıra farklı oyuncu tiplerini ortaya çıkartmaktadır. Oyuncu tiplerinin tanımlanması konusunda ise bireylerin oyun motivasyonlarını etkileyen beceri ve özelliklerin sınıflandırılmasına odaklanılmaktadır (Cowley vd., 2013).

Bu çalışmada dijital oyunlar bağlamında oyuncu tiplerinde hangi motivasyonel unsurların yer aldığı ele alınmaktadır. Gerek oyunun oyuncuya sunmuş olduğu değerler gerekse oyuncunun oyunda aradığı değerler dijital oyun oynama motivasyonu olarak ifade edilebilir. Bunun yanı sıra oyuncu tipleri içerisinde bir bireyin niçin o oyunu oynadığına dair motive edici özelliklere dikkat çekilmektedir. Bu noktada günümüz dijital oyunlarının oyun tercihlerinde kişilik, karakter, kimlik, sosyalleşme, ilişki kurma, bireyselleşme gibi bireye ve topluma bakan yönlerinin gelişimine dair ipuçlarının yer aldığı söylenebilir. Bu bağlamda çalışma, oyuncuların sahip oldukları bireysel özelliklerinin hangi oyunlar kapsamında değerlendirilebileceğine ve bu özelliklerin bireylerin oyun oynama motivasyonlarında nasıl bir yeri olduğuna odaklanmaktadır.

2. Dijital Oyun Türleri

Oyunların çeşitliliği, literatürde oyunların sınıflandırılması kapsamında karşılaşılan en temel sorunlardan birisidir (Kerr, 2006: 38). Dijital oyunların sistematik anlamda kategorize edilmesi ise çoğunlukla ihmal edilmiştir. Bununla beraber çok çeşitli olmalarından dolayı ortak nok-

talarının tespit edilmesi güçtür (Aarseth vd., 2003). Standart bir ayrıma sahip olmayan dijital oyunlar, geleneksel oyunlara benzer biçimde kendi aralarında farklı türlere ayrılırlar (Gros, 2007: 26). Ancak literatürde dijital oyun türleri hakkında herhangi görüş birliği bulunmamaktadır (Özkan-Czerkowski, 2012: 168). Çünkü oyun türleri, çok sayıda ve karmaşık bir yapıdadır. Bu nedenle oyunların belli bir kategori altında ele alınması çoğu zaman mümkün olmayabilir (Barmanbek, 2009: 105). Fakat dijital oyunlar, oynanış tarzları ve içeriklerine göre sınıflandırılabilir (Terlemez, 2019: 12). Örneğin Herz (1997) dijital oyunları; aksiyon oyunları, macera oyunları, dövüş oyunları, bulmaca oyunları, rol yapma oyunları, simülasyon oyunları, spor oyunları ve strateji oyunları şeklinde sınıflandırmıştır. Diğer bir sınıflandırmaya göre ise aksiyon-macera, sürüş-yarış, birinci şahıs nişancı, platform-bulmaca, rol yapma, strateji-simülasyon ve spor ve beat-‘em ups oyunları şeklinde ele alınmıştır (Berens ve Howard, 2001: 26). Aşağıda literatürde yer alan oyun türlerine yer verilmiştir.

Aksiyon Oyunları: Popüler oyun türlerinden biri olan aksiyon oyunları iyi bir el-göz koordinasyonu gerektirmektedir. Aynı zamanda bireyle-
rin oyun içi durumlara karşı hızlı bir tepki süresine sahip olması gerekmektedir (Mitra, 2010: 29). Aksiyon oyunları bireylerin oyun içerisinde rastlayabilecekleri zorluklara karşı onların fiziksel yetenek ve koordinasyonlarını ölçer. Bu oyun türü içerisinde; bulmacalar, taktiksel çatışmalar ve oyuncunun oyunu keşfi sırasında karşılaşabileceği zorluklar yer almaktadır (Adams, 2009: 392). Farklı beceri seviyelerinin bulunduğu aksiyon oyunlarında bireyler ilk seviyeden itibaren oyun içerisinde kendilerine verilen görevleri yerine getirirken oyunda tecrübe kazanabilirler (Mitra, 2010: 32).

Macera Oyunları: Bu oyun türü, bir rekabet/yarışma veya simülasyon oyunları grubuna içerisinde yer almadığı için diğer oyun türlerinden farklıdır. Macera türündeki oyunlarda temel unsurlar, hikâye anlatımı ve oyun içerisinde keşif yapmaktır (Adams, 2009: 546-547). Alternatif bir evrende geçen bu oyun türü içerisinde; oyuncunun savaşıması gereken canavarlar, keşfetmesi gereken hazineler, tamamlaması gereken haritalar ve oyunda ilerleme sağlaması için çözmesi gereken bulmacalar bulunmaktadır (Hartnell, 1984: 81).

Strateji Oyunları: Bu oyunların temelinde plan yapma ve taktik geliştirme faaliyetleri bulunmaktadır. Dolayısıyla strateji oyunlarında oyuncuların taktiksel ve stratejik biçimde hareket etmeleri önemlidir. Aynı zamanda bu oyunlarda oyuncular, lojistik ve ekonomik anlamda karşılarına çıkabilecek durumlara karşı mücadele ederler (Sayın, 2016: 86). Bunun yanı sıra kendi başlarına veya düşmanlarına karşı tercih ettiği şekilde ve istediği yöntemle geliştirebildiği, bir orduyu veya medeniyeti yönetmekten sorumludurlar (Prensky, 2000: 131).

Çevrimiçi Çok Oyunculu Savaş Arenası (MOBA): Bu oyun türü, gerçek zamanlı strateji oyunlarının alt türlerinden birisidir. Ancak oyuncular MOBA oyunlarında herhangi bir birim veya bir bina üretmek zorunda değildir. Bu oyunlarda oyuncuların başarıya ulaşması/kazanması, oyun içerisindeki *hero* olarak adlandırılan karakterlerini geliştirmelerine ve takım arkadaşlarıyla stratejik birliktelik kurmalarına bağlıdır (Yang vd., 2014; Drachen vd., 2014: 1).

Rol Yapma Oyunları: Oyuncuların oyun içerisinde belirli veya seçtikleri rolleri üstlenmesini gerektiren oyunlardır (Mitra, 2010: 45). Bu oyunlar, yapılan seçimler neticesinde benzersiz ve anlamlı yollarla gelişen karakterlerle ilgilidir. Aynı zamanda bireylerin gerçek davranışları sergilemeden önce bu davranışları güvenli bir ortam içerisinde denemelerini içerir (Spector, 1998: 64). Oyun dünyasıyla diğer oyun türlerinden daha etkileşimli olan bu türden oyunlarda bireyler, oyun içerisinde çeşitli rollere bürünürler ve gerçek dünyada yapılması mümkün olmayan eylemleri deneyimlemeye imkân bulurlar (Adams, 2009: 45).

Simülasyon Oyunları: Bu tür oyunlar, bireylerin gerçek dünyada yer alan nesnelerin oyun dünyası içerisindeki dijital versiyonlarıyla oynamasına olanak sağlar. Dolayısıyla bireyler oyun içerisinde birçok eylemi/hareketi kolayca taklit edebilir. Hayallerinde olan şeyleri rahatça gerçekleştirebilir. Bunun nedeni ise simülasyon oyunlarında kullanılan kaynak noktasında herhangi bir kısıtlamanın bulunmamasıdır (Mitra, 2010: 33).

Puzzle Oyunları: Bu tür oyunlarda en önemli aktivite bulmaca çözmektir. Söz konusu bulmacalar, oyunun hikayesi içerisinde oyuncunun karşısına çıkabilir ya da oyuncunun önemli bir noktaya ulaşmasını sağlamak amacını taşıyabilir. Birçok oyun türü içerisinde yer alan bulmacalar, macera ve aksiyon oyunlarında güçlü rakiplerin zayıflıklarını çözerken oyuncuların karşısına çıkabilir. Bununla birlikte bulmacalara birinci şahıs nişancı oyunlarında kapılardan geçmenin yolunu bulma sırasında karşılaşılabılır (Wolf, 2001: 129; Adams, 2009: 583).

Eğlence Oyunları; Bu oyun türü, bireylerin çevrimiçi olarak diğerleriyle bir araya geldikleri ve birlikte oynadıkları oyunlardır. Eğlence oyunları adından da anlaşılacağı üzere bireyi eğlendirme amacı güder. Bunun yanı sıra bireyin zihinsel kabiliyetlerini ve dikkatini artırmasına yardımcı olur. Bireylerin birbirleriyle iletişim kurmalarına ve muhabbet etmelerine imkân sağlar (Al-Kord, 2016: 18)

Platform Oyunları: Çoğunlukla karikatürize edilmiş olan bu tür oyunlar içerisinde gerçeğe yakın olmayan fizik kurallarını kapsar. Platform oyunlarında oyuncuların, karakterlerini hareket ettirirken aynı zamanda oyun içerisindeki engellerden kaçmaları, zorluklarla yüzleşmeleri ve düşmanlarıyla savaşmaları gereklidir (Adams, 2009: 396).

Spor Oyunları: Bu tür oyunlarda oyun oynamaktan daha fazla oyun içeriği ön plandadır (Prensky, 2000: 131). Farklı evrenlerde/dünyalarda yer alan oyunların aksine spor oyunlarında, bireyin hakkında bilgi sahibi olduğu ve gerçek hayatta karşılaştığı spor etkinliklerinin yer aldığı farklı bir dünya simüle edilir (Adams, 2009: 482).

2.1. Oyuncu Tipleri

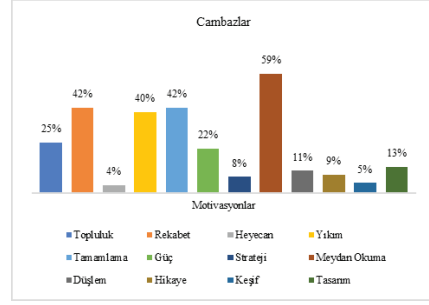
Literatürde çeşitli oyuncu tipleri sınıflandırması bulunmaktadır (Bartle, 1996; Whang Chang, 2004; Lazzaro, 2004; Ip ve Jacobs, 2005; Yee, 2006; Williams vd., 2006, Drachen vd., 2009; Zackariasson vd., 2010; Tseng, 2010; Hamari ve Lehdonvirta, 2010; Stewart, 2011; Kallio vd., 2011). Ancak bu çalışmada sadece Bartle ve Quantric Foundry tarafından ortaya konulan oyuncu tiplerine değinilecektir.

Bartle (1996), oyuncu tipleri açısından en çok atıfta bulunulan yazarlardan biridir. Bartle'in oyuncu tipleri, içerisinde sohbet, dövüş, rol yapma gibi oyun mekaniklerini içerisinde barındıran Çok Kullanıcılı Zindanlar'daki (Multi User Dungeons - MUD's) oyuncu davranışı hakkındaki gözlemlere dayanmaktadır. Bu oyuncu tipleri sınıflandırmasına göre, oynamanın iki boyutu vardır: eyleme karşı etkileşim ve oyuncu yönelimine karşı dünya yönelimi. Oyuncunun eksenlerin her birindeki konumunu belirleyerek, ortaya çıkan oyuncu tiplerinden hangisine uyduğunu belirlenebilir. Bartle bu bağlamda dört oyuncu tipi belirlemiştir. Bunlar; Başaranlar, Kaşifler, Sosyalleşenler ve Katillerdir. Başaranlar oyun içerisinde kendilerine verilen görevleri bitirme odaklıdır. Puan toplamak ve seviye atlamak onların temel hedeflerindendir. Kaşifler (Explorers) etkileşimi tercih ederler ve odaklarında oyun dünyası vardır. Oyun içerisinde bütün alanları gezmek ve gizli yerleri keşfetme eğilimindedirler. Oyndaki entrikaların kendilerine gösterilmesinden keyif alırlar. Sosyalleşenler (Socializers) diğer oyuncularla etkileşimi içerisinde olmayı isterler. Oyunu kazanmayı önemsemezler. Çünkü oyun onlar için arka plandadır. Onlar için oyuncular arası ilişkiler önemlidir. Katiller (Killers) ise eylem halinde olmayı tercih ederler ve oyuncu odaklıdır. Sanal ortamda diğer oyunculara karşı saldırgan bir tavır içerisindeyler (Bartle, 1996; Hamari ve Tuunanen, 2014: 37; Şenocak ve Bozkurt, 2020: 86-87).

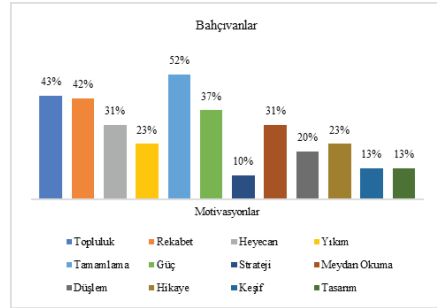
Bunun yanı sıra Quantic Foundry tarafından dokuz oyuncu tipi (*Cam-bazlar, Bahçivanlar, Katiller, Çatışmacılar, Gladatörler, Ninjalar, Ödül Avcıları, Mimarlar ve Ozanlar*) ortaya konulmuştur. Bu tipolojiler literatür taraması, sezgi/gözlemsel modeller (Örn. Bartle'in Oyuncu Türleri - Bartle, 1996), teori odaklı modeller (Örn. Öz-Belirleme Teorisi - Ryan ve Deci, 2000) ve faktör analitik modeller (Örn. Kullanımlar ve Doyumlar Modeli - Sherry vd., 2006) bağlamında oluşturulmuştur. Bir oyuncunun söz konusu dokuz oyuncu tipinden hangisine uyum sağladığı on iki

motive edici unsurdan (*Topluluk, Rekabet, Heyecan, Yıkım, Tamamlama, Güç, Strateji, Meydan Okuma, Düşlem, Hikâye, Keşif ve Tasarım*) aldığı puanlara bağlıdır. Tüm oyuncuların sadece bir birincil oyun tipi bulunmaktadır. Bazı durumlarda ise ikincil oyuncu tipine sahip olunması da söz konusudur. Aşağıda bu oyuncu tiplerine ve motivasyon unsurlarına yer verilmektedir (Quantic Foundry, 2017; Yee, 2020; Quantic Foundry, t.y.).

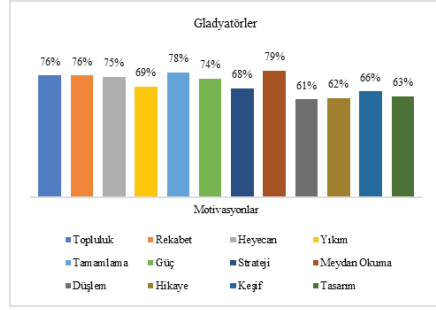
Cambazlar (Acrobats): Bu tür oyuncular, zorlu oyunları oynamak isteyen bireylerdir. Oyun içerisindeki en zor görevleri ve en zor düşmanları atlatıncaya kadar tekrar tekrar deneme yapan bireysel (solo) oyunculardır. Bu bireyler; orta tempoda, biraz düşünmeyi ve oyun mekaniklerini kendileri çözmekten hoşlanırlar. Ancak oyun içerisinde bir dünya kurmayı veya olumlu bir izlenim oluşturmayı önemsemezler. Cambazlar’ın popüler oyunlarında Super Metroid, Tetris ve The Binding of Isaac gibi oyunlar bulunmaktadır.

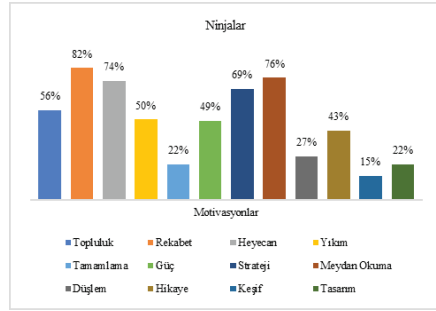
Bahçıvanlar (Gardeners): Bu tür oyuncular sakin, sessiz ve görev tamamlama arayışında olan oyunculardır. Oyun kurallarının olabildiğince doğrudan ve önceden sunulduğu aynı zamanda daha spontane ve tepkisel içerikli oyun arayışındadırlar. Görevi X ise Y yapılması gerekiyor tarzındaki nedensel tanımlamalar bu oyuncular için önemlidir. Her şeyi on adım önceden planlamak zorunda kalmanın stresi veya kaygısını yaşamak istemezler. Bahçıvanlar bir seviyeyi tamamlamak yıldızları veya kupaları toplamak veya koleksiyon parçalarını bulmak/toplama gibi “görevi tamamlama” faaliyetlerinden zevk alırlar. Bahçıvanlar’ın popüler oyun listesinde Candy Crush ve Animal Crossing gibi oyunlar bulunmaktadır.

Gladyatörler (Gladiators): Bu tür oyuncular, kendilerini sıkı oyuncu olarak tanımlarlar. Oyunların geniş özelliklere sahip olmasını kullanarak onları meşgul etmelerini tercih ederler. Takım arenaları, hızlı tempoya sahip ve stratejik düşünmeyi gerektiren oyunlarla birlikte keşfedilecek ve özelleştirilecek unsurlar içeren zengin bir ortam sağlayan oyun deneyimi arayışındadırlar. Gladyatörler'in popüler oyun listesinde Destiny, Gears of War ve Black Desert Online gibi çok oyunculu çevrimiçi oyunlar ve nişancı oyunları bulunmaktadır.

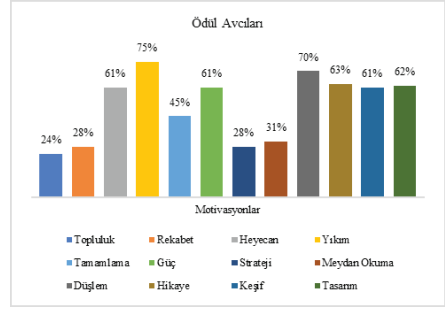

Ninjalara (Ninjas): Bu tür oyuncular, Cambazlar gibi zor görevlerin üstesinden gelmeye önem gösterirler. Fakat bu iki grubun ayrıldıkları nokta, Ninjalar'ın stratejik karar verme, hızlı bir biçimde ilerleme ve rekabet arayışında olmalarıdır. Bu bireyler dijital oyunları, diğer oyunculara karşı beceri ve zekalarını test edecekleri yerler olarak görürler. Bir şeyleri bitirme/tamamlama kategorisinde düşük puan almaları, çatışmacılara benzer biçimde maç tabanlı oyun tercih etmelerine dikkat çekmektedir. Ninjalar oyun içerisinde ilerleme kaydetmekten ziyade ustalaşmayla motive olurlar. Ninjaların popüler oyun listesinde StarCraft ve Street Fighter gibi oyunlar bulunmaktadır.

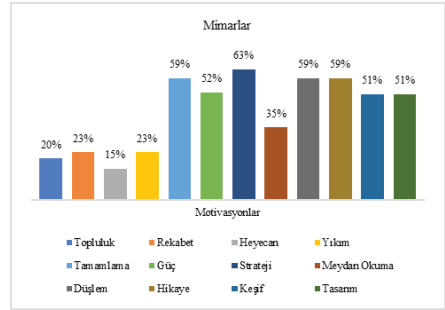
Ödül Avcıları

(*Bounty Hunters*): Bu tür oyuncular, özelleştirme ve keşif yoluyla kendilerine ait olabilecekleri bir oyun dünyası isterler. Oyundaki karakterlerinin seviyesini yükseltme ve sahip olduğu ekipmanları güçlendirmekle ilgilenirler. Dolayısıyla karakterlerini oyun dünyasında gelişimini ve güç kazanmasını önemserler. Ödül Avcılar'ının popüler oyunlarında Saints Row, Far Cry ve Mass Effect gibi oyunlar bulunmaktadır.

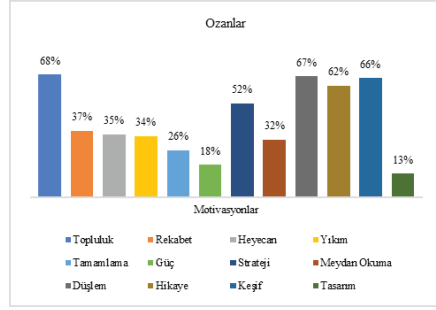

Mimarlar (Architects):

Bu tür oyuncular, oyun içerisinde ilerleme kaydetme ve görevlerin tamamlanmasına katkı sağlayan planlar yapma ve karar verme arzusunda dırlar. Mimarlar, ilginç bir dünyaya sahip ve hikayeleri olan oyunları isterler. Takım/ekip çalışması veya rekabet ortamının bulunmadığı tek başına oynanan oyunları oynama eğilimindedirler. Dolayısıyla oyun deneyimleri üzerinde tam kontrole sahiptirler. Oynadıkları oyunların yavaş tempolu, rahatlatıcı ve sakin olmasına özen gösterirler. Bu durum ise uzun ve kalıcı bir şeyler inşa etmek ve planlamak isteyen bir oyuncu özelliğini ifade eder. İnşa ettikleri veya yaptıkları şeylerin bozulmasını istemezler. Mimarların popüler oyunlar listesinde Europe Universalis ve Civilization gibi oyunları bulunmaktadır.

Ozanlar (Bards): Bu tür oyuncular; hikâye, keşif ve kişiselleştirme açısından zengin unsurlar barındıran oyun dünyalarında diğer oyuncularla sohbet etmek, iletişim kurmak ve etkileşim içerisinde olmak isteyen sosyal oyunculardır. Büyük bir hikâyenin parçası olmayı arzularlar. Oyun dünyası onlar için tiyatro sahnesi gibidir. Bu oyuncular oyunda ilerlemeyi, rütbe atlamayı, güç sahibi olmayı ve görev tamamlamayı çok önemsemezler. Oyunu organik olarak deneyimlemek isterler. Ozanların popüler oyun listesinde The Secret World ve Final Fantasy XIV gibi oyunlar bulunmaktadır.

3. Dijital Oyun Oynama Motivasyonları

Oyuncu tipolojileri ve kategorizasyonu üzerine yapılan çalışmalar, psikografik ve davranışsal yönleri odaklanmıştır. Ancak oyun türleri söz konusu olduğunda, kitlesel çok oyunculu oyunlar ve çevrimiçi oyunların en sık görülenler olduğu söylenebilir (Bartle, 1996; Whang Chang, 2004; Yee, 2006; Williams vd., 2006; Hamari ve Lehdonvirta, 2010; Tseng, 2010; Zackariasson vd., 2010; Hamari ve Tuunanen, 2014). Dolayısıyla birçok çalışma çevrimiçi oyun oynama motivasyonları üzerinden yürütülmüştür.

Aşağıda bireylerin dijital oyun oynama nedenleri ve onları dijital oyunlara bağlayan sebepler sıralanmıştır Prenskey (2001: 106).

- Dijital oyunlar, bireylere keyif verir.
- Bireyler geleneksel oyunlara katılım gösterdikleri gibi dijital oyunlara da aynı istek ve tutkuyla katılırlar.
- Dijital oyunların belirli kurallar çerçevesinde oynanması, bireylerin bu kurallara uymasını zorunlu kılar. Bu durum, bireylerin davranışlarına katkı sağlar.
- Dijital oyunlar içerisinde hedefler ve amaçlar vardır. Bu amaç ve hedeflere ulaşmayı sağlamak bireyin motivasyonunu artırır. Bir oyunda oyuncuya zor bir görevi başarması sonucunda nadir bir ekipman verilmesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir.
- Dijital oyunların interaktif olması, bireylerin oyunlar içerisinde birçok şeyi yapmasına olanak sağlar.

- Dijital oyunların sonuçları ve geri bildirimlerinin olması bireyin bir öğrenme ortamı oluşturulmasına imkân verir.

- Dijital oyunlar uyarlanabilir. Bu da bireylerin oyunun akışına uymasını sağlar.

- Dijital oyunlarda kazanma ve kaybetme durumu vardır. Bireyler rakiplerine karşı kazandıkları durumlarda kendini diğerlerinden daha özel ve önemli olduklarını hissederler. Bu duruma oyun içerisinde diğer oyuncularla gerçekleştirilen düelloların kazanılması bir örnektir.

- Dijital oyunlarda çatışma ve rekabet ortamı bulunmaktadır. Örneğin; birinci şahıs nişancı türü oyunlarda tek başlarına veya grup haline çatışmaya girebilirler. Strateji oyunlarında ise rakiplerinden daha hızlı gelişme, türüne göre haritayı veya dünyayı ele geçirme gibi rekabet ortamları bulunur. Bu gibi durumlar, bireyin heyecanını artırmakta önemli rol oynarlar.

- Dijital oyunlar, oyun içerisinde karşılaşılan problemlerin çözülebilmesi için çeşitli fırsatlar sunar. Bu da bireyin düşünme tarzına olumlu anlamda katkı sağlar. Örneğin; bir macera oyununda kapıdan geçebilmek için bir bulmacanın çözülmesi gerekebilir. Bunun gibi durumların çok daha karmaşık olanları da bulunmaktadır.

- Dijital oyunlarda bireyler birbirleriyle rahatlıkla iletişim içerisine girebilirler. Dolayısıyla sosyal çevreleri genişler ve diğer oyuncularla sosyalleşme olanakları artar.

- Dijital oyunların kendilerine ait hikayelerinin olması, bireyin hikâyeye kapılmasını sağlayabilir. Örneğin; bireyin oyun içerisinde sevdiği bir karakter, oyunun hikâyesine göre ölebilir. Bu durum bireylere duygulanım sağlar.

Yukarıda değinilen oyun oynama nedenleri ve bireyi oyuna bağlayan unsurların yanı sıra, bireylerin oyun oynama nedenleri, oyun mekaniklerinin bireylerin mutlu olmasına katkı sağlayan temel durumlar ile örtüştüğü ifade edilmektedir (Sayın, 2016). Yani dijital oyunlarda bireyi motive eden ve bireyin arzu ettiği şeyler bulunmaktadır. Bahsi geçen oyun mekaniklerine ise aşağıda yer verilmektedir (Werbach ve Hunter, 2012: 79):

- *Meydan okumalar*: Oyunların içinde seviye atlanması veya oyunun kazanılması için çözülmesi gereken bulmacalar veya yerine getirilmesi gereken görevlerdir.

- *Şans*: Oyunlar içerisinde bazı şeyler sadece oyuncunun çaba göstermesiyle kazanılamaz. Dolayısıyla oyuncunun şanslı olması da gerekmektedir. Şans ise rastlantısallık barındırır.

- **Rekabet/Yarışma:** Bireyler oyunları kazanma amacıyla oynarlar. Dolayısıyla bir kişi veya grup oyun içerisinde galip gelirken diğerleri mağlup konuma düşerler.

- **İş birliği:** Oyuncuların oyun içerisinde ortak bir amaca ulaşmaları için bir birlikte çalışmalarıdır.

- **Geri bildirim:** Oyuncunun oyun içerisindeki durumudur.

- **Kaynak kazanımı:** Oyunculara oyun içerisindeki amaçlarını gerçekleştirmek üzere katkı sağlayan ve toplanabilen unsurlardır.

- **Ödüller:** Oyunlar kendilerine ait bir ödül sistemi barındırırlar. Bu ödüller, başarı elde etmeleri neticesinde verilir.

- **İşlemler/Hareketler:** Oyuncuların oyun içerisinde çeşitli yollar aracılığıyla ticaret yapmalarıdır.

- **Sıralar:** Oyuncuların oyuna sıralı bir şekilde katılımıdır.

- **Kazanma durumları:** Herhangi bir oyun içerisinde oyuncunun veya bir oyuncu grubunun kazanma, kaybetme ve beraberlik durumlarıdır.

4. Değerlendirme

Dijital oyunlar içerisinde yer alan oyuncuların bu dünyada bir karaktere bürünerek iki veya üç boyutlu bir model ile temsil edildikleri görülmektedir. Oyuncular, diğer oyuncular ve sanal karakterlerle etkileşime geçerek sanal topluluklar kurarak ve sosyal bir varlık biçiminde bulundukları sanal evrende amaçları ve isteklerinin yönlendirmesiyle faaliyettedir. Yani oyuncuların gerçek dünyada olduğu gibi sanal dünyalarında da kendilerine mahsus yaşamları, gerçek dünyadakine benzer veya farklı kişilikleri ve farklı motivasyonları bulunduğu görülmektedir. Sanal ortamın veya dijital oyunların; gerçekçi, inandırıcı, anlaşılır ve oynanabilir olması, oyuncu memnuniyetini sağlaması, oyuncunun sanal ortamda var olduğunu ve bulunduğunu hissettirmesi ve oyuncunun özgür seçimler yapmasına imkân tanıyarak söz konusu sanal dünya üzerinde kontrol sahibi olduğunu düşündürmesinin gerekliliğinden bahsedilebilir. Bu noktada dijital oyunlarda belirli tasarım kriterleri göz önüne alınarak kullanıcı etkileşimin üst seviyede tutulmasıyla gerçekçiliğin artırılabilceği sanal ortamlar oluşturmak mümkündür. Oyuncular söz konusu sanal dünyanın gerçek olmadığını farkında olmakla beraber oyunun/karakterlerin gerçek gibi davranmasını ve gerçek görünmesi beklentisini taşıyarak kendisine sunulan alternatif gerçekliğe inanmak isterler. Aynı zamanda oyundan memnun olmayı ve haz almayı amaçlarlar. Bu nedenle oyuncuların bakış açılarından dijital oyunlara/sanal dünyaya bakabilmek ve oyun tasarımı konusunda oyuncuların beklentilerini dikkate alarak oyunları

oyunculara uygun hale getirmenin önemi büyüktür (Bostan ve Tıngöy, 2015: 8-9).

Dijital oyunlardaki değerleri benimseyen oyuncuların, literatürde ifade edildiği şekliyle farklı tipolojilerle ve farklı seviyelerde motive oldukları unsurlarla tanımlanabildikleri görülmektedir. Bu çalışmada dokuz oyuncu tipinin yüzde olarak en yüksek motivasyon skorları (Quantic Foundry, t.y.; Yee, 2020) baz alınarak oyuncu özellikleri (Quantic Foundry, 2017) değerlendirilmiştir:

Cambazlar'ın en yüksek motivasyonu meydan okumadır. Bu bireyler, beceri odaklıdırlar. Dik öğrenme eğrisine sahiptirler. Yani pratik yaparak bildiklerini pekiştirmeye çalışırlar. Karmaşık hareket veya kuralardan hoşlanırlar. Zor görevler veya rakipler onları motive eder. Yeteneklerinin gelişimine önem verirler ve bunun için çaba gösterirler. Bu oyuncu tipinin oyun ne kadar zor olursa olsun gayret edeceği söylenebilir.

Bahçıvanlar'ın en yüksek motivasyonu, tamamlamadır. Bu bireyler, görev odaklıdırlar. Oyunun kendilerine sunduğu şeyleri tamamlamaktan veya bitirmekten mutluluk duyarlar. Oyun içerisindeki başarımların, kazanımlar rozetler, karakterler veya yetenekleri elde etmeye çalışırlar.

Katiller'in en yüksek motivasyonu, düşlemdir. Bu bireyler, bilgi noktasında derinleşme arzusundadırlar. Alternatif bir dünyada başka bir role bürünmelerini sağlayan oyun deneyimlerini ve hikayelerini önemsemektedirler. Bu dünyanın ise zorlayıcı ve görsel olarak sürükleyici olmasını tercih etmektedirler.

Çatışmacılar'ın en yüksek iki motivasyonu öne çıkmaktadır. Bunlardan birisi rekabet diğeri ise yıkım motivasyonudur. Bu bireyler, çatışma arayışındadırlar. Yüksek rekabet motivasyonuna sahip olan bu oyuncular diğer oyunculara karşı yarışmaktan zevk alırlar. Bunun yanında kaotik ortamdan beslenerek; kargaşanın olduğu oyun ortamlarında yer almayı tercih ederler.

Gladyatörler'in de en yüksek iki motivasyonu öne çıkmaktadır. Bunlardan birisi meydan okuma diğeri ise tamamlama motivasyonudur. Bu oyuncular da Cambazlar gibi beceri odaklıdırlar. Ancak oyun içerisinde bir şeyleri tamamlama motivasyonu ile onlardan ayrılırlar. Gladyatörler, becerilerini geliştirmeye odaklanırken aynı zamanda kendilerine oyun tarafından verilen görevler, bulmacalar gibi şeyleri tamamlamaktan keyif alırlar.

Ninjalar'ın en yüksek motivasyonu, rekabet motivasyonudur. Diğer oyuncularla yarışmaktan hoşlanırlar. Aynı zamanda bu bireylerin meydan okuma ve heyecan motivasyonları da yüksektir. Oyun içerisinde yüksek

ve hızlı tempodan keyif alırlar. Oyunların çeşitli sürprizlerle, aksiyonla ve heyecanla dolu olmasını isterler.

Ödül Avcıları'nın en yüksek motivasyonu, yıkım motivasyonudur. Bu bireyler kaos ve kargaşa ortamlarında yer almaktan hoşlanırlar. Silah veya patlayıcılar gibi unsurları barındıran oyunlardan keyif alırlar. Bu bireyler aynı zamanda farklı bir evrende başka bir role bürünmelerini sağlayan oyun deneyimlerini ve hikayelerini önemserler.

Mimarlar'ın en yüksek motivasyonu, strateji motivasyonudur. Bu bireyler uzun vadeli stratejiler belirleyen ve olayların sonuçlarını düşünen kimselerdir. Mimarlar dikkatli bir biçimde karar vermeyi, süreçleri planlamayı ve düşünmeyi gerektiren oyunlardan zevk alırlar. Aynı zamanda farklı rollere bürünmekten, bir şeyleri tamamlamaktan ve derin hikayeler/anlatılardan hoşlanırlar.

Ozanlar'ın en yüksek motivasyonu, tasarım ve topluluktur. Bu bireyler, bir şeylerin özelleştirilebilir olmasını isterler. Oyun dünyası içerisinde bireyselliklerini ifade etmeyi severler. Bu da karakter oluşturma, tasarım süreçleri veya oyunların görsel olarak izin verdiği şeyler üzerinde zaman harcadıklarını gösterir. Ozanlar aynı zamanda oyun oynarken sosyalleşmeyi seven ve başka oyuncularla işbirliği yapmaktan hoşlanan bireylerdir.

Netice itibarıyla oyunların, oyuncuların kendi gerçek kişilikleri veya oyun içerisinde bürünmek istedikleri rolleri açısından belirli motivasyon unsurları dikkate alınarak yapıldığı görülmüştür. Aynı zamanda bireysel, sosyal ve kültürel değerler, dijital oyunlar içerisinde yer almaktadır. Son olarak ise dijital oyunların tasarımında oyuncu motivasyonunun öncelenmesinin söz konusu olduğu belirtilebilir.

5. Kaynakça

- Aarseth, E. Smedstad, S.M. and Sunnana, L. (2003). A multidimensional typology of games. *DiGRA Conference*, 48-53.
- Adams, E. (2009). *Fundamentals of game design*. Berkeley: New Riders.
- Al-Kord, N. Y. M. (2016). *Facebook ortamındaki dijital oyunların bağımlılığına etki eden demografik faktörler*. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Apperley, T. H. (2006). Genre and game studies: Toward a critical approach to video game genres. *Simulation & Gaming*, 37(1), 6-23. doi:10.1177/1046878105282278
- Barmanbek, B. (2009). Dijital oyun tasarımı. Binark. M. vd., (Derl.) *Dijital oyun rehberi oyun tasarımı ve oyuncu içinde*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Bartle, R. (1996). Hearts, clubs, diamonds, spades: Players who suit MUDs. *Journal of MUD Research*, 1(1), 19.
- Berens, K. ve Howard, G. (2001). *The rough guide to videogaming*. London: Rough Guides.
- Bostan, B.ve Tingöy, Ö. (2015). Dijital oyunlar: tasarım gereksinimleri ve oyuncu psikolojisi. *Academic Journal of Information Technology*, 6(19), 7-21. doi: 10.5824/1309-1581.2015.2.001.x
- Cowley, B., Charles, D., Black, M. and Hickey, R. (2013). Real-time rule-based classification of player types in computer games. *User Modeling and User-Adapted Interaction*, 23(5), 489- 526.
- Drachen, A., Canossa, A. and Yannakakis, G. N. (2009). Player modeling using self-organization in Tomb Raider: Underworld. In *Proceedings of the IEEE Symposium on Computational Intelligence and Games*. Milan, Italy,
- Gros, B. (2007). Digital games in education. *Journal of Research on Technology in Education*, 40(1), 23-38. doi: 10.1080/15391523.2007.10782494
- Hamari, J. and Lehdonvirta, V. (2010). Game design as marketing: How game mechanics create demand for virtual goods. *International Journal of Business Science & Applied Management*, 5(1), 14-29. http://www.business-and-management.org/download.php?file=2010/5_1--14-29-Hamari,Lehdonvirta.pdf Erişim Tarihi: 9.12.2022
- Hamari, J. and Tuunanen, J. (2014). Player types: A meta-synthesis. *Transactions of the Digital Games Research Association*, 1, 29-53. doi: 10.26503/todigra.v1i2.13
- Hartnell, T. (1984). *Giant book of computer games*. New York: Ballantine Books.
- Herz, J. C. (1997). *Joystick nation: How videogames ate our quarters. won our hearts and rewired our minds*. USA: Atlantic/Little. Brown.

- Huizinga, J. (1995). *Homo ludens*-oyunun toplumsal işlevi üzerine bir deneme. (Çev.) Kılıçbay, M. A. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ip, B. and Jacobs, G. (2005). Segmentation of the games market using multivariate analysis. *Journal of Targeting, Measurement and Analysis for Marketing*, (13)3, 275-287.
- Işıkyıldız, Y. Z. (2022). Popüler kültür ürünü olarak dijital oyun ve dijital oyun izleyicileri: üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kallio, K. P., Mäyrä, F. and Kaipainen, K. (2011). At least nine ways to play: Approaching gamer mentalities. *Games and Culture*, 6(4), 327-353. doi: 10.1177/1555412010391089
- Kerr, A. (2006). *The business and culture of digital games*. London: Sage Publications.
- Lazzaro, N. (2004). Why we play games: Four keys to more emotion without story. In *Game Developers Conference*. San Jose, USA, 22-26.
- Mitra, A. (2010). *Digital games: Computers at play*. New York: Infobase Publishing.
- Özkan-Czerkawski, B. (2012). Digital games: Are they the future of e-learning environments? In Wang, H. (Ed.) *Interactivity in E-Learning: Case Studies and Frameworks*. 166-178. Hershey, PA: IGI Global.
- Prensky, M. (2001). *Digital game-based learning*. New York: McGraw-Hill.
- Quantic Foundry (2017). Example player segment analysis report. <https://quanticfoundry.com/wp-content/uploads/2017/05/Example-Player-Segment-Analysis-Report.pdf> Erişim Tarihi: 10.12.2022
- Quantic Foundry (t.y.). Gamer types. <https://quanticfoundry.com/gamer-types/#5a54843704a1ac49d> Erişim Tarihi: 10.12.2022
- Ryan, R. M. and Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development and well-being. *The American Psychologist*, 55(1), 68-78.
- Sağlam, M. ve Topsümer, F. (2019). Üniversite öğrencilerinin dijital oyun oynama nedenlerine ilişkin nitel bir çalışma. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 32, 485-504. doi: 10.31123/akil.617102
- Sayın, M. E. D. (2016). *Dijital oyunların bilişsel yeteneklere etkileri: faktör referanslı bilişsel test kiti ile oyuncu ve oyuncu olmayan grupların karşılaştırılması*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Sherry, J. L., Lucas, K., Greenberg, B. S. and Lachlan, K. (2006). Video game uses and gratifications as predictors of use and game preference. In Vorderer, P. and Bryant, J. (Eds.), *Playing video games: Motives, responses, and consequences*. 213-224. Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

- Spector, W. (1998). It's role-playing. Stupid!. *Game Developer Magazine*, 64-65.
- Stewart, B. (2011). Personality and play styles: a unified model. <https://www.gamedeveloper.com/design/personality-and-play-styles-a-unified-model> (Erişim Tarihi: 7.12.2022).
- Şenocak, D. ve Bozkurt, A. (2020). Oyunlaştırma, oyuncu türleri ve oyunlaştırma tasarım çerçeveleri. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 78-96.
- TDK, (2020). <https://sozluk.gov.tr> (Erişim Tarihi: 2.12.2022).
- Terlemez, C. (2019). *Dijital oyun bağımlılığı ile kişilik özellikleri arasındaki ilişki*. Yüksek Lisans Tezi. Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tseng, F-C. (2011). Segmenting online gamers by motivation. *Expert Systems with Applications: An International Journal*, 38(6), 7693-7697. doi: 10.1016/j.eswa.2010.12.142
- Werbach, K. and Hunter, D. (2012). *For the win: how game thinking can revolutionize your business*. Philadelphia: Wharton Digital Press.
- Whang, L. S. and Chang, G. (2004). Lifestyles of virtual world residents: living in the on-line game "Lineage". *Cyberpsychology & Behavior*, 7(5), 592-600. doi:10.1089/cpb.2004.7.592
- Williams, D., Ducheneaut, N., Xiong, L., Zhang, Y., Yee, N. and Nickell, E. (2006). From tree house to barracks: The social life of guilds in World of Warcraft. *In Games & Culture*, 1(4), 338-361.
- Wolf, M. J. P. (2001). *The medium of the video game*. Austin: University of Texas Press.
- Yang, P., Harrison. B. and Roberts, D. (2014). Identifying patterns in combat that are predictive of success in MOBA games. *Proceedings of The Foundations of Digital Games 2014 Conference*.
- Yee, N. (2006). Motivations for play in online games. *CyberPsychology & Behavior*, 9(6), 772-775. doi: 10.1089/cpb.2006.9.772
- Yee, N. (2020). Player segments based on gaming motivations, <https://quanticfoundry.com/2020/08/17/player-segments/> Erişim Tarihi: 10.12.2022
- Yengin, D. (2012). *Dijital oyunlarda şiddet*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Zackariasson, P., Wåhlin, N. and Wilson, T. (2010). Virtual identities and market segmentation in marketing in and through massively multiplayer online games (MMOGs). *Services Marketing Quarterly*, 31(3), 275-295. doi: 10.1080/15332969.2010.486689

“

Bölüm 15

ARKEOLOJİ BİLİMİ’NİN ALT DALLARI
VE ORTAK DİSİPLİNLER ÜZERİNE BİR
SINIFLANDIRMA DENEMESİ

Alper GÖLBAŞ¹

”

1 Öğr. Gör. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Ortaca Meslek Yüksekokulu,
Turist Rehberliği Programı, Muğla. 0000-0002-2234-482X | alpergolbas@
mu.edu.tr.

GİRİŞ

Arkeoloji, “Arkheos” eski ve “Logos” yol, yöntem, bilim kelimelelerinden türemiş bir kelimedir ve Türkçe’ye “Eskinin-Geçmişin Bilimi” olarak çevrilebilir. Arkeoloji, esas olarak insanlığın binlerce yıllık süreç içerisinde ortaya koyduğu kültürel geçmişi, kültürlerin birbirleriyle olan ilişkilerini ve değişimlerini inceler. “Kazı ve yüzey araştırması gibi teknikler ve analizler kullanarak, yazılı kaynaklar ve kültürel kalıntılar üzerinden insanlığın geçmişini araştıran bilim dalı” olarak tanımlanabilir.

Arkeoloji bilimi, son dört asır içerisinde şekillenerek oluşmuş bir bilim dalıdır. Arkeolojinin oluşmasında etken olan iki ana faktörden biri insanların geçmişe olan ilgisi ve bu ilgiyi besleyen antika biriktirme merakıdır. *Antiquarianism* olarak tabir edilen ve hem tarihi hem de egzotik eşya ve canlı kalıntılarını biriktiren insanların oluşturduğu akım, zamanla düzenli ve görece bilimsel bir hal almış ve sonucunda arkeolojinin ortaya çıkmasına yol açacak gelişmelerin yaşanmasını sağlamıştır. Antika toplayıcıları, Avrupa’nın ve nihayetinde Anadolu’nun tarihi zenginliklerini biriktiren Avrupalı üst sınıf bir azınlığın merak güdüsünü tatmin etmek için farklı bölgelerde yer alan arkeolojik alanlardaki eşyaları toplamaya başlamıştır. Zamanla bir çeşit üst sınıf modasına dönüşen bu işi kendisine meslek edinen bazı girişimciler en nadide en estetik ve hammadde olarak en değerli eserleri toplama yarışına girişmiş ve bu “değer” kavramı 19. asıra kadar eserlere olan bakış noktasında egemen olmuştur.

Arkeolojinin ortaya çıkışı noktasında etken kabul edilen diğer faktör ise Aydınlanma Çağı ve bu çağda aklın, dine eşit ve hatta üstünde bir açıklayıcı olduğu kanısının ortaya çıkması karşısında bir refleks olarak gelişen dini araştırmalardır. Sonraki dönemde Biblical Archaeology yani Kutsal Kitap (Tevrat-İncil) Arkeolojisi adını alacak olan bu akım, kutsal kitaplarda geçen olayları ve yerleşim birimlerinin yerlerini tespit ederek bir nevi kitaplarda yazanların ve dolayısıyla kitapların gerçekliğini ispat amacı taşıyan bir arayışa hizmet etmiştir. Bu noktada tespit edilen her bir yerleşim veya o yerleşimlerde bulunan eserler dini birer kanıt olup özellikle kutsal olaylarla ilişkilendirilen eserler, diğerlerinden daha “değerli” olarak kabul edilmiştir.

Yıllar içerisinde arkeoloji pek çok bilim alanı ile ilişkilenmiş ve hem sosyal hem de fen bilimlerinin birlikte çalıştığı materyal (maddi) kültür kalıntılarından hareketle insanı ve toplumu anlamaya çalışan bir bilim haline almıştır. Bu durum kaçınılmaz olarak değer algısını da değiştirmiş başlangıçta değerlendirmeye alınmayan kırık dökük her türlü obje, toprak yığınları içinden çıkarılan bitki tohumları, deniz kabuğu parçaları gibi görece önemsiz kalıntılar bile incelenir olmuştur. Bu süreç sonucunda ar-

keoloji alt dallara ayrılmış ve multidisipliner çalışmalar yıllar içerisinde yaygınlaşarak günümüze kadar gelmiştir.

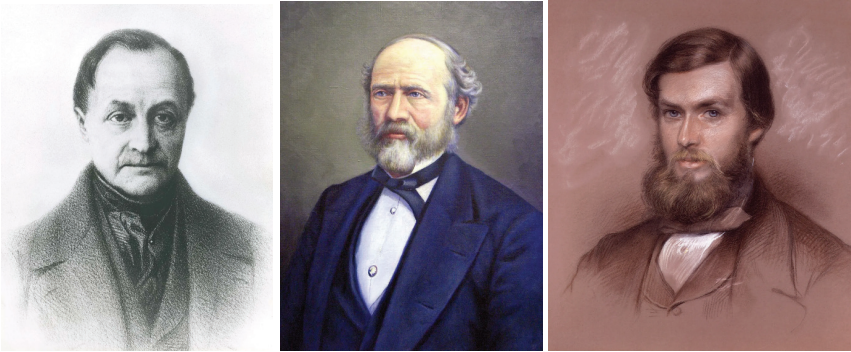
Arkeoloji bilimi Avrupa’da tarih biliminde Amerika’da ise Antropoloji bilimlerinin altında gelişmiştir. Bir diğer büyük etki ise Sosyolojinin yaptığı etkidir denilebilir. Arkeolojik terminolojinin gelişimini belirleyen etmenlerden biri eserlerin kendi içindeki sınıflandırmalarına duyulan gereksinimden kaynaklı olarak ortaya çıkmıştır. Örneğin Danimarkalı Thomsen’in geliştirdiği üç çağ sistemi bunların ilk örneklerindendir. Danimarkalı bir tüccar olan Thomsen’in 1816 yılında kraliyet koleksiyonundaki eserleri gruplamak için yaptığı uygulama zaman içerisinde “üç çağ sistemi” olarak adlandırılan ve günümüzde hala kabul gören bir ayrıma dönüşmüştür. Thomsen kraliyet koleksiyonunda yer alan eserlerin envanterini çıkarabilmek amacıyla eserleri kendi içinde üç guruba ayırmıştır. Taştan yapılan eserleri birinci grup, tunçtan yapılanları ikinci grup demirden yapılanları ise üçüncü grup olarak ayırmış bu ayırım yıllar içinde Taş Çağı, Tunç Çağı ve Demir Çağı olarak kabul göreceğ çağların ayrımlarında önemli bir etmen olmuştur.

Şekil 1 Üç Çağ Sisteminin Kurucusu olan Danimarkalı Christian Jürgensen Thomsen (1788–1865) (Görsel: https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-1-4419-0465-2_808)

Thomsen’in üç çağ ayırımından birkaç yıl sonra Amerikalı antropolog Lewis H. Morgan (1818-1881) ve İngiliz antropolog Edward Burnett Tylor (1832-1917) tarafından ortaya atılan bir görüş arkeoloji bilimine de etki etmiştir. Morgan ve Tylor, “Toplumsal Evrim” teorisini ortaya atarak insan davranışlarının bir genellemesini yapmış ve toplumun vahşilik, bar-

barlık ve uygarlık olarak üç ayrı aşamada oluştuğunu ileri sürmüşlerdir. Bu görüşün ana dayanak noktası dünya üzerinde yer alan bütün toplulukların tek bir genelleme altında ele alınabileceğine dair bir ön kabuldür. Morgan ve Tylor dünya üzerindeki bütün toplumların söz konusu üç aşamadan geçmeleri gerektiğini düşünmüş bazı toplumların bu aşamaları uzun bir zaman diliminde bazılarının ise bazı sıçramalarla görece kısa sürelerde kat edebileceklerini belirtmişlerdir. Bu hali ile söz konusu evrim anlayışı kendilerinden biraz önceki süreçte bazı açılardan farklı olsa da benzer şekilde toplumların üç aşamalı bir evrim geçirdiğini iddia eden Aguste Comte'dan (1798-1857) da etkilenmiştir. Aguste Comte'un "Üç Hal Kanunu" olarak adlandırdığı görüşüne göre dünya üzerindeki bütün toplumlar Dini (Teolojik Aşama), Metafizik Aşama ve son olarak Pozitivist Aşama'dan geçer. Bu görüşe göre dünya üzerindeki toplumlar 13. yy.'a kadar geçen süreçte her şeyin kaynağını mutlak hakikati dinde aramış ve yanıt bulamadığı her soruyu doğa üstü güçlerle açıklama eğiliminde olmuştur. Sonraki aşama olan metafizik aşama ise insanın soyutladığı bazı kavramlarla gerçeği araması ve bunu soyut kavramlar üzerinden çözümlemeye çalışmasıdır (Sönmez, 2010: 471). Son aşama olan Pozitivist (Olgusal) aşama ise insanın aklını öne koyan ve bilimsel bilginin doğruluğunu esas hakikat olarak kabul ettiği dönemdir. Comte bütün toplumların bu üç aşamayı yaşadığı veya yaşayacağını öne sürmüştür (Arslan, 2022: 61).

Şekil 2 Soldan sağa Aguste Comte (1798-1857), Lewis H. Morgan (1818-1881) ve Edward Burnett Tylor (1832-1917) (Görseller: <https://www.britannica.com/biography/>)

Toplumsal Evrim görüşü 19.yy. sonuna kadar belli bir etki alanı bulmuşsa da açık noktalarının çokluğu sebebi ile Julian Steward (1902-1972), Gordon Childe (1892-1957), Leslie Alvin White (1900-1975) gibi araştırmacılar tarafından "Yeni Evrimci" görüş olarak tabir edilen bir yaklaşımın eleştirilerine maruz kalmıştır. Yeni Evrimcilik konusunda kuşkusuz en önde gelen isim Gordon Childe'dır. Childe'in arkeolojiye yaptığı diğer katkılar arasında Neolitik Devrim, Vaha Teorisi, Kent Devrimi ve Kültürel Evrim adlı teorileri sayılabilir. "Neolitik Devrim" tabiri, tarım

ve hayvancılık, yerleşik hayata geçiş, çanak çömlek üretiminin başlaması gibi önemli toplumsal ivmelerin yaşandığı Neolitik Dönem’ in, üretilen bilgi açısından önceki dönemlere kıyasla ne kadar önemli olduğunu ortaya koymak amacıyla ileri sürülmüştür. İleriki yıllarda “Marksist Arkeoloji” olarak adlandırılan bir alt dal ortaya çıkmış, “Neolitik Devrim” kuramı bu alt dalın gelişimi açısından önemli bir dayanak noktası olmuştur.

Şekil 3 Soldan sağa Julian Steward (1902-1972), Gordon Childe (1892-1957), Leslie Alvin White (1900-1975)

Amerika’da antropoloji biliminin bir alt dalı olarak gelişen arkeoloji bilimi burada da antropolojiden etkilenmiştir. Örneğin Kültürel antropolojinin temel kuramlarından olan Difüzyonizm-Yayılmacılık (yüksek kültürlerin ve uygarlıkların bir ana kaynaktan göçler ve yayılmalar sonucu oluştuğunu ileri süren görüş) arkeolojinin de temel kuramlarındandır. Boas, her kültürel grubun kendi özgün tarihini oluşturdukları, bazı durumlarda ise kısmen dışardaki farklı gruplardan etkilenerek gelişim gösterdiği üzerinde durmuştur. Bir kültürün difüzyonizme bağlı olarak farklı bir kültürden etkilenmiş olması akültürasyon yaratsa da o kültürün etkileşim öncesi kendi özgün yapısına inmeksizin tanımlanamayacağını söylemiştir. Boas tarafından, toplumların kültürel geleneklerini açıklamak için kullanılması önerilen üç temel özellik, çevre koşulları, psikolojik faktörler ve tarihsel bağlantılardır.

Bunun dışında özellikle sosyoloji, arkeolojik kuramlarında temel çıkış noktalarındandır. Örneğin, bireysel biyolojik gereksinimleri yerine getirme temelinde ortak çareler arayarak tesis edilmiş olan toplumsal kurumları ya da kurumlaşmayı açıklamaya çalışan bir görüş olan İşlevselcilik (Fonksiyonalizm) arkeolojinin de önemli görüşlerinden bir tanesini oluşturmaktadır.

Süreçsel Arkeoloji (Processual Archaeology) olarak da bilinen bu kavram ilk olarak 1958 yılında Gordon Willey ve Philip Phillips’in yazdığı Amerikan arkeolojisinde Metot ve Teori adlı kitap ile ortaya çıkmıştır. 1960’lı yıllarda hızla gelişen bu görüşün temelini kültürel evrim oluşturmaktadır. Süreçsel Arkeolojinin kullandığı yöntemlerin ortak disip-

linlerin gelişimini tetiklediği kuşkusuzdur (Gölbaş, 2016: 306). Bununla beraber 1960 yılında Robert Binford’un yazdığı “Antropoloji olarak Arkeoloji” adlı makale de Süreçsel arkeolojiyi açıklaması açısından öncül çalışmalardan biridir.

ARKEOLOJİNİN ALT DALLARI

Arkeoloji ortaya çıkışından günümüze kadar geçen süreçte birlikte çalıştığı diğer bilim dallarının da etkisiyle gelişmiş ve yıllar içerisinde çeşitli alt dallara ayrılmıştır. Bu alt dalları sınıflandırmak oldukça güç bir iş tir ve alt dallar kısmen iç içe geçmiş birbirleri ile ilintili alanlar olduğu için mutlak sınırlarla belirlenebilecek bir ayırım yapmak çok mümkün değildir. Arkeolojinin alt dallarını sınıflandırırken bunun üç ana ayırmda yapılması uygun kabul edilebilir. Bunlar: “Tarihsel-Dönemsel Ayırım”, “Yöntemsel Ayırım” ve “Düşünsel Ayırım” dır. Tarihsel ayırım, incelediği döneme göre isim almış söz konusu arkeoloji bilim dallarının bir grupta toplanmasıdır. Yöntemsel Ayırım kullandığı yöntem ve bakış açısına göre arkeoloji bilim dallarının bir grupta toplanmasıdır. Düşünsel ayırım ise arkeolojinin düşünsel yönelimlerini öne koyan dalların bir grupta toplanmasıdır.

Tarihsel Ayırım	Alt Dalın Anlamı
Prehistorya	Tarih Öncesi Dönem arkeolojisi olarak tanımlanır. Paleolitik Çağ’dan yazının başladığı MÖ 3200’e kadar olan dönem aralığını inceler. Arkeolojik alt dallar içerisinde en geniş dönem aralığını inceleyen alt daldır. Buna karşın yerleşik yaşamın olmayışından dolayı bu dönem aralığı hakkında en az bilgi sahibi olduğumuz ve en az buluntu tespit edilmiş olan dönemdir.
Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi	Ön Tarih olarak adlandırılan Protohistorya kelimesi yazının başlamasından kısa süre öncesi ve yazılı dönemin ilk safhasını inceler. Demir Çağı sonuna kadar olan zaman aralığı bu alt dalın zamansal kısıtıdır. Ön Asya’da bu dönemde kurulmuş olan Sümer, Akkad, Babil, Assur, Elam, Hitit gibi devletler üzerinde yoğunlaşır.
Klasik Arkeoloji	Antik Yunan ve Roma Dönemi’nde ortaya konulan kültürel ve sanatsal buluntularla ilgilenen alt daldır. Bu dal arkeoloji denildiğinde ilk akla gelen dal olmakla beraber üzerine eğildiği dönemsel aralık Prehistorya’nın veya Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi’nin dönemsel aralığına göre daha kısa bir süreyi kapsamaktadır.
Sümeroloji	Sümer Devleti’nin dili ve tarihi üzerine yoğunlaşan alt daldır.
Hititoloji	Hitit Devleti’nin dili ve tarihi üzerine yoğunlaşan alt daldır.
Asuroloji	Asur kültürünün dili ve tarihi üzerine yoğunlaşan alt daldır.
Mısıroloji	Mısır uygarlığının dili ve tarihi üzerine yoğunlaşan alt daldır.
Orta Çağ Arkeolojisi	Orta Çağ’da yaşanan gelişmelere ve bu döneme ait maddi kültür kalıntılarına odaklanan arkeoloji alt dalıdır.

Yakınçağ Arkeolojisi	Yakın Çağ'da yaşanan gelişmelere ve bu döneme ait maddi kültür kalıntılarına odaklanan arkeoloji alt dalıdır.
Bizans Arkeolojisi	Bizans Devleti'nin tarihi ve sanatı üzerine yoğunlaşan ve bu döneme ait maddi kültür kalıntılarına odaklanan arkeoloji alt dalıdır.
Osmanlı Arkeolojisi	Osmanlı Devleti'nin tarihi ve sanatı üzerine yoğunlaşan ve bu döneme ait maddi kültür kalıntılarına odaklanan arkeoloji alt dalıdır.

Yöntemsel Ayrım	Alt Dalın Anlamı
Sualtı Arkeolojisi (Gemi Arkeolojisi-Sualtında Kalmış Yerleşim Yerleri Arkeolojisi)	Sualtı ve bazen su üstünde de yapılabilen batık kentler ve gemiler üzerine yoğunlaşan kendi içinde Denizcilik, Gemicilik, Kıyı Arkeolojisi gibi bazı alt dalları da olan alt daldır.
Endüstriyel Arkeoloji	Endüstri Devrimi sonrasında üretilmiş ve çeşitli vesilelerle yok olmuş kalıntıları araştıran bu alt dal tren, otomobil, uçak gibi ulaşım araçları ve endüstriyel her türlü alet ve üretim aracını inceleyen alt daldır.
Yerleşim Arkeolojisi	Bu alan, yerleşimlerin kurulması sırasında yerleşilecek noktanın seçiliş biçimlerini, yerleşimin kurulmasının nasıl gerçekleştiği, doğal çevre ile yerleşim alanı arasındaki ilişkinin biçimi ve düzeyi gibi konuları merkeze alır.
Kent Arkeolojisi	Büyük şehirlerde modern alt yapıya sahip alanlarda katmanlaşmış arkeolojik alanlarda yapılan çalışmalar genelde bu isimle anılmaktadır. Kent arkeolojisi çoğunlukla zaruriyetten doğan kurtarma kazıları olarak yürütülür. Metro, tren hattı, kanalizasyon veya elektrik şebekesi amaçlı olarak toprağın kazılması durumunda karşılaşılan arkeolojik alanlarda çalışma yapılır. Kazılan alan proje sahası ile sınırlı tutulduğundan elde edilen veri genellikle sınırlıdır.
Deneysel Arkeoloji	Geçmişte üretilmiş aletler, inşa edilmiş binalar veya tekneleri o dönemin teknik imkanlarını kullanarak yeniden üretmeyi deneyimleyen bir alt daldır. Bazen üretimin dışında geçmiş rotaların yürünmesi veya deniz yoluyla katedilmesi gibi uygulamalar da deneysel arkeoloji kapsamında yapılabilmektedir.
Sulak Alan-Bataklık Arkeolojisi	Bu alan, karada yapılan geleneksel arkeolojik kazılar ile bataklık, göl veya akarsu yatağı gibi sulak alanlarda yapılan alanlarda yapılan çalışmaları birbirinden ayrı tutmayı amaçlayan bir alandır.
Ada Arkeolojisi	Ada yerleşimlerini merkeze alan bu alt dal ada ve ana kara arasındaki koşul farklılıklarına ve adada yaşamayı tercih eden kıyasal toplumlara farklı bir perspektif ile yaklaşıp.

Düşünsel-Duygusal Çevre (Landscape) Arkeolojisi	Doğal çevre ortamına insan eli ile yapılan müdahale sonucu oluşan yeni peyzajı ve değişim sürecini merkeze alan bu alt dal Çevresel arkeoloji ve Yerleşim arkeolojisi ile büyük benzerlikler taşır.
Çevresel Arkeoloji	Yerleşim kurulan alanların doğal çevresini ve doğal çevrenin zaman içindeki iklimsel ve morfolojik değişimine odaklanarak açıklamalar yapan bir arkeoloji alt dalıdır.
Sosyal Arkeoloji	Kazılar sırasında tespit edilen bireysel nesnelerin rollerini belirleyerek bir toplumun nasıl olabileceğine dair bir model oluşturmaya çalışan arkeoloji alt dalıdır. Bu yöntem başarı ile uygulandığında belirli bir ögenin neden üretilmiş veya kullanılmış olabileceğini ön görme şansı ortaya çıkmaktadır.
Katasrof-Felaket Arkeolojisi	Bu alt dal, yanardağ patlaması, tsunami, yangın gibi büyük felaketlerin açtığı yıkım sonucunda istiflenen kültür tabakalarını inceler.

Düşünsel Ayrım	Alt Dalın Anlamı
Süreçsel Arkeoloji	1960 yılında ortaya çıkan buluntu tanımlayıcılığına alternatif olarak buluntuların neden ve nasıl yapıldıklarına odaklanan bu alan doğa bilimlerinden faydalanılarak tarafsız biçimde en doğru yanıtların bulunacağı ön kabulüne sahiptir.
Post-Süreçsel Yorumlamalı Arkeoloji	Süreçsel arkeolojiye alternatif olarak 1980’li yıllarda ortaya çıkan bu görüş neden ve nasıl sorularının yanıtlarının yalnızca doğa bilimleri kullanılarak test edilebilir ve kesin olacağına dair görüşe karşı çıkmıştır. Bu görüşe göre arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen maddi kültür kalıntıları üzerinde bilimsel testler yaparak toplumu bütünen anlayabilmek mümkün değildir. Toplumu ve kültürü anlayabilmek için sosyal yapı, gelenek ve inanç yapısının anlaşılabilmesi gerekmektedir.
Toplumsal Cinsiyet Arkeolojisi	Bu alt dal, cinsiyet rollerinin zaman içerisinde kazandığı anlamları ve rol dağılımının toplumsal evrimsel şemasını arkeolojik yöntemlerle anlamaya çalışmaktadır. Bu dalın temel argümanı cinsiyet rollerinin yaşanan toplum içerisinde belirli koşullar altında var olduğu ve bu durumun toplumdan topluma değişim gösterdiği üzerinde durulması gerektiğidir.
Feminist Arkeoloji	Feminist arkeoloji geçmişteki toplumları incelerken feminist bir bakış açısı kullanmayı ön görür. Bu noktada cinsiyet rollerinin dağılımı ve maddi kültür kalıntılarının hangi cinsiyeti temsil ettiği veya hangi cinsiyetin üretimi olduğu gibi sorulara da yoğunlaşır. Bu alanın bir diğer çabası arkeoloji camiasındaki erkek egemen anlayışa alternatif ortaya koymaktır.

Sembolik ve Yapısalcı Arkeoloji	Geçmişteki uygarlıkların özellikle yazısız dönemde sembolleri kullanarak yaptıkları aktarım ve bu sembolik dilin zaman içinde değişmeden veya değişerek çeşitli anlamları, kavramları ve kurumları temsil edebildiklerini iddia eden alt daldır. Arkeolojik nesnelerin anlamlandırılması için çeşitli modellemeler yaparken yapısalcılıktan faydalanılmıştır. Antropolojik yaklaşım bu modellemeleri genelde iki grup üzerinden şekillendirir. Örneğin mekân içine veya dışına ölü gömme veya dağınık veya düzenli yerleşim gibi ayrımlar yapılır.
Din Arkeolojisi	Kutsal Kitap (Tevrat-İncil) Arkeolojisi ve dini bir inancı merkeze koyan bütün alt dallar için genel bir ifade olarak din arkeolojisi tabiri kullanılır. Bu alan, kutsal kitaplarda geçen olayların ve yerleşimlerin yerlerini tespit ederek arkeolojik çalışmalarda bulunmak ve arkeolojik veriler ışığında kitaplarda yazılanları ispat etme amacı gütmektedir. Kendi içerisinde çeşitli gruplara ayrılmış olan bu alanda sürekli olarak bilginin test edilebilirliği ile ilgili tartışmalar ortaya çıkmaktadır.
Marksist Arkeoloji	Karl Marks ve Friedrich Engels tarafından ortaya konulan toplumların yapısı ve ekonomi politiği ile ilgili argümanları takip eden arkeologlar tarafından ortaya konulmuş bir alt daldır. Toplumsal evrim şeması olarak sınıfsız ve sınıflı toplumları açıkladığı beş aşamalı toplumsal evrim şemasını esas alır. Buna göre her toplum ilkel, kölecî, feodal, kapitalist aşamalardan geçerek nihayetinde komünist aşamaya ulaşacaktır. Bu alanın savunucusu olan Sovyet arkeologlar genelde Neolitik Devrim kavramına vurgu yapmıştır.

ARKEOMETRİ KAVRAMI

Arkeoloji ile diğer bilim dallarının bir araya gelmesi ile oluşan ortak disiplinleri incelemeyi önce bilinmesi gereken bir diğer kavram Arkeometridir. Bu kelime esasen “arkeoloji” ve “metrik” (Eski Yunanca metron yani “ölçme işlemi”) kelimelerinin birleştirilmesi ile oluşturulmuş bir kelimedir. Anlam olarak, arkeolojik buluntuların değerlendirilmesinde kullanılan ölçüm veya sistemlerin tümünü kapsamaktadır. Kelimenin isim babası Sir Christopher Hawkes’tır. İlk sayısı 1958’de yayınlanan Bulletin of the Research Laboratory for Archaeology and the History of Art (Oxford Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırma Laboratuvarı Bülteni)’nin kısa adı olarak Arkeometri adı kullanılmış zamanla bu kelime yaygınlaşarak arkeolojinin kullandığı tarihleme metodları, buluntu analizleri, istatistiksel analiz, matematiksel modelleme gibi her tür ölçüm yöntemini karşılamaya başlamıştır. Hatta restorasyon ve konservasyon gibi yöntemleri de bu kelimenin anlam çerçevesi altında düşünmek mümkündür. Arkeometri’yi çeşitli disiplinlerin Arkeoloji’de ortak çalışması diye özetleyebiliriz. Bu disiplinlere Fiziki Antropoloji, Zooloji, Botanik, Biyoloji, Biyokimya, Tıp, Endüstriyel Tasarım, Mimarlık, Mineraloji, Keramoloji,

Metalurji, Jeoloji, Fizik, Kimya, Matematik, İstatistik, Bilgisayar Bilimleri ve çeşitli tarihleme yöntemleri örnek olarak sayılabilir.

ARKEOLOJİ VE ORTAK DİSİPLİNLER

Arkeolojik ortak disiplinleri sınıflandırmak da oldukça güçtür. Bu konuda yapılmış detaylı çalışmalar yoktur. Arkeoloji ve farklı bilimlerin ortak çalışması ile oluşan ortak disiplinler aşağıda açıklanmaya çalışılmıştır.

Arkeometri

1. Biyoarkeoloji

1.1. Zooarkeoloji

1.2. Arkeobotani

1.3. Biyomoleküler Arkeoloji

2. Jeoarkeoloji

2.1. Arkeomineraloji

2.2. Arkeogemoloji

3. Arkeometalurji

4. Arkeoantropoloji

5. Osteoarkeoloji

Arkeoastronomi

Etnoarkeoloji

Arkeolojik Ortak Disiplinleri Sınıflandırma Denemesi

1. Biyoarkeoloji: Biyoloji ve Arkeoloji bilimlerinin ortak çalışması olarak tanımlanır. İlk olarak İngiliz arkeolog Grahame Clark tarafından 1972 yılında Zooarkeolojiye referans olarak kullanılan bu tabir günümüz araştırmacıları tarafından arkeolojik yerleşimlerdeki canlı kalıntılarının tümünün araştırılması olarak kabul edilmektedir. Biyoloji biliminin branşlarına bağlı olarak çeşitli alt dallar kabul edilebilecek olan Zooarkeoloji, Paleobotani (Arkeobotani) kavramlarına kıyasla daha sonra ortaya çıkmış olsa da Biyoarkeoloji zaman içerisinde bu alt dalları içeren genel bir kavram olarak kullanılmaya başlamıştır (Knüsel, 2010: 62).

Şekil 4 İnsan iskeletleri üzerinde hem Biyoarkeoloji, hem Biyomoleküler Arkeoloji hem Arkeoantropoloji hem de Osteoarkeoloji adlı ortak disiplinler çalışma yürütebilir (Görsel: Afshar, Z. (2018).

1.1. Zooarkeoloji: Arkeolojik yerleşimlerde bulunan hayvan kalıntıların incelenmesine bağlı olarak, yaş ve tür tayinlerinin yapılması, ehli veya yabani olup olmadıklarını anlaşılması gibi tespitleri yapan bir ortak disiplindir. 19. yy.ın ikinci yarısında öncü çalışmalar yapılmış olsa da sistematize olarak şekillenmesi 1950’li yıllara denk gelmektedir. 1960’lı yıllarda ortaya çıkan “Yeni Arkeoloji” ile arkeolojinin olmazsa olmazları arasında yerini almıştır (Gifford-Gonzalez, 2018: 6).

1.2. Arkeobotani: Arkeolojik yerleşimlerde bulunan bitki kalıntıların incelenmesine bağlı olarak, tür tayinlerinin yapılması, ehli veya yabani olup olmadıklarının anlaşılması, bulunduğu yerin bitki örtüsünün nasıl olduğu, insanların beslenme alışkanlıkları gibi tespitleri yapan bir ortak disiplindir. Tıpkı zooarkeoloji gibi 19. yy.da öncü çalışmalar yapılmış olsa da sistematize olarak şekillenmesi 1960’lı yıllara denk gelmektedir. “Yeni Arkeoloji” ile arkeolojinin olmazsa olmazları arasında yerini almıştır (Greig, 1989).

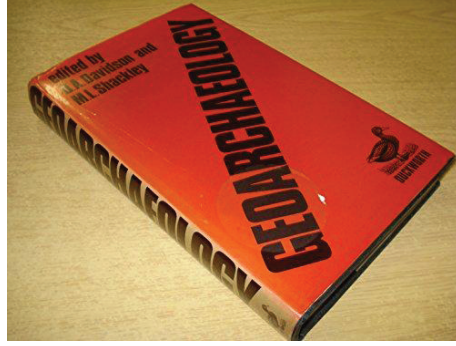
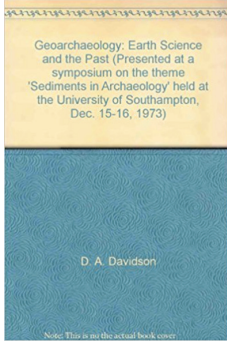

Şekil 5 Örnek toplama, örneklerin temizlenip ayrıştırılması, taksonomik inceleme yapılması aşamalarını gösteren şema

(<https://oxfordre.com/africanhistory/display/10.1093/acrefore/9780190277734.001.0001/acrefore-9780190277734-e-204>)

1.3.Biyomoleküler Arkeoloji: Gen teknolojisinin keşfi sonrası ortaya çıkan bu alan, ortak disiplinler içerisinde en yenilerden bir tanesidir. Arkeolojik kalıntılara yapılan analizlerle geçmişte kullanılan aletlerin üzerlerindeki biyolojik kalıntıların tespiti ve bu aletlerin ne amaçlarla kullanıldığının anlaşılması, geçmişte yaşanan çeşitli hastalıkların kemikler üzerinde kalan izlerinin saptanması gibi tespitler yapan bir ortak disiplindir (Brown ve Brown, 2011: 11).

2. Jeoarkeoloji: Yerbilimi olan jeoloji ile arkeolojinin ortak çalışmasından doğan bu terim yapılan ortak çalışmalara bakıldığında eski bir ortak disiplindir. Bununla beraber «Jeoarkeoloji» tabirinin karşıladığı anlam, içerik ve prensipler 1976 yılında Davidson and Shackley tarafından yayınlanan “Jeoarkeoloji: Yer Bilimi ve Geçmiş” adlı kitaba kadar tam yerine oturmamıştır. Jeoarkeoloji bilimi günümüzdeki arkeolojik sit alanlarının geçmişte nasıl bir coğrafi yapıya sahip olduğu, yeryüzünün geçirdiği fiziksel değişimin anlaşılması amacını taşıyan bir ortak disiplindir (Pollard, 1999:7).

Şekil 6 Davidson ve Shackley tarafından yayınlanan *Jeoarkeoloji: Yer Bilimi ve Geçmiş* adlı eser.

2.1. Arkeomineraloji: Bu terimin ilk kullanılışı tartışmalı olsa da ilk olarak Robert D. Mitchell tarafından 1985'te yayınlanan “Arkeomineraloji: Kuzey ve Orta Amerika (1840–1981) için Açıklamalı bir Bibliyografya” adlı kitapta sistematige oturtulmuştur. Bu ortak disiplin jeoarkeolojinin bir alt dalı olarak kabul edilebileceği gibi ayrı olarak da değerlendirilebilir. Arkeolojik buluntuların mineral yapılarının anlaşılması, hammadde yatakları ve ticaretin tespiti için önem arz etmektedir. Ayrıca eserlerin restorasyonu ve konservasyonu için de çok önemli bir ortak disiplindir. Arkeomineraloji bilimi burada devreye girerek birçok soruya yanıt bulabilmektedir (Rapp, 2009:1).

2.2. Arkeogemoloji: Arkeoloji ve değerli taş bilimi olan Gemoloji bilimlerinin ortak çalışmalarını konu alan bu ortak disiplin görece yeni bir bilim alanıdır (Kaydu-Akbudak vd., 2017a). Tarih boyunca insanların ilgisini çeken her dönem kendine göre değerli kabul edilen taşların işlenmesi ile oluşturulmuş takılara odaklanan bu alan ülkemizde yeni yeni gelişmektedir. Bu alan aynı zamanda Arkeo-kuyumculuk olarak da Türkçe'ye çevrilmiştir (Kaydu-Akbudak vd., 2017b).

3. Arkeometalurji: Arkeoloji ve metal biliminin birleşmesi ile oluşan bu ortak disiplin arkeolojik yerleşimlerde bulunan metal kalıntıları çeşitli analizlerle inceleyerek; üretilmesini, saflaştırılmasını, alaşımlaştırılmasını, şekillendirilmesini, korunmasını tespit etmeye yardımcı olur. Arkeolojik kazılar sırasında ele geçen her türlü metal alet bazen cüruf ve kalıp ve metal dövmede kullanılan aletlerin tamamı arkeometalurjinin inceleme sahasına dahildir (Heeb ve Ottaway, 2014: 162).

4. Arkeoantropoloji: Arkeolojik antropoloji olarak da tabir edilen bu ortak disiplin insanları kültürel ve fiziki yönlerden inceleyen antropoloji bilimi ile arkeolojinin ortak bir paydada yaptığı çalışmaları içermektedir. Kültürel yönden yaptığı çalışmalar Etnoarkeoloji, fiziki açıdan yaptığı çalışmalar ise kısmen Biyomoleküler Arkeoloji ile benzerlikler taşır. Bu

isim arkeolojik terminoloji içerisinde tam olarak oturmamıştır ve yaygın bir kullanımı yoktur.

5.Osteoarkeoloji: Arkeoloji ile kemikbiliminin ortak çalışmanı olan bu disiplin hem insan hem de hayvan kemiklerinin incelenmesi konusunda çalışmalar yapar. Bu hali ile hem Biyoarkeoloji, hem Arkeoantropoloji hem de Zooarkeoloji bilimleri ile ortak özellikler taşımaktadır. Anatominin alt dalı olan kemikbilim kemikler, iskelet öğeleri, diş, morfoloji, işlev, hastalık, patoloji, kemikleşme süreci gibi konularda detaylı çalışır. Osteoarkeoloji bilimi geçmişte yaşayan insanların ve hayvanların kemik yapılarına bakarak birçok soruya yanıt arar (Knüsel, 2013: 15).

Arkeoastronomi: Gök cisimlerini inceleyen astronomi ile arkeoloji biliminden doğan bu ortak disiplin insanların gök cisimlerinin hareket ve konumlarına göre inşa ettikleri mimari yapılar ve ürettikleri taşınabilir kültür varlıklarını açıklamayı amaçlamaktadır. Özellikle megalitik yapılar, Mısır ve Orta Amerika piramitleri, Mezopotamya zigguratları gibi yapıların inşa ediliş biçimlerini anlama çabası ve eski takvimlerin icadı ile kullanımları bu alanın doğuşunu sağlamıştır. Konu üzerine ilk çalışmalar 17. yy. a kadar gitmekteyse de modern arkeoastronomi İngiliz astronom Alexander Thom ile 20. yy.da şekillenmiştir (Aveni, 1981: 2).

Etnoarkeoloji: Etnoğrafya ve arkeoloji bilimlerinin oluşturduğu etnoarkeoloji bilimi 20. yy. başlarına ilk defa kullanılmış bir kelime olsa da tarihsel geçmiş olarak arkeolojinin en eski ortak disiplinidir denilebilir. İnsanların geçmişte ortaya koydukları kültürel öğelerin günümüz yaşayan kültüründe kullanılan öğelerle kıyaslanması faaliyetini yürüten bu ortak disiplin en önemli ortak disiplinlerden bir tanesidir. Arkeoloji ve Etnoğrafya bilimleri arasında en azından 19. asırdan bu yana çeşitli vesilelerle bazı ortak çalışmalar yapılmış olsa da “Etnoarkeoloji” terimi ilk kez ancak 20. yy.’ın ilk yılında J.W. Fewkes tarafından olmuştur. Kendisi Amerikalı bir doğa bilimcisi antropolog ve arkeolog ve olan Fewkes, 1900 tarihinde kendi etnografik incelemesini yapabilen arkeolog anlamını ifade etmesi amacıyla “etnoarkeolog” kelimesini kullanmıştır. Onun ortaya koyduğu bu ifade hemen kitlesel bir kabul görmemiş yıllar içerisinde farklı araştırmacılar bu kelimeyi kullanmışsa da bu kelimedenden doğan etnoarkeoloji tabiri ancak 1960’lı yıllarda “Yeni Arkeoloji” akımı ile yaygın biçimde kullanılmaya başlanmıştır (Fewkes, 1900).

Şekil 7 Günümüzde hala geçmişe ait üretim teknikleri ile imal edilen çanak çömlekler etnoarkeolojinin inceleme sahasına girmektedir (Görsel: *Ethnoarchaeology Journal of Archaeological, Ethnographic and Experimental Studies*).

SONUÇ

Arkeoloji bilimi dört asırlık bir süreç içinde şekillense de modern olarak yaklaşık yüzyıldır yapılan bir bilim dalıdır ve neredeyse ortaya çıktığı günden bugüne farklı bilim dalları ile ortak olarak yürütülmüştür. Yıllar içinde arkeoloji etkileşim kurduğu farklı bilim dallarından bir miktar etkilenmiş ve belli ölçüde de onları etkilemiştir. Bunun sonucunda çok sayıda alt dal türemiştir. Alt dalların birbirlerinden ayrılması ise üzerinde çok da durulmayan bir konudur. Alt dalları kapsadıkları dönemsel alan, kullandıkları yöntem ve ortaya koydukları düşünsel kuramlar üzerinden kendi içinde sınıflamak mümkünse de bu sınıflama da esasında alt dalların bütüncül olarak değerlendirilmesinde yetersiz kalacaktır. Arkeolojik alt dalların sistematik olarak sınıflandırılması ve her bir alt dalın diğer dallardan ayrıldığı noktaların sınırlarının belirlenmesi başlı başına bir iştir. Bu iş, bilim tarihçileri tarafından ileriki dönemde yapılacaktır. Bu çalışmanın da ileride yapılacak olası çalışmalar bir altlık oluşturması hedeflenmektedir.

Arkeolojinin özellikle yöntemsel açıdan ve tarihleme yapılabilmesi için farklı bilim dalları ile çalışması zorunludur. 1960'lı yıllarda ortaya çıkan "Yeni Arkeoloji" ile ortak disiplinler belirli bir sistematizasyon dönemi de geçirmiş ve çeşitlenerek günümüze kadar gelmişlerdir. Gelişen yeni teknolojiler ile ortak disiplinlerin sayısı da olasılıkla artış göstermeye devam edecektir. Ortak disiplinler, günümüz modern bilim paradigmasının ortaya koyduğu bilim tanımının ideal örnekleri olarak tanımlanabilir. Geleneksel arkeolojinin kısıtlı alanlarda detaylı uzmanlaşma ve inceleme-ye dayalı mikro-arkeolojiye dönüşümü sürdükçe ortak disiplinlerin yeni örneklerinin karşımıza çıkması kaçınılmazdır.

KAYNAKÇA

- Afshar, Z. (2018). Bioarchaeology: Scientific Studies of Archaeological Human Skeletal Remains. *Journal of Research on Archaeometry*, 4(2), 81-92.
- Arslan, A. (2022). *Felsefeye Giriş*, Ankara: Serbest Akademi.
- Aveni, A. F. (1981). Archaeoastronomy. In *Advances, Archaeological Method and Theory* (pp. 1-77). Academic Press.
- Brown, T. A., Brown, K. (2011). *Biomolecular Archaeology: an Introduction*. John Wiley & Sons.
- Fewkes, J. W. (1900). *Tusayan Migration Traditions* (Vol. 19, No. 1). US Government Printing Office.
- Gifford-Gonzalez, D. (2018). *An introduction to Zooarchaeology*. Cham: Springer.
- Gölbaş, A. (2016). Türk Arkeolojisinin Kuramı. *Journal of International Social Research*, 9(46), 302-316.
- Greig, J. R A. (1989). *Archaeobotany*. BIAB (British Archaeological Abstracts (BAA)).
- Heeb, J., Ottaway, B. S. (2014). Experimental Archaeometallurgy. *Archaeometallurgy in global perspective*, 161-192.
- Kaydu-Akbudak İ., Gölbaş A., Başbüyük Z. (2017a). Kırşehir Müzesi Envanterinde Bulunan Yüzüklerin Arkeogemolojik ve Jeoarkeolojik İncelemesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*The Journal of International Social Research, 10(52), 524- 534.
- Kaydu-Akbudak İ., Başbüyük Z., Gölbaş A., Gürbüz M. (2017b). Orta Anadolu'da (Kırşehir Müzesi Envanterinde Bulunan) 1. Bin, Ortaçağ, Roma ve Bizans Dönemleri'ne ait Taşlı ve Taşsız Yüzüklerin Arkeokuyumculuk ve Jeoarkeolojik Değerlendirilmesi. *Geçmişten Günümüze Kuyumculuk Sempozyumu*, 116-117.
- Knüsel, C. J. (2010). Bioarchaeology: a synthetic approach. *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*, 22 (1), 62-73.
- Knüsel, C., & Smith, M. J. (2013). The osteology of conflict: what does it all mean?. *The Routledge Handbook of the Bioarchaeology of Human Conflict* (702-740). Routledge.
- Pollard, A. M. (1999). Geoarchaeology: an introduction. Geological Society, London, Special Publications, 165(1), 7-14.
- Rapp, G. (2009). *Archaeomineralogy*. Springer Science & Business Media.
- Sönmez, V. (2010). Auguste Comte (1798-1857) Pozitivizm (Olguculuk), *DEUHYO ED*, 3(3), 161-163.

“

Bölüm 16

**İSLAM ÖNCESİ TÜRK İNANCININ
BEKTAŞİ ANLAYIŞINA ETKİLERİ¹**

Mustafa ASLAN²

”

1 Bu çalışma, 2022 yılında Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Prof. Dr. Hilmi BAYRAKTAR danışmanlığında yürütülen doktora tezinden üretilmiştir.

2 Arş.Gör.Dr. Gaziantep Üniversitesi, Tarih Bölümü, aslmstf88@yahoo.com
ORCID ID. 0000-0002-4158-2364.

Giriş

İlk dinlerin ortaya çıktığı andan itibaren her yeni çıkan din bir öncekinden izler taşımıştır. Başka bir deyişle; toplumlar yeni bir dini kabul ettiklerinde eski dinlerindeki bazı öğelerden vazgeçememişlerdir. Birçok dinle etkileşime giren Türkler de İslamiyet'i kabul ettiklerinde eski inançlarını tamamen bırakmamışlar, girdikleri yeni dine de bu inançlarını taşımışlardır.

Alevilik-Bektaşilik ile ilgili çalışma yapan birçok araştırmacı bu bağlamda, eski Türk inançlarının etkisini görmezden gelememişlerdir. Mesele, bu konuyla ilgilenmiş ilk araştırmacılardan olan Baha Said Bey, Bektaşiliğin sadece Hz. Ali ve On İki İmama bağlamanın doğru olamayacağını, bu tarikatın ayin ve erkânında; Oğuz töresi, Türk şamanlığı gibi eski Türk inançlarından gelen temellerin de etkisinin olduğunu söylemiştir (Baha Said Bey, 2000: 37). Baha Said Bey'den sonra Köprülü de Bektaşilik'in köklerini araştırırken Şamanizm üzerinde durmuştur (Fuad, 1925:74).¹ Abdülkadir İnan da Köprülü'nün tezini savunmuş, öncelikle eski Türk inancının ne olduğu hakkında tartışma açmıştır. Bu açıdan İnan, Ziya Gökalp'in eski Türklerin dini olarak gördüğü Toyunizm'in Budizm olduğunu söyleyip eski Türklerin Şamanist olduklarını yazmıştır (İnan, 1986:1). Bu tezlere karşı çıkan Ülken, eski Türk dininin ne Toyunizm ne de Şamanizm olduğunu kabul etmeyerek asıl dinlerinin Orhun kitabelerinde geçen ikili gök ve yer kültü olduğunu savunmuştur (Ülken, 1969:9). İbrahim Kafesoğlu ise Totemcilik veya Şamanizm'in eski Türk dini olamayacağını söylemiş, Türklerin esas dininin doğa kültü, atalar kültü ve Gök-Tanrı inancının bir bütünü olduğunu ileri sürmüştür (Kafesoğlu, 2014:106). Son olarak A. Yaşar Ocak da eski Türk dini ile ilgili tartışmaları kronolojik sıraya göre verdikten sonra kendisi de Kafesoğlu gibi Orta Asya'daki en eski Türk kavimlerinin inanç sistemlerinin atalar kültü, tabiat kültürleri ve Gök Tanrı inancı olmak üzere üçlü bir dini inanç sistemi olduğunu yazmıştır. Görüldüğü gibi eski Türk dini ile ilgili yapılan birçok araştırmaların ortak sonucu; eski Türk dininin sadece tek bir dine dayalı olmayıp Gök Tanrı inancına bağlı tabiat ve atalar kültü çevresinde dini bir inanç olduğudur (Ocak, 2002:61).

Bu noktada Yesevilik ve Bektaşilik gibi tarikatlarda bu durumu sistemleştirerek İslam'ın Türk yorumunu ortaya koymuşlardı. Bunu yaparken de Türk toplumu içerisindeki diğer tarikatlar gibi Arapça ve Farsça yoğunluklu ağır bir Türkçe yerine, duru bir Türkçeyi tercih etmişlerdi. Bundan dolayıdır ki önce Yesevilik, daha sonra ise onun yolundan giden Bektaşilik, göçebe Türkmen boyları arasında hızlı bir şekilde yayılmıştır.

1 "...İslam fıkıhlarının kendilerine çok karışık ve sıkıntılı gelen telakkilerinden ziyade, kendi "kam-ozanlarının nüfuzuna tabiidiler."

1. Atalar Kültü

Eski Türk kavimleri arasında bilinen en eski ve en güçlü inançlardan biri olan atalar kültü, ölmüş atalara saygı duyulması ve ataların ruhlarına kurban kesilmesi şeklinde gösterilmektedir. Ataerkil aile yapısının inanç alanındaki bir sonucu olarak ortaya çıktığı iddia edilen atalar kültüne göre babalar ve genellikle atalar, öldükten sonra bile ruhları aracılığıyla aile ef-radını korumaya devam etmektedirler. Bu kültürün varlığı ise Asya Hunları başta olmak üzere eski Orta ve Kuzey Asya kavimlerinin birçoğunda var olduğu bilinmektedir (Ocak, 2002:62).

Türklerde atalara verilen değer onların mezarlarına saygısızlık yapanların şiddetle cezalandırılmasından anlaşılmaktadır. Örneğin, Avrupa Hun İmparatorluğu hükümdarı Atilla'nın II. Balkan seferinin nedenlerinden biri; Hun hükümdar ailesi mezarlarının Margus piskoposu tarafından açılarak soyulmasıydı. Yine mezarların soyulmasının nedeni; atalar kültü bağlamında ruhun ölümsüz olduğunu düşünen eski Türklerin ölümlerini, silahları ve kıymetli eşyaları ile gömmesinden kaynaklanıyordu. Ayrıca eski Türkler ölümü nefesin kesilmesi olarak görüp, bazen öldü yerine uçtu diyorlardı. Bu nedenle öbür dünyaya göçen ataların ruhlarının orada rahatsız edilmemeleri gerekiyordu. Atalar kültüne sahip başka kavimlerde de bu inanç, ölen atalarının yarı Tanrı sayılmasından onlar için insan kurban edilmesine kadar varabilecek ritüellerle gösterilmektedir (Kafesoğlu, 2014:108).²

Eski Türkler, atalarının ruhları için kurban adamak gibi ritüellerin dışında onların anısı için Altaylılarda *tös-töz*, Yakutlarda *tangara*, Uralhalarda *eren*, Moğollarda *ongon* denilen putlar yaparlardı. Bunların çoğu kayın ağacı kabuğu, keçe, tilki ve tavşan derisi gibi şeylerden imal edilirdi. Burada put denilirken diğer inançlardaki gibi bu putları Tanrı gözünde görmediklerini Abdülkadir İnan'ın aktardığı şu pasajdan anlamak mümkündür (İnan, 1986:43):³

Rubruk şöyle diyor: “Uygurlar bir Tanrıya inanırlar. Tanrının insan veya başka bir cisim şeklinde tasvir edilmesini kabul etmezler. Öyle ise neden bu kadar çok putlarınız var? diye sorduğumda Uygur rahibi biz bu putları Tanrının tasviri diye kabul etmiyoruz. Bizimkilerden biri, oğlu, karısı veyahut başka biri ölürse onun suretini yaparlar ve buraya (yani ta-

2 “...Bilmediğin için, korkaklığın için amcam hakan uçuverdi.” Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları I*, (İstanbul: Devlet Basımevi, 1936), 41.

3 İnan'ın eserinde aktardığı Ebü'l-Gazi Han'ın putlara tapınmanın menşei hakkında söylediği sözler şöyledir: “O zaman onlarda bir âdet vardı ki birinin oğlu, bir kızı, ağabeyi veya küçük kardeşi veya başka bir kıymetlisi ölürse onun suretini (kugurçak) yapar, evinde saklardı. Arasıra o sureti öpüp sevip okşayarak bu filanın sureti derlerdi. Bu suretin önüne yemeklerinin ilk lokmalarını korlardı. Yüzlerini gözlerini bebeğe sürüp önünde eğilirlerdi. İşte böylelikle haberleri olmaksızın puta tapmayı meydana getirdiler.”

pınağa) koyarlar. Biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız ve sayarız” diye cevap verdi.

Atalar kültü, yüzyıllardır Türklerin çeşitli dinlere girmesine rağmen son zamanlara kadar varlığını devam ettirmektedir. Günümüzde bu kült, çoğu yerde yaşlılara saygı gösterilmesi, Anadolu’nun muhtelif yerlerinde evli çiftlerin adlarının söylenmemesi, baba otoritesi, ev sahibinin en yaşlı erkek sayılması ve bunun oğullarına aktarılması gibi gelenekler şeklinde yaşatılmaktadır (Çoruhlu, 2013:67).

Bektaşilikte ise toplumun, ailenin temeli olarak eski Türkün “Anam yer, Atam gök” inancına vurgu yapılması Bektaşilikteki ata kültürünün izlerini göstermektedir. Ülken’in aktardığına göre, İran’ın sürekli bir mücadele içindeki *Hürmüz ve Ehrimen’ine*, Çin’in birbiriyle zıtlık oluşturan eril ve dişil iki güç *Yin ve Yang’ına*, Arap’ın *Havva’ya göre üstün olan Adem’ine*, Türkün *Yer ve Gök’ü* uyumlu bir kül dahilinde kutsal aileyi meydana getiriyordu (Ülken, 2018:25).

2. Doğa Kültü

Doğa güçlerine inanmak, hemen hemen bütün halk dinlerinde var olan bir kültürdür. İnsanlar, doğa içerisinde karşılaştıkları dağ, nehir, deniz, gök gürültüsü, yıldırım, ay, yıldızlar, ateş ve fırtına gibi doğa güçlerine karşı korku, hayret ve saygı gibi hisler duymuşlar, zamanla bunları tanrılaştırmışlardır. Mesela, en önemli Hint Tanrılarında biri olan *Agni* ateş iken *İndra* ise yıldırım ve yağmur Tanrısıdır. Yunan Tanrılarının başı olan *Zeus*, yıldırım Tanrısı iken *Apollon*, güneş Tanrısı ve *Posedion*, deniz Tanrısıdır (Kafesoğlu, 2014:106-107).

Eski Türklerde ise doğa kültü, diğer kavimlerdeki gibi doğa güçlerinin tanrılaştırılıp bunlara tapınmak şeklinde olmamış, bu güçlerin birer canlı veya ruhları olduklarına inanılmıştır. Bu büyük imparatorluklar devrinde gelişerek vatan kültü derecesine ulaşmış, Orhun yazıtlarında *yer-sub* şeklinde geçmiştir. Gök-Türklerin *ıduk yer-sub* (kutsal yer-su) ile ifade ettikleri kavram hem koruyucu ruhlar hem de vatandı (İnan, 1986:48). Bu inanışa göre dağlar, ağaçlar ve kaya gibi doğa unsurları hisseden, işiten, iyilik veya kötülük yapabilen varlıklardır. Ama bunları direk yapabilen kendileri değil, gizli güçlerdir. Yine eski Türklerde bu doğa kültleri, yer ve gök kültü olmak üzere iki şekilde gözlemlenmiştir. Yer kültüründe; dağ, tepe, kaya, deniz, nehir gibi yer kavramları ile ilgili isimler alırken gök kültüründe ise ay, yıldız, güneş, gök gibi kavramlarla isimlendirilmiştir. Buradaki gök bizzat göğün kendisi olup Gök-Tengri kavramından ayrıdır. Bu yer ve gök kültürlerinin kullanımını en iyi Oğuz Kağan destanında görmek mümkündür. Oğuz Kağan’ın gök menşeli iki karısından olan çocukları gök kültüne göre Gün Han, Ay Han ve Yıldız Han olarak isimlendirilirken

yer kültürüne ise Gök Han, Dağ Han ve Deniz Han olarak isimlendirilmiştir (Ocak, 2002:64-65).

Bu kültürlerin Bektaşilikte de direkt karşılıkları olduğu görülmektedir. Buna göre Bektaşilik düsturunca Bektaşî sayılabilmek için bilinmesi gereken on dokuz soru içerisinde “hakikatte kimin oğlusun?” sorusuna verilen; “hakikatte Anam (yer), Babam (gök) tür” cevabı, eski Türklerdeki gök ve yer kültü inançlarıyla ilişkili olduğunu düşündürmektedir (Sunar, 1975:104).⁴

Doğa kültürlerinden biri olan dağ kültü de birçok toplumda karşımıza çıkmaktadır. Dağların gökyüzüne en yakın coğrafi yerler olmaları ve içerisinde birçok canlı türünü barındırması gibi sebeplerden insanlarda, dağlara karşı bir kutsiyet atfetmelerine neden olmuştur. Bu toplumlardan biri olan Antik Yunanlılarda Olympos Dağı, Tanrıların makamı olarak görülmektedir (Berens, 2009:18). Yine Antik Yunan’da İda Dağı olarak bilinen Kaz Dağları, Yunan Tanrılarının bulundukları dağlardan biridir (Eliade, 1999:426). Eski Türklerde ise Tanrı Dağları’nın en ulu zirvesine Han Tengri denilmesi Türklerde de dağların Tanrı makamı olarak inanıldığını göstermektedir. Eski Türklerde, sadece Tanrı Dağları değil, neredeyse tüm Türk topluluklarında bulundukları bölgedeki dağlara kutsiyet atfettiklerini söyleyebiliriz. Örneğin, Kuzey Batı Moğolistan’da yaşayan Soyutlar (Urenha), büyük Tanrı olarak saydıkları Kayrakan’ın adını birçok dağa vermişlerdir. Altaylılar da Abakan ve Yezim dağlarının töz yani ruh olduklarını söyleyerek onlara canlı gözüyle bakmışlardır. Hunlarda da dağ kültürüyle ilgili birçok örnek görmek mümkündür. Mesela, her yıl Gök-Tanrı’ya kurban kestikleri Han-yoan Dağı, yine antlaşmaların yapıldığı Hun Dağı ve Gan-tsuan-şan Dağı, Hunların mukaddes saydıkları dağlardandır. Buraya kadar bahsettiğimiz dağlar, adları geçen Türk topluluklarına özel olan dağlardır. Bunun yanında tüm Türklerin kutsal saydıkları dağlar da vardır. Bunlardan biri olan Ötüken Dağı, Gök Türk imparatorluğu başta olmak üzere çoğu Türk boyu için kutsal sayılır. Yine Altaylı boyların başını çektiği Altay sıradağları birçok Türk topluluğu için kutsal bir dağdır (İnan, 1986:48-50).

Günümüzde ise Orta Asya’dan Anadolu’ya göç eden Türkler, yanlarında bu kültü de taşımıştır. Batı Anadolu’da yaşayan Alevi-Bektaşî topluluklardan Tahtacılar arasında kutsal sayılan Kaz Dağı’nın tepelerinde Sarı Kız makamı bulunmaktadır. Her yıl bu civardaki insanlar, Hunların Han-yoan Dağına çıktıkları gibi onlar da Kaz Dağı’na çıkarak burada kurban kesip dua ederler (Yörük, 2006:255). Benzer şekilde Gaziantep civarında yaşayan Alevi Çepniler, Hacı Güreş (Kureyş) ziyareti, Çıralık,

4 Yer, Şühud alemine gökte, Ma’na alemine işaretir ve insan bu her iki âlemin yavrusudur ve bu ikisi arasında gelip gitmektedir.

Kara Baba, Gacalı ziyaretleri adı altında her yıl mayıs ayının ikinci haftası bu kültü devam ettirmektedirler (Aslan, 2017, 409).⁵

Doğa kültürleri içerisinde olan başka önemli bir unsur su kültürüdür. Su kültürü, dağ kültüründe olduğu gibi Sümer, Yunan, Hint ve Türk gibi farklı toplumların inanç sahalarında yerini almıştır. Bu toplumlarda suyun önemi; Sümerlerde su Tanrısı *Enki*, Yunanlılarda Poseidon, Hintlilerde hem Tanrıların kralı hem de yağmur Tanrısı *İndra* gibi isimler verilerek suyun tanrılaştırılmasından anlamak mümkündür (Kramer, 2000:149), (Berens, 2009:85), (Rosenberg, 1998:514). Türklerde ise suya kutsiyet atfedilse de bu toplumlardaki gibi tanrılaştırma görülmemektedir. Ama Türklerdeki yer ve su kültürünün önemini, Orhon Yazıtlarının birçok yerinde yer-su (yir-sub) şeklinde geçen kavramlardan anlamak mümkündür (Tekin, 2010). Su kültürünün önemi yazıtlarda karşımıza çıktığı gibi Çingiz yasalarında suyun kirletilmemesi gibi kuralların olmasıyla da görülmektedir. Türklerde bu, sosyal olayların sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Türklerle göre hayatın kaynağı olan su sadece insanlar için değil, bütün canlı varlıklar açısından da vazgeçilmez bir kaynak olduğundan kirletilmemesi ve korunması gerekiyordu (Gömeç, 2006:18).

Doğa kültürlerinden gök kavramıyla ilgili öne çıkan iki önemli kült, güneş ve ay kültürleridir. Bu kültürler, neredeyse çoğu kavimlerde bulunmaktadır. Bunlardan yine Yunan mitolojisine bakacak olursak; Asya'dan Yunan mitolojisine girmiş olan güneş Tanrısını, *Helios* olarak isimlendirmişlerdir. Yine *Helios*'un kız kardeşlerinden biri ay Tanrıçası, *Selene* ve şafak Tanrıçası ise *Eos*'tur (Berens, 2009:50-51). Benzer şekilde Yakut (Saha) Türklerinde de güneş ve ay kardeştir. Her ikisinin de üstün özellikleri vardır. Şamanın cübbesinde güneş sembolü olarak gümüşten veya demirden yapılan halkalar vardır. Şaman hareket ettiğinde bunlar güçlü sesler çıkarırlar. Altay Türklerinde ise güneş ana, ay da atadır. Güneşi yerde ateşi temsil eder ve günümüzde güneşe yemin etme geleneği Altaylılarda devam etmektedir. Yine bazı Altay Türklerinin inançlarına göre zaman zaman güneş ve ay kötü ruhlarla mücadeleye girerler. Eğer yenik düşerlerse güneş ve ay tutulması gerçekleşir. Bu durumda; Altay Türkleri bağırıp, çağırıp, davul çalarak kötü ruhları korkutacağına inanırlar. Göktürklerle baktığımızda; 735 yılında Bilge Kağan'ın oğlu tarafından yaptırılan Bilge Kağan Anıt Mezarlığının etrafında bulunan balballarda, ay ve güneş tamgasına rastlanır. Yani çoğu Türk topluluklarında güneş ve ayın önemi büyüktür (Gömeç S. Y., 2014:239-241). Güneş ve ay dışında Türkler yıldızlara da kutsiyet atfetmişlerdir. Demir Kazık Yıldızı, Ülger

5 Bunlardan en eskilerden biri olan Asya Hunları, her yıl mayıs ayının ortalarında atalara kurban sunarlardı. Hunlardan beri var olan bu atalar kültürü, Alevi-Bektaşî Oğuz boylarından Gaziantep ilindeki Çepnilerde günümüzde yaşatılmaktadır. Bu bölgedeki Alevi Çepniler, her yıl mayıs ayının genellikle ikinci haftasında onlar için önem teşkil eden bazı türbelerde toplanarak kurban kesmektedirler. Kesilen kurbanın kalan parçaları atılmaz, toprağa gömülmektedir.

Yıldızı, Zühre (Solbon, Çuban) Yıldızı ve Ak Yıldız zikredilen bazı yıldızlardır (İnan, 1986:25-29).

Gök gürültüsü, şimşek ve yıldırım gibi kültlere bakacak olursak; Altaylılar bu doğa olaylarını Tanrı Ülgen'in gücü ve iradesine bağlarlar. Bazı Şamanistlere göre ayrıca Yıldırım Tanrısı da vardır. Bu Tanrı, yerdeki kötü ruhları izler ve saklandıkları ağaçlara ateşini gönderir. Yıldırım düşen ağaçtan bir parça saklınırsa o yere kötü ruhlar giremez. Uygurlarda ise yıldırım düşmesi sevinç verici bir olaydır. Gök gürledikçe bağırıp çağırırlar ve havaya ok atarlar. Bir yıl sonra yıldırım düşen yerde toplanıp orada kurban keserler (İnan, 1986:30). Uygurlardaki bu inanç, Gagavuz Türklerinde de olumlu bir durum olarak görülmüş, gök gürültüsü gerçekleştiğinde o yılın bereketli ve hayvanların sağlıklı olacağına inanılmıştır. Ancak Yakutlar, Uygur ve Gagavuzların tersine gök gürültüsünden uzak durmaya çalışır, o durum esnasında madeni şeylerle gürültü çıkarırlardı (Kalafat, 2012:255).

3. Gök-Tanrı (Kök Tengri) İnancı

Eski Türklerde Gök-Tanrı inancı, tüm din sisteminin merkezinde yer alır ve bütün yüce ruhlar veya yüce ruhlarla ayırt edilmesi güç olan ikincil Tanrılar ona bağlıdır. Bu ikincil Tanrılar, Türk kabileleri arasında farklılık gösterse de büyük Tanrının Gök-Tanrı ortak olması ilginçtir (Roux, 2015:147).⁶ Samoyedler'in *Num*, Tunguzlar'ın *Buga* ve Moğollar'ın *Tengri* dedikleri bu büyük Tanrı *Gök*; yüksek, ulu ve ışıklı gibi anlamlara gelmektedir. Türk-Tatar halkları, bu Tanrıya *Başkan*, *Han*, *Bey* ve *Ata* gibi adlarla da anmışlardır (Eliade, 1999:27-28).

Eski Türklerde Gök-Tanrı göksel bir özellik taşımakla birlikte tam iktidar sahibiydi. Bundan dolayı eski Türk kaynaklarında Gök-Tanrı adı ile anılmıştır. Toprak ile ilişkisi olmayan Gök-Tanrı inancının yerleşik kavimlerden çok avcı, çoban ve hayvan besleyen kavimlere özgü olduğu, bu itibarla kökünün Orta Asya bozkırlarına bağlanması gerektiği düşünülmektedir. Bu inancın eski bozkır kavimlerinin sosyal ve ekonomik yaşamlarıyla sıkı ilgisi olduğu gibi inanç açısından da karakteristik bir sistemdir (Kafesoğlu, 2014:112-113).

Gök-Tanrı inancının Gök-Türkler zamanında ileri bir seviyeye taşınmasıyla milli şuurun ileri bir seviyeye taşınması aynı dönemleri kapsar. Bu dönemde gelişen Tanrı inancı; Tanrı'nın Türkleri koruması, kendilerini diğer kavimlerden üstün tutması ve hükümdarların erklerini ondan almaları şeklindedir. Bu inanç ve imtiyaz nedeniyle Türkler, Tanrı'ya bazen

6 Türk Cihan mefkuresinde de tek Tanrı'ya atıf vardır. Nasıl gökte tek bir Tanrı varsa yeryüzünde de tek bir hükümdar olmalıdır, anlayışı çoğu Türk devletinin gerçekleştirmek istediği bir amaçtı. Örneğin Timur Han'ın seferlerinin çoğunu, zamanın büyük Türk devletleri olan Harezmi, Altınordu, Memluk, Halaci ve Osmanlı gibi devletlere yapmıştır. 32.

Türk Tanrısı demişlerdir. Gök-Tanrı'nın Türkleri diğer milletlerden üstün tutup onları koruduğu inancı, bir bakımdan Yahudilerin Yahovasına benzetilmektedir (Turan, 2018:71-72).

Gök-Tanrı anlayışını geliştiren eski Türkler, bu itibarla ruhun ebediliğine ve bunun getirdiği inançla ahiret hayatına, iyilik ve kötülöklere dair bir hesabın verileceğine inanıyorlardı. Bu nedenle eski Türkler, birçok eski kavimlerde olduğu gibi ölünce ruhlarının kuş gibi gööe, Tanrı'nın yanına uçtuğuna inanıyorlardı. Türkçede *uçmak* kelimesi şu an onun yerine kullanılan Arapçadaki cennet kelimesinin karşılığıdır (Gömeç, 2014:288-289).⁷ İyi insanlar uçmağa giderken kötü insanlar da yer altına yani *tamuğ* denilen yine Arapçadaki cehennem kavramının yerine kullanılıyordu. Türkler, kıyamet gününe de *Uluğ gün* diyorlar ve bu İslamiyet'in kabulünden sonra da kullanılıyordu. Moğollar da kıyamet gününe inanıyorlar ve hesapların görülmesi için bir *yargu* (mahkeme) kurulacağına inanıyorlardı. Eski Türklerde; mukaddes kitap, peygamber ve melek gibi kavramlar olmasa da Orhun kitabeleri gibi yazıtlarda geçen meleklerle benzer ruh ve varlıklar olduğu düşünülmektedir. Bunlardan biri olan *Umay'a* kağanların analarının benzetilmesi ve çocukların da koruyucusu olması, kitaplı dinlerdeki melek kavramına benzemektedir. Bunların dışında doğa kültüründe detaylarıyla daha önce üzerinde durduğumuz doğada belirli yerlerde veya farklı doğa nesnelerinde bulunan ruhlar da vardır. Türkler buraları kutsal sayar, bu gibi yerlere *iduk* (mübarek) derlerdi (Turan, 2018:72-73).

Çin kaynaklarında da eski Türk topluluklarının yaşantıları yazılırken Gök-Tanrı inançları hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Hunlar; hakanın çadırında, her yıl başı yirmi dört Hun boyunun başbuğlarının da katıldığı bir ayin yaparlardı. Yılın beşinci ayında ise Lung-çeng şehrinde toplanıp; atalarına, Gök-Tanrı'ya ve yer-su ruhlarına kurban adarlardı. Hunların bu inançlarını; Vu-huanlar, Siyenpi ailesi idaresindeki proto-Moğollar ve Türkler de devam ettirmiştir. M.S. III. yüzyılda meydana çıkan Toba sülalesi de Hun dini inançlarını devam ettirmiştir (İnan, Eski Türk Dini, 1976:3-6). Yukarıda bahsettiğimiz gibi VI. yüzyılda milli yazı ve dil kullanacak derecede gelişmiş olan Gök-Türk Devleti, Gök-Tanrı kültü hakkındaki inançlarını da epeyce geliştirmişlerdir. Bıraktıkları yazıtlarda başarılarının sebebinin Türk Tanrısı olan Gök-Tanrı olduğunu sık sık zikretmişlerdir (Kafesoğlu, 2014:113). Burada dikkati çeken Tanrı adının tek başına diğer Tanrılarla karşılaştırmadan söylenmesidir. X. yüzyıla gelindiğinde Oğuzlar hakkında bilgi veren ibn Fadlan, Oğuzların *bir Tanrı* dediklerini ifade etmiştir. Yine onun aktardığına göre Oğuzlardan biri zorluk görür veya hoşuna gitmeyen bir şeyle karşılaşırsa *bir Allah* demektedir (İnan, Şamanizm, 1986:26-27).

7 Bu onlarda uçmağa barmak şeklinde ifade edilirdi.

Selçuklularla birlikte Anadolu'ya göç eden Türkmen toplulukları, Orta Asya'daki Gök-Tanrı kültünü buraya da taşıdıkları bilinmektedir. Bu bağlamda Nasr b. Ahmed-i Samani (h.301-331) zamanında Türklerin el-lerinde olan bölgeleri gezen seyyah Ebu Dulef'in şu görüşlerini Köprülü bize aktarmaktadır: "Buğraç Türklerinin padişahı İmam Zeynül Abidin ahfadından olup bu kabile efradı Hz. Ali'yi İlah-ı Arap addederlerdi." Köprülü bu durumu "Türk paganizminin müfit Şia görüşü altında saklanmış hali olduğunu" ve burada Gök-Tanrı yerine Hz. Ali'nin yerleştirildiğini söylemektedir (Köprülü, 1996:88-89).

Yapılan son araştırmalara göre Gök-Tanrı inancının somut olarak Osmanlı Devleti'ne kadar geldiği görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerindeki ünlü akıncılardan olan aynı zamanda Ertuğrul Gazi'nin silah arkadaşı olduğu iddia edilen uç beyi İsa Sofi'nin türbesinde, Gök-Tanrı inancına dair izler görülmektedir. Vakıf kayıtlarında türbe, İsa Sofi olarak geçse de yöre halkının İsa Dede olarak adlandırıp kutsallaştırdığı bir mekandır. Kamlıktan İslamıya bir geçiş evresi olarak gösterilen türbe; kare planı ve sekizgen kasnak üzerine yapılmış olup, klasik bir Türk-İslam yapısıdır. Ancak 2017 yılında başlatılan tadilat sırasında alt sıvada meydana çıkan bezemelerde tamamen Gök-Tanrı inancına ait motifler varken içerisinde hiçbir İslami motif yer almamaktadır. Muhtemelen İsa Sofi o dönemde bu bölgede yaşayan Kumral Abdal ve Geyikli Baba gibi aynı inanç sisteminde yerini almaktaydı. Orta Asya'dan getirdiği inancı yaşayan İsa Sofi'nin türbesinin içi, ne zaman tekrar sıva ile kapatılarak içerisine İslami motiflerin işlendiği bilinmemektedir. Tahminen bu İslami motiflerin türbeye yakın bir yerdeki medrese öğrencileri tarafından yapıldığıdır. Bugün yöre halkı tarafından İsa Sofi türbesi diğer Alevi-Bektaşî inançlı toplulukların bölgelerindeki yaptıkları çevredeki ağaçlara çaput bağlama, mum yakma gibi adetler yakın zamana kadar yapılmaktaydı (Çetin, 2019:130-132).

4. Kamlık

Kamlık; dininin âyin ve ritüellerini gerçekleştiren, ruhlarla insanlar arasında aracılık eden kişiye genellikle eski Türklerde kam denmektedir. Kam kelimesi yerine *şaman* ve *bakşı* kelimeleri de çokça kullanılmıştır. Ama *şaman* kelimesi daha çok Kuzey Sibirya'daki Tonguzlar'ın kullandıkları bir terim olup, Türkler ve Moğollar *şaman* kelimesini bilmemektedir. *Bakşı* kelimesi de Türkçe olmayıp Budizm aracılığıyla gelen yabancı bir kelime olduğu bilinmektedir. Eski Türkçede bu iki terimin yerine kam kelimesi kullanılmıştır (İnan, Şamanizm, 1986:75). Eski Türkçedeki bu kam kelimesi aslında baba anlamını karşılamaktaydı. Yine buna benzer olan ata kelimesi de XII. yüzyılda ve daha sonraki dönemlerde dini şahsiyetler için kullanılıyordu. İslamiyet'in kabulüyle birlikte kam ve atanın

yerini baba ve dede unvanı almıştı (Sümer, 1992:55-56). Baha Said Bey de bu noktada Kamların, dede ve babalarla arasında büyük benzerlikler olduğunu, üstelik bir Şaman mabediyle bir Bektaşî tekkesinin oluşum şeklinin aynı olduğunu ileri düşünmektedir (Baha Said Bey, 2000:140).

Bu dini görevlilerin arasındaki benzerliklere bakacak olursak; bunların başında kam, dede ve baba seçimleri gelmektedir. Kamlık ve dedelik seçimlerinde belirli bir soydan gelmek çok önemlidir. Her ikisinin de soyunda kam veya dede bulunan sülalelerden gelen kişiler bu mistik mesleği yapabiliyordu. Ama istisnai olarak sülalesinde hiç kam olmadığı halde teşvik ve zorlama gibi çeşitli nedenlerle kam olabilen kişiler vardır. Yine bu durum da Alevilikteki baba seçimine ve Bektaşîlikteki baba, halife ve dedebaba seçimlerine benzemektedir. Yine kam eğitiminde de büyük benzerlikler göze çarpmaktadır. Kam adayı olan bir kişi kendisinden yaşça büyük, tecrübeli olan bir kamın yanına eğitim alması için verilir. Kam olacak kişiye eğitim veren bu kişiye ata (baba) denmektedir. Öyle ki bu terim Bektaşîlikteki terimlere uymaktadır (Eröz, 2014:290-292). Baba ve özellikle dedelikte de benzer şekilde bir eğitim söz konusudur (Dedekarğınoğlu, 2010:198).

Kamlar, dini hayatın bütününde yer almadıkları gibi bazı kavimlerde var olan bir kast sistemi içerisinde de olmazlardı. Mensup oldukları boy, oymak ve köyün bir üyesi olarak halk içinde yaşarlardı. Onların diğer üyelerden sosyal yaşam içerisinde hiçbir farkı olmayıp; sadece ayin yaptıkları, Tanrılar dünyasına çıktıkları ve ekstaz haline geçtikleri anlarda diğer insanlardan üstün olurlardı. Yine kamlar bu dini hizmetleri için belirli bir maaş veya ücret almazlardı. Zaten inanç gereği gerçek şamanın yoksul olması gerekmektedir. Ama bazı oymaklar kamlarına yıllık bir maaş verirler veya yaptığı her ayin karşılığında bir ücret verirlerdi. Kamlar bu ücret için pazarlık etmez, ne kadar verirlerse ona razı olurdu. Bu ayin sırasında veya genelde orada bulunan insanlar kamın *alkış* denilen iyi duasını almaya çalışırlardı. Kamlar hayır duası verirken veya bir şey aldıklarında onlara şöyle dua ederdi (İnan, Şamanizm, 1986:79-80):⁸

Bastığın yer sert olsun! ayakların kaymasın!

Yaşın uzun olsun, kara saçların ağarınca kadar yaşa!

Ön dişlerin sararınca kadar yaşa! attığın ok yanılmasın!

Azılıya ısırtam! elliye vurdurma (dayak yeme)

⁸ Benzer durum baba ve dedelerde de niyaz, yol hakkı gibi adlarla verilen hediyeler de görülmektedir. Buryat şamanı, baba ve yardımcılarını *oğullar* her sene köyden köye, obadan obaya gezerek dini ayinleri yürütür ve verilen hediyeleri, yiyecekleri atlarına yükleyerek götürürlerdi. Eröz, *Türkiye’de Alevilik Bektaşîlik*, 315. Balkan Bektaşîlerinden Otman Baba da benzer şekilde köy köy dolaşarak kurban toplardı., Resul Ay, *Anadolu’da Derviş ve Toplum*, (İstanbul: Kitap yayınevi, 2008), 113.

Benzer şekilde Bektaşî babalarının yaptığı bir hayır duası da şöyledir (Noyan, 1996:545):

“Günler hayrola, hayırlar fethola, şerler defola,
insanlar şâd gönüller âbâc ola, Hakerenler gözcümüz, bekçimiz ola”

Kamlar aynı zamanda sözlü kültürün de taşıyıcıları olmuşlardır. Bütün destanları ve rivayetleri bilir, birçok şiir ve ilahi gibi şeyler söylerlerdi. Bunları söylerken üzerinde özel semboller olan davulunu veya tefini çalardı. Kazak kamlar, davul yerine kopuzu kullanırlardı (Gömeç, 2014:223-224). Kazaklarda kamin kopuz kullanması âdeti, Anadolu’da kopuza benzer olarak kullanılan sazla devam ettirilmektedir.

Her kamin kendisine ait bir ruhu veya ruhları olduğuna inanılır. Altay kamları bu özel ruhlara *tös* (*töz*), Yakut *oyun’ları* (kamları) *ije kil* (ana hayvan) veya *emeget*, Türkistan ve Kırgız *baksıları* (kamları) *arvak* derlerdi. Tös, emeget ve arvak ataların veya büyük kamların birinin koruyucu ruhudur. Yakut inancına göre ije kil ise kamin ruhunun herhangi bir hayvanda şekillenmesine denir. Bu hayvanın hayatıyla kamin hayatı birbirine bağlıdır. Eğer ije kil ölürse kamda ölür. Bazen iki rakip kamin ije killeri kavga edebilir hatta birbirini öldürebilirler (İnan, Şamanizm, 1986:81). Bu ije kil inancının Orta Asya’dan Anadolu’ya taşınmasını Bektaşî velilerin kuş donuna girmelerinde görmekteyiz. Bu velilerin her birinin bir kuş biçimi vardır. Hacı Bektaş-ı Veli Vilayetnamesi’nde bunun izlerini görmek mümkündür (Noyan, 1996:156):

“Turna donuna girüben uçtular,
Mülk-ü Türkistan’ı tâ kim geçtiler.”

Hacı Bektaş-ı Veli şahin ve güvercin gibi donlar girebildiği, Hacı Doğrul’un yine şahin donuna girebildiği vilâyetnâmede geçmektedir (Gölpınarlı, 1958:9).

Bunların dışında eski Türklerdeki kamların doğüstü güçlerle veya yaratıklarla mücadele etmeleri gibi inançların, baba veya dedeler tarafından da yapıldığı görülmektedir. Bunlardan en dikkat çeken ejder motifidir. Eski Türklerde ejder kötülüğün simgelerinden biri olmuş, onunla sürekli mücadele edilmiştir (Çoruhlu, 2013:204).⁹ Benzer şekilde değişmeden bu durum Sarı Saltık, Hacım Sultan, Otman Baba, Koyun Baba ve Demir Baba gibi birçok Bektaşî evliyasının menkıbelerinde karşımıza çıkmaktadır (Ocak, 2011:47-49). Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

9 Öyle ki bu motif Kaşgarlı Mahmud’un Divan-i Lugatit Türk adlı eserinde ejder, “büke” olarak tanımlanmış, “yeti başlığ yil büke (yedi başlı ejderha)” kavramları sıkça geçmektedir. Benzer şekilde XII. yüzyıl Türk asıllı Hint şairlerinden Emir Hüsrev Dihlevî “Oku örs delen Türk, her arslana ok atar, her ejderi avlar.” demektedir.

Sonuç olarak her kam ve baba doğumundan ölümüne kadar karada yürür gibi suda yürümek, mucizevi bir şekilde yemek ortaya çıkarmak, çocuğu olması imkânsız kadınların çocuklarının olmasını sağlamak gibi çeşitli kerametler göstermeleri ortak yanlardandır (Çoruhlu, 2013:82).¹⁰

4.1. Kamların Giyim Kuşamı

Her dindeki din adamlarının kendine ait birtakım kostümleri olduğu gibi kamların da dini törenler için özel giysileri vardı. Hemen hemen her şamanda başlık, cübbe ve asa gibi belirli unsurlar olmaktaydı. Kamların çoğunda bu kamlık giysileri olur, ama özel giysisi olmayanlarda davul, kemer, külah gibi eşyalarla ayini yürütebilirdi. Bunların olmasının gerekliliği bu tür kam eşyalarının içinde çeşitli ruhların girebilmesidir. Eşyaların içindeki ruhlar sayesinde kam manevi dünyayla daha rahat temas kurmaktadır. Yeni kam olanlar için bu elbiselere ulaşmak biraz zordur. Çünkü ölen bir kamın giysilerini veya eşyalarını akrabalarından satın almak zorundadır. Bunların fiyatı genelde bir at değerinde olabilmektedir. Ölen bir kamın giysisi hangi Türk topluluğundaysa onun geleneklerine göre ya kamla birlikte gömülür ya da evinde saklanırdı (Eliade, 1999:175-178).

Yukarıda bahsettiğimiz gibi kamın elbiseleri cübbe, başlık ve asa gibi şeylerden oluşurdu. Kamın elbiselerinden cübbeyle başlayacak olursak; kamın cübbesi genelde otuz veya altmış parçadan oluşmaktaydı. Cübbenin esas kısmı beyaz koyun derisinden yapılan ceketti. Diğer parçalar, kamların ruhlar dünyasında bulunduğu inandıkları bütün varlıkların sembolleri olup bu cekete dikilirdi. Bu semboller; örgüler, kumaş parçaları ve madenden yapılmış çeşitli süslerdi (İnan, Şamanizm, 1986:92). Örneğin, cübbe üzerinde yılanları temsil eden birçok şerit olurdu. Zengin bir kamın bin yetmiş adet yılanı olması gerektiği söylenir. Yine cübbe üzerinde kötü ruhları korkutmak için küçük bir yay ve oklar olurdu. Giysinin arka kısmına hayvan postları dikilir, yaka kısmına ise siyah ve kahverengi baykuş tüylerinden yapılan bir saçakla süslenirdi. Bu tüyler belirli sembolik değerlere göre takılırdı. Genelde bu sayılar yedi veya dokuz olup, Ülgen'in kızlarını simgelemektedir. Diğer önemli bir giysi ise eski Türklerin börk dedikleri başlıktı. Giysi olmasa da başlığın olması gerekir, çünkü Yurak ve Samoyed kamlarının inancına göre güçlerinin büyük bir bölümü burada toplanmaktadır. Kam başlık olmadan ayin yapamaz, yapsa bile gerçek bir gücü olmazdı. Bu başlık genelde kuş, geyik ve ayı ile ilişkili olmakla birlikte Altay bölgesindeki kam başlıklarında kuş simgeselliği daha yoğundu (Eliade, 1999:183-185). Başlığın seçimi kamın ruh atası hangi formdaysa ona göre yapılmaktaydı. Yani bir kamın

10 Hacı Bektaş-ı Veli'nin velayetnamesinde; kendisine karşı gelen bir dervişin elinde kamçı gibi tuttuğu yılan ve bindiği aslan tasviri aynı şekilde, "Kelile ve Dimne" adlı aslı Sanskritçe olan eserde, aslana binen ve yılanı kamçı olarak kullanan (Erlık imgesinin etkisini taşıyan) bir cin tasvirinde de görülmektedir. Türk kültürüne bu motifin Budizm, Maniheizm gibi dinler vasıtasıyla girdiği düşünülmektedir. Bkz. 59.

ruh atası kuş ise başlık da kuş biçiminde yapıldı. Bu başlıkların yapımında genelde geyik veya vaşak derisi kullanılırken daha sonraki dönemlerde kımızı kumaşlar kullanılmıştı. Başlığın alt kısmında birbirine paralel şeritler yerleştirilir bu şeritlerin üzerine deniz kabukları ve renkli boncuk gibi şeylerle süslemeler yapıldı. En üst kısmına ise genelde kartal tüyleri yerleştirildi (Yardımcı, 2017:512). Bir başka önemli unsur ise asaydı. Kalın bir ağacın gövdesinden oyularak yapılan bu asalar, daha çok davul yaptıramayan kamlar tarafından kullanılırdı (Radloff, 2008:287). Davul alabilen kamlar ise ayinlerinde bunu kullanırlardı. Bu davullar genelde daire veya yumurta biçiminde olup, Altaylılar ve Yakutlular buna *tüingür* derlerdi. Davulun yapımında kayın ağacı veya sedir, deri, madeni süsler ve kıl sicimler kullanılırdı. Davul yapılacak ağacın seçiminde insan ve hayvan gibi canlıların temas etmemesiyle birlikte temiz ve sağlam olması gerekmekteydi. Davul yapıldıktan sonra ardıc ağacı yakılıp tütsülenerek ruhlar için şarap serpilirdi. Davulun esas kısmı olan ağaç ve demir hiçbir zaman değiştirilmez ama derisi değiştirilebilirdi. Kam ölünce davulu ormana götürülüp parçalanır, bir ağacın dalına asılır ve kamin kendisi de bu ağacın yanına gömülürdü. Bazı Türk topluluklarının kamları (Kırgız ve Kazak kamları gibi) davul kullanmayıp, yerine kopuz kullanmışlardı. Bu geleneği Oğuzlar da devam ettirmiş, İslamiyet'in kabulünden sonra bile kopuzu kutsal sayıp, kullanmaya devam etmişlerdi (Radloff, 2008:307-309).

Görüleceği üzere kamin giyim-kuşamı, her Türk topluluğunda küçük şekil farklılıkları olmakla birlikte ana tema bu şekildeydi. Yine kamlar İslamiyet'i kabul ettikten sonra bu giyim-kuşam gibi kültürel öğeleri bir kenara atmamışlardı. Görünüş olarak bazı farklar olsa da temel anlayış devam ettirilmişti. Mesela, kamlıkta da babalıkta da tam giyim (kiseve); başlık, hırka ve kuşak giyilip, takılması ile olmaktadır. Bu kaideleri yerine getirmeyen bir kişi tam olarak kam veya baba olamazdı. Devam edecek olursak; kamlık dininde kam elbisesi, Bektaşilikteki hırka gibi yolun esas unsurlarından biriydi. Sadece yaşanan dönemin gereği olarak şekilde farklılıkların olması doğaldır. Diğer bir önemli unsur ise kuşaktı. Gerek kamların gerek Bektaşî babalarının giyimlerini tamamlayan dini ve sihirli bir parçaydı. En önemli unsurlardan biri de eski Türklerin *börk*, Bektaşî babalarının *taç* dedikleri başlıktı. Başlıksız bir ayin yapılması her iki inanç içinde mümkün değildir (Eröz, 2014:299-307). Yine her iki zümre içinde belirli hayvanları simgeleyen unsurlar, elbiselerde de kullanılırdı. Mesela; kamların giysilerinde var olan kartal pençelerine, demir boynuzlara, karaca boynuzunu simgeleyen dallara, Barak Baba gibi bazı Bektaşî babalarının da giyimlerinde olduğu bilinmektedir. Bunun yanında Hacı Bektaş-ı Veli Müzesi'nde bugün sergilenen Bektaşî dervişlerinin kullandıkları eşyalarda ejder motifi, arı motifi gibi unsurların olması yine buna örnek olarak verilebilir (Gündüzöz, 2012:156).

Sonuç

Bektaşilik, kendisinden önce Türk tasavvufi hayatında önemli izler bırakan Yesevilik gibi İslam'ı yorumlarken kendi öz benliğini yadsımayarak ana iskeletini eski Türk inançlarından oluşturmuştur. Bu inanç merkezinden sonra Bektaşilik; Kalenderilik-Yesevilik, Hurufilik, Safevilerin cemaat dışı Şiiliği gibi inançları bünyesine katmıştır. Bu minvalde Bektaşiliği anlamak için öncelikle eski Türk inancındaki unsurları iyi bilmek gerekmektedir. Çünkü bu unsurların birçoğu Bektaşiliğin içerisine girmiştir. Bu nedenle çalışmanın ana konusu, eski Türk inancından Bektaşiliğe giren unsurların Bektaşilikteki direkt karşılıklarını ortaya koymak olmuştur.

Çalışmada ortaya konulduğu gibi eski Türk inancının temel direkleri olan atalar, doğa, Gök-Tanrı kültleri ve kamlık olduğu gibi Bektaşi tarikatı içerisinde kendini göstermektedir. Bu kültürler bazen olduğu gibi inanç içerisinde yer almışken bazen de sadece kendinden izler barındığı görülmüştür. Örneğin atalar kültürüne Bektaşilikteki atıf, Bektaşi dizelelerinde “Anam yer, Atam gök” diye geçerken Gök-Tanrı inancının Bektaşi dervişlerince Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde direkt olarak yaşatıldığı artık bilinmektedir. Burada kastedilen İsa Sofi'nin hiçbir İslam motifi yok iken Gök-Tanrı inancına ait sembollerle işlenmiş türbesidir. Onun kumral Abdal, Geyikli Baba gibi ünlü Yesevi-Bektaşi dervişleriyle çağdaş olduğuna dikkat edilirse, ilk dönem Bektaşileri de diyebileceğimiz bu zümrelerin İsa Sofi'den çok da farklı olmadığı kanaatindeyiz. Kamlık meselesini ele aldığımızda ise Bektaşilikteki baba ile eski Türk inancındaki kamin birçok ortak noktası olduğu dikkat çekicidir. Her iki olgunun da rivayetlerinde neredeyse aynı şekilde mucizevi yeteneklere sahip olmaları, küçük şekil farklılıkları dışında giyim-kuşamın birbirine çok yakın olması, bulundukları sosyal grup içinde üstlendiği görevler açısından bir kam ile bir babayı birbirinden ayırmak çok zor olacaktır.

Çalışma içerisinde konumuz gereği değinmesek de burada ifade etmek gerekir ki; Bektaşilerin edebiyatlarında ısrarla halk ağzı diyebileceğimiz duru bir Türkçeyi kullanmaları rastgele yapılan bir seçim değildir. Dönemin yüksek kültür anlayışında olduğu gibi Arapça-Farsça ağırlıklı bir Türkçe kullanmak yerine duru bir Türkçe seçimi, kendi öz benliklerinin bir gereği olmalıdır. Ayrıca Yeniçeri Ocağı'na alınan askerlerin Türkleşmesi ve İslamlaşması açısından Osmanlı Devleti tarafından ocağın Bektaşilere teslim edilmesi onların Türk renginin en belirgin olduğu tarikat konumunda görülmelerini düşündürmektedir. Yine Balkanların fethinde önemli görev üstlendikleri gibi fetih sonrası Türkleştirme ve İslamlaştırma sürecinde devletin Bektaşileri desteklemesi bu düşüncemizi desteklemektedir.

KAYNAKÇA

- Aslan, M. (2017). Bir Sözlü Tarih Çalışması Olarak Gaziantep'teki Çepniler. *Doç.Dr.Numan Durak Aksoy Anısına Hayatı, Eserleri ve Armağanı*, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi. s. 391-422.
- Ay, R. (2008). *Anadolu'da Derviş ve Toplum*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Baha Said Bey (2000). *Türkiye'de Alevi-Bektaşî, Ahi ve Nusayri Zümreleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Berens, E. M. (2009). *The Myths and Legends of Ancient Greece and Rome*. Amsterdam: Metalibri.
- Çetin,Can- Nurfeddin Kahraman-Refik Arıkan (2019). İsa Sofi Türbesi: Tezyinatı ve Türklerin İslamlaşma Süreci Açısından Değerlendirilmesi. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*(41), s. 121-154.
- Çoruhlu, Y. (2013). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Dedekargınoğlu, H. (2010). Dedelik Kurumu ve Sürek Anlayışı. *II. Uluslararası Tarihten Bugüne Alevilik Sempozyumu* (s. 193-205). Ankara: Cem Vakfı.
- DE JONG, Frederick (1989). "The Iconography of Bektashism", *Manuscripts of the Middle East 4*, Leiden: Ter Lugt Press, 8-9.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm*. (İ. Birkan, Çev.) Ankara: İmge Yayınları.
- Eröz, M. (2014). *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*. İstanbul: Ötüken.
- Gölpınarlı, A. (1958). *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli Vilâyet-Nâme*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Gömeç, S. (2006). Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanaklar. *Türko- loji Dergisi*, 1(2), s. 1-13.
- _____, (2014). *Türk Kültürünün Ana Hatları*,. Ankara: Berikan Yayınları.
- Gündüzöz, G. (2012). Bektaşî Kültüründe Yemek Motifi. Samsun: Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi.
- Ülken, H. Z. (1969). Anadolu Örf Adetlerinde Eski Kültürlerin İzleri. *AÜİFD*, 17(1-4), s. 1-28.
- _____, (2018). *Türk Tefekkürü Tarihi*. İstanbul: YKY.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk Dini*. İstanbul: MEB .
- _____, (1986). *Şamanizm*. Ankara: TTK.
- Köprülü, F. (1996). *Anadolu'da İslamiyet*. (M. Kanar, Dü.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- _____, (1925). Bektaşiliğin Menşeleri. *Türk Yurdu*(7), s. 74.

- Kafesoğlu, İ. (2014). *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*. İstanbul: Ötüken.
- Kalafat, Y. (2012). *Azerbaycan-İran-Anadolu-İrak Halk İnançları Hattı*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Kramer, S. N. (2000). *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*. (H. Koyukan, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Noyan, B. (1996). *Hacı Bektaş-ı Veli Manzum Vilâyetnamesi*. İstanbul: Can Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2002). *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim.
- _____, (2011). *Sarı Saltık*. Ankara: TTK.
- Radloff, W. (2008). *Türklük ve Şamanlık*. İstanbul: Örgün Yayınları.
- Rosenberg, D. (1998). *Dünya Mitolojisi*. Ankara: İmge Yayınları.
- Roux, J. P. (2015). *Türklerin Tarihi*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Sümer, F. (1992). *Oğuzlar*. İstanbul: TDAV.
- Sunar, C. (1975). *Melamilik ve Bektaşilik*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Tekin, T. (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK.
- Turan, O. (2018). *Türk Cihan Hâkimiyeti Meşkuresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken.
- Yörükan, Y. Z. (2006). *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*. İstanbul: Ötüken.
- Yardımcı, K. G. (2017). Altay Bölgesi Türk Halklarında Şaman Başlıkları. *International Journal of Cultural and Social Studies*, s. 509-521.

EKLER

Resim 1. Bir kam ve bir Bektaşî Babası

Soldaki resim kaynak: (<https://www.zdergisi.istanbul/makale/saman-kozmogonisinde-at-305>)

Sağdaki resim kaynak: (De Jong, Kahire, 1913)

Resim 2. İsa Sofî Türbesi İç Mekânı

(Çetin, 2019:151)

“

Bölüm 17

**SOSYAL HİZMETLER KONULU
LİSANSÜSTÜ ÇALIŞMALARDA ‘KADIN
VE ŞİDDET’ TEMASININ İNCELENMESİ**

İhsan KUTLU¹

Cengizhan AYNACI²

”

1 Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Hizmet Bölümü, ikutlu@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5668-3491.

2 Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi Sosyal Hizmet Bölümü, cengizhanaynaci@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6536-6642.

Giriş

Günümüze kadar farklı formlarda gelişim göstermiş olan şiddet olgusunu hemen her toplum sosyal bir problem olarak benimsemektedir. Şiddetin kim tarafından, kime ve ne şekilde uygulandığı her zaman üzerine tartışılan ve çeşitli bilim dallarının interdisipliner şekilde çözmeye çalıştığı bir meseledir. Şiddetin ortaya çıkardığı pek çok olumsuz durum bulunmaktadır. Bunun sonucunda bazı sosyal grupların dezavantajlı konumlara düşmesi gibi bir gerçek ortaya çıkmaktadır.

Kadınlar şiddet olgusunun en ciddi muhataplarından biridir. Kadına yönelik şiddet kadın-erkek arasında eşit olmayan güç ilişkilerinin bir sonucu, temel hak ve özgürlüklerin ihlali olan toplumsal bir problemdir (Akkaş ve Uyanık, 2016: 36-37). Pek çok türü ve etkisi olan bu olgunun yasal düzenleme yetersizliğinden kaynaklanan önemli bir halk sağlığı problemi olarak yorumlamak da mümkündür (Öztürk, Öztürk ve Tapan, 2016: 139-140). Tanımlamalarının yorumlara açıklığına benzer şekilde kadına yönelik şiddetin yorumlanması da coğrafi bir özellik gösterir. Her toplum kadına yönelik şiddeti farklı şekilde anlamlandırmakta ve yorumlamaktadır. Bu durum atasözleri ve deyimler gibi dil unsurlarına da yansımış, pek çok farklı ülke kadınlara yönelik olumsuz söz kalıpları üretmiştir (Ulusoy, 2014: 11). Benzer şekilde şiddete karşı verilen mukavemet ya da toplumsal kabul de toplumdan topluma değişir. Bazı toplumlarda kadına yönelik şiddet tolere edilmeyecek bir eylemken bazı toplumlarda bu normal karşılanmaktadır. Örneğin Başar ve diğ. (2019)'e göre erkekler, kadınlara oranla kadına yönelik şiddeti daha kabul edilebilir bulmaktadır.

Esnekliği ve muğlaklığı her ne kadar değişebilir olsa da günümüzde kadına yönelik şiddet tolere edilemeyecek derecede ciddi bir konudur. Günden güne artan ihmal, istismar ve taciz vakaları bu şiddet türlerinin en başatları olsa da şiddetin her türlüsüne maruz kalmak son derece olasıdır. Bu sebeple mikro, mezzo ve makro düzeyde kadına yönelik şiddet konusunda disiplinler arası pek çok uygulama gerçekleştirilmektedir. Bu alanda kadına yönelik şiddetin varlığı, tespiti ve çözümüne yönelik müdahale programları üreten ve uygulayan bir disiplin olan sosyal hizmet, toplumda dezavantajlı konumda olan kadının güçlendirilmesini ve iyilik halini artırmayı hedeflemektedir. Sosyal hizmet bir yandan pratik olarak saha araştırmaları neticesinde müracaatçı kitlesine profesyonel hizmet sunumu gerçekleştirirken bir yandan da teorik olarak bilginin sürekli üretimine ve yenilenmesine vurgu yaparak bilimin kümülatif özelliğine katkı yapmaktadır. Bu katkılardan biri hiç şüphesiz bilimsel araştırmaların gerçekleştirilmesiyle mümkün olur. Bilimsel metinler, belirlenen konular hakkında derinlemesine araştırma yapmak ve elde edilen bulgular neticesinde problemlere yönelik çözümler sunmak açısından kıymetli çalışmalardır. Bilimsel araştırma sonuçları (Dunkin, 1996: 87), sunmuş oldukları

bulgular neticesinde politika ve uygulamaları etkileyerek konu hakkında çalışan/çalışacak bilim insanlarına rehber vazifesi görürler.

Bilimsel araştırmaların en sık ve yaygın kullanılan yayın organlarından biri olan bilimsel metin türleri incelendiğinde ise en geniş kapsamlı bilgilere lisansüstü metinlerde rastlanmaktadır. Lisansüstü tezler gerek teorik gerekse pratik açıdan konuları geniş bir yelpazede sunması açısından ilgili konular hakkında doyurucu bilgiler içermektedir. Çalışıldıkları alan ve konular düşünüldüğünde ilgili bilim dalının birçok boyutunda yeni keşifler yapmaya imkân tanıyan lisansüstü tezlerin (Zengin ve Çalış, 2017: 1264) incelenmesi, araştırma yapılan konu hakkında önemli bilgiler edinilmesine imkân tanır.

Bu araştırmada, Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) Ulusal Tez Merkezi (YÖK-Tez)’nde yer alan ve kadına yönelik şiddet olgusunu içeren sosyal hizmet konulu lisansüstü tezler tematik açıdan incelenmiş, ilgili tezlerde kadına yönelik şiddetin hangi temalarda yoğunlaştığı belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışmanın temel araştırma sorusu ülkemizdeki lisansüstü çalışmalarda kadına yönelik şiddet olgusunun nasıl ele alındığına ve daha özelden kadın ve şiddet kavramlarının bu araştırmalarda ne şekilde işlendiğine cevap aramaktadır.

Yöntem

Bu araştırma nitel analiz tekniklerinden meta sentez (tematik içerik analizi) tekniğiyle gerçekleştirilmiştir. Meta sentez, aynı konu üzerine yapılan çalışmaların temalara ve/ya şablonlara yorumlanmasını (Çalık ve Sözbilir, 2014: 34) ve sonuçlarının sentezlenmesini içeren meta araştırma geleneğinin bir parçasıdır. Araştırmacıların belirli bir araştırma sorusunu belirlemesini ve ardından araştırma sorusunu ele almak için nitel kanıtları aramasını, seçmesini, değerlendirmesini, özetlemesini ve birleştirmesini sağlayan bir süreçtir. Bu süreç, yorumlayıcı bir süreç aracılığıyla daha fazla anlam inşa etmek için mevcut nitel çalışmaları sentezlemek için titiz nitel yöntemler kullanır (Erwin, Brotherson ve Summers, 2010: 186). Bu teknik sayesinde belirli bir fenomenin genel yapısı derinlemesine incelenirken konunun anlaşılması daha mümkün hale gelir (DeWitt-Brinks ve Rhodes, 1992; Thorne ve diğ., 2004; Au, 2007: 259). Detaylı incelenen ve sentezlenen çalışmalar, bir yandan incelenen konunun farklı boyutlarını ortaya çıkarıp değerlendirilmesine imkân tanırken diğer yandan konu hakkında çalışacak araştırmacılara da referans olur ve veri kaynağı sunar.

Bu araştırma için meta sentez (tematik içerik analizi) tekniği kapsamında YÖK Ulusal Tez Merkezi web sayfasında gelişmiş tarama yapıları olarak inceleme süreci başlatılmıştır. Tarama esnasında tez adı kısmında “kadın” ve “şiddet” kelimeleri birlikte “içinde geçsin” kriteri uygulanarak

arama yapılmıştır. Bu şekliyle toplam 518 teze ulaşılmıştır. Ancak bu tezlerin psikoloji, sosyoloji, hukuk, gazetecilik, ekonomi, adli tıp gibi pek çok farklı konu altında yapıldığı görülmüş ve “sosyal hizmetler” konu başlığı altında daraltmaya gidilmiştir. Neticede 7 Eylül 2022 tarihi itibarıyla 41 tane lisansüstü teze ulaşılmıştır.

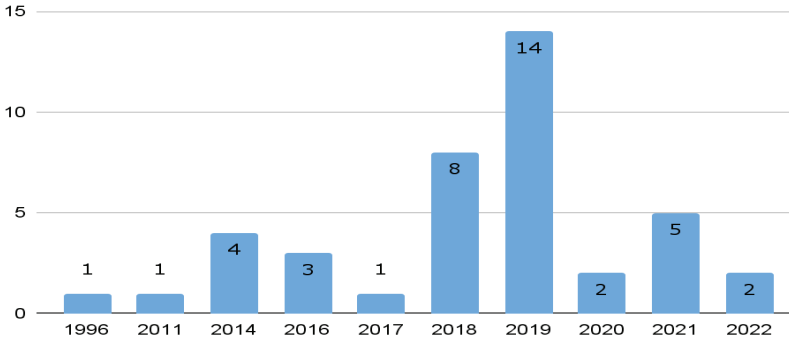
İncelemeye dâhil edilen çalışmalar öncelikle listelenmiş akabinde analiz aşamasına geçilmiştir. Sayı, yüzde gibi temel tanımlayıcı analizlerin yanı sıra tematik inceleme de gerçekleştirilmiştir. Çalışmalar yıl, araştırma türü, yöntem, model, ölçme araçları, örneklem grubu, üniversite ve temalarına göre ayrıştırılmıştır. Ulaşılan bulgular görselleştirilerek yorumlamaya tabi tutulmuştur.

Bulgular

Bu bölümde kadına yönelik şiddet konulu lisansüstü tezlere ilişkin frekans tabloları ve tezlerin içeriğinde yer alan temalara yönelik bilgiler sunulmuştur.

Yıllara Göre Dağılım

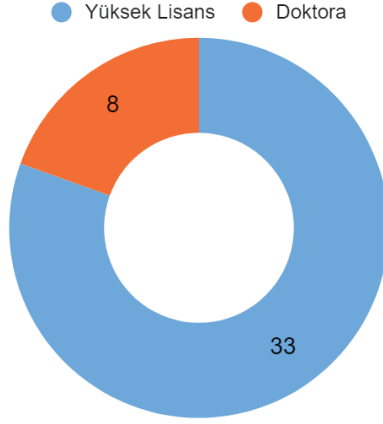
Grafik 1. *Yıllara göre dağılım*

Ulaşılan çalışmaların yıllar içerisindeki dağılımı incelendiğinde arama kriterlerine uyan ilk çalışmanın 1996 yılına ait olduğu görülmektedir. Sonrasında 2011 yılında bir çalışma, 2014 yılında dört çalışma yapılmıştır. 2016 yılı ve sonrası itibarıyla tez sayıları farklılaşmakla birlikte her yıl çalışma yapılmış olduğu görülmektedir. En çok çalışmanın yapıldığı yıl 14 teze 2019 yılı olmuştur.

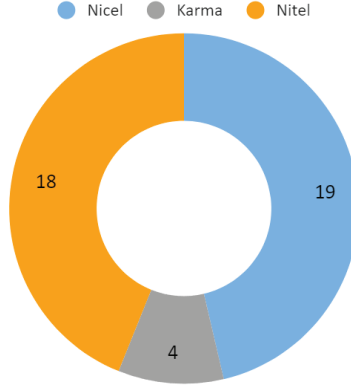
Türlere Göre Dağılım

Çalışma türleri incelendiğinde tezlerinin büyük çoğunluğunun yüksek lisans çalışması olduğu görülmektedir. Toplamda 33 yüksek lisans çalışması ve sekiz doktora çalışması yapılmıştır.

Grafik 2. Türlerle göre dağılım

Yöntemlere Göre Dağılım

Çalışmalar yöntemlerine göre ayrıştırılırken üçlü bir kategorizasyona gidilmiş olup nitel, nicel ve karma yöntem ayrımı yapılmıştır.

Grafik 3. Yöntemlere göre dağılım

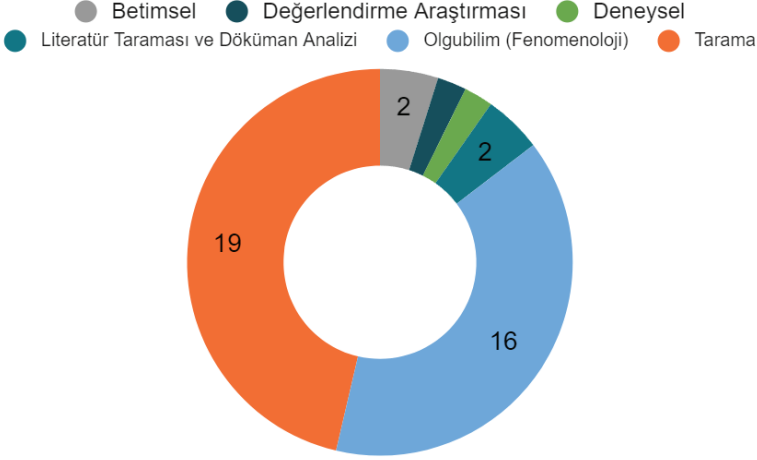
Buna göre Grafik 3 incelendiğinde çalışmaların sadece dört tanesinde karma yöntem kullanıldığı, 19 çalışmada nicel ve 18 çalışmada ise nitel yönteme başvurulduğu tespit edilmiştir.

Modellere Göre Dağılım

Örnekleme dâhil edilen 41 çalışma modelleri açısından incelendiğinde (Grafik 4) toplamda altı farklı modelde tez çalışması yapılmış olduğu görülmüştür. Çalışmalardan ikisi betimsel, biri değerlendirme araştırması,

bir diğeri deneysel, iki tanesi literatür taraması ve doküman analizi, 16 tanesi olgubilim (fenomenoloji), 19 tanesi ise tarama araştırmasıdır.

Grafik 4. *Modellere göre dağılım*

Ölçme Araçlarına Göre Dağılım

Çalışmalarda kullanılan ölçme araçları bakımından dağılım ise şu şekilde gerçekleşmiştir (Grafik 5): 17 çalışmada yarı yapılandırılmış görüşme formu, 18 anket, dört çalışmada hem anket hem yarı yapılandırılmış görüşme formu. İki çalışmada ise belli bir ölçme aracının kullanılmamış olduğu tespit edilmiştir.

Grafik 5. *Ölçme araçlarına göre dağılım*

Örneklem Kitleleri ve Sayıları

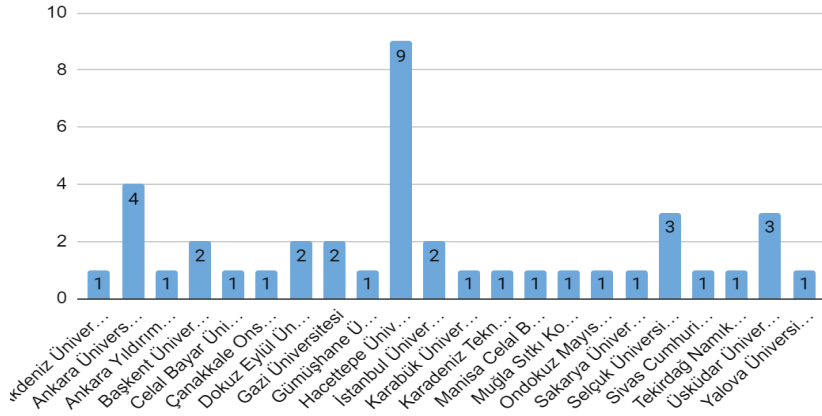
Çalışmalar, ulaşılan örneklem özellikleri bakımından incelendiğinde kendileriyle görüşme/anket yapılan kişilerin çoğunlukla şiddet mağduru kadınlar olduğu ve bu kadınlara sıklıkla kadın konukevi ve ŞÖNİM gibi kurumlar üzerinden ulaşılmış olduğu görülmüştür. Bununla birlikte tüm çalışmalar yalnızca kadınlarla yapılmamıştır. Diğer bir ifadeyle meslek elemanları, hükümet görevlileri, öğrenciler, bakım veren kişiler gibi farklı kategorilerde kişilerle de çalışmalar yapılmıştır. Bu bağlamda kadın ve şiddet konusu erkeklerle yapılan anket/görüşmeler üzerinden de analiz edilmek istenmiştir.

Çalışmalardan birinde kız ve erkek çocuklar ile bakım veren kişiler üzerinden araştırma yürütülmüştür. İki çalışmada ise kadına yönelik şiddet haberleri ve şiddet mağduru kadınlara yönelik faaliyetler üzerinden değerlendirmeler yapılmış olup diğer çalışmalardaki gibi örnekleme yapıları olarak belirli kişilerle görüşme yapılmamıştır.

Çalışmaların yürütüldüğü örneklem özellikleri incelendiğinde, nitel ve nicel araştırmaların doğasına uygun olarak, nitel çalışmalarda genellikle onlarla, nicel çalışmalarda ise yüzlerle ifade edilebilecek sayıda kişiyle görüşme/anket yapıldığı tespit edilmiştir. En yüksek sayıda kişiye ulaşılmış olan nicel çalışma 441 kişilik bir araştırma olmuştur. Nitel çalışmalarda ise belli bir grup ile en fazla 30 kişilik çalışma yapılmıştır. Bununla birlikte bazı nitel çalışmalarda birden fazla grupta çalışma yapıldığı da tespit edilmiştir.

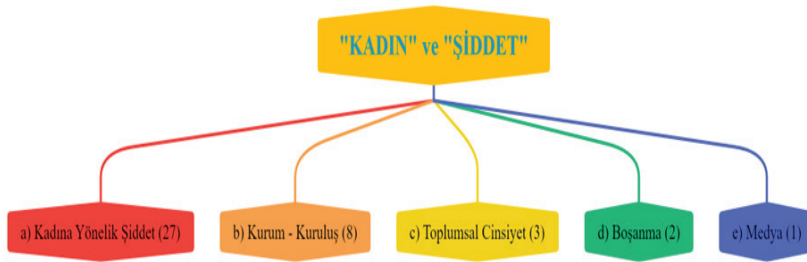
Üniversiteler

Çalışmaların hangi üniversitelerde gerçekleştirilmiş olduğu incelendiğinde (Grafik 5) toplamda 22 farklı üniversitenin belirtilen kriterlerde çalışmaya ev sahipliği yapmış olduğu görülmektedir. Yalnızca bir tez çalışılmış olan 14 üniversite bulunmakla birlikte kalan sekiz üniversitede en az iki tez çalışması yapılmıştır. En çok tez çalışması dokuz tez ile Hacettepe Üniversitesi'nde bulunmaktayken, onu dört tez ile Ankara Üniversitesi takip etmektedir. Üçer tez ise Selçuk Üniversitesi ve Üsküdar Üniversitesi'nde çalışılmış durumdadır. İstanbul, Gazi, Dokuz Eylül ve Başkent Üniversitelerinde ikişer tez yapılmıştır.

Grafik 6. Üniversitelere göre lisansüstü tez sayıları

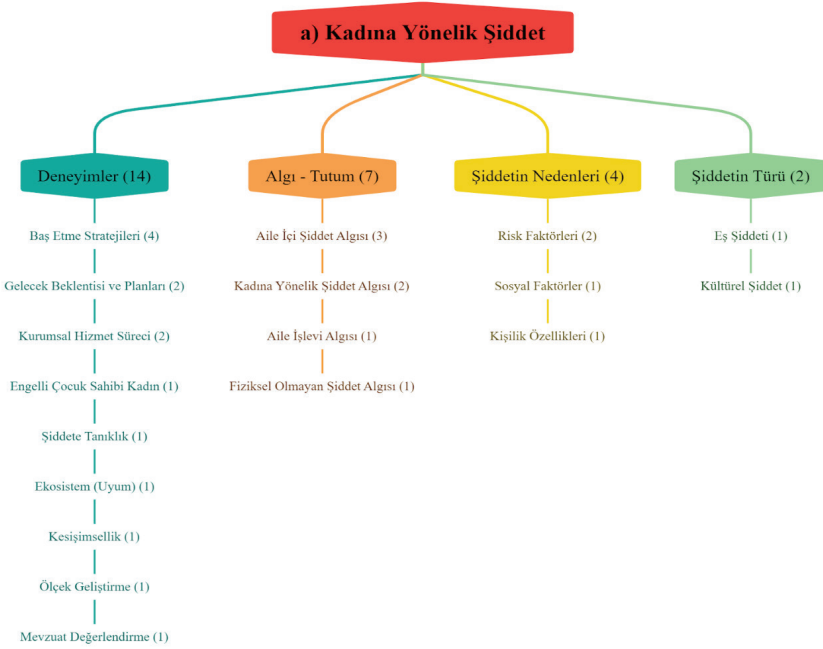
Temaların Dağılımı

Araştırmada ele alınan 41 lisansüstü tez 5 tema üzerinden analiz edilmiştir. Yapılan tematik analiz sonucunda tema frekansı en yüksek olan tema “Kadına Yönelik Şiddet” (27) temasıdır. Bunu sırasıyla “Kurum/Kuruluş” (8), “Toplumsal Cinsiyet” (3), “Boşanma” (2) ve “Medya” (1) temaları takip etmiştir. Bu durumda incelenen lisansüstü tezlerin yoğun olarak doğrudan şiddete maruz kalan kadınları incelediği sonucuna varılabilir (Şekil 1).

Şekil 1. Kadın ve şiddet konulu tezlerin ana temaları

Kadına yönelik şiddet temasına ilişkin hiyerarşik kod-alt kod modeli.

Tezlerde en fazla kullanılan tema olan “Kadına Yönelik Şiddet” teması dört farklı alt tema altında incelenmiştir. Bu temada en sık çalışılan hiyerarşik kodlar “Deneyimler” (14) adlı hiyerarşik koddur. Bunu sırasıyla “Algı/Tutum” (7), “Şiddetin Nedenleri” (4) ve “Şiddetin Türü” (2) izlemiştir.

Şekil 2. Kadına yönelik şiddet temasının alt kodları

İlk olarak “Deneyimler” temasının alt temalarına bakılacak olursa dokuz farklı alt tema ile karşılaşılacaktır. Bunlar: “Baş Etme Stratejileri”, “Gelecek Beklentisi ve Planları”, “Kurumsal Hizmet Süreci”, “Engelli Çocuk Sahibi Kadın”, “Şiddete Tanıklık”, “Ekosistem (Uyum)”, “Kesişimsellik”, “Ölçek Geliştirme” ve “Mevzuat Değerlendirme” şeklinde sıralanmıştır.

İkinci olarak “Algı-Tutum” alt temasının dört farklı alt teması olduğu ve bunların “Aile İçi Şiddet Algısı”, “Kadına Yönelik Şiddet Algısı”, “Aile İşlevi Algısı”, “Fiziksel Olmayan Şiddet Algısı” temaları olduğu görülecektir.

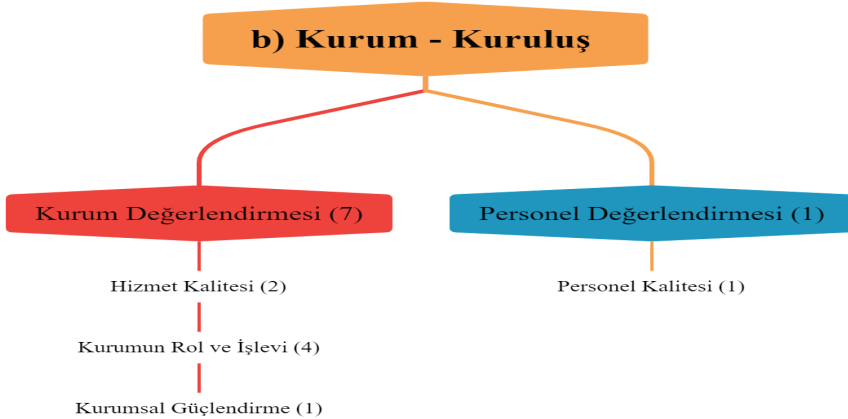
“Risk Faktörleri”, “Sosyal Faktörler” ve “Kişilik Özellikleri” temaları “Şiddetin Nedenleri”nin alt temaları olarak belirlenmiştir. Son olarak “Şiddetin Türü” alt temasının “Eş Şiddeti” ve “Kültürel Şiddet” olarak isimlendirilen iki alt teması bulunduğu tespit edilmiştir.

Modelden de görüleceği üzere; kadına yönelik şiddet teması daha çok kadınların maruz kaldığı şiddet sürecinde sahip oldukları deneyimlerin belirlenmesi üzerine yoğunlaşmıştır. Çalışmaların bir kısmı kadınların şiddet sürecinde sahip oldukları şiddet algılarına ve tutumlarına, kalan kısımları ise şiddeti ortaya çıkaran nedenler ve şiddetin türlerine ilişkin incelemelerde bulunmuştur.

Kurum/kuruluş temasına ilişkin hiyerarşik kod-alt kod modeli.

“Kurum/Kuruluş” teması altında iki ayrı hiyerarşik kod belirlenmiş, bu hiyerarşik kodlardan frekansı en yüksek olanın “Kurum Değerlendirmesi” (7) ve “Personel Değerlendirmesi” (1) şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında kurum/kuruluşların son yıllarda hem niceliksel hem de niteliksel şekilde arttığı gerçeğinin yattığı düşünülmektedir. Zira kadın konukevleri ve ŞÖNİM gibi kurumlar, şiddete uğrama ihtimali olan ve/ya şiddete uğrayan kadınlara yönelik pek çok hizmet vermektedir. Bu durum da kurumların yapılarının, hizmet kalitelerinin ve personele ilişkin pek çok değerlendirmenin ve yorumun önünü açmaktadır. Söz konusu lisansüstü tezlerin kurumlara ilişkin çalışmalar yapmış olmasının altında bu sebeplerin yattığı düşünülmektedir.

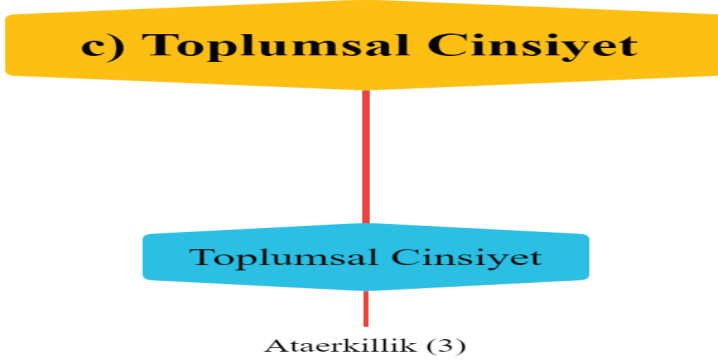
Şekil 3. Kurum/kuruluş temasının alt kodları

Toplumsal cinsiyet temasına ilişkin hiyerarşik kod-alt kod modeli.

Toplumsal Cinsiyet teması (3), araştırma kapsamında yine aynı ismi taşıyan Toplumsal Cinsiyet hiyerarşik kodu üzerinden yorumlanmıştır. Bu hiyerarşik koda ilişkin alt kod incelemesinde ise söz konusu alt kodların “Ataerkillik” üzerinden kodlandığı görülmüştür. İlgili lisansüstü tezlerde, kadına yönelik şiddeti uygulayan erkekler ve bu erkeklerin toplumsal cinsiyet tutumları gibi konuların çalışıldığına ulaşılmıştır.

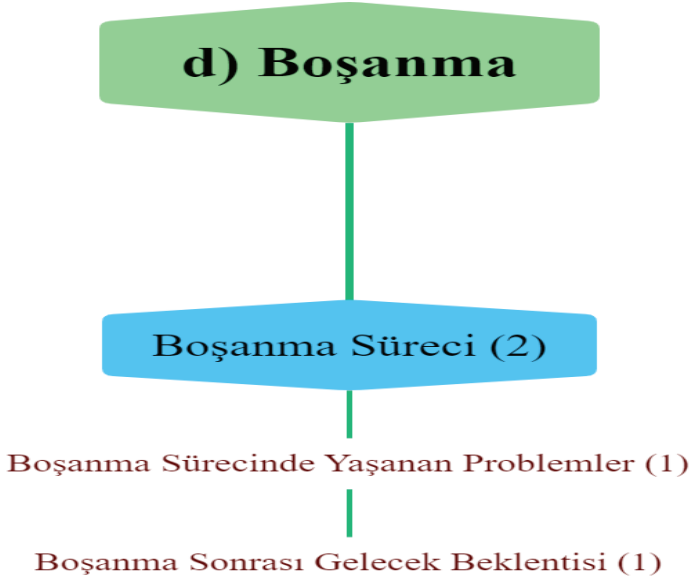
Şekil 3. Toplumsal cinsiyet temasının alt kodları

Boşanma temasına ilişkin hiyerarşik kod-alt kod modeli.

Boşanma teması (3), araştırma kapsamında Boşanma Süreci hiyerarşik kodu üzerinden yorumlanmıştır. Bu hiyerarşik koda ilişkin alt kod incelemesinde ise söz konusu alt kodlar “Boşanma Sürecinde Yaşanan Problemler” ve “Boşanma Sonrası Gelecek Beklentisi” alt kodları şeklinde belirlenmiştir.

Şekil 4. Boşanma temasının alt kodları

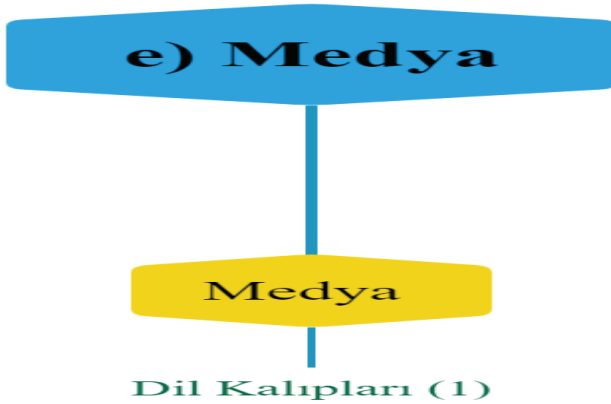

Buradan hareketle kadına şiddet konusu, kişilerin hayatında pek çok yeni gelişmeyi beraberinde getiren bir ön şart olarak yorumlanabilir. Zira belirlenen “Boşanma” teması, kadına şiddet söz konusu olduğunda bunun sonucunun boşanma eylemiyle bittiğini göstermektedir. Bu süreçte yaşanan problemler, kadınların boşanmaya nasıl karar verdiği, boşanma konusunda danışmanlık ve hukuki süreçler, kadınların haklarının ne derece farkında olduğu ve boşanma sürecinden sonra hayatına ne şekilde yön vereceği gibi konular incelenen lisansüstü tezlerde sıklıkla geçen konu başlıklarını oluşturmaktadır.

Medya temasına ilişkin hiyerarşik kod-alt kod modeli.

Medya teması (1), araştırma kapsamında yine aynı ismi taşıyan Medya hiyerarşik kodu üzerinden incelenmiştir. Bu hiyerarşik koda ilişkin alt kod incelemesinde ise söz konusu alt kodun “Dil Kalıpları” üzerinden kodlandığı kodlanmıştır. İlgili lisansüstü tezlerde, kadına yönelik şiddetin haberlerde nasıl anlatıldığı ve kullanılan dil kalıplarının şekillerine ilişkin incelemelerde bulunmuştur.

Şekil 5. Medya temasının alt kodları

Tartışma ve Değerlendirme

Bu çalışmada YÖK-TEZ veri tabanında “sosyal hizmetler” konu seçimi altında yer alan, “kadın” ve “şiddet” anahtar kelimelerinin tez başlığında bulunduğu çalışmalar betimsel ve tematik olarak analiz edilmiştir.

İlk olarak ulaşılan tez sayıları incelendiğinde tüm alanlarda toplamda 518 çalışmaya ulaşılmış olmakla birlikte konu sekmesi “sosyal hizmetler” olarak daraltıldığında 41 tez çalışması kaldığı görülmüştür. Belirtilen

taramada sosyal hizmete yakın alanlar olarak değerlendirilen psikoloji konu seçimi bulunan 108; sosyoloji konu seçimi olan 132 tez olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda sosyal hizmet tezlerinin görece sayısının düşük olduğu ifade edilebilir. Çalışma alanları arasında doğrudan doğruya kadın ve şiddetle ilgili konuların yer aldığı sosyal hizmet bilim ve mesleğinde akademik alanda daha fazla çalışma bulunmuş olması beklenirdi. Oluşan bu manzaranın sosyal hizmetin diğer temel bilimlere kıyasla daha genç bir disiplin olması ve ülkemizdeki akademik yapılanmasının diğerlerinden geç bir döneme kalmış olması ile açıklanabileceği düşünülmektedir.

Çalışmalar yapılan yıllar yönüyle değerlendirildiğinde ilk tezin 1996, ikinci tezin 2011, sonrasındaki tezlerin 2015 yılı hariç 2014 yılı ve sonrasında yapıldığı görülmektedir. YÖK-TEZ veri tabanındaki sosyal hizmetler konu seçimi bulunan tezlerin toplam sayısı incelendiğinde toplam 1882 tez bulunduğu; 2001 öncesinde sadece 72 tez, 2011 öncesinde ise toplam 292 tez çalışması yapılmış olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle 2011 öncesinde sosyal hizmet tez çalışmalarının yaklaşık yüzde 15'i yapılmış olmasına rağmen bu araştırma kapsamında yalnızca bir çalışmaya ulaşılabilmiş olması (292'de bir) "kadın-şiddet" konusunun bu alanda yeterince yer bulamamış olduğuna işaret etmektedir. Acele bir yorum yapmadan hemen belirtmek gerekir ki tarama kriterleri genişletilerek sadece "tez adı" kısmında değil "tümü" şeklinde tarama yapıldığında sosyal hizmetler konu seçimi olan toplam 108 çalışma olduğu görülmüştür ("kadın" ve "şiddet" anahtar kelimeler olarak seçilmiştir). Daha açık bir ifadeyle toplam 1882 sosyal hizmetler konu seçimli tezin 108'inde kadın-şiddet işlenmiştir denilebilir. Bu da toplam oran itibarıyla iyi sayılabilecek bir değere işaret etmektedir.

Tez türlerindeki dağılımın doktora tezleri karşısında 33'e sekiz yüksek lisans lehine gerçekleşmiş olması esasen beklenen bir sonuç olmuştur. İki tez türü sayısındaki farkın; lisansüstü kurumlarda hem yüksek lisans kapasitelerinin daha fazla olması hem de bu eğitime başvuran kişi sayısının fazla olması; diğer yandan hem doktora programlarının hem de bu eğitime başvuran kişi sayısının sınırlı olması sebebiyle ortaya çıktığı düşünülmektedir.

Tezlerin nitel-nicel-karma kategorilerinde yöntem bakımından dağılımında nitel ve nicel yöntemler arasında dengeli bir dağılım olduğu göze çarpmaktadır. Bilindiği gibi nitel çalışmalar yeni bilgilerin keşfedilebildiği türde çalışmalar olup genellikle ilk bakışta dışarıdan gözlemlenemeyen ve derinlemesine araştırmalarla ortaya çıkarılabilen bulgulara kaynaklık eder. Özellikle kadın ve şiddet konusunda sınırlı sayıda kişiyle gerçekleştirilmiş olan nitel çalışmalar bu konu hakkında yeni bilgilere ulaşma potansiyelini taşımaktadır. Bu anlamda nitel çalışmaların sayısının az ol-

maması sayesinde konunun daha temelden ele alındığı ve anlaşılması için fırsatlar taşındığı düşünülmektedir.

Modelleri yönüyle tezlerin altı farklı modelde tasarlanmış olduğu görülmektedir. Çoğunlukla fenomenolojik ve tarama araştırmaları olmakla birlikte değerlendirme araştırması, deneysel araştırma, betimsel araştırma, literatür tarama ve doküman analizi yapılmış olması konunun farklı modellerde ele alındığını göstermektedir. Ancak özellikle sosyal hizmetin uygulamaları bir bilim ve meslek olması açısından ve bu bağlamda müdahale kavramının önemine istinaden deneysel çalışmaların sayısının artması gerektiği düşünülmektedir. Tezlerin yöntem ve model dağılımlarının yanı sıra bu dağılımlara uygun biçimde ölçme araçları kullanımı da değişiklik göstermiştir.

Çalışmaların örneklem kitlesi değerlendirmeye alındığında kadın ve şiddet konusunda olgunun paydaşı olan kişilerle çalışmalar yürütülmüş olduğu bu anlamda örneklemelerde çeşitlilik olduğu dile getirilebilir. Bazı çalışmalar yalnızca tek tür örneklem grubu ile gerçekleştirilmişken bazı araştırmalarda birden fazla grupta çalışma yapıldığı da olmuştur. Bu yönüyle konunun geniş bir perspektifle ele alındığı söylenebilir.

Değerlendirmeye alınan 41 çalışmanın 18'inin Ankara'da bulunan üniversitelerde gerçekleştirilmiş olması bu konuda Ankara'nın öne çıkmasını sağlamıştır. Sosyal hizmet programlarının Ankara'daki görece köklü geçmişinin bu durumda etkisi olduğu düşünülmektedir.

Kadın ve şiddet odaklı sosyal hizmetler tezleri genel hatlarıyla beş tema ve toplamda sırasıyla dört, iki, bir, bir, bir alt temaya ayrılmıştır. Sonraki aşamada bu temalar da alt temalara ayrılmıştır. Temalar konusunda dikkat çeken nokta çalışmanın doğal bir sonucu olarak “kadına yönelik şiddet” temasında yoğunluk olmasıdır. Haliyle bu tema diğerlerine kıyasla daha fazla alt temaya ayrılmış durumdadır. “Deneyimler” ve “Algı-Tutum” alt temaları da bu temanın öne çıkan alt temaları olmuştur. Başka bir dille ifade etmek gerekirse tüm çalışmaların yarısından fazlası bu iki tema altında sıralanmıştır. Kadına yönelik şiddetin anlaşılabilmesi için bu tema altında yer alan çalışmaların önem arz ettiği gözden kaçmamalıdır. Diğer temalar ise konunun farklı açılardan işlenmiş olduğuna işaret etmektedir. Fakat özellikle medya ve boşanma konularının toplumsal yaygınlığının aksine bu konuların kadın-şiddet odağında çok fazla çalışılmamış olması bir eksiklik olarak öne çıkmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

“Kadın” ve “Şiddet” anahtar kavramlarıyla YÖK-TEZ veri tabanında yapılan tarama sonucu ulaşılan “sosyal hizmetler” konulu 41 tezin incelendiği bu araştırmada çalışmalar yıl, tür, yöntem, model, ölçme ara-

cı, örneklem, üniversite ve temaları yönünden değerlendirilmiştir. Çalışmanın öne çıkan sonuçları şunlardır:

- 2016 yılı itibarıyla her yıl en az bir çalışma yapılmıştır.
- Çalışmaların yüzde seksenden fazlası yüksek lisans düzeyinde gerçekleştirilmiştir.
- Dört karma yöntem çalışmasına karşın kalan tezler dengeli biçimde nitel-nicel olarak ayrılmıştır.
- Çalışmaların büyük çoğunluğu olgubilim ve tarama modelindedir.
- İki çalışma hariç diğer çalışmalarda anket, yarı yapılandırılmış soru formu ya da her ikisi birden kullanılmıştır.
- Nitel ve nicel araştırma yöntemlerine uygun biçimde yeterli sayılabilecek büyüklükte örneklemle çalışılmıştır.
- Çalışmaların büyük çoğunluğu Ankara merkezli üniversitelerde gerçekleştirilmiştir.
- Çalışmalar “Kadına Yönelik Şiddet” başta olmak üzere beş temada toplanmıştır.
- Tezlerin çoğu “Deneyimler” ve “Algı-Tutum” temaları altında gruplanmıştır.

Yapılan çalışmaya istinaden getirilen öneriler şu şekildedir:

- Kadına yönelik şiddet olgusunun anlaşılabilmesi ve bu sorunun çözülebilmesi için lisansüstü düzeyde yapılan çalışma sayısı artırılmalıdır.
- Sosyal hizmetler uygulamalı bir alan olduğu için müdahale içeren-özellikle deneysel modelde- tezlerin sayısı artırılmalıdır.
- Medya-şiddet ilişkisinin toplumsal görünürlüğüne paralel biçimde kadına yönelik şiddet bağlamında gerçekleştirilecek çalışma sayısı artırılmalıdır.
- Kadına yönelik şiddet olgusunun paydaşları olan kişilerle yapılacak olan çalışma sayısı artırılmalıdır. Erkekler, diğer aile yakınları, kamu görevlileri, sivil toplum temsilcileri, yerel kanaat önderleri gibi gruplarla bu konu odağında çalışmalar daha fazla sayıda yapılmalıdır.

Kaynakça

- Au, W. (2007). High-stakes testing and curricular control: A qualitative ve metasyntesis. *Educational Researcher*, 36, 258-267. DOI: 10.3102/0013189X07306523
- Başar, F., Demirci, N., Çiçek, S ve Yeşildere Sağlam, H. (2019). Attitudes Toward Violence Against Women and the Factors That Affect Them in Kütahya, Turkey. *Afr J Reprod Health*, 23(1), 16-26. doi: 10.29063/ajrh2019/v23i1.2.
- Çalık, M. ve Sözbilir, M. (2014). İçerik Analizinin Parametreleri, *Eğitim ve Bilim*, 39(174), 33-38. DOI: 10.15390/EB.2014.3412
- DeWitt-Brinks, D. ve Rhodes, S. C. (1992, May 20–25). Listening instruction: A qualitative meta-analysis of twenty-four selected studies. Paper presented at the annual meeting of the International Communication Association, Miami, FL
- Erwin, E. J., Brotherson, M. J. ve Summers, J. A. (2010). Understanding Qualitative Metasyntesis: Issues and opportunities in early childhood intervention research. *Journal of Early Intervention*, 33(3), 186-200.
- İ. Akkaş, Z. Uyanık (2016). Kadına Yönelik Şiddet, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 6(1), 32-42
- Öztürk, Ö., Öztürk, Ö. ve Tapan, B. (2016). Kadına yönelik şiddetin kadın ve toplum sağlığı üzerine etkileri. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 3(4) , 139-144 .
- Thorne, S. E., Jensen, L., Kearney, M. H., Noblit, G. W. ve Sandelowski, M. (2004). Qualitative metasyntesis: Reflections on methodological orientation and ideological agenda. *Qualitative Health Research*, 14(10), 1342–1365.
- Ulusoy, İ. (2014, Mart-Nisan). *Farklı Diller ve Kültürlerden Deyim ve Atasözlerindeki Kadın Resimleri*, Die Gaste, Erişim adresi: <http://www.diegaste.de/pdf/diegaste-sayi31.pdf>
- Dunkin, M. J. (1996). Types of errors in synthesizing research in education. *Review of Educational Research*, 66(2), 87-97.
- Zengin, O. ve Çalış, N. (2017). Türkiye’de Sosyal Hizmet Araştırması: Son 10 Yılda Sosyal Hizmet Anabilim Dallarında Yazılan Tezler Üzerine Bir İnceleme, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 1260-1273.

“

Bölüm 18

**COVID-19 SONRASI DÖNEMDE YENİ
TOPLUMSAL HAREKETLER**

Yücel ÖZDEN¹

”

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Orcid No: 0000-0003-2455-9151,
yozden@beu.edu.tr

Giriş

Tarih boyunca siyasi, ekonomik ve toplumsal alanlarda meydana gelen dönüşümler beraberinde dünyadaki köklü değişimlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Toplumsal yaşam içindeki bireyler arasındaki farklılıklar doğal görülmekle birlikte, farklılıkların nedenleri ise belirli başlıklar altında insanları bir araya getirebilmektedir. Özellikle endüstrileşme, küreselleşme ve kentleşmeyle birlikte teknoloji alanında yaşanan ilerlemeler toplumsal yaşam içerisinde yeni olguların ortaya çıkmasını sağlamış ve toplumsal yapı üzerinde etkili olmuştur. Toplumsal hareket kavramı, toplumdaki bireylerin gerçekleştirmiş oldukları protesto olarak ifade edilmektedir. Birçok kavramda olduğu gibi toplumsal hareket kavramı da zaman içerisinde anlamsal bakımdan değişim yaşamıştır. Bu kapsamda, başlangıçta statüko karşıtı olarak görülen toplumsal hareket, kolektif bir yapı ve anlayış çizgisinde toplumsal yapı ile ilgili bazı durumların değişimi anlamında kullanılmıştır. Dinamik bir yapıda olan toplumun yaşadığı değişimlerde aynı zamanda toplumsal hareketlere de yansımaktadır.

Bununla birlikte, yeni toplumsal hareketler ise kavramsal olarak kronolojik bir sıralama anlamına gelmemektedir. Zira geleneksel toplumsal hareketler daha çok sınıf temelli hareketlere karşılık kullanılırken, yeni toplumsal hareketler küreselleşme sürecinin etkisiyle siyasi, ekonomik ve toplumsal boyutlarda yaşanan dönüşümlere ilişkindir. Küreselleşmenin etkisiyle toplumsal alanda ön plana çıkan feminizm, çevre ve barış hareketleri gibi konular yeni toplumsal hareketlerle özdeşleştirilmektedir. Yeni toplumsal hareketler kolektif bir yapı içerisinde hareket eden bireylerden oluşmaktadır ve bu bireyler siyasal alanda hareket etmektedirler.

2020 yılında bir pandemiye dönüşen Covid-19 salgını tüm dünya üzerinde etkili olan bir kriz dönemi başlatmıştır. Küresel ölçekte bir krize dönüşen pandemi süreci devletleri ve bireyleri önemli sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır. Bu dönem özellikle siyasi, ekonomik ve toplumsal açıdan alışılmışın dışında yeni uygulamaların ve politikaların dünya genelinde yaygınlaştığı bir süreç olmuştur. Pandemi nedeniyle sosyal izolasyon, sokağa çıkma yasakları, toplu ölümler, işsizlik, sağlık sistemi ile ilgili sorunlar yaşanmıştır.

Bu çalışmada, ilk olarak toplumsal hareketlerin kavramsal çerçevesi incelenecek ve eski ve yeni toplumsal hareketler arasındaki ayrım ortaya konacaktır. Ardından 2020 yılında ortaya çıkan Covid-19 salgınının yeni toplumsal hareketler üzerindeki etkileri açıklanmaya çalışılacaktır.

1. Toplumsal Hareketlerin Kavramsal Çerçevesi

Tarihsel süreç içerisinde toplum hiçbir zaman statik bir yapı özelliği göstermemiş ve toplumsal yapı siyasal, kültürel, ekonomik, teknolojik

ve sosyal açıdan değişimler yaşamıştır. Örgütlü ya da kolektif bir eylem biçimi olan toplumsal hareketlerin temel amacı ise toplumsal değişimi gerçekleştirmek, toplumsal değişime engel olmak veya tersine çevirmek biçiminde ifade edilebilir. Ayrıca, toplumsal hareketler doğduğu mekanda birtakım değişimlere ve etkilere sahip olduğu gibi tüm küre üzerine de yayılarak etkileri yönüyle küresel bir olgu haline dönüşebilmektedir. Bununla birlikte, toplumsal hareketlerin de hareket biçimi, değerleri, konuları ve aktörleri bakımından dönüşüm yaşadığı görülmektedir. Bu paradigma değişimi toplumsal hareketlerin “eski ve yeni” şeklinde tanımlandığı bir anlayışı doğurmuştur.

Tarih boyunca farklı toplumlarda doğan ve gelişen toplumsal hareketler bazen kendiliğinden bazen de örgütlenme, strateji ve taktik anlamında önceden hazırlık yapılmadan gerçekleşmiştir. Yönetici ve seçkin sınıfın keyfi uygulamalarına karşı gelişen tepkiler, sorunların kronikleşmesi ve yapısallaşması ile birlikte organize bir hale dönüşmüştür (Kurtbaş, 2017:55).

18. yüzyılda toplumsal hareketler ilk kez Saint-Simon tarafından kullanılmıştır. Saint-Simon toplumsal hareket terimini statükoya karşı çıkan yeni siyasal güçlerin bir özelliği olarak nitelendirmiştir (Marshall, 2020: 747). Toplumsal hareket kavramı Castells tarafından yenilik öneren ve toplumsal ortaklığı bir eylem grubuna dönüştürme başarısına dayanan oluşum grubu; Diani tarafından paylaşılan toplu kimliğin temeline dayalı olarak toplum çatışmasıyla bağlantılı bireyler ve organizasyonlar; Collas tarafından toplumsal yapılar arasında süregelen çatışmada oluşan ve kolektif eylem biçimi olarak ortaya çıkan hareketler şeklinde tanımlamaktadır (Işık, 2011: 6).

Tarrow (2011: 7); toplumsal hareketleri elitlere, otoritelere, farklı grup veya kültürel kodlara karşı elitler, diğer gruplar ve unsurlarla etkileşimde olan, aynı amaçlara sahip ve dayanışma içinde olan bireylerin geliştirdiği kolektif eylem olarak tanımlarken, Tilly ise çeşitli çıkar gruplarından oluşan geniş kapsamlı örgütlerin menfaatlerinin ifadesi olarak toplumsal hareketleri tanımlamaktadır (2008: 13).

Toplumsal hareketlerin, toplumsal yaşam ve değişimin temel dinamiklerinden biri olduğu olgusu genel kabul görmektedir. 18. yüzyıldan ve özellikle 19. yüzyıldan itibaren gelişen kapitalist toplumsal ilişkilerin yaygın hale gelmesi, hızlı kentleşme, metalaşma süreci ve göç hem kırsal hem de kentsel alanlarda toplumsal kargaşaların yaşanmasına neden olmuştur. Zira vergi ayaklanmaları, ekmek ayaklanmaları, seçim mücadelerleri ve grevler örgütlülük düzeyleri ile süreklilikleri bakımından giderek artmıştır. Bu süreç ise toplumsal hareketler üzerine ilk sistematik düşüncenin doğmasına neden olmuştur. Günümüzde kalabalıklar kuramı

olarak bilinen bu yaklaşımın en tipik temsilcisi ise Gustave Le Bon'dur. Le Bon'un 1895'te yayımlanan Kalabalık kitabı bu yaklaşımın çıkış noktasıdır. Le Bon'un bu yaklaşımı kitle toplumunun ortaya çıkışı ile birlikte gelişen meşruiyet krizine karşı bir çözüm olarak görülmektedir (Çetinkaya, 2008:18).

Toplumsal hareketlerin özellikleri Popenoe'ye göre (Işık, 2011: 8); (i) konuları başka türlü görmek için yen bir bakış açısı, (ii) ideolojiyi muhafaza eden grup sadakati, (iii) eylem yükümlülüğü, (iv) dağınık veya merkezileşmemiş liderlik biçiminde dört başlık altında toplanabilir.

Kılıç'a göre; farklı amaç ve nedenlerden dolayı ortaya çıkan her hareketin sosyal bir hareket olarak değerlendirilemeyeceği, bir hareketin toplumsal hareket olarak kabul edilebilmesi için bazı ortak özellikleri taşıması gerekmektedir. Bu özellikler şu şekilde sıralanabilir (2002: 98-99);

- *Doğal organizasyon*: Toplumsal hareketler genellikle biçimsel bir organizasyon yapısına sahip olmayan ve üyelerinin görüşlerini doğrudan ifade edebilen gruplardır. Organizasyon yapısı toplumsal hareketlerin temel özelliği olup, toplumsal hareketin taraftarları arasında da kişisel söz konusudur.

- *Hareketlilik*: Aktif aktörlere sahip olan toplumsal hareketlerin var olma koşulu hareketliliktir. Dolayısıyla, toplumsal hareketin ortaya çıkış amaçlarına en fazla hareketlilik hizmet etmektedir.

- *Mutlak bir süreklilik*: toplumsal hareket, amacına belli bir süre içerisinde ulaşmayı hedeflediği için süreklilik göstermektedir. Ancak bu sürenin anlamlı bir süre olması da toplumsal harekete destek verenler için önem arz etmektedir.

- *Sembolik bir bütünleşme*: toplumsal harekete katılan bireylerin diğer bireylere veya rakiplerine karşı açıkça biçimlenmiş ve grup için sınırlı görevi yapan bir duygusuna sahip olduğu görülmektedir.

- *En düşük düzeyde rol ayrımı*: Toplumsal hareketler, biçimsel organizasyonlarla kıyaslandığında rol ayrımının ve organizasyonun daha az olduğu söylenebilir.

- *Amaç*: Toplumsal hareketlerin temel özelliği devlet veya toplumda yapısal değişimi gerçekleştirmektir. Toplumsal harekette bütün sistemin değişiminden ziyade kendince önemli görülen unsurların değişimi önceliklidir.

- *Köprü işlevi görmek*: Toplumsal hareket, ilerleyen dönemlerde kendisini takip edecek olan yeni toplumsal hareketler için belli değerleri aktarma işlevi görmektedir.

Toplumsal hareketler kendiliğinden gerçekleşen kitle hareketinden farklı olmakla birlikte, genel anlamda kabul gören bir toplumsal hedefe ulaşmak adına gerçekleştirilen amaçlı ve planlı eylemlerdir (Heywood, 2014: 365). Sarıbay, toplumsal hareketlerin üretim, bilgi ve etik kuralları gibi kültürel kaynaklara uygulanan sosyal tahakküm ilişkilerini dönüştürmek amacıyla gerçekleştirilen eylemler olduğunu ifade etmektedir (1996: 98). Bu kapsamda, içinde bulundukları toplumu değiştirmek için toplu eylemde bulunmak amacıyla bir araya gelenlerden oluşan, örgütlü ve devamlılığı olan topluluklar toplumsal hareket olarak tanımlanabilir (Yüksel, 2014: 275).

Toplumsal hareketlerin çoğu, önceleri sosyalist, feminist, işçi, milliyetçi, ulusal kurtuluşçu ve bazı dinsel hareketlerde olduğu gibi daha çok dünya ekonomisinin tarihsel evrimi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Zira bu toplumsal hareketlerin temel istemi daha demokratik, daha eşit bir dünya idealine ulaşmaktır. Bu ideale ulaşmak için her bir toplumsal harekette bilinçli mücadele ölçüsünde var olma mücadelesi vermiştir (Işık, 2011: 7).

1.1. Eski ve Yeni Toplumsal Hareketler Ayrımı

Toplumsal hareketlere ilişkin eski ve yeni ayrımının yapılmasında, dünyanın birçok yerinde farklı dönemlerde ve farklı yerlerde ortaya çıkan toplumsal hareketlerin belli bir kronolojik sıralamada gerçekleştiği algısı oluşmamalıdır. Zira özellikle 1960 sonrasında ortaya çıkan kitlesel hareketlerin, anlam ve fonksiyon olarak eskisinden çok daha farklı olduğu ve yeni bir toplumsal hareket olarak yorumlandığı bilinen bir gerçekliktir.

Özellikle 1970’li yıllarda çeşitlenen direniş ve mücadelelerle birlikte toplumsal hareketlere özgü değişim tartışılmaya başlanmıştır. Bu yıllarda yeni terimi ile çevre, ekoloji, insan hakları, feminizm ve barış olmak üzere farklı konular ilk kez toplumsal mücadelelerde kullanılmaya başlanırken, eski terimi de sınıf çatışması ekseninde bir araya gelen işçi hareketleri ile milliyetçi hareketleri anlatmak için kullanılmıştır (Özen, 2015: 14).

Toplumsal hareketler ilk olarak sosyalist partiler ve sendikalar bazında değerlendirilmiştir. Böylece sendikaların ve işçi sınıfının kontrolünde devam eden Marksizm ile anarşizmde hayat bulan devrimci hareketler toplumsal hareketlerin ilk örneklerini teşkil etmiştir. Bununla birlikte, Marksist sınıf mücadelesi dışında eski toplumsal hareketlerin ikinci hareket tarzı ise tüm dünyayı etkisi altına alan milliyetçilik ve ulus kimlik arayışları olmuştur. Bu toplumsal hareketlerde genel olarak sömürgeci devletlere karşı giriştikleri bağımsızlık mücadeleleri ile kendilerini göstermişlerdir (Işık, 2011: 33). Bu iki hareket tarzı nitelik olarak farklılaş-

makla birlikte, iktidara karşı gelişen ve sistemi dönüştürmeyi hedefleyen özellikler bakımından benzeşmektedir.

Sınıf temelli eski toplumsal hareketlerden farklı olarak, yeni toplumsal hareketler sanayi toplumundan sanayi sonrası topluma geçişle birlikte doğmuştur. Yeni toplumsal hareketler, geçmişin objektif çıkar hareketleri çerçevesinde ilerleyen işçi sınıfı hareketi yerine kültür ve kimlik gibi konular üzerine odaklanarak toplumsal yaşamın niteliği ile ilgili bir hareket tarzı geliştirmiştir. Ayrıca yeni toplumsal hareketlerin Marksist paradigmanın eksik olan yönlerine karşı geliştiği de ifade edilmektedir (Coşkun, 2007: 135).

Eski toplumsal hareketler, temel amaç, toplumsal taban, karşıtlar, konular, örgütlenme, taktikler, demokrasi ve vatandaşlık yaklaşımı bakımından yeni toplumsal hareketlerden ayrılmaktadır. Yeni toplumsal hareketleri eskisinden ayıran en önemli özellik belli bir grubun maddi çıkarlarını gerçekleştirmek için yapılan mücadeleden ziyade katılımcıların ahlaki ve evrensel değerlere vurgu yaparak kendilerini ifade edebilmesidir (Çırakman ve Ertuğrul, 2016: 243).

Tablo 1: Eski ve Yeni Toplumsal Hareketler

Özellikler	Eski Toplumsal Hareketler	Yeni Toplumsal Hareketler
Esas Hedef	Devlet yönetimini kontrol etmek	Çoğulcu sivil toplumda özerklik
Esas Tehdit	Düzensiz kapitalizm	Teknokratik devlet
Hareket Türü	Öncelikle siyasi: Sendikalara ekonomik ve toplumsal işlev yüklüyor.	Öncelikle kültürel ve toplumsal ancak siyasal olanı yeniden tanımlıyorlar: Kişisel olan siyasaldır.
Anahtar Konular	Ekonomik eşitsizlik, toplumsal adalet, yoksulluk, işsizlik	Kişisel özerklik, özgürlük, doğanın ve barışın korunması
Örgütlenme	Merkezi ve hiyerarşik parti ve sendika	Benzer düşünen insanların dağınık toplumsal ağı
Taktikler	Seçimler ve kampanyalar yoluyla ekonomik ve toplumsal hakları çoğaltmak için katılım	Münferit kitlesel gösteriler, protestolar, alternatif yaşam tarzı ve kimliklerin kültürel ifadesi
Uluslararası Düzleme Yaklaşım	Milliyetçi duygular karşısında uluslararası dayanışma	Yerel ve küresel arasındaki bağlantılarda farkındalık
Demokrasiye Yaklaşım	Sosyal demokrasi, sanayi demokrasisi	Farklılıkların demokrasi, müzakereci demokrasi
Vatandaşlığa Yaklaşım	Liberal vatandaşlığın toplumun tüm üyelerini kapsamı	Grup haklarına destek, genelde insan haklarının korunması
Toplumsal Taban	İşçi sınıfı, sosyalist	Orta sınıf
Meslek Sahibi ve Sınıflar	Kamu çalışanları	Üniversite diplomalı işçi sınıfı

Kaynak: (Çırakman ve Ertuğrul, 2016: 244)

Tarihsel süreç içerisinde toplumsal hareketlerin önemli değişiklikler gösterdiği görülmekle birlikte, özellikle 1960 sonrasında nitelik olarak da çok yönlü bir ilerleme kaydetmiştir. Bu anlamda, günümüz toplumsal hareketleri önceki yüzyılda görülen toplumsal hareketlere göre önemli değişimler yaşamıştır. Zira bu değişimin temel nedeni olarak da küreselleşme gösterilmektedir.

Toplumsal hareketlerin yapılanmasındaki değişimler şu şekilde açıklanabilir (Işık, 2011: 40-41);

- Toplumsal hareketler, yaşanan değişimle birlikte işçi hareketlerinden farklılaşmaktadır. Bu değişim sürecinde işçi örgütlenmelerine yönelik hareketler varlıklarını korumakla birlikte etkinlik alanlarında daralma yaşamıştır.
- Toplumsal hareketler, siyasal örgütlenmelerden ayrı bir alanda etkin rol almaktadırlar.
- Geçmişe hakim olan keskin ve hiyerarşik örgütlenme modelleri yerini esnek, dağınık ve heterojen yapılara bırakmaktadır. Zira kısa zamanlarda etkin eylemlerin düzenlenmesi esnek yapılarda daha kolay olabilmektedir.
- Toplumsal hareketler, iletişim teknolojilerinde yaşanan yeniliklerden faydalanmaktadır.
- Toplumsal hareketlerin çoğunda diğer ülkelerde kendilerine benzer hareketlerle iletişim kurmak ve organik bağlar oluşturmak yönünde bir strateji izlenmektedir.
- Toplumsal hareketler içinde yer alan bireyler kendi hareketlerini daha kapsayıcı biçimde tanımlamaktadır.

1.2. Yeni Toplumsal Hareketlerin Özellikleri ve Etkileri

Genel olarak yeni toplumsal hareketler denildiğinde feminizm, barış hareketi, çevre hareketi, yeşil hareket, anti-nükleer hareket, ırkçılık karşıtı hareket, azınlık hareketi gibi bazı kolektif yapılar akla gelmektedir. Yeni toplumsal hareketler iktidarın şiddeti ve tepkisi karşısında bir güce veya onu ikna edebilecek araçlara sahip değildirler. Dolayısıyla, sadece kitle ve diğer destekçilere bel bağladıkları için seslerini duyurma hedefi ile ön plana çıkmaktadırlar (Çoban, 2009: 176).

Coşkun tarafından yeni toplumsal hareketlerin özellikleri şu şekilde özetlenebilir (2007: 145);

- Yeni toplumsal hareketler katılımcıların yapısal rollerinden ziyade yaş ve toplumsal cinsiyet gibi konulara gönderme yapar.

- Yeni toplumsal hareketler, düşünceler ve değerler çoğulluğu sergiler. Toplumsal yaşamın demokratikleşmesi ve sivil toplumun gelişimi ön planda tutulur.
- Yeni toplumsal hareketler, kamusal ve özel boyutta kimliklerin şekillenışı ortaya çıkarır.
- Yeni toplumsal hareketler içinde bir hareket daha çok bireysel eylemler şeklinde meydana gelir.
- Yeni toplumsal hareketler, toplumsal yaşamın olağan ve kişisel alanlarını kapsar.
- Yeni toplumsal hareketler şiddet içermeyen sabote etmeye yönelik eylemler biçiminde geröekleşir.
- Yeni toplumsal hareketler siyasi katılımıla ilgili yaşanan güven eksikliğinden kaynaklı olarak çıkmıştır.
- Yeni toplumsal hareketler dağınık, parçalı ve merkezsizdir.

Offe tarafından (2016: 57); yeni toplumsal hareketlerin hareket alanı liberal demokrasi ve refah devletinin pratikleri ve doktrinlerinde öngöröl-meyen kurumsal olmayan siyaset alanı olarak tanımlanır. Yeni toplumsal hareketlerin ilgi sahasına giren temalar toprak, hareket alanı yahut beden, sağlık ve cinsel kimlik gibi “hayat alanı” ile ilgili konuları; komşuluk, şehir ve fiziksel çevre; kültürel, etnik ve ulusal miras ve kimlik; fiziki hayat koşulları ve genelde insanlığın devamı gibi konuları içermektedir. Bu konular birbiriyle ilgisiz ve dağınık gibi görünse de belirli değerler çerçevesinde ortak bir kökene sahiptir.

Yeni toplumsal hareketlerin niteliklerini inceleyen Johnston, Larana ve Gusfield (2016: 125-128); bu hareketlerin katılımcılarının toplumsal rolleri ile açık bir ilişki sergilemediklerini ifade etmektedirler. Yeni toplumsal hareketlerin toplumsal tabanı sınıfsal yapıyı aşmakta ve katılımcıların arka planları gençlik, toplumsal cinsiyet, cinsel yönelim ya da meslekler gibi yapısalıcı açıklamalara tekabül etmeyen farklı toplumsal statülere temellenmektedir. Bu durum, Avrupa’daki Yeşiller ve Amerika’daki ekoloji hareketi ile Avrupa ve Amerika’daki anti-nükleer hareket ve Amerika’daki hayvan ve çocuk hakları hareketi gibi bazı diğer hareketlerde de açık bir olgu olarak görölmektedir. Ayrıca, yeni toplumsal hareketlerin ideolojik çerçevesi, işçi sınıfı hareketiyle ve kolektif hareket için bütünleştirici ve homojenleştirici bir unsur olarak Marksist ideoloji anlayışıyla tam zıt bir konumdadır. Bununla birlikte, yeni toplumsal hareketler daha önce zayıf olan bir kimlik boyutunu ortaya çıkış sürecini ve insan hayatının kişisel yönlerini yansıtmaktadır. İspanya’daki Bask hareketi, Amerika’daki Asyalı ve Hispanik hareketler, kadın hareketleri

ve gay hakları bu trendi örneklendirmektedir. Zira gay hakları ve kürtaj üzerine yoğunlaşan hareketler, alternatif tıp ve sigara karşıtlığı gibi sağlık hareketleri, New Age ve kendini dönüştürme hareketleri cinsel ve bedensel davranışı değiştirme amacına yönelik çabalarlardır. Son olarak, yeni toplumsal hareketler kadro niteliğindeki ve merkezi bürokrasili geleneksel kitle partilerinin aksine bölünmüş, dağınık ve adem-i merkeziyetçi olma eğilimi göstermektedir.

2. Covid-19 Pandemi Sürecinin Gelişimi

Tarihte ilk kez 1930’lu yıllarda görülen koronavirüs 2019 yılının sonlarına doğru Çin’in Wuhan kentinde görülmüştür. Çin’de başlayıp tüm dünyaya yayılan koronavirüs (COVID-19) niteliği itibariyle “*şiddetli akut solunum sendromu koronavirüs 2 virüsü*” olarak adlandırılmıştır. Bu virüs yayılım hızının yüksek olması, insandan insana bulaşması, genetik yapı itibariyle bünyesi zayıf olan kişiler üzerinde daha yıkıcı etkiye sahip olması ve hatta ölümlere sebep olması gibi özellikler taşımaktadır. Virüsün yayılım hızının yüksekliği ve tüm dünyaya yayılması üzerine 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü pandemiye ilan etmiştir. Bu durumun nedeni koronavirüs salgınının influenza dışında bir solunum virüsü olması, aşı ve tedavisinin olmaması ile ilgilidir (Bilgin & Diğer, 2021: 6). Dolayısıyla virüsün yayılımını engellemek ve küresel ölçekte önleyici tedbirler almak için pandemi süreci başlatılmıştır.

Covid-19 virüsü, başlangıçtan günümüze kadar hiçbir ayırım olmaksızın dünya genelinde ve tüm toplumsal kesimler üzerinde bir tehdit oluşturmaktadır. Pandemi sürecinde Covid-19 hem insan sağlığını ve sağlık sistemini tehdit etmiş hem de toplumsal yaşamı oluşturan düzeni derinden sarsmıştır. Bu kapsamda, Covid-19 pandemi süreci ile ilgili temel öngörüler ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki, koronavirüs salgınının sadece sağlık sistemini etkilemeyeceği aynı zamanda yaşamın bütün boyutları üzerinde etkili olacağı yönündedir. İkinci öngörü, pandeminin ardından hiçbirşeyin eskisi gibi olmayacağı şeklindedir. Son olarak, pandemi sonrasında yaşamın yeni normallerle devam edeceğine ilişkin yaklaşımlardır (Karakaş, 2020: 545).

Covid-19 salgını ile başlayan pandemi sürecinde toplumsal yaşam her boyutta etkilenmiş ve yeniden şekillenmiştir. Bu kapsamda, insanlar arasında sosyal mesafe uygulanarak günlük yaşam alışkanları, çalışma hayatı, ulaşım, eğitim ve hizmet sektörü gibi alanlardaki alışılmış uygulamalarda değişiklikler yapılmak durumunda kalmıştır.

Günümüze kadar yaşanan diğer pandemilerden farklı olarak Covid-19, yayılma hızı ve toplu ölümlere neden olduğu için ulaşımdan iletişime, ekonomiden siyasete ve vatandaşların temel hak ve özgürlüklerine

kadar öngörülemez boyutta tahribatlara neden olmuştur (Arslan & Karagül, 2020: 4).

Covid-19 verilerine bakıldığında, bugün itibariyle dünya genelindeki toplam vaka sayısı 660.623.962, toplam vefat eden kişi sayısı ise 6.681.686'dır (<https://www.cnnturk.com/>, 2022). Küresel ölçekte bir salgına dönüşen ve farklı açılardan kriz yaşatan Covid-19 salgını, ülkelerin almış olduğu tedbirler ve aşı uygulamaları ile birlikte etkisiz kılınmaya çalışılmıştır. Ancak, Covid-19'un etkileri her ne kadar azaltılmaya çalışıl- sa da günümüzde halen birçok insanı ve insan ilişkilerini yeni varyantlarla etkilemeye devam etmektedir.

3. Covid-19 Pandemisinin Yeni Toplumsal Hareketlere Etkileri

Covid-19 salgını, küresel bir kriz olarak yerel, ulusal ve uluslararası boyutta tüm dünyayı etkileyerek dünyada var olanın düzenin değişimine neden olmuştur. Küresel salgın karşısında hem devletler hem de bireyler eşit konuma gelmiştir. Zira Covid-19 salgını siyasi, ekonomik ve toplumsal açıdan sınır tanımayan ve bu faktörlere göre de etkisini değiştirmeyen bir özellik göstermektedir. Salgının etkisi ve boyutu düşünüldüğünde, küresel ölçekte etkili olmasına karşın ulusal önlemler çerçevesinde kontrol edilebileceği öngörülmüştür. Bu durum, ülkelerin siyasi, toplumsal, ekonomik ve güvenlik gibi alanlarda karşılaşmış olduğu tehditlerle mücadele etme konusunda devletin etkin bir aktör olarak varlığını ön plana çıkarmıştır. Dolayısıyla Covid-19 küresel bir kriz olarak tüm alanlarda ulus devletlerin etkin olmasını gerekli kılmıştır (Valiyeva, 2020: 392).

Covid-19, ülke liderlerinin biraraya geleceği zirvelerin, ulusal ve uluslararası spor müsabakalarının, bilimsel etkinliklerin, eğitim-öğretim faaliyetlerinin, çalışma yaşamının ve bireylerin sosyal aktivitelerinin ertelenmesine neden olmuştur. Bununla birlikte, karantina uygulamaları kapsamında sokağa çıkma yasakları getirilerek insanların ev dışına veya şehir dışına çıkışları da engellenmiştir. Ayrıca, devletler sınırlarını ve sınır geçişlerini kapatma, gümrük işlemlerini sınırlama, anayasal güvence altındaki temel hak ve özgürlükleri sınırlama gibi katı önlemleri de pandemi sürecinde uygulamaya koymuşlardır.

Covid-19 salgını, işleyiş açısından toplumsal kurumların değişimine neden olmuştur. Salgının etkisini azaltmak için uygulanan toplumsal izolasyon sürecinde insanların zorunlu olarak evde tutulması aile kurumunun, eğitim-öğretime ara verilip sonrasında uzaktan eğitime geçilmesi eğitim kurumunun, insanların toplu şekilde ibadethanelerde ibadet etmelerinin yasaklanması ise din kurumunun etkilenmesine sebep olmuştur. Bununla birlikte, salgın döneminde insanların iş bulamaması ya da iş yerlerinin

kapanması sonucunda işsiz kalması ekonomi kurumunu, salgından kaynaklı olarak ortaya çıkan sorunların çözümü için gerekli koordinasyonu sağlamak ise siyaset kurumunu etkilemiştir (Güngörer, 2020: 396).

Pandemi dönemi boyunca uygulanan sosyal izolasyon sürecinde öncelikle eğitim ve çalışma hayatında hızlı bir şekilde uzaktan erişime geçiş yaşanmıştır. Bu kapsamda, ilk, orta ve yüksek öğretimde online eğitim süreci başlatılmış, kamu ve özel sektörde ise toplantı, konferans gibi etkinliklerin çevrimiçi düzenlenmesi ile birlikte çalışma yaşamında da yenilikler geliştirilmiştir. Böylece, pandemi süreci toplumdaki bireylerin uzaktan eğitim, evde çalışma, sanal alışveriş gibi metodlara ve dijital yeniliklere eğilim göstermesine neden olmuştur (Hotar vd., 2020: 217).

Covid-19 pandemi sürecinde ortaya çıkan koşullar ve yaşanan krizler toplumsal yaşamda demokratik politikaların oluşturulması ve yönetim üzerine yeni düşüncelerin gelişimine yol açacaktır. Zira pandemiyle birlikte başlayan merkezileşme süreci otoriterleşme sorununu gündeme getirmiştir. Covid-19 pandemi süreci, bireylerin temel hak ve özgürlükleri konusunda ihlallerin yaşanmasına, gücün merkezileşmesine, devlet gözetiminin genişletilmesine, seçimlerin askıya alınmasına ve sivil toplumun baskılanmasına neden olan uygulamaların görüldüğü bir dönem olarak ifade edilmektedir (Valiyeva, 2020: 396).

Tüm dünyayı etkisi altına alarak küresel bir soruna dönüşen Covid-19, hem devletleri hem de toplumları siyasal, ekonomik, kültürel ve ticari olarak sınırlandırmıştır. Küresel salgın nedeniyle ülkeler arasındaki ilişkilerin durdurulması, insanların evlerine kapatılması, ölümlerin yaşanması, devletlerin güven kaybetmesi, sağlık sisteminde aksaklıkların yaşanması, işsizlik ve ekonomik bunalımların baş göstermesi gibi olumsuzluklar toplumsal yaşamda kitlelerin tepki göstereceği ve toplumsal hareketlerin yoğunlaşacağı konuların başında yer almaktadır.

Özellikle pandemi döneminde yaşanan ve toplumu derinden etkileyen sorunların yansımaları pandemi sonrasında daha çok hissedilmektedir. Zira günümüzde dünya genelinde pandemi krizinin etkileri özellikle artan enflasyon oranı, işsizlik ve yoksulluk gibi ekonomik göstergelerde hissedilmektedir. Covid-19 salgını nedeniyle yaşanan pandemi boyunca toplumsal hareketler toplumsal alanda varlık gösterememişlerdir. Bu durum pandemi boyunca baskılanan toplumsal hareketlerin pandeminin ardından daha şiddetli bir şekilde ortaya çıkma ihtimalini artırmaktadır.

SONUÇ

İnsanlık tarihinde siyasal, ekonomik ve yönetsel anlayışların şekillenmesinde genellikle toplumsal krizlerin ve olayların etkili olduğu görülmektedir. Bu toplumsal olaylar ve krizler tüm toplumsal yapı ve kurum-

lara etki etmekle birlikte toplumsal değişimlere de neden olmaktadır. Dolayısıyla her dönem içinde hakim olan paradigmaya göre yöneten yönetilen ilişkisi de belirlenmektedir.

2020 yılı itibariyle Çin’de ortaya çıkıp tüm dünyaya yayılan ve pandemiye dönüşen Covid-19 salgınında insanlık tarihi açısından büyük bir kriz olarak görülmektedir. Küresel salgın siyasi, ekonomik ve toplumsal açıdan hem devletleri hem de bireyleri derinden etkilemiştir. Pandemi sürecinde devletler ana aktör olarak rol almış ve bir dizi salgını önleyici uygulamaları hayata geçirmiştir. Pandemi döneminde gerçekleştirilen uygulamalar toplumsal yaşamda alışılmış alışkanlıkların değişimini zorunlu kılarak, özellikle bireyleri kısıtlayıcı bir hal almıştır. Buna karşın pandemi döneminde devlet otoritesi güçlenmiş ve toplumsal alanda bireylerin hareket alanında ise daha çok kısıtlamaya gidilmiştir. Bu durumda, dünya genelinde ülkelerin uyguladıkları politikaların eleştirilmesine neden olmuştur.

Sonuç olarak, küreselleşme ve küreselleşmenin siyasal-toplumsal alanlarda meydana getirdiği değişimlerle ilişkili olan yeni toplumsal hareketlerin pandemi sonrasında yerel ve sınıf temelinde yeniden yükselişe geçmesine ve dijital ortamlara taşınmasına sebep olacaktır.

KAYNAKÇA

- Arslan, İ., & Karagül, S. (2020). Küresel Bir Tehdit (COVID-19 Salgını) ve Değişime Yolculuk. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(10), 1-36.
- Bilgin, R., & Diğer, H. (2021). Küresel Salgın Sürecinde Evde Yaşam Tatmini. *Alternatif Politika*, 13(2), 409-438.
- Coşkun, M. K. (2007). *Demokrasi Teorileri ve Toplumsal Hareketler*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Çetinkaya, Y. D. (2008). Toplumsal Hareketler: Tarih-Kuram ve Kapsam. In Y. D. Çetinkaya, *Toplumsal Hareketler Tarih, Teori ve Deneyim* (pp. 15-64). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çırakman, A., & Ertuğrul, K. (2016). Toplumsal Hareketler Sosyolojisi. In F. Acar, & H. F. Uslu, *Siyaset Sosyolojisi* (pp. 232-254). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Çoban, S. (2009). Yeni Toplumsal Hareketler ve İktidar Sorunu. In B. Çoban, *Küreselleşme, Direniş, Ütopya Yeni Toplumsal Hareketler Küreselleşme Çağında Toplumsal Muhalefet* (pp. 175-189). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Güngör, F. (2020). Covid-19'un Toplumsal Kurumlara Etkisi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 393-428.
- Heywood, A. (2014). *Siyaset Teorisine Giriş*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Hotar, N., Omay, R. E., Bayrak, S., Kuruüzüm, Z., & Ünal, B. (2020). Pandemi- nin Toplumsal Yansımaları. *İzmir İktisat Dergisi*, 35(2), 211-220.
- <https://www.cnnturk.com/>. (2022, 12 23). <https://www.cnnturk.com/>. Retrieved from <https://www.cnnturk.com/corona-virusu-haberleri>
- Işık, G. (2011). *Toplumsal Hareketler*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Johnston, H., Larana, E., & Gusfield, J. (2016). Strateji ya da Kimlik: Yeni Teorik Paradigmalar ve Sosyal Hareketler. In K. Çayır, *Yeni Sosyal Hareketler* (pp. 121-156). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Karakaş, M. (2020). Covid-19 Salgınının Çok Boyutlu Sosyolojisi ve Yeni Normal Meselesi. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 40(1), 541-573.
- Kılıç, S. (2002). Çevreci Sosyal Hareketlerin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Sona Ermesi Üzerine Bir İnceleme. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 57(2), 93-108.
- Kurtbaş, İ. (2017). *Toplumsal Hareketler Siyaseti*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Marshall, G. (2020). *Sosyoloji Sözlüğü*. (O. Akınhay, & D. Kömürcü, Trans.) Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Offe, C. (2016). Yeni Sosyal Hareketler: Kurumsal Politikanın Sınırlarının Zorlanması. In K. Çayır, *Yeni Sosyal Hareketler* (pp. 47-74). İstanbul: Kaknüs Yayınları.

- Özen, H. (2015). Meydan Hareketleri ve ‘Eski’ ve ‘Yeni’ Toplumsal Hareketler. *Mülkiye Dergisi*, 39(2), 11-40.
- Sarıbay, A. Y. (1996). *Siyasal Sosyoloji*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Tarrow, S. (2011). *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. New York: Cambridge University Press.
- Tilly, C. (2008). *Toplumsal Hareketler*. İstanbul: Babil Yayınları.
- Valiyeva, K. (2020). Covid-19 İle Ulus Devleti Yeniden Düşünmek. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı*, 19(37), 390-403.
- Yüksel, M. (2014). Siyasetin Toplumsal Aktörleri. In Y. Taşkın, *Siyaset Kavramlar, Kurumlar, Süreçler* (pp. 251-281). İstanbul: İletişim Yayınları.

“

Bölüm 19

**BENİM ADIM KIRMIZI ROMANINA
POLİSİYE BİR BAKIŞ**

Gürkan İLTER¹

”

1 Hakkâri Üniversitesi, Türk Dili Bölümü ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7416-0694>

Bu çalışma Gürkan İLTER’in “Türk Edebiyatında Polisiye Roman (1980-2000)” (2022) adlı doktora tezinden türetilmiştir

Giriş

Roman, insanı tüm yönleriyle kavrayan ve estetik bir biçimde yansıtan sanatlardan biridir. Hippolyte Taine romanı bir aynaya benzetmekte ve tabiatın bütün yüzlerinin onda yansıdığını ifade etmektedir. (Sağlık,2010, s.19) Bu yansıtma edimi, romanda sürekli farklılaşmış ve yenilenmiştir bu da beraberinde romanın birçok alt türünü ortaya çıkarmıştır. Polisiye roman da bu türlerinden biridir.

Seval Şahin, polisiye romanı, çözülmesi gereken ve okuyucunun merakla sorunun cevabını aradığı bir bulmacaya benzetir. Bu bulmaca için verilecek en güzel örneğinse Sherlock Holmes olacağını belirtir: “Bir anlamda polisiye bir anlatı değil ancak entelektüel bir bulmacadır ve Canon Doyle’un meşhur dedektifi Sherlock Holmes de bu iddianın doğrulayıcısıdır.” (Şahin, 2017, s.13) Erol Üyepazarcı ise polisiye romanı “Kuşatılmış durumdaki toplumun bu kuşatılmışlık durumuna ‘düşsel’ bir düzeyde verdiği yanıt.” (Üyepazarcı, 1997, s.21) olarak tanımlarken; bu konu üzerinde kesin bir birlikteliğin olmadığını da vurgular. Yapılan bu tanımlamaların ve sınıflandırmaların da türü belli bir oranda kapsadığını ifade eder.

Polisiye roman, muamma içeren suçun öyküsü olarak da tanımlanmaktadır: “Polisiye yapıtta ‘muamma’ ana gövdeyi oluşturan iki ana öğeden biridir. Fakat ille de çözülmesi gerekmeyebilir. Yahut okuyucunun değerlendirmesine açık olabilir. Diğer öğe ise ‘suç’tur. Bu nedenle bir yapıtın polisiye roman olabilmesi, bu iki ögenin var olmasına bağlıdır.” (Üyepazarcı, 1997, s.9)

Türün ilk örneğini veren Edgar Allan Poe da, polisiye romanda muamma ögesini ön plana çıkarmakta ve muammayı, sonucu kesin olan bir matematik problemi olarak görmektedir. Polisiye roman, klasik roman içerisinde doğan; fakat daha sonra kendine özgü yapıyla bu anlayıştan ayrılan bir türdür. Polisiye roman, klasik romanın benimsediği giriş, gelişme, sonuç şablonunu ters yüz ederek; sondan başa doğru ilerleyen bir anlatım seçmiştir.

Polisiye romanın klasik roman anlayışının bir ters yansıması olarak ortaya çıkmasını Andre Vanoncini, türün yapaylığı olarak vurgular. Bunu da sanayi toplumunun bir ürünü olan polisiye romanın toplumsal işleyişi reddetmesi ve tüm dengelimsel bir yöntemi benimseyerek önceki roman anlayışını yatsıması üzerinden açıklar. (Vanoncini, 1995, s.12-13).

Kracauer ise polisiye romanın bir bütünü ele alıp işlemesinin temel amacının toplumun yanlışlarının ve eksikliklerinin bir kontekst içerisinde gösterme ve anlamlandırılma çabasından kaynaklandığını vurgular. Kracauer, *Polisiye Roman* adlı eserinde sanatsal varoluşu şu cümlelerle ifade eder:

Sanatsal varoluşun asgari kazanımı şudur: Parçalanmış bir dünyanın körlemesine oradan oraya sürüklenen öğelerini bir bütün haline getirmek. Bu bütün, dünyayı sadece görünürde yansıtıyor olsa da “bütün” olarak yansıtır ve böylece içindeki öğelerin gerçek olgulara yansıtılmasına izin verir. Polisiye roman da estetik aracılığıyla çarpıtılmış toplumun temelsiz kuklalarının sırrını ortaya döker. Polisiye roman anlaşılması zor yaşamı, sahici gerçekliğin tercüme edilebilir bir imgesine dönüştürür. (Kraucuer, 2109, s.22).

Gerçek yaşamın polisiye romanla tercüme edilebilir bir imgeye dönüştürülmesi ve bunun kalıcı bir şekilde toplumsal hafızada yer edinmesi, ilk olarak 19. yy’da Edgar Allan Poe’nun eserlerinde kendini gösterir. Poe ile beraber polisiye romanda altı maddelik genel bir yapı oluşur. Bu yapı, klasik polisiye roman içerisinde şöyle ilerler:

Dedektifin tanıtılması

Suçun işlenmesi

Araştırma, soruşturma

Çözüm

Çözüme giden delillerin açıklanması

Sonuç (Şahin, 2017, s.13).

Polisiye roman üzerine ortaya konan bu yapı, aslında polisiye romanın bir anlamda şekillenmesine de ön ayak olur. Çünkü polisiye romanın üzerine daha sonra yapılacak olan birçok sınıflandırma, Poe’nun eserleri ve bu anlamda söyledikleri üzerine temellendirilir.

Ronald A. Knox, ve François Fasca gibi bu alanın birçok önemli ismi, polisiye roman üzerine benzer düşünceler ileri sürmüşlerdir.

Polisiye roman, ortaya konulan bütün kalıpları yıkarak kendi tarihsel serüveninde yeni tanımlamalar yaratmıştır. Polisiye romanın kuramsal kimliğini oluşturma süreci, günümüze kadar tartışılarak devam etmektedir.

Polisiye roman üzerine baştan itibaren yapılan tanımlar ve tasnifler görünüşte farklılıklar gösterse de aslında hepsinin oturmuş olduğu mantıksal çerçeve aynıdır: Suç ve gizem. Bu iki ögenin merkeze alınarak tanımlamaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle gizem, polisiye romanın ana unsuru olarak karşımıza çıkar. Çünkü bilinmezlik, bir eserin polisiye roman olmasına katkı sağlayan en önemli öğelerdendir.

1.Postmodern Polisiye Roman

Postmodern polisiye roman, 1980-2000 yılları arasında Türk edebiyatında üç önemli eserde ilk defa kendine yer bulur. Bu romanlar, 1980-2000 arası dönem içerisinde ele alınsa da postmodernizmin bu alana etkisi 1990'lardan sonra görülür. Bu bağlamda verilen ilk eser, Pınar Kür'ün 1990 yılında yazmış olduğu *Bir Cinayet Romanı*'dır. 1992 yılında Pınar Kür, serinin ikinci kitabı olan *Sonuncu sonbahar* romanını yazar. Pınar Kür'den sonra Orhan Pamuk, 1998 yılında *Benim Adım Kırmızı* romanı ile postmodern polisiyeye güçlü bir soluk getirir.

Postmodern polisiye roman, polisiye edebiyat içerisinde kendine bir var oluş alanı açmış olsa da bu türün polisiye roman içerisindeki serüveni oldukça yenidir. Bu sebeple daha önceki türlerde görülen kesin ve net sınırlar hem Batı edebiyatındaki postmodern polisiyede hem de Türk edebiyatındaki postmodern polisiyede görülmez.

2.Benim Adım Kırmızı

2.1.Kurgu ve Olay Örgüsü

Olay örgüsü, postmodern romanın önemli unsurlarından biridir. Postmodern romanlarda karmaşık bir olay örgüsü söz konusudur. Bu romanların olay örgüleri, neden-sonuç ilişkisi bağlamında olağan akışında ilerleyen bir yapı sergilemezler. Aksine karmaşık ve birbirinden kopuk bir yığın halinde okuru karşılarlar. (Emre, 2006, s.170) Postmodern romanların bu yapısını Nurullah Çetin 'mekanik yapılaşma' olarak adlandırmakta ve bunu şöyle tarif etmektedir:

Buna, paralel anlatı ve eş zamanlı kurgu da denir. Bu tür içine koyabileceğimiz romanlarda olaylar, determinist bir özellik göstermez, birbirinden kopuktur. Bir olay biter, başka bir olay başlar. Olay halkaları birbirinin devamı değildir. Zincirleme biçimde biri diğerinin sebebi olacak biçimde kurgulanmaz. Olaylar birbirleriyle nedensel olarak değil; genellikle zamansal olarak bağlanırlar. Bütünlüklü bir olay örgüsü ve buna bağlı olarak sistemli bir gelişim ve romanın tamamına yayılan merkezi bir gerilim yoktur. (Çetin, 2008, s.246).

Bir anlatının modern mi yoksa postmodern mi yazıldığı, olay örgüsünden yola çıkılarak anlaşılabilmektedir. Bunun yolu da o metindeki olayın akılda kalıp kalmamasıdır. Modern metinlerdeki kurgunun kusursuzluğu; postmodern metinlerde yerinin karmaşaya ve kaosa bırakmaktadır. "Modernin mekanik hale getirdiği, bilimselleştirdiği, belli normlar ve kurallara indirgediği olay örgüsünün sıkıntıdan, kendine yeni bir ırmak, yeni bir menfez oluşturma çabası, postmodern metnin olay örgüsünü ortaya

çıkarmıştır.” (Emre 2006, s.168) Bu sebeple postmodern roman en çok bu yönüyle diğer roman anlayışlarından ayrılmaktadır.

Postmodern romanın olay örgüsündeki karmaşıklığın ve kaosu asıl sebeplerinden biri de anlatıcı ve bakış açısındaki yapıdır. Çünkü postmodern romanlardaki anlatıcı ve bakış açısındaki çeşitlilik ve zenginlik bir şekilde olay örgüsüne de sirayet etmektedir. Koçakoğlu, bu çeşitliliğin olay örgüsündeki yansımaları şu şekilde ifade etmektedir: “Postmodern metinlerde olay örgüsü oldukça kopuk ve parçalıdır. Hatta yoktur bile diyebiliriz.” (Koçakoğlu, 2012, s.125) Bu durum, o metin de hiçbir olayın olmadığı anlamına gelmemelidir. Çünkü hiçbir metin olay olmadan kalemle alınamaz. Dağınık, kopuk, parçalı da olsa her metinde muhakkak vaka vardır ve bu vaka belli sebepler ve sonuçlar dâhilinde gelişmektedir. “Vakasız anlatı sistemi düşünülemez. Çünkü vaka anlatı sisteminin ruhudur. Bu anlatı sisteminde vaka -belki- yok sınırına çekilebilir; fakat yok edilemez.” (Tekin, 2018, s.66).

Postmodern romanın olay örgüsünde yaratmış olduğu karmaşa, dağınıklık ve bunun ardından gelen çeşitlilik yani çoğulluk, okuru bilinmeyen, karanlık bir ortama çekse de okurun bu durumdan çok şikâyetçi olduğu görülmez. Aksine yazarın bile isteye yaratmış olduğu bu dünyanın boşluklarını doldurmak ve elindeki fenerle bu yolculuğa katılmak, postmodern roman okuruna eşsiz bir mutluluk verir.

Postmodern romanın açmış olduğu çatlaktan içeri sızan postmodern polisiye olay örgüsünde yaratılan bu durumu belli yönleriyle devam ettirmekte fakat bazı noktalarda da polisiye romanın genel çizgilerine sadık kalmaktadır. Polisiye roman, genel anlamda karmaşayı ve karışıklığı sevmektedir. Çünkü romanın kurgusunun başlangıçta karmaşılaşması yazarın işine gelmekte bu da romanı daha çekici kılmaktadır; lakin olayın en alt seviyeye indirildiği, neden-sonuç ilişkisinin bulunmadığı, birbirinden kopuk bir yapının ortaya konduğu, merkezi bir gerilimin bulunmadığı bir postmodern roman yapısı postmodern polisyeden ayrılmaktadır. Bir roman ister postmodern polisiye olsun ister klasik, katil kim ya da kara roman olsun muhakkak bir olayla başlamıştır ya da başlayacaktır. Polisiye romanın özünde bir veya birden fazla olay ve bu olayların merkezi bir noktada durduğu bir durum söz konusudur. Çünkü olay polisiye romanın can damarıdır. Olayın merkeze alınmadığı bir durum, polisiye romanın ruhuna aykırıdır.

Postmodern polisiye ile postmodern romanı, olay örgüsü bağlamında ayıran bir başka nokta ise postmodern romanlarda birbirinden bağımsız olaylar ve durumlar ortaya konmasıdır. Bu durum polisiye romanlar için geçerli değildir. Polisiye romanların genelinde ortada bir muamma/olay

vardır ve yazar bu muamma etrafında romanı ve romanda yer verdiği her şeyi şekillendirmektedir.

Postmodern romanın polisiye romandaki bir kolu olan postmodern polisiye, adını taşıdığı iki anlayışın da temelinde yatan unsurlarını kendi içerisinde harmanlayarak polisiye roman okurunun karşısına farklı bir anlayış çıkarmaktadır. Polisiye roman gibi ortaya ilk çıktığı günden itibaren sürekli kurallar konulan ve bu kurallar çerçevesinde değerlendirilen bir alana, postmodernizm gibi kendinden önce konulmuş kuralları hiçe sayan bir anlayışı getirmek ve bu çelişen iki anlayışı bir potada eriterek postmodern polisiyeyi ortaya koymak polisiye romana yeni bir perspektif kazandırmaktır.

Benim Adım Kırmızı 16.yüzyıl Osmanlı Devleti’ni ve Osmanlı Devleti özelinde 16. yüzyıl İstanbul’unun on gününü konu almaktadır. Roman, Kara’yı, Şeküre’nin hayallerini, padişah için nakkaşhanede çalışan nakkaşları ve Enişte Efendi’nin padişah için nakkaşhanedeki hünerli nakkaşlara yaptırdığı ve Batılı usullerle ele alınan tüm bu parçaların birleşmesine neden olan gizemli kitabı anlatmaktadır.

Benim Adım Kırmızı bir postmodern romandır ve içerisinde birden fazla olay örgüsü barındırmaktadır. Bu olay örgüleri içerisinde ön plana çıkan polisiye kurgudur. Romanın bir cinayetle başlamış olması ve cinayete kurban giden kişilerin romanın sonuna kadar romanda yer almaları, romanın polisiye kurgu yönüne vurgu yapılmak istendiğini ortaya koymaktadır. Polisiye kurgu dışında ortaya konan diğer bir kurguysa ‘aşk’tır. Romanda Kara ile Şeküre arasında yaşanan aşk, romanda bir başka olay örgüsü olarak karşımıza çıksa da bu iki kurgu birbirinden bağımsız bir yapı sergilememektedir. Üstat Osman ve Enişte Efendi’nin yer aldığı bölümlerse Doğu-Batı eksenini etrafında şekillenen kurguyu kapsamaktadır. Roman bu bağlam çerçevesinde ele alındığında romanın şahıs kadrosu içerisinde yer alan her bir karakterin ya da tipin romanın farklı kurgularına katkı sunduğu görülmektedir.

Polisiye kurgu bağlamında ele alındığında *Benim Adım Kırmızı* romanı “Ben Ölüyüm” adlı başlıkla başlamaktadır. Buradaki anlatıcı Zarif Efendi’dir ve o, roman başlamadan önce bir cinayete kurban gitmiştir. Yani okur bir ölüyle konuşmaktadır. Zarif Efendi’nin ölüm sebebi Enişte Efendi’nin padişah için yaptırdığı kitaptır. Enişte Efendi yıllarca Batılı devletlerde diplomat olarak görev yapmış biridir. Batıda tanık olduğu ve bize uzak olan resim anlayışından çok etkilenmiş ve bunu padişaha anlatmıştır. Padişah da hicri takvimin 1000. yılına denk gelecek şekilde Venedik Docuna hediye edilmek üzere Batılı usullerle yapılmış bir kitap hazırlatılmasını istemiştir. Bunun üzerine Enişte Efendi, nakkaşhanenin en iyi dört nakkaşını padişahın istemiş olduğu ve gizli tutulması yönünde

emir verdiği kitap için görevlendirmiştir. Kitabın ana kurgusunu oluşturan olaylar zinciri Zarif Efendi'nin öldürülmesiyle başlar. Zarif Efendi'nin ölümü, romanın ana merkezinde bulunan ve romandaki farklı kurguları bir merkezde buluşturan Kara'nın romana dâhil olmasının yolunu açmıştır. Çünkü Enişte Efendi bu ölümün, hazırlattığı kitaptan kaynaklandığı düşünülmektedir ve romanın ilerleyen kısımlarında Enişte Efendi'nin haksız olmadığı anlaşılabacaktır.

“Ben Ölüyüm” ile başlayan ve Enişte Efendi'nin ölümüne kadar olan kısım kurgunun giriş kısmı olarak ifade edilebilir. Çünkü Enişte Efendi'nin öldürülmesine kadar gelen süreçte gerilim sürekli artmış ve Enişte Efendi'nin öldürülme sahnesiyle zirve yapmıştır. “Hokkayı bütün gücüyle kafama indirdi. Darbenin gücünden öne doğru sendeledim. Hiçbir şekilde tarif edemeyeceğim korkunç bir acı hissettim. Bir an, sanki bütün âlem benim acımla sarıldı ve sapsarı oldu.” (Pamuk, 2005, s.199)

Enişte Efendi'nin öldürme anı Zarif Efendi'de olduğu gibi Enişte Efendi'nin ağzından anlatılmıştır. Bu olaydan sonra olaylar ve kurgu çözüme evrilmiştir. Enişte Efendi'nin kaybı devletin en üst tabakasını yani padişahı ayaklandırmış ve padişah, olayların bir an evvel çözülmesi için nakkaşların başı olan Üstat Osman'ı ve Kara'yı görevlendirmiştir. Bostancı başının “Padişahımız sana şimdilik işkence yapılmamasını buyurdular. Nakkaşlarını, kitap hazırlayan kullarını öldüren alçak katili bulmak için başnakkaş Üstat Osman'a yardım etmeni uygun buldular.” (Pamuk, 2005, s.286) ifadesi artık cinayetin çözülmeye doğru gittiğini göstermektedir. Üstat Osman ve Kara'nın, hazine odasında birlikte baş başa geçirdikleri üç günlük süreyi anlatan bölümde, Doğunun resim sanatının gelişim serüveninden, Üstat Osman'ın yetiştirdiği ve kitabın yapımında yer alan nakkaşhanenin dört önemli nakkaşından bahsedilmektedir. Üstat Osman, bu üçüncü günün sonunda hangi nakkaşın katil olduğunu bulmuştur. Üstat Osman, Zarif Efendi'nin cebinden bulunan at resminden yola çıkarak bu atı Zeytin'in yaptığını ortaya çıkarmıştır ve katil, Zeytin'dir. Katilin bulunması ve ilerleyen kısımlarda Zeytin'in suçunu kabul etmesi sonuç kısmına gelindiğini göstermektedir.

Sonuç kısmında Kara, Leylek ve Kelebek'le birlikte Zeytin'i bulunduğu terkedilmiş kalenderi dergâhında yakalar. Lakin Zeytin, Kara'nın hançerini alarak bir şekilde kaçmayı başarır. Gemiye binip gitmek üzereyken Zeytin, elindeki hançerin gazabına uğrar ve roman Zeytin'in ölümüyle son bulur.

Romanın sonuç kısmına bakıldığında, polisiye kurgunun genel yapısına aykırı bir son olduğu görülmektedir. Klasik polisilerde veya Katil Kim polisilerinde katil dedektif tarafından yakalanıp adalete teslim

edilmektedir. Katilin yakalanması ve adalete teslim edilmesiyle birlikte artık suç bitmiş ve toplum eski düzenine kavuşmuştur.

Kara Romanda ise toplumsal bir eleştiri söz konusudur. *Benim Adım Kırmızı* romanında ise katilin dedektif rolündeki Kara'nın elinden kurtulması ve hiç hesapta olmayan biri tarafından öldürülmesi bu aykırılığı net bir biçimde ortaya koymaktadır.

2.2.Anlatıcı ve Bakış Açısı

Postmodern anlatıcı, varlığını sürekli okura hatırlatacak bir arayış içerisinde. Postmodern romanlarda anlatıcı, modern romanın tersine aktiftir. 20. yüzyıldan itibaren modern romanla birlikte silikleşmeye ve kaybolmaya başlayan anlatıcı, postmodern romanla birlikte tekrar görünürlük kazanmıştır:

Anlatıcı; yansıtmacı ve modernist roman tarzlarında, üzerinde çok durulmuş olan bir teknik ögedir. Türk romanının on dokuzuncu yüzyıla ait ürünlerinde eğitici/öğretici bir görev üstlenen yazar, kurmaca dünyasının anlatıcılığını bizzat kendisi yürütmüş, böylece yazar-anlatıcı kimliği kazanmıştı. Yansıtmacı romanın yirminci yüzyıldaki modern eserlerinde ve modernist romanlarda anlatıcının kendini belirginleştirmesi, doğrudan ya da dolaylı yollardan metine müdahale etmesi bir teknik kusur sayılmıştır. Bu kusuru gidermek amacıyla 'otobiyografik anlatım', iç konuşma, bilinç akışı, rözonör gibi anlatma, psikolojik çözümleme ve figürleştirme tekniklerine başvurulmuş, böylece anlatıcının varlığı olabildiğince silikleştirilmiştir. Postmodern romanla birlikte anlatıcı yeniden belirginlik kazanır. Özellikle üst kurmacanın başat olduğu anlatılarda anlatıcı, kurmaca yapının etkin bir figürü haline gelir. (Sazyek, 2002, s.497-498).

Bu tutum, postmodern romanla klasik roman arasında anlatıcı bakımından çeşitli temas noktalarının oluşmasına neden olsa da burada üzerinde durulması gereken en önemli hususlardan biri de postmodern anlatıcının oluşumunun ve anlatımının klasik anlatıcıdan ayrılma şeklidir:

Postmodern roman anlatıcıları- daha çok- çelişkileri ortaya koyarlar, ikircikli yapıları sergiler ve çekilirler. Okuyucuya fayda sağlama amacıyla metin oluşturmak postmodernizmin doğasına aykırıdır. Postmodernistlere göre kurgu, gerçeğin gerçek de kurgunun bir parçasıdır ve hayat, yazar-ken de tüm gerçekliğiyle devam etmektedir. Hayat ikiliklerle, çelişkilerle, belirsizliklerle doludur ve bu durumda anlatıcının "doğru"ların altını çizmesi zaten imkânsızdır. Dolayısıyla yansıtmacı romanlardaki anlatıcılar omuzlarında, gereksiz yere, ağır yükler taşımışlardır. (Özot, 2012, s.2281).

Klasik romanlarda toplumsal bir sorun ele alınıp yine bu sorun toplumun yaratmış olduğu kurallar çerçevesinde işlenip çözüme kavuşturulurken bu tutum, modern romanlarda da belli yönleriyle devam ettirilmeye çalışılmıştır. Modern romanlar bu sorunları ele alırken klasik romanlardan farklı olarak olayları ve durumları daha özele indirgemektedir. Postmodern romanlar ise yeni bir dünya kurarak bu kurduğu yeni dünyada gerçek hayatta gerçekleşmesi mümkün olmayan bir kurguyu okurun önüne koymaktadır. Postmodern romanların anlatıcıya olan bakış açısı, roman içerisindeki anlatıcıyı da etkilemiştir. Postmodern romanlarda çoğul anlatıcıya çok sık rastlanmaktadır. Bunun dışında ‘Kahraman’ anlatıcı, postmodernizmin en çok tercih ettiği anlatıcıdır.

Postmodern polisiyenin edebiyatımızdaki ilk örneklerinden olan *Benim Adım Kırmızı* romanı 59 bölümden oluşmakta ve bölümler kendi içerisinde 20 farklı anlatıcıyı barındırmaktadır. Bu anlatıcılar içerisinde insanlar, hayvanlar, eşyalar vb. bulunmaktadır. Romanda bulunan her anlatıcı, olayları kendi penceresinden okura aktarmaktadır. Bütün anlatıcıların romana ve romandaki olaylara bu şekilde bakması ‘ben’ dilini ve birinci tekil anlatıcıyı ön plana çıkarmaktadır. Canlı, cansız bütün anlatıcıların ‘ben’ diliyle romana dâhil olması çok sesli ve çok renkli bir roman yaratmakta bu da romanın postmodern yapısını ortaya koymaktadır. Orhan Pamuk, *Benim Adım Kırmızı* romanında ortaya çıkan bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Kitabım her türlü resmî düşünceye ve tek sesliliğe karşı bir öfke taşıyor. *Benim Adım Kırmızı*’nın, tek bir anlatıcısı yok, okuduğunuz gibi; anne de anlatıyor, çocuklar da anlatıyor, renkler anlatıyor, iki resim anlayışına inanan iki ayrı insan anlatıyor. Hatta ölümler de konuşuyor.” (Hakan, 2002, s.19)

Benim Adım Kırmızı romanında başta Kara olmak üzere Enişte Efendi’nin, Şeküre’nin, Para’nın ... hatta tüm anlatıcıların kamera karşısındaymış gibi bütün olan biteni bir bir anlatmalarını Orhan Pamuk şöyle açıklamaktadır:

Diğer kitaplarımda olmayan bir şey, tarihi romanda bana güzel geldi. Kahramanlar, hani filmlerde olur ya, kameraya bakarak bir şeyler anlatır. Kahramanlarım okuyucuya bir şeyler anlatıyor, bunları da seviyorum. Kitaba zenginlik katıyor ve hızlandırıyor. Böyle olsun istedim. Kitabın böyle ok gibi hızlı gitmesini istedim. (Çalışlar, 1998, s.5)

Romanın sesli ve renkli yapısı içerisinde birden çok anlatıcının bulunması, Doğu-Batı ve aşk eksenine oturtulmak istenen romana farklı pencereler açar. Bu tutum okuru bu düşünceler üzerine düşünmeye ve tartışmaya dâhil etme çabasıdır

Benim Adım Kırmızı romanında anlatıcının geri planda durduğu ve varlığını elinden geldiğince direkt olarak okura yansıtmadığını görmek-

teyiz. Romanın geneline bakıldığında anlatıcının geri planda durduğu; kahraman bakış açısının ve ben anlatıcının hâkim olduğu bir anlatım söz konusu olsa da anlatıcının varlığını romandaki karakterler ve tipler üzerinden gösterme çabası romanda hissedilmektedir. Özellikle de “Ben Meddah”, “Ben Köpek”, “Ben Şeytan”, “Ben Para” gibi benzer başlıkların oluşturulduğu bölümlerde anlatıcının sesi daha gür duyulmaktadır. “Benim Adım Kırmızı”da romanın anlatı örgüsü içinde üst anlatıcı konumundaki Meddah, aslında romanın bütününe yön veren yazarın yansımasıdır. Seçtiği imgeler aracılığıyla konuşan Meddah, doğrudan kendisi olarak seslendiremeyeceği düşünceleri, resmini sürekli arkasına astığı imgelerle seslendirir; tıpkı sözcüklerin arkasına saklanan yazar gibidir.” (Demir, 2011, s. 482).

Üst anlatıcı rolünde bulunan yazarın anlatıcılar üzerindeki etkisi, romanda bazı olumsuzlukların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu olumsuzlukların başında da romandaki kişilerin bulundukları yüzyıla, yaşa ve cinsiyete göre konumlandırılmamaları gelmektedir ki bu bir eksiklik olarak değerlendirilmektedir.

2.3.Zaman

Klasik anlayışa göre bir eserde yer alan tüm olaylar belirli bir zaman dilimi içerisinde verilmelidir. Modern romanla birlikte zaman algısında ortaya çıkan değişiklikler, zaman kavramını kesin çizgilerle ayırmanın önünü kesmiştir. Modern romanda ve daha sonra ortaya çıkan postmodern romanda zaman algısındaki bu kayışın nedeni modern dünyada yaşayan insanın içerisinde bulunmuş olduğu karmaşadır. “Modern insanın şuuru bulanık olduğundan ve modern insan bunalımlı olduğundan, zamandaki bu tutarsızlıkları görmek her zaman mümkündür.” (Canatak, 2013, s.234).

Postmodern romanlarda zaman öznel ve herhangi bir çizgisellikten uzaktır. Postmodern romanlarda zaman düz bir çizgiden ziyade dairesel bir görüntü ortaya koyar. (Koçakoğlu, 2012, s.135) Bu yaklaşım, zamanın akışını da ortadan kaldırmıştır. Yani zamanı ifade etmek ve onu adlandırmak için ortaya konulan tüm kalıplar yerle yeksan edilmiş; zaman basitçe geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman olarak bir bütünlük içerisinde ifade edilemez duruma getirilmiştir. “Postmodernistler tek gerçek olanın şimdiki zaman olduğunu, geçmişin zihinde evrildiği ölçüde gerçeğe dönüştüğünü ve geleceğinse sadece bir düş, bir beklenti, bir tasarım olarak kabul edilmesi gerektiğini iddia ederler.” (Aşkanoğlu, 2015, s.143) Postmodern romanlarda zamansal kavramlara olan müdahale sadece bununla sınırlı kalmamış “Klasik romandaki zamansal birimlere (dakika, gün, ay ve yıl) dayalı takvimsel zaman kurgusunun yerini bu birimlerin iç içe geçtiği, birbirleriyle harmanlandığı karmaşık bir zaman anlayışı almıştır.” (Canatak, 2013, s.234). Zamansal kavramların kar-

maşıklaşmasının önünü açan teknikse bilinç akışı tekniğidir. Bu Teknik, “Roman kişinin iç dünyasında, zamandan zamana atlayarak her türlü determinist ve dilbilgisel kısıtlamanın dışında özgürce dolaşma olanağı sağlar.” (Ecevit, 2016, s.43).

Roman kişinin zamandaki bu yolculuğu, romanın anlamlandırılmasını zorlaştırmakta ve okurun zihninde farklı pencerelerin açılmasını neden olmaktadır. Bu tutum romanı gerçek hayata ve gerçek insana yaklaştırmayı bakımından değerlidir. Çünkü insan, hayatı klasik anlatılardaki gibi düz bir çizgide yaşamamaktadır.

Postmodern romanın zamanda açmış olduğu bu kara delik, postmodern polisiyede de varlığını korumakta hatta roman içinde daha da önem kazanmaktadır; çünkü zaman algısındaki bu karmaşa, polisiyenin içerisinde yer alan muammanın çözümünü zorlaştırmakta okuru romanın bilinmezliğinde sürüklemektedir. Okur, romanda sadece muammanın çözümüyle değil zamansal karmaşayla da hemhâl olmaktadır. Bu durum polisiye romanın çekiciliğini de önemli ölçüde arttırmaktadır.

Benim Adım Kırmızı romanı on günlük bir vaka zamanını kapsar. Fakat kitabın arka kapağında bu vaka zamanı dokuz gün olarak ifade edilir. Kitabın arka kısmında yer alan bu ifade, yanlış bir ifade olup yazar tarafından bilinçli olarak metne yerleştirilmiştir. Orhan Pamuk neden böyle bir yola başvurduğunu şu cümlelerle açıklar:

Aslında kitabım on günde geçer. Arka kapakta dokuz yazıyor çünkü on sevmediğim bir rakam. Şunu dokuz yapayım dedim. Bir de tuzaktır bu. Her kitabımın arka kapağında bir yanlış vardır. Orada eleştirmenleri yakalarım. (...) eleştirmenler onu oradan kopya ediyorsa kitabımı anlamadan ve doğru dürüst okumadan yazmışlardır. (Akman, 2021)

Orhan Pamuk, on günlük vaka zamanını çok yoğun bir şekilde işlemekle beraber bu zaman dilimini oldukça başarılı bir şekilde romana uygular. Romanın bir polisiye roman olma özelliğinden ötürü, yazar on günlük vaka zamanının hangi dilimlerinde olunduğunu ara ara okura hatırlatır. “Yedi gün önce, o alçağı öldürdüm.” (Pamuk, 2005, s.142) ifadesi katilin cinayeti yedi gün önce işlediğini gösterir. “Dört gün oldu eve dönmeyeli” (Pamuk, 2005, s.9) okur, bu ifadeden maktul olan Zarif Efendi’nin dört gün önce öldürüldüğünü anlar. Bu ifadelerin hepsi vaka zamanına ait ipuçları olarak okura sunulur.

Benim Adım Kırmızı romanında zamanın yukarıda net bir şekilde ifade edilmeye çalışıldığı bölümler dışında; zamanın ve mekânın muğlaklaştığı okurun, romanın zamanından ve mekânından tamamen koparılacak farklı bir zamana taşındığı bölümler de mevcuttur. Bu koparılıp, romanın

polisiye yönünden tamamen farklı olmakla beraber, polisiye roman okuru için bir mola niteliğindedir.

Benim Adım Kırmızı romanında Orhan Pamuk'un en önemli zamansal tercihlerinden biri de anakronizmdir. Yazar, bu yöntemle güncel olayları tarihsel bir perspektiften vermeye çalışır. “Frenk gâvurlarının ülkesinde zaten her köpeğin bir sahibi varmış. Zavallı köpekler boyunlarında zincir, en sefil köleler gibi zincirlenmiş olarak tek tek sürüklene sürüklene sokaklarda gezdirilirlermiş” (Pamuk, 2005, s.22) ifadesi günümüzde hayvanlara yapılan kötü muameleye bir göndermedir. Romanda bir başka anakronizm ise Nazım Hikmet üzerinden yapılır: Romanda Nazım Hikmet “Ranlı şair Sarı Nazım” olarak anılır.

Genel olarak ele alındığında postmodern romanın polisiye roman için oldukça uygun bir alan olduğu dikkat çekmektedir. Romanda ortaya konulan, hem zamansal hem mekânsal olarak karmaşıklştırmak, okuru bir bulmacanın içerisine hapsedmek ve o bulmacada yolunu kaybetmesini sağlamak polisiye roman için biçilmiş kaftandır. Postmodern roman da bunu polisiye romana fazlasıyla sunmaktadır. Zamansal bakımdan incelenen romanda düzenli olarak zamansal kavramlara yer verildiği ve romanın bu akış içerisinde ele alındığı görülür. Lakin romanın Tanrısal bir bakış açısından ziyade kahraman bir bakış açısıyla işlenmesi ve birden çok ben anlatıcıya yer verilmesi okurun zamansal olarak roman içerisinde kaybolmasına neden olur. Orhan Pamuk'un , *'Benim Adım Kırmızı'* da yer yer romanın akışından çıkarak farklı hikâyelere yer vermesi de olayı zamansal olarak başka bir boyuta taşımaktadır.

2.4.Mekân

Roman, esas itibariyle farklı unsurların bir araya geldiği bir bütündür. Bu bütünü oluşturan unsurlar arasında da mekân, önemli bir yere sahiptir. Klasik roman ve modern roman yapısı içerisinde romanın ayağının yere basmasını ve gerçeklik kazanmasını sağlayan mekân, postmodern romanla birlikte bu özelliğini tamamen kaybederek karmaşık bir yapıya kavuşur. Postmodernizmin muhalif yapısı, romanın en önemli unsurlarından biri olan mekânda da kendini ortaya koyar. Postmodernizm, romanın gerçekliğiyle oynar ve bu gerçekliği elinden geldiğince dağıtmaya çalışır. Modernizmle postmodernizm arasındaki farkın en net görüldüğü alanların başında mekân gelir:

Modernizm ya da postmodernizm türünden konularla hiç ilgilenmemiş sıradan bir kişi bile modern mimariyle postmodern mimarinin farklı anlayışlarının hatta birbirine zıt görüşlerin ürünü olduğunu ayırt edebilir. Modern mimari ne kadar sade, sistemli, işlevsel, gereksiz ayrıntılardan

uzak tanımlanabilirse postmodern mimari de o kadar süslü, karmaşık ve tanımlanması zor bir yapı arz etmektedir. (Özot, 2012, s.2284)

Postmodern romanın zamanı parçalarına ayırarak ele alma anlayışı, mekân için de geçerlidir. Postmodern romanın mekâna bakış açısı ve onu ele alış biçimi, klasik romandan ve modern romandan farklıdır. “Tek parçalı bir karakter olmayan postmodern insan, çok parçalı kopuk dünyasını mekâna yansıtır. Bu parçalanma, mekânın yüzeysel, derinliksiz hatta yok görünümlüğünü hızlandırır.” (Eliuz, 2016, 105).

Belirsizlik, postmodern romanlarda mekânın üzerine kurulduğu temel yapılardan biridir. Mekânın silikliği, mekânın romandaki işlevselliğini tamamen ortadan kaldıran unsurlardandır: “Modern metin ne kadar ‘göz’ keskinliğine sahip bir öznenin bakışıyla mekânı seyrediyorsa postmodern metinde bir o kadar gözünü kısarak yahut bulanıkça bakar.” (Emre, 2016, s.293) Bu bulanık bakma durumu mekânın anlamına da çeşitli katkılar sunar:

Modernistler, mekânı toplumsal amaçlar uğruna biçimlendirecek bir şey olarak görürken postmodernistler için mekân, belki zaman dışı ve hiçbir çıkar gözetmeyen bir güzelliğin kendi içinde bir amaç olarak elde edilmesi amacı hariç, her şeyin üzerinde yükselen bir toplumsal amaçla zorunlu hiçbir bağı olmayan estetik hedef ve ilkelere göre biçimlendirilecek bağımsız ve özerk bir şeydir. (Harvey, 2019, s.85)

Postmodern romanda belirsizleşen mekân, bu belirsizliğin ve özgürlüğün etkisiyle de bir bakıma romana çok yönlülük kazandırır. Bu çok yönlülük, başlangıçta aidiyet duygusunun kaybolmasına neden olsa da beraberinde ucu bucağı olmayan sınırsız bir mekânı da ortaya çıkarmakta ve okurun hayal dünyasını zorlayarak ona yeni pencereler açmaktadır.

Benim Adım Kırmızı romanının ana mekânı İstanbul’dur. Romandaki olaylar Haliç, Edirnekapı, At Meydanı, Üsküdar, Aksaray çevresinde gelişse de Pamuk, mekâna dair ayrıntılara fazla yer vermez. İstanbul, genel olarak Kara’nın gözünden okura aktarılır. Roman, genel itibarıyla 1950’li yıllardaki İstanbul’u anlatmış olsa da İstanbul’un genel görüntüsünden ziyade romanda “Evlerin içi, hurma çiçeğinden yapılan kaviler, Tebriz yapımı fildişi satranç takımı, odaların birbirine uzaklığı, yastıklar, fincanlar adeta resmedilir.” (Uğurlu, 2003, s.33). Bu bağlamda önemli mekânlardan biri Enişte Beyin konağıdır. İkinci cinayet bu konakta işlenir. Katil, Enişte Beyin çalışma odasında bulunan ve Kara’nın Enişte Bey’e getirdiği “Üç yüzyıllık bir Moğol hokkası” (Pamuk, 2005, s.190) ile Enişte Beyi öldürür. Romanda bu önemli mekâna dair cinayet öncesi ve sonrası birçok ayrıntı verilir.

Romanda dönemin sosyal hayatını ele alan mekânlardan biri de kahvehanelerdir. Kahvehaneler, romanda daha çok muhalif kesimin bulunduğu mekânlardır. Kahvehaneler, dönemin sosyal ve siyasi havasını göstermesi bakımından değerlidir ki 16.yüzyıl Osmanlı toplumunun yaşayış ve dünya görüşüne dair birçok önemli bilgi kahvehaneler üzerinden verilir.

Kahvehane, romanda üçüncü cinayetin işlendiği mekân olarak da karşımıza çıkar. Kahvehanede resimler üzerinden hikâyeler anlatan meddah, dine hakaret ettiği gerekçesiyle radikal olan ve Erzurumi diye adlandırılan bir grup tarafından öldürülür. Kahvehane de ayrıca bu grup tarafından yakılır. Romanda sadece toplumun yaşayış alanlarına değil padişahların saray hayatlarına dair ipuçlarına da yer verilir. Topkapı Sarayı ve Hazine Odası romanda geçen bu önemli mekânlardandır.

2.5.Şahıs Kadrosu

Postmodernizm, ortaya çıktığı ilk andan itibaren klasik ve modern romanın, roman kişilerini tanımlamak için meydana getirdiği tüm kalıpları yıkar. Postmodernizmin yaratmış olduğu şahıslar dünyası, okurun o zamana kadar hiç karşılaşmadığı bir dünyadır. Bu ilk karşılaşma, okurun algı dünyasını tepe taklak eder. Artık roman okurunun karşısında idealist, dürüst, öz güvene sahip ve ahlak kurallarına uyan bir roman kişisi yoktur. Bu durum, okurun kusursuz bir roman kişisiyle karşılaşmasının önüne de geçer. Okur, roman boyunca, roman kişilerinin acizliklerine ve zayıflıklarına şahitlik eder. Bu acizlik, zayıflık durumu okura gerçek dünyayı ve kendini hatırlatır. Postmodern roman öncesi dönemde okurun gerçek hayattan kaçtığı, sığındığı ve hayaller kurduğu roman, artık bu hayalleri okurundan postmodernizm aracılığıyla geri alır.

Postmodern romanda roman kişileri klasik romandakinin tersine topluma örnek olacak nitelikteki bireyler değildir. Modern romanlarda olduğu gibi romanın merkezine bireysel sorunlarıyla iç karmaşalarıyla, ontolojik sorgulamalarıyla da oturmazlar. Daha net bir ifadeyle postmodern romanın metin kişileri herhangi bir sorunları ya da bireysel yapılarıyla ön planda bulunmazlar. (Özot, 2014, s. 976).

Postmodern roman kişilerinin bireysel yapılarıyla ön planda bulunmamaları ve pasif bir görüntü sergilemeleri, onları postmodern romanın merkezinden uzaklaştırmaz; fakat onlara edilgen bir yapı kazandırır. Okurda şaşkınlık yaratan da merkezi kişinin veya kişilerin edilgen olma durumudur. “Postmodern roman bir satranç tahtasına benzetilirse bunun üzerinde yalnızca piyonlar yer alacak demektir. Elbette bazı piyonlar bazen diğerlerinden daha fazla yer değiştirebilir ve daha aktif bir rol oynayabilir; ancak nihayetinde o yalnızca bir piyondur.” (Özot, 2014, s. 976).

Postmodern romanın merkezi kişiyi piyon düzeyine çekmesi, postmodernizmin hayata bakış açısından kaynaklanır. Çünkü postmodern romanda odak noktası metindir. Yazarın bir düşüncüyü, bir ideolojiyi öne sürmek gibi bir derdi yoktur. Yazarın tüm çabası metni ve kurguyu oluşturmaktan ibarettir. Postmodern romanlarda okurun da metne odaklanmasının ve metinde kaybolmasının arka planında yazarın bu isteği yatar. Metnin odak noktası olduğu bir eserde, şahıslar ikinci planda ve edilgen bir pozisyonda kalır.

Postmodern romanın yaratmış olduğu bu durum, postmodern polisiye de varlığını hissettirmekte, merkezi kişinin edilgen olma durumu burada da belirli yönleriyle devam etmektedir. Postmodern polisiye, postmodernizmin şahıslar üzerindeki etkisini çoğu yönüyle polisiye roman içerisine taşımışsa da bu etkinin bazı yönlerini törpülemeyi başaramamıştır. Postmodern yapı içerisinde silikleşen şahıs kadrosu ve tamamen otoritesini kaybeden merkezi roldeki şahıslar, postmodern polisiye içerisinde bu yapıyı belirli yönleriyle kırmışlardır. Bu kırılmanın oluşmasındaki en önemli etken, polisiye romanın kendine has yapısıdır. Polisiye romanın suç veya muammayı merkezine alması ve bunun etrafında şekillenmesi, onu diğer türlerden ayıran en önemli özelliğidir. Muamma ve suçun araştırılması için bir veya birden fazla kişiye ihtiyaç duyulması da şahısların postmodern yapıdan farklı olarak daha merkezi bir pozisyona geçmesine sebep olur.

Benim Adım Kırmızı romanında dedektifler ve maktuller kalabalık bir yapı sergiler. “Kara” romanın ana dedektifi olarak merkezdeki yerini alırken Üstat Osman, Enişte Efendi de romanda dedektife yardım eden belli başlı kişilerdir. Zarif Efendi ve Enişte Efendi ise bu cinayetlerin merkezindeki maktullerdir. Enişte Efendi, romanda hem dedektif hem maktul olan kişidir. “Zeytin” romanın başından itibaren aranan katildir. Okur, Zeytin’i sadece dedektifin perspektifinden tanımaz. Okur, direkt katille iletişime geçer fakat romanın sonuna kadar onun kim olduğunu bilmez. Sadece bu metinlerde geçen küçük ipuçlarından onun kim olduğunu anlamaya çalışır. Okur ile katil arasındaki bu iletişim romana gerilim polisiyesi özelliği de katmaktadır.

Şahıs kadrosu geniş bir yapıdadır. Şahıs kadrosundaki bu çeşitlilik romana renk katan ana unsurlardan biri olarak karşımızı çıkar. Polisiye kurgu dışında farklı olayların ve hikâyelerin roman içerisine serpiştirilmesi farklı tip ve karakterlerin de roman içerisinde yer almasını ve romanın çok boyutlu bir görüntü kazanmasının önünü açmaktadır.

2.6.Dil ve Üslup

Postmodern romanların dili incelendiğinde dile dair geçmişten gelen hiçbir kuralın tanınmadığı, dilin sınırsız evreninde gezildiği görülür. Postmodernizmin, yazarına dil üzerinden tanımış olduğu bu özgürlük, postmodern anlatıları kendinden önceki edebi anlayışlardan ayıran başlıca özelliklerden biridir. Herhangi bir kalıba sığmaya çalışmamak ve eseri de bu anlayışla ele almak, yüzyıllar boyu belirli kalıplar içerisinde sığdırılmış olan okurun afallamasına neden olur.

Dil, Orhan Pamuk'un sanatının tartışıldığı alanların başında gelir. Bazı eleştirmenler Orhan Pamuk'u dil konusunda yererken bazı eleştirmenlerse bu hususta başarılı bulmakta ve *Benim Adım Kırmızı*'ya kadar geline süreçte yazarın roman dilini ve romancılığını geliştirdiğini vurgulamaktadır.

Orhan Pamuk'u *Benim Adım Kırmızı* özelinde ele alan ve başarılı bulanların başında Semih Gümüş gelmektedir. Fakat Semih Gümüş, Orhan Pamuk'a bazı eleştiriler de getirmektedir. “Orhan Pamuk, üretken ve yaratıcı bir yazar olmasına karşın, dilsel yaratma edimini denetlemekte güçlük çekiyor. Kendine özgü birikiminin, düşünme biçiminin ve mizacının yol açtığı taşkın tümcelerle yazıyor. Denilebilir ki, romanlarını sözcüklerle değil, tümcelerle düşünüyor...” (Gümüş, 2000, s.39).

Orhan Pamuk'un romanda oldukça başarılı bir dil kullandığı görülür. Osmanlı Devleti'nin anlatıldığı bu romanın dilinin oldukça modern bir Türkçe olması da dikkat çeken hususlardandır. Orhan Pamuk, bu durumu Buket Aşçı'nın kendisiyle yapmış olduğu “Bu Kırmızıda Şenlik Var” adlı röportajında şöyle açıklamaktadır:

Bu dikkatlice ayarlanmış bir yapaylık. Bu da benim tarihsel roman yazdığım ama o âlemi gerçekçi bir romancı gibi takip etme hevesinde olmamamdan yani tarih aracılığıyla kendi âlemimi kurmaya çalışmamdan kaynaklanıyor. 16. yüzyılda insanların nasıl konuştuğunu bilemiyoruz. “Kapıdan çıkıyorum”, “Şunu versene” gibi cümleleri roman sanatının keşfiyle öğreniyoruz. Bu da Rönesans'tan sonradır. Yani padişahın nasıl konuştuğunu bilemiyoruz. Bu durumda “insanların nasıl konuştuğunu biliyorum” gibi ukalaca bir tavır almak yerine bir çeşit üsluplaştırma yapmam gerek. Böylece okura şunları diyebileceğim: “Ey, Okur! Sanma ki ben 16. yüzyılda kişilerin böyle konuştuğunu sanıyorum. Hayır, bu konuda özenli bir üsluplaştırma yapıyorum” (Aşçı, 2021).

Romanın modern bir dile sahip olmasında polisiye türünde yazılmış olmasının katkısı oldukça fazladır. Romanın bir cinayetle başlaması, ardından başka cinayetlerin işlenmesi ve okurun katille sürekli iletişim içerisinde olması, eserin dilinin sürükleyiciliğini ve canlılığını ayakta tutan

etkenlerdir. *Benim Adım Kırmızı* romanında, dil hususunda öne çıkan durumlardan biri de argo kelimelerin çokluğu ve devrik cümle yapılarıdır. Romanın polisiye ve aşk bağlamında ele alınması ve cinselliğin sürekli olarak işlenmesi argo kelime kullanımının artmasına neden olmaktadır. Devrik cümle yapısıysa romanın şiirsel yönüne ve akıcılığına katkı sunmaktadır.

Sonuç

Türk Edebiyatında 1881 yılında tercümelerle başlayan polisiye roman macerası, ilk dönemlerde Ahmet Mithat Efendi'nin gayretleriyle tutunmaya çalışmış daha sonraki süreçlerde önemli yazarların katkılarıyla popülerliğini artırmıştır. Türk edebiyatının önemli bir parçası olarak 1980'lere kadar gelen polisiye roman, bu döneme kadar birçok alt türe ayrılmıştır.

1980'den sonra ilk örneği Pınar Kür tarafından verilen postmodern polisiye örnekleri görülür. Orhan Pamuk, *Benim Adım Kırmızı* romanıyla Pınar Kür'ün açmış olduğu bu yolu takip eder. *Benim Adım Kırmızı* romanı genellikle bir "postmodern roman" olarak tarif edilse de bu roman, başlı başına bir polisiye kurgu üzerine kuruludur. Romanın ilk bölümünün "Ben Ölüyüm" olması da romanın neden polisiye roman çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini açıkça gösterir. Bu bağlamda *Benim Adım Kırmızı* romanına sadece postmodern roman demek romanın okura vermek istediği mesajı bir yönüyle eksik bırakmak anlamına gelmektedir. Orhan Pamuk, polisiye romanı tarihsel bir olgu çerçevesinde ele alırken bunu postmodernizmin kalıpları içerisinde şekillendirir ve okurun karşısına çok yönlü bir romanla çıkar.

Kaynakça

- Aşkanoğlu, V. (2015). *Postmodernizm Sınırsız Özgürlük mü Özgürlüğün Sınırı mı* (1. Baskı). Ankara: Kültür Ajans Yay.
- Akman, N. *Benim Adım Orhan*, [https://9lib.net/document/4yr98dvy-benim-ad%-C4%B1m-orhan.html](https://9lib.net/document/4yr98dvy-benim-ad%C4%B1m-orhan.html). Erişim Tarihi: 20 Aralık 2021.
- Aşçı, B. “*Bu Kırmızıda Şenlik Var*” <https://www.milliyet.com.tr/kultur-sanat/bu-kirmizida-senlik-var-5339076> Milliyet Gazetesi, 19.12.1998. Erişme Tarihi: 7 Kasım 2021.
- Bayram, E.G. (2019), Türkiye’nin En Seri Polisiye Yazarı: Osman Aysu, *Varlık*, Ekim, 12-16
- Canataş, A. (2013), Postmodern Polisiye Roman ve Pınar Kür’ün Bir Cinayet Romanı. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 49, 223-238.
- Çetin, N. (2008). *Roman Çözümleme Yöntemi*(6. Baskı). Ankara: Öncü Kitap Yayınları. 2008.
- Ecevit, Y.(2016). *Türk Romanında Postmodern Açılımlar* (2. Baskı). İstanbul: İletişim Yay.
- Eliuz, Ü.(2016). *Oyunda Oyun Postmodern Roman* (1. Baskı). İstanbul: Kesit Yay.
- Emre, İ. (2006). *Postmodernizm ve Edebiyat* (2.Baskı). Ankara: Anı Yay.
- Gümüş, S. (Şubat 2000). Benim Adım Kırmızı İçin Bir Okuma Biçimi, *Adam Sanat Dergisi*, 171, 30-39.
- Harvey, D.(2019). *Postmodernliğin Durumu* (8. Baskı). İstanbul: Metis Yay.
- Hakan, A. (2002). *Orhan Pamuk Kırmızı ve Kar* (1. Baskı). İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Üyepazarcı, E. (1997). *Korkmayınız Mister Sherlock Holmes: Türkiye’de Polisiye Romanın 125 Yıllık Öyküsü (1881-2006)*, İstanbul: Oğlak Yay.
- Kracauer, S. (2012). *Polisiye Roman* (1.Baskı), (Çev: Dilman Muradoğlu), İstanbul: Metis.
- Koçakoğlu, B. (2012). *Anlamsızlığın Anlamı Postmodernizm* (1.Baskı). Ankara: Hece Yay.
- Özot, G.S. (2012). Postmodern Romanda Anlatıcı, Zaman ve Mekân Yapısı, *Turkish Studies*, 7, -2275- 2286.
- Pamuk, O. (2005). *Benim Adım Kırmızı* (24. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sazyek, H. (2002). Türk Romanında Postmodern Yöntemler ve Yönelimler, *Hece*, 65-66-67, 493-509.
- Symons J. (1992). *Bloody Murder: From The Dedective Story To The Crime Novel*. New York: Warner Books.

- Sağlık, Ş. (2010). *Popüler Roman ve Estetik Roman*, (1.Baskı), Ankara: Akçağ Yay.
- Şahin, S.(2017). *Cinai Meseleler Osmanlı- Türk Polisiye Edebiyatında Biçim ve İdeoloji*, (1. Baskı). İstanbul: İletişim.
- Tekin, M. *Roman Sanatı 1*, (16.Baskı). İstanbul: Ötüken Yay.
- Vanoncini, A. (1995). *Polisiye Roman*,(1.Baskı). İstanbul: İletişim.

“

Bölüm 20

**BİLİMSEL HARİTALARIN
GÖRSELLEŞTİRİLMESİ TEKNİĞİYLE
SOSYAL MEDYA PAZARLAMASI
MAKALELERİNİN BİBLİYOMETRİK
ANALİZİ**

Bahar GÜRDİN¹

”

¹ Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Kuyucak Meslek Yüksekokulu,
Yönetim ve Organizasyon Bölümü, İşletme Yönetimi Programı, <https://orcid.org/0000-0002-5557-3223>

1. GİRİŞ

Farklı zaman dilimlerinde farklı iletişim yöntemlerinin gelişmesiyle yeni bir hâl alan kendimizi ifade etme şeklimiz de; işletmeler, gruplar, topluluklar, kuruluşlar, tüketiciler, topluluklar, forumlar vs. arasındaki katılımcı etkileşimini kolaylaştırmak için çeşitli akışlarda bir kaide üzerine kurulan sosyal medya ile yeni bir hâl almıştır. Sosyal medya kısaca özünde yardımlaşma, bilgilendirme, haberleşme, sohbet amacı taşıyan ve mobil cihazlar vb. bir takım araçlarla iletişim sağlayan faydalı bir bilgi kaynağıdır (Gürdin, 2019: 1261). Bu konu, sosyal medya pazarlaması (SMM) dâhil olmak üzere birçok pratik uygulamasının birçok çalışma tarafından detaylandırılması, analiz edilmesi ve kaydedilmesi ile literatürde artan ilgi görmüştür (Saravanakumar ve SuganthaLakshmi, 2012: 4444; Dwivedi vd., 2015: 289). Pazar payını artırmada pazarlamacıların kullandığı güçlü bir silah olan sosyal medya, mal ve hizmetlerin pazarlanmasında da kullanılmaktadır. Genellikle dikkat çeken ve okuyucuları sosyal ağlarında paylaşmaya teşvik eden içerik yaratma çabalarına odaklanan sosyal medya pazarlaması, firmaların ürünlerine ve web sitelerine dikkat çekme sürecidir (Simerpreet, 2016: 6). Sosyal medya pazarlaması sayesinde firmalar, müşterileriyle iletişim kurabilmekte / iletişim kanalı oluşturabilmekte, ürünlerini satabilmekte, marka değeri oluşturabilmekte, müşteri sadakatini vs. artırabilmektedir. Fakat her ne kadar olumlu yanları olsa da bazı riskleri de içermektedir. Çünkü sosyal medya kanalları vasıtasıyla müşteriler beğenmedikleri ürünler acımasızca eleştirmekte ve bunun geniş ve güçlü yankılar oluşturmalarına ve firma imajının zedelenmesine sebep olmaktadır. Bu konuda büyük bir güce sahip olan müşteri gruplarının başında sosyal medya fenomenleri gelmektedir. Fenomenlerin takipçileri onların her dediğine adeta körü körüne inanmakta hatta daha ürünü kullanmadan onların söylemleri vasıtasıyla ürünü ve/veya firmayı kötüleyebilmektedirler. Fenomenlerin firmaları sadece olumsuz yönde değil aynı zamanda olumlu yönde de etkileyebilmektedir. Örneğin fenomenler sayesinde firmalar müşterileriyle daha iyi iletişim kurabilmekte, onlarla ilişkilerini yoğunlaştırmakta ve en önemlisi ağızdan ağza pazarlamanın oluşturduğu olumlu etkiden yararlanabilmektedirler. Firmalar için büyük önem arz eden müşteri görüşlerini şekillendirmek sosyal medya sayesinde kolaylaşmakta ve bu şekilde firmaların müşterileriyle iletişim kurmasına ve benzer şekilde gerçek ve potansiyel müşterilerin de birbirleriyle konuşmasına olanak tanımaktadır.

Sosyal medya pazarlamasında iki ana yaklaşım bulunmaktadır (Constantinides, 2014: 45):

a. Pasif Yaklaşım: Sosyal Medya kamu alanını, potansiyel müşteri sesi kaynağı olarak kullanmaktadır. Pazarlamanın amacı, pazarlamacıla-

ra pazar ihtiyaçları, müşteri deneyimleri, rekabetçi hareketler ve trendler hakkında bilgi sağlamaktır.

b. Aktif Yaklaşım: Sosyal Medyayı iletişim, doğrudan satış, müşteri kazanma ve müşteriyi elde tutma araçları olarak kullanmaktır.

Sosyal medya pazarlamasının avantaj ve dezavantajları detaylı bir şekilde incelendiğinde (Nadaraja ve Yazdanifard, 2013: 3-7):

a. Avantajları: Sosyal medya pazarlamasında dikkate alınması gereken beş ana avantaj vardır, bunlar:

➤ ***Maliyetler:*** Maliyetler, milyonlarca dolara mal olan geleneksel pazarlama kampanyaları karşısında ücretsiz bir şekilde gerçekleştirilen sosyal medya pazarlamasının en önemli ve temel avantajıdır. Sosyal medya sitelerinin çoğuna erişimin, profil oluşturma ve bilgi yayınlamanın ücretsiz olması sosyal medya pazarlamasının önündeki finansal engelleri diğerlerine göre oldukça düşük kılar. Çok az veya sıfır nakit yatırımla hedeflenen pazara ulaşmanın avantajı büyüktür ve firma bilgilerini isteyen kitle gönüllü olarak firmaya katılır veya firmayı takip eder.

➤ ***Sosyal Etkileşim:*** Sosyal medya, insanların sadece eşanlı iletişimini değil aynı zamanda iletişim kurdukları çevreyi de genişletti ve davranışların etkilenmesi için yeni yollara yol açtı. Sosyal medyanın bilinen faydalarının çoğu (artan itibar, beklenen karşılıklılık) doğrudan sosyal etkileşimle alakalıdır.

➤ ***Etkileşim:*** “Kullanıcıların aracılı bir ortamın biçimini ve içeriğini gerçek zamanlı olarak değiştirmeye katılma derecesi” olarak tanımlanan etkileşim, yeni medya teknolojilerinin tanımlayıcı özelliklerindedir. Bu sayede bilgiye daha fazla erişim sağlamanın yanı sıra sosyal medya içeriği üzerinde artan kullanıcı kontrolünü ve katılımını destekler. Sosyal medyanın belirli uygulamaları, tüketicileri aktif kontrol altına alabilmeleri ve iki yönlü iletişimler gerçekleştirebilmeleri için güçlendirir.

➤ ***Hedeflenen Pazar:*** Sosyal medya pazarlamacıları; site kullanıcılarının kişisel ilgi alanlarına ve arkadaşlarının nelerden hoşlandığına göre hedef kitleleri ve tüketicileri hedefleme yeteneği sağlar. Örneğin, bir sosyal paylaşım sitesinde bir kişi country müziğini ilgi alanında listelediği anda; büyük olasılıkla country müzik konserleri ve sanatçılarıyla ilgili reklamlar görecektir. Ayrıca sosyal ağlar, ürünleri reklamın tek başına yaptığından ötesinde tanıtmak için ağızdan ağza iletişim sağlar.

➤ ***Müşteri Hizmetleri:*** Bazen web sitesi tasarımcıları, web sitelerini tasarlarırken belli oranlarda karmaşıklık oluşturmaktadır ki bu durum firmayı zora sokabilmektedir. Dolayısıyla düşünceli bir müşteri hizmetleri sistemine sahip olmak hem müşteriler açısından ehm de firma açısından

büyük avantaj sağlayacaktır. Sık Sorulan Sorulara (SSS) bağlantılar ve çevrimiçi temsilcilere bağlantılar, müşterilere seçim veya satın alma sürecinde yardımcı olmak için yararlıdır. Pazarlamacılar çevrimiçi yardımın yanı sıra, müşteriler için ücretsiz bir telefon numarası sağlaması da gerekmektedir. Siparişi yerine getirme ve hızlı teslimat sistemleri, e-sadakat gelişimi için diğer faktörler kadar kritiktir. Ödeme sürecinden sonra hızlı teslimatı garanti eden düşünceli bir lojistik sistemi, müşteri memnuniyetine katkıda bulunur ve bu da sadık davranışa katkıda bulunur. Teslimat hızına ek olarak, lojistik sistem ürünlerin farklı teslimat yöntemlerine izin vermelidir. Bazı müşteriler, ürünü FedEx ve UPS gibi paket hizmetleriyle teslim almayı tercih eder. Diğerleri, konuşacak birine sahip olmak için fiziksel bir mağazadan bir ürün almak isteyebilir.

İnternet alışverişi yapan müşteriler herhangi bir ürüne dokunamaz, o ürünü deneyimleyemez veya koklayamaz. Bu durum; zaman, mekân vs. gibi faydalar sunan internet alışverişinin dezavantajlı yönünü oluşturmaktadır. Bu sebeple müşteri ilgili ürünü satın alma noktasında kararsız ve güvensiz bir tutum sergileyecektir. Dolayısıyla sosyal medya pazarlamacısına; tanınmış, iyi ürün kalitesine sahip ve tabii ki garantili markalar sunmak vs. gibi önemli görevler düşmektedir.

b. **Dezavantajları:** Sosyal medya pazarlamasında dikkate alınması gereken beş ana dezavantaj vardır, bunlar:

➤ **Yoğun Zaman:** Adından da anlaşılacağı gibi, sosyal medya etkililiğidir ve başarılı, iki yönlü alışveriş taahhüt gerektirir. Pazarlamanın doğası, daha fazla satışa dönüşebilecek uzun vadeli ilişkiler kurmaya odaklanan sosyal ağlarda değişir. Her ağı izlemekten, yorumlara yanıt vermekten, soruları yanıtlamaktan ve müşterinin değerli bulduğu ürün bilgilerini yayınlamaktan birinin sorumlu olması gerekir. Bu sosyal ağları yönetecek bir hizmeti olmayan işletmeler rekabet etmekte zorlanacaklar. İlk ön değerlendirme ve muhtemelen en önemlisi, sosyal medya pazarlamasının önemli bir zaman yatırımı gerektirmesidir. Genel bir kural olarak, birkaç sosyal medya kaynağıyla uğraşmak ve muazzam getiriler elde etmeyi ummak hayal ürünüdür. Bir şirket gerekli süre taahhüdünü gerçekleştirmeli ve bu taahhüdü operasyonu için makul olarak kabul etmeli veya reddetmelidir.

➤ **Marka ve Telif Hakkı Konuları:** Firmaların markaları ve diğer fikri mülkiyetleri en az arz ettikleri mal veya hizmetler kadar kıymetlidir. Sosyal medyanın eşanlı kolaylaştırma avantajı; firmaların marka tanıtımlarını ve telif hakkıyla korunan materyallerini hızlı ve kolay bir şekilde yaymalarına yardımcı olabilir, ancak firmanın ticari markalarının ve telif haklarının üçüncü taraflarca kötüye kullanılması gibi dezavantajlara da yol açabilir. Dolayısıyla pazarlamacıların bu konuda çok dikkatli olmaları

ve sosyal medya kullanımında, ticari markalarının ve telif haklarının kullanımını düzenli olarak izlemeleri gerekmektedir.

➤ Güven, Gizlilik ve Güvenlik Sorunları: Bir kişinin markasını, mallarını veya hizmetlerini tanıtmak için sosyal medyayı kullanması da güven, mahremiyet ve veri güvenliği sorunlarına yol açabilir. Şirketlerin bu sorunların farkında olması ve kişisel verilerin toplanması, kullanılması ve bakımıyla ilgili sorumluluğa maruz kalmalarını en aza indirmek için uygun önlemleri alması önemlidir.

➤ Kullanıcı Tarafından Oluşturulan İçerik (KTOİ): Son birkaç yılda, kullanıcılar internet aracılığıyla birbirleriyle daha fazla zaman geçirerek daha fazla bilgi, düşünce ve fikir paylaşmışlardır. Ayrıca, yeni içerik oluşturma, iletişim ve işbirliği biçimleri internette ortaya çıkmıştır. Çoğu zaman, sosyal ağ sitelerini veya diğer sosyal medyayı içeren pazarlama stratejileri, kullanıcı tarafından oluşturulan içeriği (KTOİ) alana dâhil eder. Örneğin, KTOİ, İnternet kullanıcılarının fotoğraflar, videolar, podcast'ler, derecelendirmeler, incelemeler, makaleler ve bloglar gibi çeşitli biçimlerde yorum yapmasına olanak tanır. İster bir sitede paylaşılan bir video veya fotoğraf, ister site kullanıcılarının ağ üyelerine yaydığı mesajlar olsun, KTOİ bir pazarlama aracı olarak çok şey vaat etmektedir.

➤ Olumsuz Geri Bildirimler: Sosyal medya bir bakıma tüketicileri pazarlamacı ve reklamcıya dönüştürmekte ve tüketiciler hem şirketin internette nasıl sunulduğuna hem de mal ve hizmetlerin kalitesine bağlı olarak şirket, müşteriye sunulan mal ve hizmetleri üzerinde olumlu veya olumsuz baskı oluşturabilmektedir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

WoS veri tabanından elde edilen 984 makalenin hepsi birden incelenemeyeceğinden sadece 2022 yılına ait en son yayınlanan 10 makale incelemeye alınmıştır.

Yazar	Yöntem	Çalışma Başlığı	Bulgular
Arafat ve Hamamra	İçerik Analizi	Filistin'de Sosyal Medya Pazarlamasında İzleyici-Tasarım Stratejisi Olarak Kelime Uzatma	Araştırmacılar, reklamların iletişimsel çevirisinin büyük önem taşımaya rağmen, çevirmenin, uzun kelimelerin dilbilgisi ve sosyal işlevleri olabileceğinden ek anlamsal özelliklerini dikkate alması gerektiği sonucuna varmışlardır.

Pereira-Kotze vd.	Görüşme	Kadınların Ticari Mama Ürünlerinin Pazarlanmasına Maruz Kalma Durumunu Araştırmak: Güney Afrika'daki İki Siteden Nitel Bir Pazarlama Çalışması	36 aylıktan büyük çocuklara yönelik ürünlerin açık bir şekilde pazarlanması, mama şirketlerinin annelere ticari mama ürünlerinin markalaşması ve kullanımı hakkında mesajlar vermesini sağlar. Değişen pazarlama stratejilerini ele almak için ulusal mevzuat güncellenmeli ve etkin bir şekilde uygulanmalıdır.
Silaban vd.	Anket	Youtube'de Ürün İncelemelerine Verilen Hedonik ve Faydacı Tepkileri ve Satın Alma Niyetini Anlama	YouTuber'ların YouTube'daki ürün inceleme içeriği, tüketici davranışını hem hedonik hem de faydacı açıdan etkilemektedir.
Husain vd.	Anket	Marka Değeri, Statü Tüketimi ve Marka Güveninin Lüks Markaların Satın Alma Niyetine Etkisi Örgüt politikaları	Sosyal medya pazarlama faaliyetlerinin ve marka değerinin, Hindistan'da daha önemli olan lüks markaların satın alma niyetini olumlu yönde etkilediği sonucuna varırken, Hintli alışveriş yapanlar için statü tüketimi ve marka güveninin satın alma niyetini etkilediği bulunmuştur.
Alkış ve Köse	Anket	Tüketici E-Ticaret Faaliyetlerinde Gizlilik Endişeleri ve Sosyal Medya Reklamlarına Tepki: Avrupa'dan Ampirik Kanıtlar	Tüketicilerin e-ticarete katılım olasılığının gizlilik riskleri bilgisi ile arttığını ve çevrimiçi kayıtlarla ilgili endişelerle azaldığını bildiriyoruz. Daha fazla kişisel bilginin çevrimiçi olarak paylaşılması, e-ticarete katılma olasılığının daha yüksek olmasını sağlar.
Chaudhry	Kavramsal Yaklaşım	Lüks Taklitleri Satmak İçin Sosyal Medyayı Kullanan Aldatıcı Etkileyiciler	Yöneticiler ve hukuk müşavirleri, ticari markalarını korumak için aldatılmış etkileyicilerin sosyal medyadaki varlığını ortadan kaldırma görevine hazırlanmalı. Aldatılmış etkileyicileri engellemek, büyük e-ticaret platformları, marka sahipleri, ticari markaları korumak için tasarlanmış ajanslar ve ABD mahkeme sistemi arasındaki işbirliğini içerecek ve bu gayri meşru etkileyicileri kapatan yeni yasa ve yönetmeliklerin geliştirilmesini gerektirecek.

Sands vd.	Anket	Sahte İdoller: Sanal Etkileyiciler Bağlamında Sahteliğin Fırsatlarını ve Zorluklarını Ortaya Çıkarmak	Tüketiciler, birçok sanal varlığın ve hologramın önümüzdeki on yılda olağan hale geleceğini öngörerek geleceğin bir dereceye kadar yanlış olacağını umuyorlar. Bu nedenle, pazarlama yöneticileri hazırlıklı olmalı ve bu ortaya çıkan pazarlama olgusunun marka stratejilerini nasıl geliştirebileceği de dâhil olmak üzere pazarlama karmalarında sanal etkileyicilerin kullanımını düşünmelidir.
Cabeza-Ramírez	Anket	Etkileyenlerin Ürün Tavsiyelerinde Algılanan Riskin Takipçilerinin Satın Alma Tutumları ve Niyetleri Üzerindeki Etkisi	Mesajın algılanan özgünlüğü, tutum üzerinde en yüksek olumlu etkiyi yaptı ve kullanıcı tarafından algılanan riskin önemli bir hafifleticisi olarak belirlendi. Ayrıca, ürün katılımı, hem mesajın algılanan özgünlüğü hem de tutum üzerinde önemli bir etki ortaya koydu.
Ying vd.	Anket	Pandemi Sonrası Dönemde Tüketicilerin Yeşil Satın Alma Davranışını Etkileyen Faktörler Üzerine Araştırma	Sosyal medya pazarlamasının, ürün bilgisinin ve kriz farkındalığının satın alma niyetleri üzerinde doğrudan veya dolaylı olumlu bir etkiye sahiptir. Bu sonuçlar işletmelerin sürdürülebilirlik stratejileri için önemli etkilere sahiptir ve pandemi sonrası dönemde Çin kültüründe yeşil satın alma davranışlarını araştırmak için bir çerçeve sağlar.
Agnihotri	Anket	Farklı Kültürlerde Sağlıkla İlgili Mesaj Çerçeveleme Yoluyla Sosyal Medya Katılımının İncelenmesi	Çerçeveleme ve bireyin uyruğunun, sağlıkla ilgili mesajların (bu makalede vaping) kullanıcı katılımı açısından sosyal medya üzerinde daha ikna edici bir etkiye sahip olmasına yol açtığını tespit ediyor. Ayrıca, kullanıcıların sağlık sorunlarıyla ilgili komplo teorilerine olan inancının, ikna edicilik açısından uyumlu sağlık mesajlarının olumlu etkisini ve dolayısıyla sağlık mesajları açısından sosyal medya katılımını nasıl azalttığını göstermektedir.

Tablo 1: 2022 Yılında Sosyal Medya Pazarlamasına İlişkin En Son Yayınlanan Yayınlar

3. METODOLOJİ

Çalışmada, sosyal medya pazarlamasıyla ilgili makalelerin, 2013 yılından itibaren akademik ilerlemesini ve gerçekleştirilen çalışma eğilimlerini inceleyerek sosyal medya pazarlamasına ilişkin makalelerin sistematik bir şekilde belirtilmesi amacıyla bibliyometrik analiz ve bilimsel haritalama yönteminden yararlanılmıştır.

Gerçekleştirilen çalışmada yararlanılan, bilimsel bilgi paylaşım araçlarından olan ve birçok bildiriye, makaleyi, kitabı, kitap bölümünü, editöryal materyali vs. tarayan Web of Science; ilgili alanlarda çalışma yapan profesyonel araştırmacıların çalışmalarındaki referans bilgilerini ve konu ilişkilerini kullanarak birbiriyle ilgili tüm kayıtlara linkler veren veri tabanıdır (Thomson Reuters, 2011). Bibliyometrik ağların görselleştirilmesinde kullanılan VOSviewer (version 1.6.14) programı ile de sosyal medya pazarlamasıyla alakalı olan makalelerin bibliyometrik analizi gerçekleştirilmiştir.

“Sosyal Medya Pazarlaması” ile ilgili gerçekleştirilen taramada 1377 adet çalışmaya ulaşılmış ve analize 984 adet “makale” dâhil edilmiştir. Sosyal medya pazarlaması ile ilgili en çok yayın yapan; kurumlar, ülkeler, dergiler, yazarlar ve en çok kullanılan anahtar kelimeler analizin parametrelerini oluşturmaktadır.

Çalışmada gerçekleştirilen (Gürdin, 2020: 214-215);

➤ *Ağ Analizlerinde*, sosyal medya pazarlamasıyla ilgili makalelerin yayımlandıkları kurumlara, ülkelere, dergilere, yazarlara ve anahtar kelimelere göre dağılımları VOSviewer programı aracılığıyla görselleştirilmiştir. Makalelerle ilgili bahsi geçen beş unsura ilişkin sayı arttıkça renklendirilmiş görsel ağ analizindeki daireler daha büyük hale gelmektedir. Daireler arasında yer alan çizgiler gerçekleştirilen çalışmalarla ilgili unsurlar arasındaki ilişkileri gösterirken gerçekleştirilen çalışmalarda ilgili unsurlar arasında ortak çalışma veya atıfların varlığını düğüm (daire) renkleri göstermektedir.

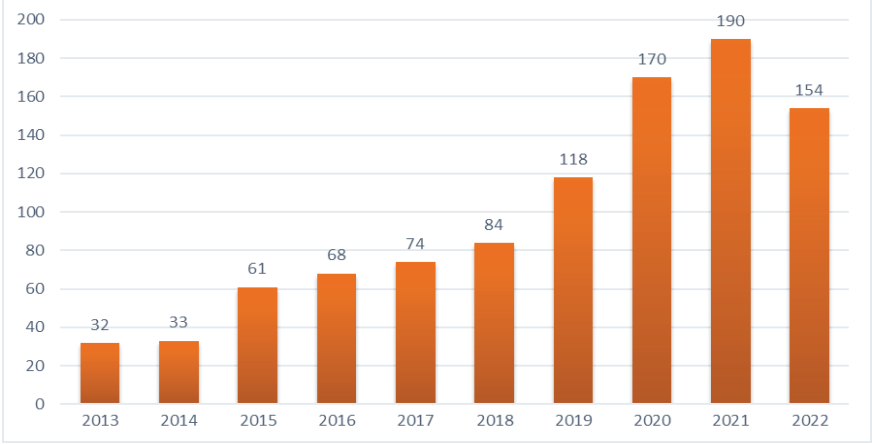
➤ *Yıllara Göre Dağılım Analizlerinde*, sosyal medya pazarlamasına ilişkin VOSviewer aracılığıyla görselleştirilen makalelerin yıllık dağılımları yer almaktadır.

➤ *Yoğunluk Analizlerinde*, faktör yoğunlukları soğuk renklere doğru gidildikçe azalırken sıcak renklere doğru gidildikçe artmaktadır.

4. BULGULAR

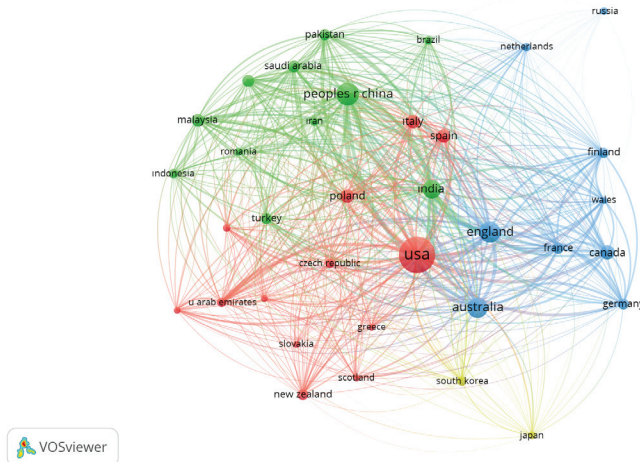
2013-2022 yılları arasında 984 adet sosyal medya pazarlamasına ilişkin makale WoS veritabanında taranmış ve Şekil 1’de makalelerin yıllara göre dağılımları gösterilmiştir.

Şekil 1: 2013-2022 Döneminde Yayınlanan Sosyal Medya Pazarlamasına İlişkin Makalelerin Yıllar İtibariyle Dağılımı

Şekil 1’e göre 10 yıllık (2013-2022) bir sürede sosyal medya pazarlamasına yönelik toplamda 732 ülkede, 74 kurumda 288 dergide 1340 yazar tarafından yazılan 984 adet makaleye ulaşılmıştır. Şekil 1’e göre en çok yayın 190 makale ile 2021 yılında gerçekleştirilmiştir.

Şekil 2: 2013-2022 Döneminde Yayınlanan Sosyal Medya Pazarlamasına İlişkin Makalelerin Ülkelere Göre Dağılımının Bibliyometrik Ağ Analizi

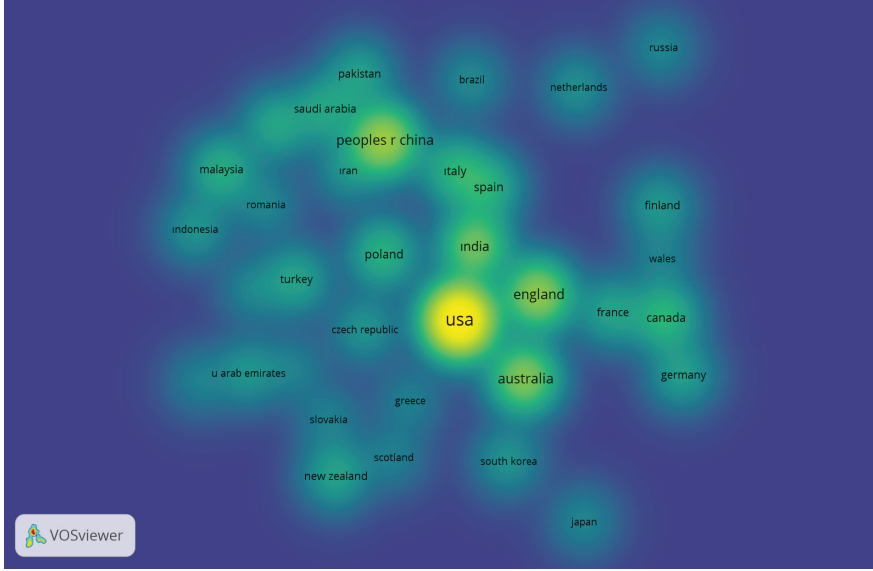

Sosyal medya pazarlamasıyla ilgili makaleler incelenirken sosyal medya pazarlamasıyla alakalı en az 3 yayını olan ülkeler dikkate alınmıştır. Sosyal medya pazarlamasıyla ilgili makaleleri olan 732 ülkeden sadece 46 ülkenin en az 3 adet yayını vardır ve Şekil 2’de bu ülkeler gösterilmektedir.

Şekil 2'ye göre sosyal medya pazarlamasıyla ilgili en çok makale yayınlayan ilk 10 ülke sırasıyla; Amerika (125 adet), Çin (50 adet), İngiltere (45 adet), Avustralya (41 adet), Hindistan (35 adet), Kanada (21 adet), Polonya (19 adet), İtalya (18 adet), İspanya (18 adet), Malezya (17 adet). Türkiye ise 13 adet yayın ile 14. sıradadır.

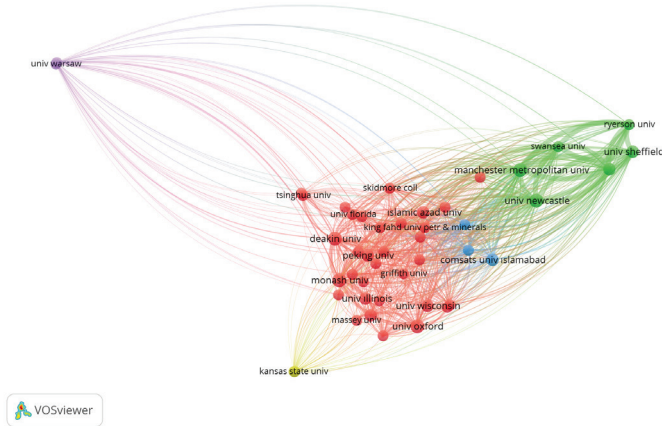
Şekil 3: 2013-2022 Döneminde Yayınlanan Sosyal Medya Pazarlamasına İlişkin Makalelerin Ülkelere Göre Yıllık Dağılımının Bibliyometrik Ağ Analizi

Şekil 4: 2013-2022 Döneminde Yayınlanan Sosyal Medya Pazarlamasına İlişkin Makalelerin Ülkelere Göre Dağılımının Yoğunluk Haritası

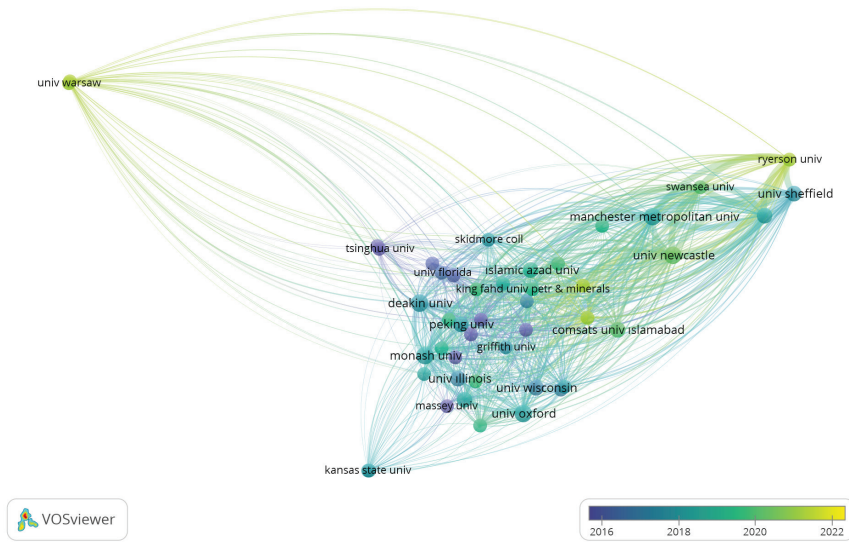
Şekil 4'deki yoğunlaştırılmış görsel ağ analizi de sosyal medya pazarlamasına ait makalelerin en fazla Amerika'da gerçekleştirildiğini göstermektedir. Amerika'yı takiben sarı renkler; Çin, İngiltere, Avustralya, Hindistan, Kanada, Polonya, İtalya, İspanya, Malezya'da yoğunlaşmaktadır.

Şekil 5: 2013-2022 Döneminde Yayınlanan Sosyal Medya Pazarlamasına İlişkin Makalelerin Kurumlara (Üniversitelere) Göre Dağılımının Bibliyometrik Ağ Analizi

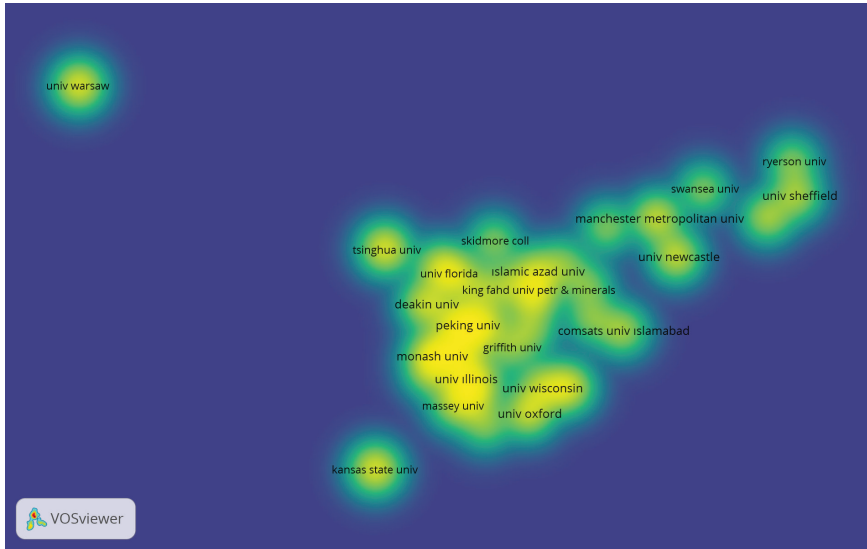
Sosyal medya pazarlamasıyla ilgili makale yayınlayan 74 adet kurumdan sadece 35 üniversite en az 5 yayına sahiptir. Şekil 5'e göre sosyal medya pazarlamasıyla alakalı en fazla makaleye yayınlayan ilk 10 üniversite; Monash Üniversitesi (5 adet), Newcastle Üniversitesi (5 adet), Manchester Metropolitan Üniversitesi (5 adet), Deakin Üniversitesi (5 adet), Oxford Üniversitesi (5 adet), Newada Üniversitesi (4 adet), Sheffield Üniversitesi (4 adet), Islamabad Comsats Üniversitesi (4 adet), Auckland Üniversitesi (4 adet) ve Wisconsin Üniversitesi (4 adet)'dir.

Şekil 6: 2013-2022 Döneminde Yayınlanan Sosyal Medya Pazarlamasına İlişkin Makalelerin Üniversitelere Göre Yıllık Dağılımının Bibliyometrik Ağ Analizi

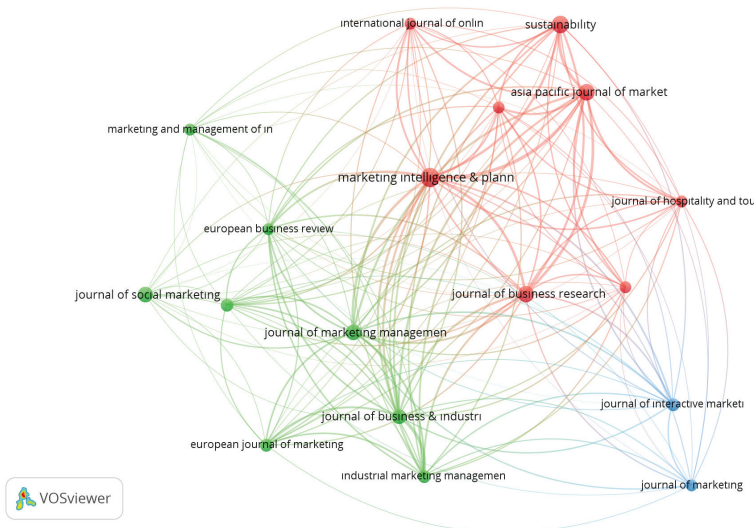
Sosyal medya pazarlamasına ilişkin üniversitelerde yayınlanan makalelere yıllar itibarıyla yaklaşıldığında Şekil 6'da da görüldüğü üzere en fazla makale 2018 yılının sonlarında Monash Üniversitesi'nde gerçekleştirilmiştir.

Şekil 7: 2013-2022 Döneminde Yayınlanan Sosyal Medya Pazarlamasına İlişkin Makalelerin Üniversitelere Gören Dağılımının Yoğunluk Haritası

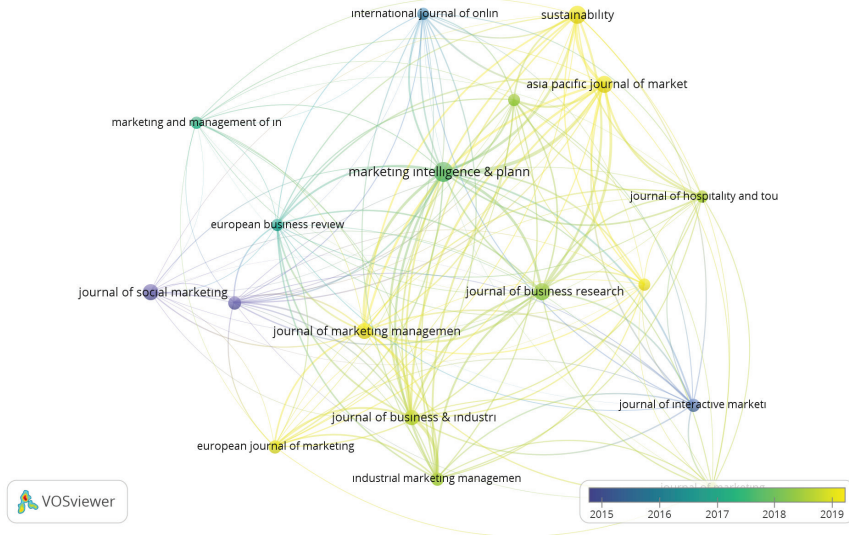
Şekil 7'ye göre Monash Üniversitesinde sarı rengin çok fazla yoğunlaştığı görülmektedir. Yani Monash Üniversitesinde diğer üniversitelere nazaran daha fazla sosyal medya pazarlamasına yönelik makale yayınlanmıştır.

Şekil 8: 2013-2022 Döneminde Yayınlanan Sosyal Medya Pazarlamasına İlişkin Makalelerin Dergiler Bazında Dağılımına İlişkin Bibliyometrik Ağ Analizi

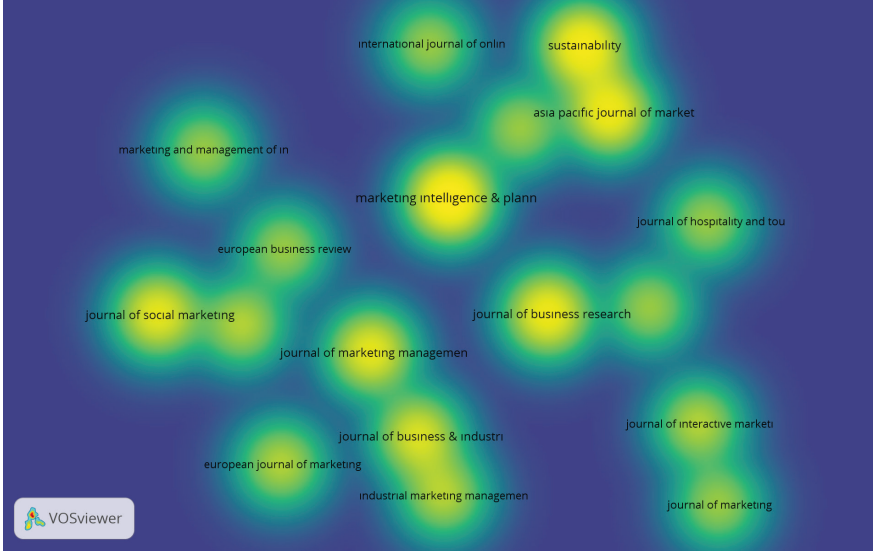
Sosyal medya pazarlamasıyla ilgili yayınlanan 288 dergiden sadece 18'inin en az 5 yayın şartına bağlı eşik değeri karşıladığı görülmektedir. Şekil 8'e göre sosyal medya pazarlamasıyla ilgili en az 5 yayını olan ilk 10 dergi; Marketing Intelligence and Planning (13 adet), Sustainability (11 adet), Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics (10 adet), Journal of Business Research (10 adet), International Journal of Marketing Management (9 adet), Journal of Social Marketing (9 adet), Journal of Business and Industrial Marketing (8 adet), Industrial Marketing Management (6 adet), Journal of Interactive Marketing (6 adet), European Journal of Marketing (6 adet), Business Horizons (6 adet), ve Journal of Internet Commerce (5 adet)'dir.

Şekil 9: 2013-2022 Döneminde Yayınlanan Sosyal Medya Pazarlamasına İlişkin Makalelerin Dergiler Bazında Yıllar İtibariyle Dağılımının Bibliyometrik Ağ Analizi

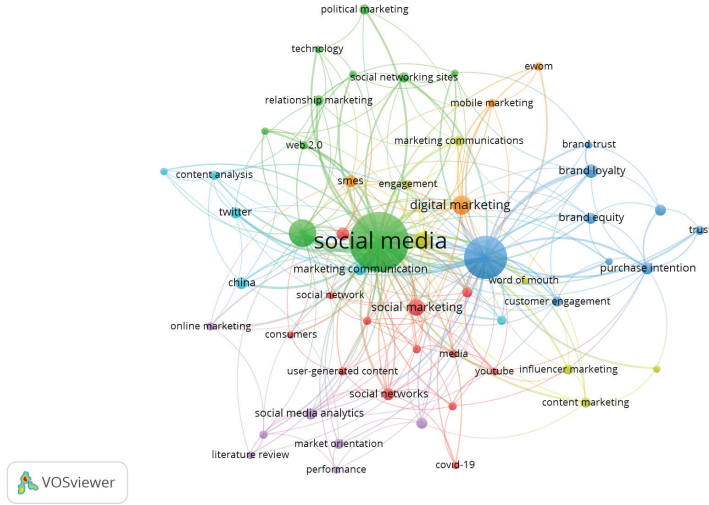
Şekil 9'a göre; Marketing Intelligence and Planning'de en çok 2018 yılında sosyal medya pazarlamasıyla ilgili makale yayınlanmıştır. 2019 yılında ise bu alanda en fazla makaleye sahip olan dergi Sustainability dergisidir.

Şekil 10: 2013-2022 Döneminde Yayımlanan Sosyal Medya Pazarlamasına İlişkin Makalelerin Dergilere Göre Dağılımının Yoğunluk Haritası

Şekil 10’a göre sosyal medya pazarlamasıyla ilgili en fazla makaleyi “Marketing Intelligence and Planning” dergisi yayınlamıştır. Marketing Intelligence and Planning’i takiben Sustainability, Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics, Journal of Business Research, International Journal of Marketing Management, Journal of Social Marketing, Journal of Business and Industrial Marketing, Industrial Marketing Management, Journal of Interactive Marketing, European Journal of Marketing, Business Horizons, ve Journal of Internet Commerce dergilerinde sarı renk yoğunlaşmaktadır.

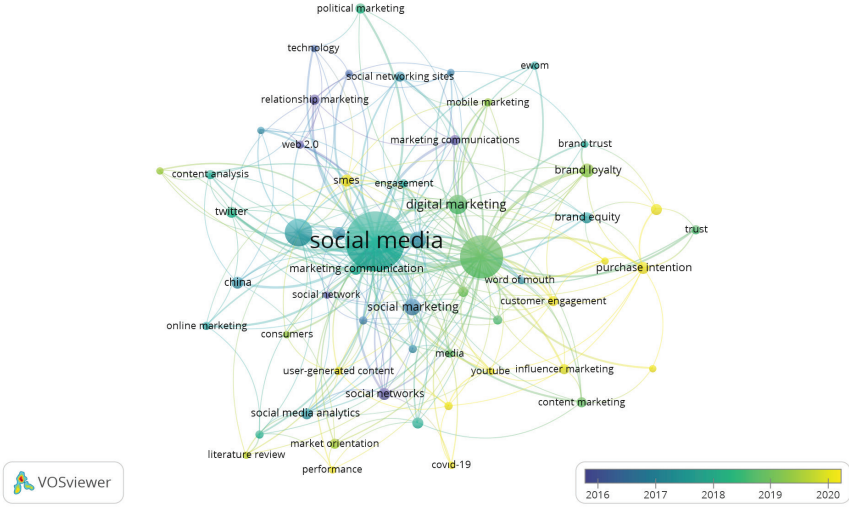
Şekil 11: 2013-2022 Döneminde Yayımlanan Sosyal Medya Pazarlamasıyla İlgili Anahtar Kelimelerin Eş-Birliktelik Ağ Analizi

“Sosyal Medya Pazarlaması” ile ilgili makalelerde yer alan anahtar kelimelerin birlikte kullanımına göre ağdaki kümeleri ve güçleri, eş-birliktelik analizinde gösterilmektedir (Atabay vd., 2019: 1134’den akt. Gürdin, 2020: 223).

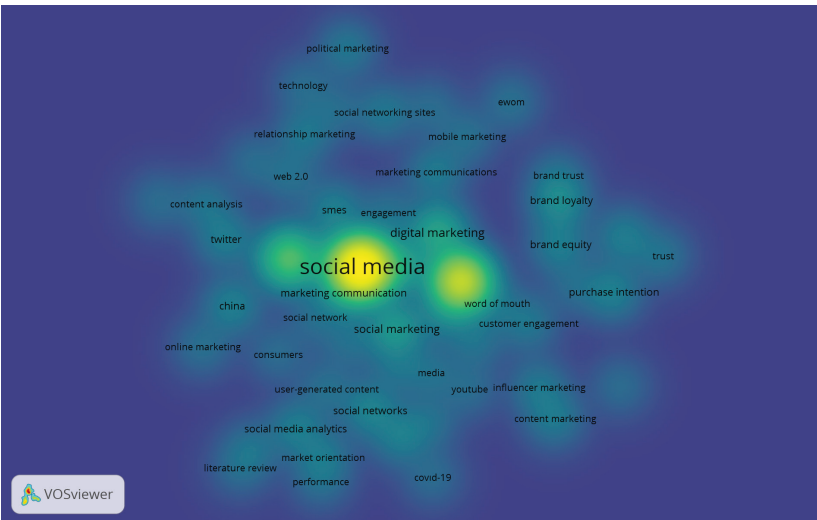
İlgili anahtar kelimenin en az 5 kere tekrarlaması göz önünde bulundurulduğunda toplam 1421 anahtar kelimedenden eşik değeri karşılayan sadece 56 kelimenin olduğu görülmüştür. Sosyal medya pazarlamasıyla ilgili anahtar kelimelerin eş birliktelik ağına bakıldığında sosyal medya pazarlaması ile birlikte ağızdan ağza iletişim, pazarlama iletişimi, dijital pazarlama, sosyal pazarlama, marka sadakati, sosyal ağlar ve satın alma niyeti anahtar kelimelerinin en çok kullanılan anahtar kelimeler olduğu görülmektedir. Şekilde görülen büyük daireler en çok kullanılan anahtar kelimeleri ifade etmekte olup sırasıyla; sosyal medya (275 adet), sosyal medya pazarlaması (144 adet), pazarlama (62 adet), dijital pazarlama (29 adet), Facebook (23 adet), sosyal pazarlama (22 adet), marka sadakati (15 adet), reklam (14 adet), sosyal ağlar (12 adet) anahtar kelimeleri en çok kullanılan anahtar kelimelerdir.

Şekil 12: 2013-2022 Döneminde Yayınlanan Sosyal Medya Pazarlamasıyla İlgili Anahtar Kelimelerin Yıllar Bazında Eş-Birliktelik Ağ Analizi

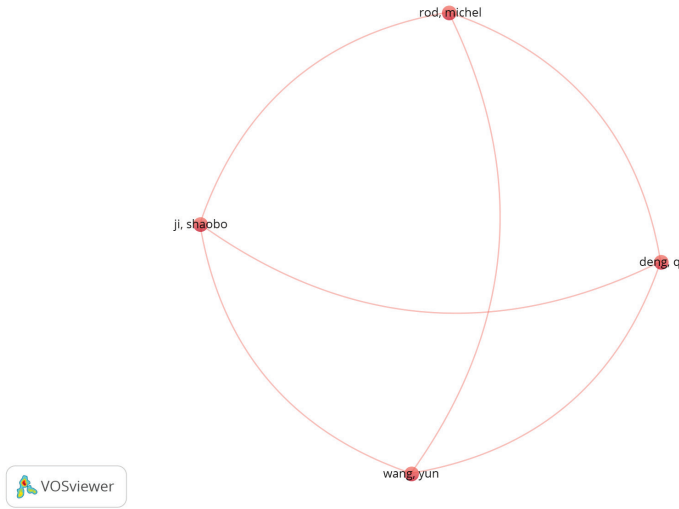
Şekil 12’de sosyal medya pazarlamasına ilişkin olarak; “sosyal medya”, “ağızdan ağıza iletişim”, “pazarlama iletişimi”, “dijital pazarlama”, “sosyal pazarlama”, “marka sadakati” gibi kelimelerin son zamanlardaki makalelerde daha fazla yer aldığı görülmektedir.

Şekil 13: 2013-2022 Yılları Arasında Yayınlanan Sosyal Medya Pazarlamasıyla İlgili Makalelerde Yer Alan Anahtar Kelimelerin Eş-Birliktelik Yoğunluk Haritası

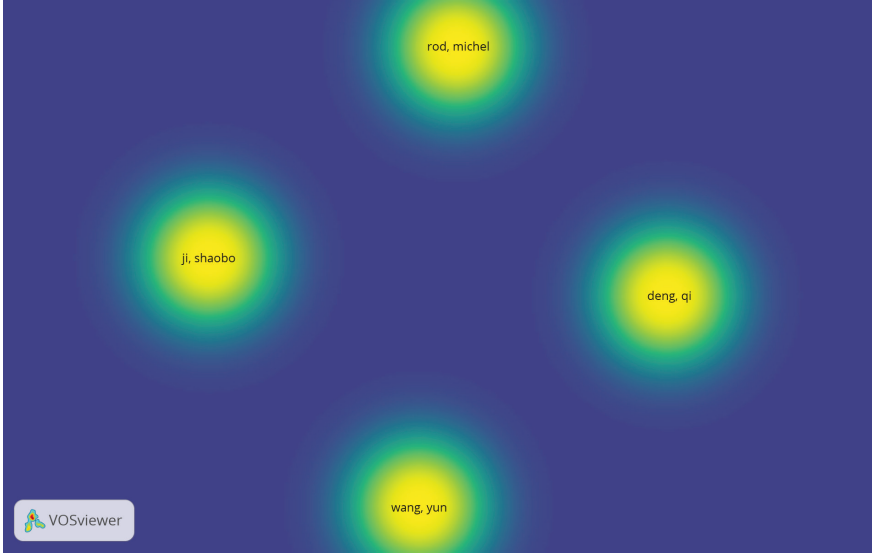
Şekil 13'e göre sarı renkler en çok; sosyal medya, sosyal medya pazarlaması, pazarlama, dijital pazarlama, Facebook, sosyal pazarlama, marka sadakati, reklam ve sosyal ağlar gibi anahtar kelimelerde yoğunlaşmaktadır.

Şekil 14: 2013-2022 Yılları Arasında Yayınlanan Sosyal Medya Pazarlaması Makalelerinin Yazarlar Bazında Dağılımının Bibliyometrik Ağ Analizi

Sosyal medya pazarlamasıyla ilgili makale yayınlayan 1340 yazardan en az 3 makale yayınlama şartını sağlayan 16 yazar bulunmaktadır. Şekil 14'de sosyal medya pazarlamasıyla ilgili en fazla makale yayınlayan yazarın 4 yayınlı Jennifer Rowley olduğu görülmektedir. Jennifer Rowley'i takiben Jenna Jacobson (4 adet), Andrew T. Stephan (3 adet), Thorsten Henning-Thurau (3 adet), Jari Salo (3 adet), Paul Harrigan (3 adet), Imran Khan (3 adet), Qi Deng (3 adet), Shaobo Ji (3 adet), Michael Rod (3 adet) ve Yun Wang (3 adet) analize konu olan 1340 yazardan, sosyal medya pazarlamasıyla ilgili en fazla makale yayınlayan yazarlardır.

Şekil 15: 2013-2022 Döneminde Yayınlanan Sosyal Medya Pazarlamasına İlişkin Makalelerin Yazarlara Göre Dağılımının Yoğunluk Haritası

Şekil 15’de yazarların yayınlamış olduğu sosyal medya pazarlaması makalelerine ilişkin yoğunluk haritası görselleştirilmiştir. Şekil 15’e göre sosyal medya pazarlaması makalelerine ilişkin olarak Qi Deng, Shaobo Ji, Michael Rod ve Yun Wang adlı yazarlarda sarı renkler yoğunluktadır

5. SONUÇ

Son yıllarda teknolojik gelişmelerle birlikte hızla artan yayın sayılarıyla birlikte anlamlı bilgi elde etme de bir o kadar zorlaşmıştır. Bibliyometrik analizlerin gerçekleştirilmesi VOSviewer vb. programlar vasıtasıyla bilimsel haritalar görselleştirilmiş ve bu bilgilere erişim daha da kolaylaşmıştır. Çalışmada verilere ait bilimsel haritaların görselleştirilmesinde VOSviewer (version 1.6.14)’den yararlanılmış, bu alanda çalışacak olan araştırmacılara ön ayak olmak amacıyla bibliyometrik analiz gerçekleştirilmiştir. Web of Science veri tabanından 30 Kasım 2022 tarihinde, sosyal medya pazarlamasıyla ilgili toplamda 1377 adet çalışmaya ulaşılmış bunlardan sadece 984 adet makale analize dâhil edilmesiyle daha sağlıklı verilere ulaşılması amaçlanmıştır.

2013-2022 yılları arasında yayınlanan makaleler ele alındığında; “Amerika” 125 adet makale ile en az 5 yayın şartı sağlayan ülke konumundadır. 13 makale ile Türkiye, bu şartı sağlayan 14. ülkedir. 3 adet makale ile en az 5 adet makale yayınlayan kurum şartını sağlayan kurum “Monash Üniversitesi” iken bu şartı sağlayan yazarların başında 4 makale ile “Jennifer Rowley”, dergilerin başındaysa “Marketing Intelligence and

Planning” dergisi gelmektedir. Anahtar kelimeler arası eş-birliktelik ağına bakıldığında 275 tekrarla “Sosyal Medya” anahtar kelimesinin en az 3 kere ortaya çıkma şartını sağladığı görülmektedir.

KAYNAKLAR

- Agnihotri, A., Bhattacharya, S., Yannopoulou, N. ve Liu, M. J. (2022). “Examining Social Media Engagement through Health-Related Message Framing in Different Cultures”. *Journal of Business Research*, 152: 349–360.
- Alkış, A. ve Köse, T. (2022). “Privacy Concerns in Consumer E-Commerce Activities and Response to Social Media Advertising: Empirical Evidence from Europe”. *Computers in Human Behavior*, 137, 1:15.
- Arafat, T ve Hamamra, B. (2022). “Word Elongation as an Audience-Design Strategy in Social Media Marketing in Palestine”. *Cogent Arts & Humanities*, 9: 1-14.
- Cabeza-Ramírez, J.L., Sanchez-Canizares, S. M., Santos-Roldan, L. M. ve Fuentes-García, F. J. (2022). “Impact of The Perceived Risk in Influencers’ Product Recommendations on Their Followers’ Purchase Attitudes and Intention”. *Technological Forecasting & Social Change*, 184: 1-16.
- Chaudhry, P.E. (2022). “Dupe Influencers Exploiting Social Media to Peddle Luxury Fakes”. *Business Horizons*, 65: 719-727
- Constantinides, E. (2014). “Foundations of Social Media Marketing”. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 148: 40 – 57.
- Dwivedi, Y.K., Kaur, K. K. ve Chen H. (2015). “Social media marketing and advertising”. *The Marketing Review*, 15 (3): 289-309.
- Gürdin, B. (2019). “Sosyal Medyanın Hedonik Tüketimi Ve FoMO’nun Gücü”. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 54(3), 1259-1278.
- Gürdin, B. (2020). “Yeşil Pazarlamanın Bilimsel Haritaların Görselleştirilmesi Tekniğiyle Bibliyometrik Analizi”. *Econder International Academic Journal*, 4 (1) , 203-231.
- Husain, R., Ahmad, A. & Khan, B. M. (2022). “The impact of brand equity, status consumption, and brand trust on purchase intention of luxury brands”. *Cogent Business & Management*, 9: 1-19.
- Jan van Eck, N. ve Waltman, L (2022). Manual for VOSviewer version 1.6.14 (*Kullanılan Program*), Universiteit Leiden.
- Nadaraja, R. ve Yazdanifard, R. (2013). “Social Media Marketing: Advantages and Disadvantages”. *Social Media Marketing*, 1-10.
- Pereira-Kotze, C., Horwood, C., Haskins, L., Kingston, G., Luthuli, S. ve Doherty, T. (2022). “Exploring Women’s Exposure to Marketing of Commercial Formula Products: A Qualitative Marketing Study from Two Sites in South Africa”. *Global Health Action*, 15: 1-12.
- Sands, S., Ferraro, C., Demsar, V. ve Chandler G. (2022). “False Idols: Unpacking The Opportunities and Challenges of Falsity in The Context of Virtual Influencers”. *Business Horizons*, 65: 777-788.

- Saravanakumar, M. ve SuganthaLakshmi, T. (2012). “Social Media Marketing”. *Life Science Journal*, 9(4): 4444-4451.
- Silaban, P. H., Silalahi, A. D. K., Octoyuda, E., Sitanggang, Y. K., Hutabarat, L. ve Sitorus, A. I. S. (2022). “Understanding Hedonic and Utilitarian Responses to Product Reviews on Youtube and Purchase Intention”. *Cogent Business & Management*, 9: 1-17.
- Simerpreet, K. (2016). “Social Media Marketing”. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 5 (4): 6-12.
- Thomson Reuters. (2011). Web of ScienceSM. *Thomson Reuters Quick Refrence Guide*, 1-8.
- Web of Science Core Collection (2022). Erişim adresi: http://apps.webofknowledge.com/WOS_GeneralSearch_input.do?product=WOS&search_mode=-GeneralSearch&SID=D4jNCLV71TgtBmbEPgK&preferencesSaved=
- Ying, S., Leng, K. Ve Xiong, H. (2022). “Research on The Influencing Factors of Consumers’ Green Purchase Behavior in The Post-Pandemic Era”. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 69.

“

Bölüm 21

**ÜLKE RAPORLARI IŞIĞINDA
TÜRKİYE’NİN AVRUPA BİRLİĞİ’NE
YEŞİL ENTEGRASYONU**

Hulusi Ekber KAYA¹

”

1 * Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Keşan Yusuf Çapraz Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, e-mail: hekberkaya@trakya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2097-7893

1. GİRİŞ

Avrupa Birliği uluslararası sistem içinde entegrasyon sürecini tüm aşamaları ile tamamlamış yegâne birlik olma özelliğini devam ettirmektedir. Ekonomik, politik ve müktesebat uyumluluğu açısından üye devletler arasındaki koordinasyon gelişmekte olan aday ülkelerin ve gelecekte muhtemel üye olacak bölge ülkelerinin dikkatini çekmekte ve Birlik olmanın gerekliliklerini yerine getirme hususunda onları motive etmektedir. Uluslararası düzende entegrasyonların hızlı bir şekilde gelişim gösterdiği günümüzde dünyanın çeşitli bölgelerinde farklı entegrasyon girişimleri dikkat çekmektedir. Bunlardan kimisi kısa ömürlü olurken kimisi de varlığını sürdürmeye devam etmektedir, ama hiçbiri AB ile kıyaslanacak seviyede değildir. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası küreselleşmenin de hız kazanması ile sayıları artan bölgesel entegrasyonlar ile üye devletler ekonomik açıdan çeşitli kazanımlar elde ederken politik açıdan da uluslararası arenada daha çok söz sahibi olmaktadır.

Her devletin olduğu gibi Türkiye'nin de dış politik hedefleri bulunmaktadır. AB'ne tam üyelik de Türkiye'nin yıllardır devam eden bir hedefidir. Geçen süre içinde hem ulusal hem de uluslararası krizler üyelik sürecine olumsuz yansımış olsa da Türkiye bu hedefinden hiç kopmamış, her hükümet tam üyeliğe giden yolda gereken adımları atmaya devam etmiştir. Türkiye, kurulduğu günden itibaren Batı normlarını benimsemiş laik ve demokratik bir ülke olmasının yanında ekonomik, politik ve sosyal açıdan gerek AB üyesi birçok ülkeden gerekse kendisi ile birlikte aday diğer ülkelerden çok daha iyi konumdadır. Türkiye'nin sahip olduğu jeopolitik konumu, ekonomik ve askeri gücü ile AB'ne olası üyeliği Birlik için bir kazanım olabileceken Türkiye için de toplumun refah düzeyinin ve her alandaki standartlarının kalitesinin artması yönünde bir kazanım olacak, bu durum da her iki taraf için kazan-kazan ortamını doğuracaktır.

1993 yılının Haziran ayında gerçekleştirilen Kopenhag Zirvesi ile Avrupa Konseyi AB'ye adaylık için başvuran ülkelere tam üye olmadan önce bazı kriterleri yerine getirmesini istemiştir. Siyasi, Ekonomik ve AB müktesebatına uyumu içeren bu kriterler Kopenhag Kriterleri olarak adlandırılmaktadır. En başta mevcut şartlardan dolayı ekonomik bir Birlik olarak kurulan ama günümüzde politik yönü daha ağır basan AB için demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan haklarına ve azınlık haklarına saygı gibi temel normları içeren siyasi kriterler oldukça önem arz etmektedir. Bunların yanında aday ülkelerin AB müktesebatına uyumlu ulusal reformlarını gerçekleştirmeleri ve bunları uygulamaları da adayların üyelik süreçlerini hızlandırmaktadır. Son yıllarda aday ülkelerin üyelik süreçlerinde dikkat etmeleri gereken bir nokta da iklim değişikliği ile mücadele olmuştur. AB söz konusu bu küresel sorunla mücadelede önemli bir aktör

konumundadır ve aday ülkelerden deaynı hassasiyeti göstermelerini beklemektedir.

Küresel ısınmanın etkisi ile iklimin değişmesi ve bu değişim ile günümüzün en büyük uluslararası güvenlik sorunlarından biri haline gelen iklim krizinin tüm dünyayı etkisi altına alması, ülkeleri bu soruna çözüm yolları aramaya sevk etmiş ve bu bağlamda bir takım zirveler gerçekleştirilerek ve sözleşmeler imzalanarak devletler sorumluluk almaya yönlendirilmiştir. Özellikle Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS), Kyoto Protokolü ve Paris İklim Sözleşmesi bu anlamda atılmış önemli adımlar olarak belirtilebilir. İklim değişikliği ile mücadelede Avrupa Birliği'nin izlediği politikaların altını çizmek gerekmektedir. Avrupa Komisyonu, Avrupa Birliği'nin 2030 yılının sonuna kadar sera gazı emisyonunu en az %55 oranında azaltmak için 13 temel yasa tasarısından oluşan geniş kapsamlı bir yasa paketi sunmuştur. Bu paket ile Avrupa Yeşil Mutabakatının hedeflerinin gerçekleştirilerek 2050'ye kadar Avrupa'yı ilk sıfır karbonlu kıta yapmak amaçlanmaktadır. Birlik, bu amaç için aday devletleri de AB müktesebatına uymaya ve gerekli düzenlemeleri yapmaya davet etmektedir. İşte Türkiye'nin de yukarıda belirtilen sözleşmelere taraf olması ve aynı zamanda Avrupa Birliği'ne yıllardır devam eden adaylık süreci, yeşil entegrasyonu gerçekleştirmesini zorunlu kılmaktadır.

AB Komisyonu'nun Kopenhag Kriterleri çerçevesinde Türkiye için hazırlamış olduğu raporlarda 27. Fasılda Çevre ve İklim Değişikliği konusu "Üyelik Yükümlülüklerini Üstlenebilme Yeteneği" başlığı altında yer almaktadır. AB, dünyada çevrenin korunması ve iklim değişikliği ile mücadelede hem uluslararası anlaşmalara taraf olması ve söz konusu anlaşmaları uygulaması hem de Birlik içinde uyguladığı çevre ve iklim politikaları ile diğer devletlere örnek teşkil etmektedir. Önemli ve bir o kadar da zorlu bir politik alan olan çevre ve iklim değişikliği politikası sürdürülebilirlik ve gelecek nesillerin doğal kaynaklardan faydalanmaları açısından önem taşımaktadır. Özellikle Sanayi Devrimi sonrası insan kaynaklı artan küresel ısınma neticesinde hız kazanan iklim değişikliği tüm ülkeleri ilgilendiren bir uluslararası sorun haline gelmiştir. Bu bağlamda Türkiye sadece AB üyelik sürecinde olduğu için değil kendi vatandaşlarının yaşam kalitesini doğrudan ilgilendirdiği için iklim politikalarını AB normları doğrultusunda düzenlemelidir.

2. ULUSLARARASI BİR ÇEVRE SORUNU: İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ

Günümüzde dünya genelinde çevre sorunları olarak özellikle dört konu sık sık gündeme gelmektedir: sera gazlarının artışı dolayısıyla meydana gelen iklim değişikliği, kanser yapıcı ışınları süzen ozon tabakasının

incelip delinmesi, tropik ormanların tahribiyle ortaya çıkan, milyonlarca hayvanın ve bitki türünün yok olma tehlikesi ve Çernobil felaketinde olduğu gibi büyük çaptaki nükleer kirlenmeler. Bunların dışında tüm dünya çapında olmasa da dünyanın geniş bölgelerini etkileyen en az üç sorundan da bahsedilebilir: asit yağmuru, çölleşme, toksin atıklar (Kışlalıoğlu ve Berkes, 1993:59-60). Bu sorunlar içinde iklim değişikliğinin altını önemle çizmekte fayda var. Uluslararası bir güvenlik sorunu haline gelen ve devletler tarafından yüksek politik hedefler arasına girmeye başlayan iklim değişikliği sorununa karşı hiçbir devletin bağımsızlığı bulunmamaktadır. Bu bağlamda devletlerin bu soruna kayıtsız kalması beklenemez.

İklim, belirli bir bölgedeki normal hava durumu olarak ifade edilmektedir. Örneğin, Amazon'da sıcaklıklar her zaman yüksektir ve neredeyse her gün yağmur yapmaktadır, Antarktika'da ise her zaman dondurucu bir soğuk vardır ve hiç yağmur yağmamaktadır. Belirli bir bölgedeki normal sıcaklık ve yağış miktarı değiştiğinde, normal havada da bir geçiş olmakta ve bu durumda da iklim değişikliği gerçekleşmektedir (JUSTDIGGIT, 2022). Dünya iklim sisteminin mekanığı aslında basittir. Dünya güneşin enerjisini emdiğinde veya atmosferik gazlar dünyanın yaydığı ısıнын uza-yaya yayılmasını engellediğinde (sera etkisi) gezegen ısınmaktadır. Hem doğal hem de insani çeşitli faktörler dünyanın iklim sistemini etkileyebilmektedir. Dünya, geçmişte insanlar var olmadan çok önce de ısınma ve soğuma aşamalarından geçmiştir. İklim değişikliğine katkıda bulunabilecek etmenler arasında güneşin yoğunluğu, volkanik patlamalar ve doğal olarak oluşan sera gazı konsantrasyonlarındaki değişiklikler sayılabilir. Ancak, kayıtlara bakıldığında günümüz iklimsel ısınmasının (özellikle 20 yüzyılın ortalarından beri) meydana gelenin her zamankinden çok daha hızlı bir oranda gerçekleştiğini ve bunun tek başına doğal nedenlerle açıklanamayacağını göstermektedir (Dençak ve Turrentin, 2021).

İklim değişikliği, sıcaklıklarda ve hava düzenlerinde uzun vadeli değişiklikleri ifade etmektedir. Söz konusu bu değişiklikler güneş döngüsündeki gibi doğal olabilmektedir. Ancak, 1800'lerden beri kömür, petrol ve doğal gaz gibi fosil yakıtların kullanılması iklim değişikliğinin ana itici unsurunu oluşturmaktadır. Yanan fosil yakıtlar, dünyayı saran, güneşin ısınımasını hapseden ve sıcaklıkları yükselten bir battaniye gibi davranan sera gazı emisyonlarına neden olmaktadır (UN,2022). İklim değişikliğinde açık ara en büyük itici güçlerden biri, atmosferdeki karbondioksit gibi sera gazlarının konsantrasyonunu arttıran kömür, gaz ve petrol gibi fosil yakıtların yakılmasıdır. Bu, tarım için arazi açmak gibi diğer faaliyetlerle birleştiğinde, dünyanın ortalama sıcaklığının artmasına neden olmaktadır. Aslında bilim insanları, sigara içmek ve akciğer kanseri arasındaki bağlantıdan ne kadar eminlerse, sera gazları ile küresel ısınma arasındaki bağlantıdan da o kadar eminlerdir (Amnesty International, 2022).

Güneş, dünyanın iklimi için birincil enerji kaynağı olarak hizmet etmektedir. Gelen güneş ışığının bir kısmı, özellikle buz ve bulutlar gibi parlak yüzeyler tarafından doğrudan uzaya geri yansıtılmakta ve geri kalanı yüzey ve atmosfer tarafından emilmektedir. Bu emilen güneş enerjisinin çoğu ısı olarak yeniden yayılmaktadır. Atmosfer, sırayla bir kısmı uzaya kaçan ısıyı emer ve yeniden yayar. Bu gelen ve giden enerji dengesindeki herhangi bir bozulma iklimi etkilemektedir. Atmosfere daha fazla sera gazı eklemek, ısının uzaya kaçmasını önlemede onu daha da etkili hale getirmektedir. Giden enerji giren enerjiden daha az olduğunda dünya yeni bir denge kuruluncaya kadar ısınmaktadır. İnsan faaliyetleri sonucu yayılan sera gazları, dünyanın enerji dengesini ve dolayısıyla iklimi değiştirmektedir. Bilim insanları, tüm insan ve doğal faktörler göz önüne alındığında, dünyanın iklim dengesinin ısınmaya doğru değiştiğini ve en büyük katkının karbondioksit artışları olduğunu belirtmektedirler (The Royal Society, 2022).

İklim değişikliği sadece belirli alanlarda gözlemlenmemekte, dünyanın her yerinde iklim değişikliğinin sonuçları hissedilmektedir. İklim değişikliği yeni bir durum değildir. Yeni olan insanların iklim değişikliği üzerindeki etkisidir. İnsanların günlük faaliyetleri metan ve karbon gibi sera gazlarının emisyonuna neden olmaktadır ve bu gazlar dünyadan yansıyan ısının kaçmasını engelleyerek küresel ısınmaya neden olmaktadır (JUSTDIGIT, 2022). Küresel ısınmaya dair başlıca üç gösterge sıcaklık, yağış ve deniz seviyesidir. Son yıllarda bilim insanlarının başlıca amaçlarından biri, sanayi devriminden bu yana bunların nasıl değiştiğini tahmin etmek ve sorumlunun küresel ısınma olduğuna işaret eden herhangi bir kanıt bulunup bulunmadığını anlamak olmuştur. 1896 yılında İsveçli bilim insanı Svante Arrhenius'un öncü çalışmaları ve ardından Thomas Chamberlin'in bağımsız doğrulamasıyla, insan faaliyetlerinin atmosfere karbondioksit ekleyerek yerküreyi önemli ölçüde ısıtabileceği hesaplanmıştır (Maslin, 2011:38-67).

Küresel iklim değişikliğinin gelecekteki olası etkileri arasında daha sık orman yangınları, bazı bölgelerde daha uzun kuraklık dönemleri ve tropik fırtınaların sayısında, süresinde ve yoğunluğunda artışlar yer almaktadır. Bilim insanlarının geçmişte küresel iklim değişikliğinden kaynaklanacağını tahmin ettikleri etkiler günümüzde gerçekleşmektedir (NASA, 2022). 1988 yılında küresel ısınma olasılığı konusundaki kaygılardan ötürü Birleşmiş Milletler Çevre Paneli ve Dünya Meteoroloji Örgütü tarafından Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (IPCC) oluşturulmuştur. IPCC'nin amacı bilimsel, çevresel ve sosyoekonomik etkiler ve tepki stratejileri de dahil olmak üzere iklim değişikliğinin çeşitli yönleri hakkındaki bilgi düzeyinin değerlendirilmesinin sürdürülmesidir. İklim değişikliği konusunda en yetkili, bilimsel ve teknik otorite olarak kabul

edilen IPCC'nin değerlendirmelerinin Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Kyoto Protokolü müzakerecilerinin üzerinde derin bir etkisi olmuştur (Maslin, 2011:25). Çeşitli ülkelerden 1300'den fazla bilim insanından oluşan IPCC, önümüzdeki yüzyılda 2,5 ila 10 fahrenheit arasında bir sıcaklık artışı olacağını tahmin etmektedir. Kulağa küçük bir miktar gibi gelebilir, ancak bu, dünya tarihinde olağandışı bir olaydır. Ağaç halkalarında, buz çekirdeklerinde ve mercan resiflerinde korunan dünyanın iklim kayıtları, küresel ortalama sıcaklığın uzun süreler boyunca sabit kaldığını göstermektedir. Ayrıca, sıcaklıktaki küçük değişiklikler ortamdaki büyük değişikliklere karşılık gelmektedir (NASA, 2022). İklim değişikliği yalnızca artan sıcaklıkları değil, aşırı hava olaylarını, yükselen deniz seviyelerini, değişen vahşi yaşam popölasyonlarını ve habitatları ve bir dizi başka etkiyi de içermektedir. Bununla birlikte insanlık için neden olduğu ve yaratmaya devam edeceği tahribat, iklim değişikliğini acil bir insan hakları sorunu haline de getirerek mevcut eşitsizlikleri birleştirecek ve büyütecektir. Bu nedenle, devletlerin çok büyük bilimsel kanıtlar karşısında iklim krizi konusunda harekete geçmemesi, tarihin nesiller arası en büyük insan hakları sorunu olacaktır. İnsan hakları, sadece çevre üzerinde değil, aynı zamanda kendi refahımız üzerindeki yıkıcı etkisinden dolayı da iklim değişikliği ile yakından bağlantılıdır. İklim değişikliği, varlığımızı tehdit etmenin yanı sıra yaşam, sağlık, gıda, su, barınma ve geçim haklarımız üzerinde de zararlı etkiler yaratmaktadır (Amnesty International, 2022).

İklim değişikliğinin halihazırda yılda 150000'den fazla ölüme neden olduğu tahmin edilmektedir. Sıcaklık ve yağış koşullarındaki değişiklikler, ishal gibi suyla ilgili hastalıklar ve sıtma dahil vektör kaynaklı enfeksiyonlar da dahil olmak üzere birçok hastalığın bulaşma yöntemlerini etkileyebilmektedir. Son olarak, iklim değişikliği gıda üretim modellerini de etkileyebilmekte ve bu da yetersiz beslenme oranları açısından sağlık üzerinde önemli olumsuz etkiler doğurabilmektedir. Azaltılmamış sera gazı emisyonlarının önümüzdeki yıllarda hastalık yükünü arttıracasına yönelik kanıtlar da mevcuttur. Altının önemle çizilmesi gereken bir nokta da risklerin, sera gazı emisyonları sorununa en az katkıda bulunan en yoksul nüfuslarda yoğunlaştığıdır (WHO, 2022).

İnsanların yanında bu dünyayı birlikte paylaştığımız vahşi hayvanlar da iklim değişikliği nedeniyle hayatta kalmak için yeni zorluklarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Daha sık ve yoğun kuraklık, fırtınalar, sıcak hava dalgaları, yükselen deniz seviyeleri, eriyen buzullar ve ısınan okyanuslar hayvanlara doğrudan zarar verebilmektedir. İklim değişikliğinin en kötü etkilerinden kaçınmak için küresel karbon emisyonlarının önemli ölçüde azaltılması gerekmektedir. Ancak, artan sıcaklıklar, değişen yağış düzenleri, okyanus asitlenmesi, deniz seviyesinin yükselmesi ve aşırı hava olay-

larının artan yoğunluğu ve sıklığı gibi karbon emisyonlarının önemli ve kaçınılmaz sonuçlarına da hazırlıklı olunmalıdır (WWF, 2022).

Mesele iklim değişikliği ve enerji güvenliği olduğunda devletlerin bir takım güvenceler vermesi gerekmektedir. Bunlar belirli çözümlerin bulunabileceği ve bazı zaman çizelgelerini içeren alanlar ile ilgili güvencelerdir. Anthony Giddens bunu şu örnekle açıklamaktadır; *“Eğer oturma odanız dağınıksa odanızı toparlamak için yeterli zaman bulana dek beklersiniz. Ancak salınımların atmosferde biriktiği ve petrolün bitmeye başladığı bir gerçeklikte aynı şeyi yapmanız mümkün değildir.”* Ona göre devletin asli aktör olarak yerine getirmesi gereken kimi görevleri bulunmaktadır. Bunlar (Giddens, 2013:137-141);

- Devlet, geleceği düşünme noktasında bize yardım etmelidir.
- İklim değişikliği ve enerji riskleri günümüz toplumlarının yüzleştiği diğer riskler bağlamında yönetilmelidir.
- İklim değişikliği ve enerji politikasının ana itici gücü olarak devlet, politik ve ekonomik olanın yaklaşmasını teşvik etmelidir.
- Devlet, “kirleten öder” ilkesinin kurumsallaşması için piyasalara müdahale etmelidir.
- Devletin iklim değişikliği girişimlerini engellemeye çalışan iş dünyasının çıkarlarına karşı çıkması gerekir.
- Devlet, politik gündemin ilk maddesine her daim iklim değişikliğini yazmalıdır.
- Düşük karbon ekonomisine geçmek için uygun bir ekonomik ve mali çerçeve geliştirilmelidir.
- Devlet, iklim değişikliğinin verili sonuçlarına kendini uyarlama noktasında hazırlık yapmalıdır.
- İklim değişikliğinin yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası yönleri bütünleştirilmelidir.

İnsan varlığını tehdit eden; küresel ısınma, iklim değişikliği, ormanların yok olması gibi çevresel bozulmaların sorumlusunun yine insanın kendisi olması tekrar önemle belirtilmesi geren bir husustur. İnsanlığı tehdit eder hale gelmiş olan bu çevresel sorunların çözüme kavuşturulmasında ihtiyaç duyulan çevre politikalarının belirlenmesi ve uygulanması ya devletlerin tek taraflı insafına bırakılmış ya da küresel güçlerin konuya bakış açılarına teslim edilmiş görülmektedir. Bu durumun önüne geçebilenin tek yolu ise uluslararası işbirliğinin geliştirilmesidir. Aksi durumda çevre ile ilgili konularda ilerleme kaydetmek mümkün görülmemektedir (Yiğittepe, 2020:140).

19. yüzyıl ile birlikte yaşanan sanayileşmenin etkisi, yoğun nüfus artışı ve 20. yüzyılın ortalarından itibaren giderek şiddetini arttıran küreselleşme dinamikleri gibi bazı temel etmenlerin itici gücünün çevre sorunlarını da küreselleştirmesiyle, 1960'lar ve 1970'lerden itibaren çevre konusu küresel siyaset çalışmalarının da gündemine girmeye başlamıştır. Bunun en temel nedenlerinden biri, özellikle bu dönemden itibaren insan faaliyetleri nedeniyle içinde yaşadığımız ekosistem üzerindeki baskının artması ve oluşan zararlar ile bunların çevre ve toplumlar üzerindeki olumsuz etkilerinin artık kayda değer seviyeye gelmesidir (Mazlum, 2014:458). Çevre sorunlarını kısaca ormanların yok olması, çölleşme, biyolojik çeşitliliğin kaybı, ozon tabakasının incilmesi ve günümüzde de sıkça tartışılan küresel ısınma olarak sıralamamız mümkündür. Dünyanın kaynaklarını insanların temel ihtiyaçlarını karşılamak ve modern endüstriyel üretimin mal ve hizmet üretimi ve tüketimi için nasıl kullanılacağı asıl cevaplanması gereken sorudur. Bu bağlamda çevre sorunları doğrudan hem insan hakları hem siyasi örgütlenmeler hem de dünya ekonomisi ile ilgilidir (Rüma, 2014:400).

3. İKLİM KRİZİ İLE MÜCADELEDE ULUSLARARASI ADIMLAR

Geleneksel güvenlik konularına nazaran üzerinde daha az durulan çevre sorunları, sanayileşmenin artması ve buna bağlı olarak çevreye verilen zararın gözlemlenmesi ile birlikte incelenmesi kaçınılmaz bir mesele haline gelmiştir. Her ne kadar geleneksel güvenlik anlayışında çevre güvenliği ikincil öneme sahip olsa da dünyanın çevre güvenliği konusunda üstünde anlaşılmaya vardığı iki temel durum söz konusudur: ozon tabakasının incilmesi ve küresel ısınma (Tezcanlar ve Kılıç, 2020:95). Küresel ısınma ve ona bağlı iklim değişikliği, içinde bulunduğumuz yüzyılda uluslararası toplumu tehdit eden en önemli sistematik risklerden biri olarak belirtilmektedir. Küresel ısınma, atmosferde ve okyanuslarda meydana gelen sıcaklık artışını ifade etmektedir. Karbondioksit, metan, diazotmonoksit, hidroflorokarbonlar gibi bazı gazların, güneşten ve yerküreden ışınila yayılan ısı enerjisinin bir bölümünü bünyelerinde hapsederek atmosferde sıcaklık artışına sebep olduğu bir gerçektir. Bu etki "sera etkisi" olarak bilindiğinden, bu etkiyi meydana getiren gazlara da sera gazları denmektedir. Sera etkisi zaten doğada halihazırda olan bir olaydır. Küresel ısınmaya ilişkin günümüzde yaşanan sorun ise, insan kaynaklı atmosfere salınan gazların doğal sera etkisini tehlike yaratacak boyutlarda şiddetlendirmesidir (Saygın ve Çetin, 2018:9). Çevre sorunlarına yönelik gerçekleştirilen ilk büyük konferans Stockholm'de düzenlenen Birleşmiş Milletler İnsani Çevre Konferansı'ydı. Bu konferans aynı zamanda Birleşmiş Milletler Çevre Programı'nın da ortaya çıkmasına neden olmuş-

tur. Bu program ile çevrenin bölgesel ve küresel düzeyde daha iyi korunması çerçevesinde devletlerin ve uluslararası örgütlerin çevreyle ilgili gerçekleştirdikleri faaliyetlerin eşgüdümü hedeflenmiştir. Fakat, 1970’li yıllardaki ve 1980’lerin başından itibaren ortaya çıkan ekonomik ve politik sıkıntılar çevre konularını uluslararası gündemin aşağılarına itmiştir (Heywood, 2014:458). İnsan kaynaklı faaliyetlerin hız kazandırdığı küresel ısınmanın iklim üzerindeki olumsuz etkilerini önlemeye yönelik atılan en önemli adım 1992 yılının haziran ayında Rio de Janeiro’da gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı’nda imzalanan Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi’dir (BMİDÇS). Sözleşme Hükümetlerarası düzeyde BM öncülüğünde imzalanmıştır. Sözleşmeye taraf 191 ülke bulunmaktadır. Sözleşmenin en temel amacı; insan kaynaklı atmosfere salınan sera gazı miktarının minimuma indirilerek devletlerin bu bağlamda sorumluluk almalarının sağlanmasıdır.

İklim değişikliği ile mücadelede atılan ilk uluslararası adım olan BMİDÇS, iklim rejiminin çatısını oluşturmuş ve sonraki yıllar için bir yol haritası çizmiştir. Uluslararası ortak eylemin genel bir çerçevesini çizen Sözleşme, politikanın üzerinden ilerleyeceği prosedürleri ve kurumları oluşturmuş; uygulamaya yön verecek temel ilke ve yükümlülükleri belirlemiş, başka bir ifade ile “oyunun kurallarını” koymuştur. Büyük ölçüde bir uzlaşma metni olan Sözleşme, bir takım eksikliklerine rağmen uluslararası iklim politikasının temeli olarak kabul edilmiş ve evrensel kabul görmüştür. Farklı çıkarlara sahip ülkeleri katılmaya ikna edebilmek için “yumuşak” bir yaklaşım benimsenmiş ve bağlayıcı salım indirim hedeflerinden vazgeçilmiştir. Sözleşme’nin nihai amacı 2. Maddede şöyle tanımlanmıştır: “Atmosferdeki sera gazı birikimlerini, iklim sistemi üzerindeki tehlikeli insan kaynaklı etkiyi önleyecek bir düzeyde durdurmayı başarmaktır. Böyle bir düzeye, ekosistemin iklim değişikliğine doğal bir şekilde uyum sağlamasına, gıda üretiminin zarar görmeyeceği ve ekonomik kalkınmanın sürdürülebilir şekilde devamına izin verecek bir zaman dahilinde ulaşılmalıdır.” (Mazlum, 2008:133). BMİDÇS bir takım önemli ilkeler içermektedir: iklim sistemini şimdiki ve gelecek kuşakların yararı için koruma taahhüdü, iklim değişikliğini önlemeye yönelik küresel eylemin temel gerekçesi olarak ihtiyatlılık ilkesinin tanınması ve son olarak da sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik amaç olarak benimsenmesi. Ama en önemlisi Sözleşme’nin 4. Maddesinde yer alan, ülkelerin atmosferdeki sera gazlarının birikimine katkılarını ve salım indirim kabiliyetlerini temel alarak, iklim değişikliğinin hafifletilmesinde ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesinin tesis edilmesidir. Madde ayrıca, sanayileşmiş ülkelerin salım azaltımında öncü rol oynamalarını, gelişmekte olan ülkelere ise karşılığında herhangi bir tazminat ödenmeden azaltım talep edilmemesini şart koşmaktadır. Ne var ki yoğun tartışmaların ardından,

Rio'daki ülke delegeleri grupları sanayileşmiş ülkeler için bağlayıcılığı olan azaltım hedefleri üzerinde uzlaşmamışlardır (Hannel,2014:189). Sözleşmeye göre ülkeler, yükümlülükleri açısından iki gruba ayrılmıştır. OECD ve Eski Doğu Bloku ülkelerinden oluşan EK-1 ülkelerinin 2000 yılına kadar sera gazı emisyonlarını 1990 yılı seviyesine indirmeleri öngörülmektedir. Sadece OECD ülkelerinden ve Avrupa Birliği'nden oluşan EK-2 ülkelere ise geliştirmekte olan ülkelere teknolojik ve finansal transfer yapma görevi getirilmektedir (Topçu, 2008:162). Sözleşmenin en yüksek organı olarak öngörülen Taraflar Konferansı'nın (COP) işlevleri ise şunlardır: Sözleşme'nin uygulanmasını gözden geçirmek, sözleşmeye taraf devletlerin yükümlülüklerini ve kurumsal düzenlemeleri dönemsel olarak incelemek, bilgi transferini teşvik etmek, iki veya daha çok tarafın talebi üzerine iklim değişikliğine karşı alınan önlemlerin eşgüdümünü kolaylaştırmak, envanterlerin hazırlanması için uygun metotların geliştirilmesini teşvik etmek ve yönetmek, Sözleşme'nin taraflarca uygulanmasını teşvik etmek, yönetmek ve değerlendirmek, uygulamaya yönelik dönemsel raporları incelemek, kabul etmek ve Sözleşme'nin uygulanması için gereken bütün sorunlara öneriler getirmek (Acer ve Kaya, 2021:549). En son Mısır'ın Şarm El-Şeyh kentinde 27.'si gerçekleştirilen Taraflar Konferansı'nda (COP27) devletler iklim değişikliği ile mücadelede izlenmesi gereken bir takım düzenlemeleri içeren anlaşmayı imzalamışlardır. Zirve'de Şarm El-Şeyh Uygulama Planı kabul edilmiştir. Bu plan daha zengin ülkelerin devam eden iklim değişikliği etkilerinden kaynaklanan hasar ve ekonomik kayıplardan kurtulmalarına yardımcı olmak için geliştirmekte olan ülkelere para yardımı taahhüdünü içermektedir. Ancak bazı dünya liderleri tarafından ifade edilen, fosil yakıt kullanımını azaltmak için bir anlaşma olmadığı yönünde hayal kırıklıkları da vardı. Plan yasal olarak bağlayıcı olmasa da dünya uluslarına iklim değişikliği konusunda yeni hedefler sağlamıştır. İlk kez ülkeler bir “kayıp ve hasar” fonu kurma konusunda anlaşmışlardır. Kayıp ve hasar konusu ise oldukça tartışmalıdır. Daha zengin ülkeler, iklim değişikliğinden kaynaklanan tüm ekonomik kayıpları karşılamakta yükümlü olacaklarını düşündükleri için daha önce yeni bir fonu kabul etmek istemiyorlardı. Ülkelerin söz konusu fondan ne kadar ve ne zamana kadar alacağına ise henüz karar verilmemiştir. COP26 Zirvesi'nde ülkeler kömürü “aşamalı olarak azaltma” konusunda anlaşmışlardı. Bu yılki müzakerelerin bir noktasında ülkeler bunu petrol ve doğalgazı da içerecek şekilde genişletmeyi tartışmışlar ancak nihai bir anlaşmaya varılamamıştır. Bunun yerine ülkeler “düşük emisyonlu ve yenilenebilir enerji dahil olmak üzere temiz bir enerji konusunu geliştirmeyi” taahhüt etmişlerdir (Stallard, 2022).

1997 yılına gelindiğinde gelişmiş ülkelerin bağlayıcı salım azaltma taahhütlerinin yer aldığı ve Şubat 2005 yılında yürürlüğe giren Kyoto Pro-

tokolü imzalanmıştır. Protokol'e Amerika Birleşik Devletleri (ABD) taraf olmayı reddetmiş ve anlaşma AB'nin taraf olmasının yanında 191 ülke tarafından imzalanmıştır. İki farklı taahhüt dönemini kapsayan Kyoto Protokolü'nün birinci dönemi olan 2008-2012 döneminde sera gazı salınım taahhütleri belirlendiği sınırlar içinde gerçekleştirilmiştir. 2013-2020 ise protokolün ikinci dönemidir. Birinci dönemde taahhütlerini yerine getiren Japonya, Avustralya, Kanada ve Rusya Federasyonu ikinci dönemde tekrar taahhüt altına girmeyeceklerini belirtmişlerdir (Erk, 2017:126). Kyoto Protokolü, sera gazı emisyonu üreten davranışların ve etkinliklerin kontrol edilmesi için ülkeler tarafından belirlenen hedef ve programlar içeren, bağımsız ulus devletler arasındaki uluslararası bir anlaşmadır. İklim değişikliğini yavaşlatmada kabul edilen emisyon azaltım hedeflerinin verimsiz olduğu, ülke hedeflerine ulaşma mekanizmalarının oldukça liberal olduğu, müzakerenin karmaşık bir yapıya sahip olduğu ve itaatsizliğe ilişkin yaptırımların mevcut olmadığı yönündeki eleştirilere rağmen, Kyoto Protokolü iklim krizi ile mücadelede önemli bir adım olarak belirtilmektedir (Hulme, 2016:302-303). Kyoto Konferansı'ndan birkaç ay önce ABD Senatosu Protokol'ü imzalamayacağını açıklamıştır. Bunun altında yatan en temel itiraz noktaları, iklim değişikliği biliminin sorunun nedenleri ve etkileri konusundaki belirsizliği, Protokol'ün gelişmekte olan ülkelere yükümlülük getirmemesi ve bunun ABD ekonomisi için çok maliyetli olacağıdır (Topçu, 2008:164-168). Neale'ye göre ABD'nin asıl amacı, Amerikan şirketlerinin kesintilerini azaltmak ve kömür ve petrol sanayilerini korumaktır. Dolayısıyla önerilen anlaşma üzerinde üç değişiklik yapılması konusunda ısrar etmekteydi. Bunlar; toplam kesintinin azaltılması, anlaşmadaki yasal zorlamaların kalkması ve karbon ticareti yapılması. Karbon ticareti ise beklenen salınımı gerçekleştirmeyen bir ülkenin, fazla salınımına neden olan ülkenin salınımını üstlenmesidir (Neale, 2009:218-219). Kyoto Protokolü'nün yürürlüğe girebilmesi için sera gazı emisyonunun en az %55'inden sorumlu olan ülkeler tarafından onaylanması gerekmektedir. Rusya'nın 2004 yılı sonunda anlaşmayı onaylaması ile bu orana ulaşılmış oldu (Topçu, 2008:164-168).

2005 yılı Aralık ayına gelindiğinde, Paris'te gerçekleştirilen BMİ-DÇS COP21 (21. Taraflar Konferansı) neticesinde Paris İklim Anlaşması oybirliği ile kabul edilmiş ve 22 Nisan 2016 Dünya Günü'nde 175 ülkenin lideri tarafından Anlaşma imzalanmıştır. Paris Anlaşması aynı gün içinde en fazla sayıda ülkenin imzaladığı anlaşma olarak da tarihe geçmiştir. 2020 yılı itibarıyla yürürlüğe giren ve yasal bağlayıcılığı olan Anlaşma küresel iklim değişikliği politikalarına da yön vermeye başlamıştır. 2016 yılında yürürlüğe girmesinden günümüze kadar 191 ülke tarafından onaylanmış durumdadır. İklim değişikliği ile mücadelede düşük karbonlu ve sürdürülebilir bir geleceğe yönelik öncelikli eylemleri ortaya koyan Paris

İklim Anlaşması'nın temel amacı; küresel sıcaklık artışını 2 °C'nin altında tutmak ve sanayi öncesi seviyenin 1,5 °C'nin üstünde bir artışla sınırlandırabilmek için gayret etmek olarak belirtilmiştir (Tuğaç, 2020:230-231). Paris anlaşması ile Kyoto Protokolü'nün aksine ilk defa tüm ülkelerin iklim eylemine katılması öngörülmüş ve taraf ülkelerin kolektif bir biçimde yerine getireceği küresel bir emisyon azaltım hedefi konmamıştır. Bu hedef yerine tarafların Sekreteryaya sunduğu Niyet Edilen Ulusal Katkılara (INDC) referans verilmiştir. Güçlü şeffaflık mekanizmaları ve ülkelerin sera gazı emisyonlarına ve iklim değişikliğiyle mücadele eylemlerine yönelik düzenli şekilde rapor sunması Anlaşma'nın önemli özelliklerindendir. Anlaşma'nın giriş bölümünde gıda güvenliği, insan hakları, sağlık hakkı, yerli halkların, yerel toplulukların, göçmenlerin, çocukların, engellilerin ve hassas durumdaki kişilerin hakları, kalkınma hakkı, cinsiyetler arası eşitlik, kadınların güçlendirilmesi ve kuşaklar arası adalet vurgu yapılmaktadır (Şahin, 2017:99-100). Paris Anlaşması ile birlikte, ülkeler sera gazı salım miktarlarını gözlemleyerek 2023 yılından itibaren her beş yılda bir sonuçları raporlamak için bir araya gelecek ve INDC vaatlerini artıracaklardır. "Küresel çevre baskısı" sistemi olarak adlandırılan bu sistemle, ülkelerin uluslararası arenada kötü bir imaj çizmek istemeyecekleri varsayılmaktadır (Brecher, 2020:13). Maalesef sürecin daha başındayken dönemin ABD Başkanı Donald Trump 1 Haziran 2017'de yaptığı bir basın açıklamasında, Anlaşma'nın ABD'ye karşı adil olmadığını ve iklim değişikliği ile mücadeleyi değil, diğer ülkelere ABD'ye karşı ekonomik avantaj kazandırmayı amaçladığını ileri sürerek Paris Anlaşması'ndan çekileceğini açıklamıştır. Bu açıklama neticesinde Trump artık ne Barack Obama'nın taahhüt ettiği emisyon hedeflerini uygulayacak ne de Yeşil İklim Fonu için taahhüt ettiği 3 milyar doları karşılayacaktır. Çin, Hindistan, Almanya, Fransa, İtalya ve Kanada'nın yanı sıra Avrupa Birliği liderliğindeki artan sayıda ülke, ABD'nin çekilmesine rağmen Paris Anlaşması'na bağlılıklarını ifade etmişlerdir. ABD'nin Kyoto Protokolü'nün ardından Paris İklim Anlaşması'ndan da çekilmesi iklim rejimini ciddi şekilde etkileyeceği de bir gerçektir (Saygın ve Çetin, 2018:117-118).

Türkiye, Paris Konferansı öncesinde yeni anlaşmaya ilişkin üç kırmızı çizgi belirlemiş ve konferans sürecinde müzakerelerini bu çerçevede sürdürmüştür. Söz konusu kırmızı çizgiler şunlardır (Bozoğlu, 2019:74);

- Paris Anlaşması'nda, BMİDÇS'de yer alan "ortak ancak farklılaştırılmış, ülkelerin kendi koşullarını da gözетerek oluşturulmuş sorumluluklar" yaklaşımının sürdürülmesi ve yeni anlaşmada yer alması,

- BMİDÇS'de yer alan ve ülkeleri gruplayan eklere yer verilmemesi ve bu eklerin baz alınmaması,

- Türkiye'nin maddi ve teknolojik teşviklere ve desteklere ulaşabileceği bir yapının sağlanması için yeni anlaşmada geçmişte yapılan COP21'deki karar gereği Türkiye'nin geliştirmekte olan ülkeler ile birlikte değerlendirilmesidir.

BMİDÇS'de belirlenen en önemli ilkelerden biri olan “ortak fakat farklılaşan sorumluluklar ve şahsi yapabilirlikler ilkesine göre iklim değişikliği, herkesi ilgilendiren ortak bir mesele olmakla birlikte, eski sanayileşmiş ulusların gelişim süreçlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır ve gaz salınımlarının azaltılmasında bu ülkelerin sorumluluk alma noktasında öncülük yapmaları gerekmektedir (Vogler, 2014:554).

Türkiye, 2016 yılında New York'ta düzenlenen Yüksek Düzeyli İmza Töreni'nde 175 ülke temsilcisiyle birlikte geliştirmekte olan bir ülke olduğunu vurgulayarak Paris İklim Anlaşması'nı imzalamıştır. 2021 yılına kadar Türkiye Anlaşmayı imzalamayan tek OECD ve G20 üyesi ülke konumundaydı ve en fazla sera gazı emisyonuna neden olan ilk 20 ülke arasında yer alıyordu. Dolayısıyla 7 Ekim 2021 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren “Paris Anlaşması'nın Uygun Bulunduğuna Dair Kanun” ile Türkiye de küresel iklim krizi ile mücadelede önemli bir adım atmış oldu.

Devletler, anlaşmalara taraf olmasalar bile zaman içinde anlaşma hükümlerinin uluslararası hukukun genel kaidelerine dönüşmesi ile bu kurallara uymak zorunda kalabilirler. Dolayısıyla liderler, sürece katılmayarak bu baskıya maruz kalmaktansa, katılmayı tercih etmektedirler. Devletler, anlaşmanın oluşturulması sürecine aktif bir şekilde katılmış olsalar bile, anlaşmayı imzalama gibi bir mecburiyetleri yoktur. Bu, çevre anlaşmalarında sıkça karşılaşılan ve anlaşmaların başarısı açısından sonuçları önemli olan bir sorundur. Devletlerin müzakere pozisyonları aslında duruma özgüdür, bununla beraber güç ve ekonomik çıkarın müzakere pozisyonunun belirlenmesindeki temel faktörler olduğu söylenebilir. Her devlet kendine has bir yapıya sahiptir ve genel olarak bir devletin müzakere pozisyonu devletin bürokratik yapısı, politik kültürü ve değerleri bağlamında belirlenmektedir (Orhan vd., 2017:17-19).

İklim değişikliği, çölleşmenin artması veya ormanların yok olması gibi felaketlerin sonuçlarının giderilmesinin savaşlardan daha uzun zaman alacağını söylemek çok da yanlış olmasa gerek. Doğadaki canlı veya cansız bazı türlerin yok olması durumunda geri dönüşün imkânsız olduğu da ayrıca göz önüne alınmalıdır. Bu çerçeveden bakıldığında çevre güvenliği hem tehditlerin niteliği hem de sonuçlarının önlenmesi için üst düzeyde uluslararası işbirliğini gerektirmektedir. Örneğin, dünya nüfusunun hızla artması ve dünya ekonomi hacminin her geçen gün geniş-

lemesi çevresel sorunların da hızla büyümesine sebep olmaktadır (Özbay, 2020:183).

İklim değişikliğinin küresel boyutta güvenlik tehdidi yaratan sonuçları özellikle Pasifik ve Hint okyanusunda yer alan ada devletleri gibi iklim krizine karşı daha savunmasız ve sorunun ortaya çıkmasında ve büyümesinde gelişmiş ülkelere nazaran daha az paya sahip toplulukların üstesinden gelemeyeceği kadar geniş kapsamlıdır. Bu sebepten sorunun ortak çıkar ve güvenlik temelinde ele alınarak, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere ihtiyaçları olan finansal ve teknolojik desteğin, gelişmiş ülkeler tarafından sağlanarak, azaltım ve uyum çalışmalarının desteklenmesi tüm insanlığı ilgilendiren bu sorunun önüne geçilmesinde önemli bir adım teşkil edecektir. Uluslararası anlaşmalar ise tam da bu nokta da önemli bir rol oynamalı ve devletleri gerekli adımları atmaya zorlamalıdır (Oğuz ve Atvur, 2021:252). İklim değişikliği ile mücadelede uluslararası alanda etkili eylemler gerçekleştirilmesi uluslararası işbirliğinin önündeki engellere çözümler bulunduğu mümkün olacaktır. Heywood'a göre bu engellerden en önemlileri şunlardır: Kolektif iyiyle ulusal çıkarlar arasındaki çatışma, gelişmiş ve gelişmekte olan devletler arasındaki gerginlikler, ekonomik engeller ve son olarak da ideolojik engellerdir (Heywood, 2014:476). Ancak yapılan tüm çalışmalara, kurulan örgütlere ve imzalanan anlaşmalara rağmen iklim değişikliğinin yarattığı tehditler dünya için artarak devam etmektedir. Bu bağlamda Birleşmiş Milletler, iklim değişikliğinin yaratacağı risk ve tehditler üzerine çeşitli kurumları vasıtasıyla mevcut durumu ortaya koymaya çalışmaktadır. Bunlardan IPCC'nin bilimsel çalışmalar ve gözlemlerle elde ettiği verilere dayanarak yayınladığı değerlendirme raporları sorunun boyutlarını ortaya koymaktadır (Demir, 2020:212).

Düzenlenen bir çok konferansta tüm siyasi kararların aslında yerel kararlar olup olmadığı konusu cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Dünyanın herhangi bir yerinde meydana gelen ve çevreyi olumsuz etkileyen bir olay yerelde gerçekleşmiş dahi olsa aslında küresel etkilere sahiptir ve küresel güvenliği tehdit etmektedir. BM eski Genel Sekreteri Ban Ki-moon 2009 yılında Kopenhag'da düzenlenen iklim konferansında üye ülkeleri radikal tedbirleri içeren yeni bir iklim anlaşması yapılması için biran önce harekete geçmeleri ve bunun gerçekleştirilmesi için de üye ülkelerin bu anlaşmanın yapılması için ciddi siyasi istek içinde olmaları gerektiği yönünde uyarılmıştır (Kegley ve Blanton, 2015:618).

4. AVRUPA BİRLİĞİ'NİN İKLİM POLİTİKALARI

İklim değişikliği ile mücadele konusunun AB'nin en başından beri gündeminde olduğunu söylemek mümkün değildir. AB'nin temellerinin atıldığı Roma Antlaşması'nda çevre konularının herhangi bir şekilde yer

almadığı görülmektedir. AB'nin gündem belirleyici organı olan Avrupa Komisyonu, 1970'lerden itibaren AB'nin çevre politikalarına sahip olması gerektiğini vurgulayan ve üye devletler üzerinde herhangi bir bağlayıcılığı olmayan tavsiye kararları hazırlamıştır (Erdoğan, 2018:709). AB'nin iklim değişikliğine yönelik attığı adımların, BMİDÇS'den önce var olduğunu söyleyebiliriz. 1989 yılı AB Konsey İlke Kararı'nda enerji verimliliğinin artırılarak tasarruf sağlanması ve iklim dostu alternatif enerji kaynaklarına yönelmesi başta olmak üzere sera gazı emisyonlarının azaltılması yönünde Komisyon tarafından somut önerilerin sunulmasına da karar verilmiştir. Görüldüğü gibi AB, İklim krizi ile mücadelede Rio Konferansı'ndan önce politikalarını belirlemeye başlamış ve çözüm amaçlı somut hedeflerini ortaya koymuştur. Böylelikle uluslararası çevre politikaları ve iklim değişikliğine ilişkin etkinliği hususunda avantajlı ve özgün konumunu dünyaya ilan etmiştir. Bu bağlamda Birlik içindeki somut hedeflerin belirlenmesi ve bu konuda politika geliştirme sürecine başlanmış olması ile uluslararası girişimlerde ön saflarda yerini almıştır (Kuran, 2019:49-50). AB, iklim krizi ile mücadelesini birlik düzeyinde sürdürmekte ve uyguladığı eylem planları ile örnek bir tavır sergilemektedir. Birlik, küresel ısınmayı “çevre politikaları” kapsamında ele almaktadır ve üye ülkelerin iklime dirençli ve düşük karbonlu ekonomiye geçiş süreçlerindeki performanslarını yayınladığı istatistik verileri ile ortaya koymaya çalışmaktadır. Düşük karbonlu ekonomiden kastedilen şudur; karbondioksit salınımının minimum seviyede olduğu ekonomi. İklime dirençli ekonomi ise iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine uyum sağlamış ekonomik düzeni ifade etmektedir (Atik, 2017:128). Avrupa Birliği, doğrudan çevrenin ya da doğal kaynakların korunmasıyla ilgili uluslararası çalışmalara destek vermesinin yanında bu konulara bağlı kalarak yeni bir küresel rekabetin de aktörlerinden biri olmuştur. Çevre alanında AB'nin küresel bir aktör olarak değerlendirilmesi aynı zamanda hukuki bir sürecin de sonucudur. Yasama kapasitesi, etkin normları ve keskin uygulamalarıyla uluslararası sistemde en etkili çevre politikalarına sahiptir ve küresel çevre sorunları için de çözüm geliştirmeyi görev olarak benimsemiştir (Serdaroğlu, 2003:310-311).

Avrupa Tek Senedi ile ilk defa çevre politikaları AB içinde yasal düzenleme olarak yer almıştır. Sened Madde 130r ile Birliğin çevre ile ilgili hedefleri düzenlenmiştir. Bu düzenlemede dört prensip ortaya konmuştur. Bunlar; zararın önlenmesi, kirliliğin yerinde kontrolü, kirlüten öder ve çevre politikasının diğer Topluluk politikaları ile entegrasyonudur. Topluluğun çevresel eylemlerinin de söz konusu bu prensipler üzerine inşa edileceği açıklanmıştır. AB'nin kurucu Antlaşması olan Maastricht Antlaşması ise Avrupa Tek Senedi'nde ele alınan çevresel düzenlemelerde önemli bir değişikliğe gitmemiş ve çevrenin korunmasına yönelik

düzenlemeler kuvvetli bir biçimde tekrar ortaya konmuştur. Maastricht Antlaşması çevre ile ilgili konuların Topluluğun diğer politikaları ile bütünleştirilerek, birlikte uygulanması ve tanımlanmasını tekrar ele alarak, en üst seviyede yasalaştırmıştır (Çörtoğlu, 2019:207-208). Birliğin çevre politikaları alanında en temel ilkesi olan kirleten öder prensibinin amacı ise ilgili tarafları kirliliğin azaltılmasına ve doğaya daha az zararı olan ürünlerin ve teknolojilerin üretilmesi yönünde teşvik ederek kirlilik maliyetlerinin ödettirilmesinin sağlanmasıdır (Sarıkaya, 2004:3).

Enerji konusu AB’ni iklim krizi ile mücadele konusunda bu kadar aktif olmaya iten faktörlerin başında gelmektedir, çünkü AB üyesi ülkelerin çoğu enerjide yüksek oranda dışa bağımlıdırlar. Bu bağlamda AB’nin iklim değişikliği ile mücadelesi aynı zamanda enerji güvenliğinin sağlanması hedefine de hizmet etmektedir. Yenilenebilir enerji tüketimine yönelik geliştirilecek teknolojiler AB’nin enerji konusunda dışarıya olan bağımlılığını azaltarak daha düşük maliyetlerle üretim yapmasına olanak sağlayacaktır (Erdoğan, 2018:712). Özellikle 2014 yılında Rusya’nın Kırım’ı ilhakı ile başlayan ve günümüzde çatışmaların devam ettiği Rusya-Ukrayna krizi enerji güvenliği konusunda AB’ni farklı pozisyonlar almaya itmektedir. Rus doğal gazına bağımlı olan AB üyesi devletlerin çoğu bu krizden zarar görmektedir. Rusya elindeki doğal gaz kozunu dış politikada etkili bir biçimde kullanmakta ve politik manevralarını bu çerçevede gerçekleştirmektedir. Rus doğal gazının kesilmesinden duyulan endişe AB’yi ABD, Norveç, Mısır, Cezayir, Azerbaycan ve Katar gibi alternatif rotalara yönlendirmektedir.

2003 yılı Aralık ayında gerçekleştirilen Brüksel Zirvesi’nde kabul edilen Avrupa Güvenlik Stratejisi Belgesi Avrupalıların ortak güvenlik ve dış politika konusundaki ciddiyetine dair en somut gösterge olmuştur. Belge, Soğuk Savaş sonrasında ortaya çıkan yeni tehditler bağlamında küresel bir aktör olarak AB’nin üzerine düşen rolleri üstlenmesi gerektiğini belirtmektedir. Stratejinin uygulanmasına yönelik 2008 yılında hazırlanan rapor, özellikle enerji güvenliği ve iklim değişikliği konularına vurgu yapmaktadır. Buna göre 2030 yılına kadar Avrupa ihtiyacı olan enerjinin %75’ini ithal etmek zorunda kalacaktır. Diğer sorun, iklim değişikliği “tehdit çarpanı” olarak tanımlanmaktadır. Buna göre iklim değişikliğinden kaynaklanabilecek doğal felaketler, kaynak sorunları ve göç yeni güvenlik sorunları yaratabilecektir. Rapor, bu ve benzeri tüm sorunlar karşısında çok taraflılığa, uluslararası örgütlerle işbirliğine ve stratejik askeri yetenekler geliştirmenin gerekliliğine vurgu yapmaktadır (Özdemir, 2015: 361-362).

Devletler-üstü çevre sorunlarının daha etkin ve hızlı çözülmesinde en azından benzer politik sistemlere ve ekonomik gelişmişlik seviyesine sahip devletler arasında bölgesel işbirliği yapılması genelde uygun gö-

rülmektedir. 2004-2006 genişlemesi Doğu Avrupa’da Sovyetler Birliği döneminden kalan çok farklı çevre standartları nedeniyle AB’deki çevre politikalarının bulanıklaşmasına neden olmuştur. Gelişmekte olan ülkelerin çevre konularına daha az duyarlı olmaları, onlara kanuni yaptırımlar uygulamak yerine AB’nin serbest piyasa şartları daha etkili sonuçlar getiren nedenler sunacaktır. Çevre sorunlarının nedenleri ve sonuçları devlet sınırlarını tanımadığından ve bu sorunlara karşı ortak girişimler tekli girişimlerden daha etkili olduğundan AB modeli çevre sorunları için çözüm olarak görülebilir (McCormick, 2018:315).

AB iklim değişikliği konusunda temel uluslararası anlaşma olan 1992 tarihli BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesini hem desteklemiş hem de imzalamıştır. Ayrıca bu sözleşmeyi biraz daha somut bir biçimde detaylandırma adına 1997 yılında Kyoto Protokolü’ne de imza koymuştur. 2000 yılında Komisyon Avrupa İklim Değişikliği Programını başlatmış ve emisyonları azaltmak için neler yapılabileceğini sıralamıştır. 2002 yılında AB üyesi devletlerin tamamının onayı ile AB, 2008-2012 arasında karbon emisyonunu 1990 yılındaki düzeyin %8’i oranında düşürme yükümlülüğü altına girmiştir. Bunun başarılabilmesi için de 2005 yılında emisyon ticareti sistemi kurulmuştur. Bu sisteme göre üye devletler endüstri tesislerine bir karbon emisyon sınırı koymaktadır. Kendisine verilen sınırdan daha az emisyon yapan tesisler, arta kalan haklarını sınırı tutturmakta zorlanan tesislere satabilmektedir (McCormick, 2015:441). AB, Paris İklim Anlaşması’nın hazırlık aşamasında dört önceliğini belirtmiştir ve Sözleşme dikkate alındığında söz konusu önceliklerini gerçekleştirme noktasında büyük oranda başarılı olduğu görülmektedir. AB’nin öncelikleri şunlardır (Erdoğan, 2018:715).

- Uluslararası bağlayıcılığa sahip bir sözleşmenin imzalanması,
- Adaletli, iddialı ve ölçülebilen sera gazı emisyonlarını azaltma hedeflerinin benimsenmesi,
- Sözleşme ile belirlenen hedeflere ulaşılmasında sergilenen performansın sürekli ve düzenli olarak takip edilmesi,
- Hesap verilebilirliğin ve şeffaflığın sağlanabilmesi için herkesi kapsayan ortak kuralların belirlenmelidir.

Yukarıda bahsettiğimiz Avrupa İklim Değişikliği Programı çerçevesinde pek çok Avrupa ülkesi emisyonların azaltılmasını amaçlayan ulusal programlar hedeflemişlerdir. Program vasıtasıyla da daha fazla yenilenebilir enerji kullanımı, binalarda, endüstride, elektrikli ev aletlerinde enerji verimliliğinin sağlanması, taşıtlardan kaynaklanan karbon emisyonlarının azaltılması, imalat endüstrilerinde azaltma tedbirlerine gidilmesi ve atık depolamadan kaynaklanan emisyonların azaltılmasına yönelik çeşitli

tedbirler kabul edilmiştir (EEA, 2020). Mart 2007’de AB 20-20-20 stratejisini açıklamıştır. Bu stratejiye göre 2020 yılı itibarıyla Birlik karbon emisyonunu %20 kırmayı ve enerjisinin de %20’sini yenilenebilir kaynaklardan elde etmeyi hedeflemektedir. Antlaşma, üye ülkelerin tamamını kapsamaktadır ve Kyoto Protokolü’nün yenileneceği 2012 yılı ve sonrası için hazırlıklar yapılırken bir pazarlık noktası olması amaçlanmıştır (McCormick, 2015:441). AB üyesi ülkelerin devlet ve hükümet başkanları tarafından 2014 yılında gerçekleştirilen AB Zirvesi’nde Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan “2030 İklim ve Enerji Paketi” onaylanmıştır. Paketin hedefleri şunlardır; 1990 yılına oranla, 2030 yılına kadar sera gazı emisyonlarında %40’lık azalmanın sağlanması ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanım oranını artırarak enerji verimliliğinde en az %27’lik bir artışın sağlanması. AB 2050 enerji yol haritasında iklimsel, güvenlik ve ekonomik nedenlerden dolayı Avrupa enerji sistemindeki değişimin kaçınılmaz olduğu, AB’nin daha yoğun politik kararlılıkla ilerleyerek ve hızlı hareket ederek söz konusu değişimi zamanında yapabileceği vurgulanmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi 2020’de gaz emisyonlarındaki düşüş oranı %20 olarak belirlenirken, 2050’de bu oran %85-95 olarak öngörülmektedir (Atik, 2017:133).

Avrupa Komisyonu, Avrupa ekonomisini daha iklim dostu ve daha az enerji tüketen hale getirmek için düşük maliyetli yollar aramaktadır. Böylelikle 2050 yılına kadar AB sera gazı emisyonlarının çoğunu azaltmayı hedeflemektedir. Bu hedef Avrupa Yeşil Mutabakatı’nın merkezinde yer almakta ve AB’nin Paris Anlaşması uyarınca küresel iklim eylemine olan bağlılığını da göstermektedir. Avrupa Yeşil Mutabakatı altında Avrupa’nın modern ve kaynakları daha verimli kullanan bir ekonomi haline gelerek aynı zamanda çevreci ilkelerle çalışması hedeflenmektedir. Bu kapsamda temiz, döngüsel bir ekonomiye geçerek kaynakların verimli kullanımını artırmak ve biyoçeşitliliği eski haline getirerek kirliliği azaltmak önemli unsurlardır. AB ayrıca yeşil ekonomiye geçişten en çok etkilenen ülkeleri desteklemek için mali ve teknik yardım sağlayacaktır. Adil Geçiş Mekanizması denilen bu sistem ile en çok etkilenen bölgeler için 2021-2027 döneminde en az 100 milyar Euro’nun harekete geçirilmesi beklenmektedir (Özderem, 2020:101-116).

1973 yılından itibaren Komisyon tarafından çıkarılan ve Birliğin çevre politikalarının temel ilkelerinin ve izlenecek yol haritasının belirlenmesinde etkili olan fakat herhangi bir hukuki bağlayıcılığı bulunmayan Çevre Eylem Programları hazırlanmaktadır. Bu programlar, çevre konusundaki genel beklentileri ortaya koymakla birlikte, yeni fikirler ortaya çıkmasına, bunların tartışılmasına ve daha sonraki çalışmalar için öncülük görevi üstlenerek çevre politikası için bir çerçeve ve hukuki zemin hazırlamaktadır (Bilgin, :2016:606). 8 Aralık 2021 tarihinde AB Konseyi, AB

üye devletlerinin Konsey başkanlığı ile Avrupa Parlamentosu arasında 8. Çevre Eylem Programına ilişkin bir anlaşmayı onayladıklarını duyurmuştur. Yeni programda listelenen hedefler 2030 yılına kadar Avrupa iklim ve çevre politikasına rehberlik edecektir. 8. Çevresel Eylem Planı'nın 6 tematik öncelikli hedefi bulunmaktadır (Parkinson, 2022):

- İklim değişikliğine uyum,
- Sera gazı emisyonlarının azaltılması,
- Gezegene aldığından daha fazlasını geri veren bir büyüme modeli,
- Sıfır kirlilik,
- Biyolojik çeşitliliğin korunması ve eski haline getirilmesi,
- Üretim ve tüketimle ilgili temel çevresel ve iklim baskılarının azaltılması.

Çevresel eylem programları AB çevre politikasının kapsamlı yönünü ve yapısını ortaya koymakta ve çevre politikasının amaçlarına ulaşmasını ve yasal olarak bağlayıcı olmasını garanti altına almak için elverişli koşulları ortaya koymayı amaçlamaktadır. 2019 yılında Avrupa Komisyonu AB'nin ve dünyanın karşı karşıya olduğu en acil çevre sorunlarının ele alınması gerektiğini kabul ederek Avrupa Yeşil Mutabakatı'nı öne sürmüştür. Komisyon'un 8. Eylem Programı önerisi, 2030 yılına kadar AB çevre ve iklim politikası eyleminin yönünü belirlemeye çalışırken Avrupa Yeşil Mutabakatı'nı da geliştirmeyi hedeflemektedir (WWFb).

Avrupa Çevre Ajansı, Birliğin doğrudan çevre ile ilgili tek organıdır. Ajansın temel görevi; çevrenin niteliği ve hassaslığı ve de Birlik topraklarında maruz kaldığı baskıyla ilgili verilerin toplanması, kaydedilmesi ve değerlendirilmesidir. Ajans, Birliğe ve üye ülkelere etkin çevre politikalarının oluşması için gerekli bilgileri vermekte, ayrıca çevrenin gözetilmesi amacıyla gerçekleştirilen uluslararası programlara da bunları aktarmaktadır (Serdaroğlu, 2003:289).

5. AVRUPA YEŞİL MUTABAKATI

Komisyon Başkanı Ursula von der Leyen, 11 Aralık 2019'da Avrupa'yı 2050 yılına kadar iklim açısından nötr ilk kıta haline getirme planı olan Avrupa Yeşil Mutabakatı'nı sunmuştur. Yeşil Mutabakat, AB ekonomisini sürdürülebilir kılmak ve kimseyi geride bırakmadan sürdürülebilir sanayi ve ulaşım yaratmak için yeni bir büyüme stratejisidir. Bir Avrupa İklim Yasası, bu siyasi taahhüdü yasal bir zorunluluk haline getirme amacına sahip olacaktır. Yeşil Mutabakat, iklim ve çevre ile ilgili zorlukları ele almak için daha bütünsel ve entegre bir yaklaşıma doğru atılmış önemli bir adımdır. Ayrıca, sürdürülebilirlik ve iklim değişikliğini ele almaya

adanmış çeşitli mevcut politikaları, girişimleri ve finansman programlarını bir araya getirerek ve geliştirerek çevre politikasını ana akım haline getirmeye çalışmaktadır (ERRIN, 2022).

Yeşil Mutabakat, temelde Avrupa ekonomisini ve Avrupa tüketim kalıplarını dönüştürme çabasıdır. Ancak, Avrupa enerji sisteminin temelden elden geçirilmesini gerektirdiği ve AB politika gündeminde çok üst sıralarda yer aldığı için, AB ile komşuları arasındaki ilişkileri de değiştirecek ve Avrupa'nın küresel politika önceliklerini yeniden tanımlayacaktır. Bu haliyle, derin jeopolitik sonuçları olan bir dış politika gelişimi olarak da ifade edilebilir. Birincisi, böylesine kapsamlı bir yapısal değişiklik, Avrupa ticaret ve yatırım modellerini değiştirecektir. İkincisi, Avrupa, küresel ham petrol ithalatının yaklaşık yüzde 20'sini oluşturmaktadır. Üçüncüsü, daha yeşil bir Avrupa, temiz enerji ve temiz teknolojiler için girdi görevi gören ürün ve hammadde ithalatına daha fazla bağımlı olacaktır. Dördüncüsü, Yeşil Mutabakat Avrupa'nın uluslararası rekabet gücünü etkileyecektir. Avrupalı firmalar, yabancı rakiplerinin üstlenmediği regülasyonla ilgili maliyetleri üstlenirlerse hem yurtiçinde hem de yurtdışında daha az rekabetçi hale geleceklerdir. Ancak en temelde, Yeşil Mutabakat bir dış politikadır çünkü iklim değişikliği küresel bir sorundur ve Avrupa küresel sera gazı emisyonlarının yüzde 10'undan daha azını temsil ettiğinden, Avrupa'ya odaklanacak bir geçiş, küresel ısınmayı azaltmak için fazla bir şey ifade etmeyecektir (Leonard vd., 2021:2).

İklim değişikliği ve çevresel bozulma, Avrupa ve dünya için varoluşsal bir tehdittir. Yeşil Mutabakat bu zorlukların üstesinden gelebilmek için AB'yi modern, kaynakları verimli kullanan ve rekabetçi bir ekonomiye dönüştürerek 2050 yılına kadar net sera gazı emisyonunu ortadan kaldırmayı, kaynak kullanımından ayrıştırılmış ekonomik büyümeyi ve kimseyi ve hiçbir yeri bu politikalardan geride bırakmamayı hedeflemektedir. Yeşil Mutabakat aynı zamanda AB'nin COVID-19 pandemisinden çıkış çizgisini de temsil etmektedir. Yeni Nesil AB İyileşme Planı kapsamındaki 1,8 trilyon Euroluk yatırımın üçte biri ve AB'nin yedi yıllık bütçesi, Yeşil Mutabakat'ı finanse edecek şekilde planlanmıştı. Yeşil Mutabakat aşağıdakileri sağlayarak vatandaşların ve gelecek nesillerin refahını ve sağlığını iyileştirecektir (European Commission, 2022):

- Temiz hava, temiz su, sağlıklı toprak ve biyolojik çeşitlilik,
- Yenilenmiş, enerji verimli binalar,
- Sağlıklı ve uygun fiyatlı yemek,
- Daha fazla toplu taşıma,
- Daha temiz enerji ve son teknoloji temiz teknolojik yenilikler,

- Onarılabilen, geri dönüştürülebilen ve yeniden kullanılabilen daha uzun ömürlü ürünler,
- Geçiş için geleceğe yönelik işler ve beceri eğitimi,
- Küresel olarak rekabetçi ve dayanıklı endüstri.

6. TÜRKİYE’NİN AB’YE YEŞİL ENTEGRASYONU

Türkiye’nin “uzun ince bir yol” olarak nitelendirilebilecek olan AB yolculuğuna kısaca değinecek olursak; Türkiye 1959 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğu’na (AET) başvurmuş ve böylece AB serüveni de başlamıştır. AET, Türkiye’nin başvurusunu 1963 yılında kabul etmiş ve Ankara Anlaşması imzalanarak nihai hedefin tam üyelik olduğu yönünde hedef belirlenmiştir. 1987 yılında tam üyelik müracaatı yapılmasına karar verilmiş ve Türkiye 1980 askeri darbesi ile ilişkilerin kesintiye uğramış olmasına rağmen AB için kararlılığını tekrar göstermiştir. 1989 yılında Topluluk Türkiye’ye olumlu cevap vermediği gibi Türkiye’yi ekonomik, sosyal ve siyasi açıdan da yetersiz bulmuştur. 1993 yılında Birliğe katılmayı hedefleyen ülkeler için siyasi, ekonomik ve AB müktesebatına uyumu içeren Kopenhag Kriterleri belirlenmiştir. 1997 Lüksemburg Zirvesi ile on bir ülkeye üyelik sözü verilmiştir, fakat Türkiye o ülkeler içinde yer almamıştır. 1999 yılında Helsinki Zirvesi ile Türkiye’ye aday ülke statüsü verilmiş ve 2001 yılında AB Konseyi Türkiye için Katılım Ortaklığı Belgesi’ni kabul etmiştir. 2000’li yıllarda Türkiye önemli reformları Kopenhag Kriterleri çerçevesinde gerçekleştirmeye başlamış ve 2004 yılında gerçekleşen zorlu Brüksel Zirvesi sonrası Türkiye’ye tam üyelik müzakerelerinin başlaması için tarih olarak 2005 yılı belirlenmiştir. Müzakerelerin başladığı tarihten günümüzde kadar bazı üye devletlerin izledikleri siyasi tutumlar Türkiye’nin AB sürecinin aksamasına neden olmakta, fakat, Türkiye her şeye rağmen hedefinde kararlılıkla ilerlemeyi sürdürmektedir. Her ne kadar son yıllarda AB ile yaşanan süreçte çeşitli kopmalar yaşanmış olsa da Türkiye halen reformlarını gerçekleştirmekte ve stratejik hedefinde emin adımlarla ilerlemeye devam etmektedir. Avrupa Komisyonu’nun senelik olarak hazırlamış olduğu karne niteliğindeki ülke raporları ile Türkiye’nin AB’ne üyelik süreci takip edilmekte ve bu raporlar Türkiye’ye AB entegrasyonunda gerçekleştirmesi gereken reformlar açısından yol göstermektedir. Komisyon’un hazırlamış olduğu ülke raporları bir giriş kısmı ile dört ana başlıktan oluşmaktadır: ilk başlık siyasi kriterler ve güçlendirilmiş siyasi diyaloga, ikinci başlık ekonomik kriterlere ve rekabet edebilirliğe, üçüncü başlık iyi komşuluk ve bölgesel işbirliğine ve son başlık ise üyelik yükümlülüklerini üstlenebilme yeteneğine değinmektedir.

Entegrasyon ya da bütünleşme, parçaların bir araya getirilmesi yoluyla yeni bir bütün oluşturma olarak ifade edilebilir. En genel anlamda entegrasyon, küreselleşmeyle özdeşleşen bir kaynaşma ve iç içe geçmeyi ifade etmektedir. Küreselleşme, özellikle Soğuk Savaş sonrası hız kazanan bir ivme ile ulusal ekonomilerin, kültürlerin ve politikaların bütünleşmesi anlamına gelmektedir. Bir entegrasyondan bahsedebilmek için, farklı birimlerin bir araya gelerek ortak politikalar üretmek amacıyla ortak kurumlar yaratması gerekmektedir. Bu anlamdaki entegrasyon, sadece tesadüfen biriken olayların bir sonucu değil, belirli hedeflere yönelik bilinçli uygulamalar, politikalar ve kurumlar bütünüdür; yani entegrasyonun önemli bir kurumsal boyutu vardır (Özdemir, 2015:32-33). Entegrasyon kavramı genel olarak ekonomik bir çerçevede değerlendirilse de konumuz itibarıyla kavram politik açıdan bir bütünün parçası olma şeklinde ifade edilmektedir. Yeşil entegrasyon ise bütünleşme içine giren aktörlerin çevre sorunları ile mücadelede ortak politikaları belirleyerek atılması gereken adımların koordineli bir şekilde atılmasını, böylece çevresel düzenin ve dengenin korunmasında istikrarın tüm unsurları (politik, ekonomik, sosyal vs.) ile sağlanmasını ifade etmektedir. AB iklim krizini bir çevre sorunu olarak değerlendirdiğinden Türkiye'nin AB'ne üyelik sürecinde iklim krizi ile mücadele izlediği politikaların Komisyon'un hazırlamış olduğu yıllık ülke raporlarında nasıl yer bulduğu bu bağlamda ele alınması gereken bir husustur. Çalışmanın bundan sonraki kısmında Avrupa Komisyonu'nun 2010 yılından 2021 yılına kadar Türkiye için hazırladığı Ülke Raporlarında üyelik yükümlülüğünü üstlenme yeteneği başlığı altında ele alınan Çevre Sorunları bağlamında iklim krizi değerlendirilecektir.

Çevre politikası kapsamında AB standartlarına uyum yeni üye olan ülkeler için zor olmuş, derogasyon uygulamaları, geçiş süreleri, uygulama açıkları gibi sorunlar gözlemlenmiştir. Türkiye bir aday ülke olarak AB'nin çevre alanındaki yönetmeliklerine uyum konusunda Ulusal Program çerçevesinde önceliklerini belirlemiştir. Bu bağlamda Çevresel Etki Değerlendirmesi AB'nin çevre politikalarında kilit bir öneme sahiptir. Fakat çevrenin korunmasına ekonomik büyümeden daha az öncelik verilmesinden dolayı bu alandaki Avrupa Birliği'ne uyum düzeyi diğer aday ülkeler ve yeni üyelere olduğu gibi sınırlı kalmıştır (Balkır ve Soyaltın, 2018:150).

7. 2010-2021 ÜLKE RAPORLARINDA İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ¹

Komisyon'un 1998 yılında hazırlamaya başladığı raporlar incelendiğinde 2010 yılından itibaren iklim değişikliği ile ilgili değerlendirmelere

1 AB Komisyonu'nun hazırlamış olduğu Ülke Raporları T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı'nın resmi internet sayfasından alınmıştır. Bkz. https://ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html

yer verildiği görülmektedir. 2010 raporunda iklim değişikliğine ilişkin çok sınırlı bir ilerleme kaydedildiğine değinen raporda ozon tabakasını incelten maddelerin ticaretinde bazı ilerlemelerin kaydedildiğine, yeni arabaların satışıyla birlikte tüketicilerin yakıt ekonomisi ve karbon salınımları hususunda bilgilendirilmeleri yönünde AB müktesebatını ulusal hukuka aktaran mevzuatın uygulanmaya başladığına, Çevre ve Orman Bakanlığı tarafından bir ulusal iklim değişikliği stratejisinin kabul edildiğine ve ayrıca Bakanlık bünyesinde İklim Değişikliği Dairesi kurulduğuna yönelik olumlu gelişmelere de yer verilmiştir. Bunların yanında, AB'nin Sera Gazları Emisyon Ticareti Planı'na yönelik hazırlıkların başlamadığı, Türkiye'nin son zamanlarda 2012 sonrası anlaşmaya ilişkin olarak uluslararası iklim görüşmelerinde AB pozisyonlarıyla uyumlu hareket etmeme eğiliminde olduğu yönünde olumsuz görüşlere de yer verilmiştir.

2011 raporunda da iklim değişikliğine yönelik sınırlı bir ilerleme kaydedildiğine, birinci ulusal iklim değişikliği eylem planının kabul edildiğine, emisyonların küresel eğilimlerle uyumlu olarak azaltılmasına ve ulusal emisyon sınırlamasına ilişkin politikaların belirlenmesi yönünde bir çalışmanın tamamlanmadığına ve bu durumun Türkiye için 2020 yılı için öngörülen sera gazı emisyon artışını %11 ile sınırlandırma hedefini daha da yükseltebileceğine değinilmiştir. Türkiye'nin Cancun'da düzenlenen 16. Taraflar Konferansı'nda (COP16) kabul edilen özel koşullarını sürdürdüğüne ve Cancun Anlaşmaları ile uyumlu bir taahhüt öne sürmediğine, BMİDÇS kapsamında ulusal bildirimini henüz sunmamasına rağmen sera gazı envanterlerini düzenli olarak gerektiği şekilde yıllık bazda gönderdiğine ve Katılım İçin Bölgesel Çevre Ağı (RENA) bünyesindeki iklim çalışmalarında aktif olarak yer aldığına raporda yer verilmiştir. Türkiye'nin EK-I'e taraf bir ülke olarak bir hedefinin bulunmayışı, AB'nin emisyon ticareti sistemi konusunda farkındalık yaratma dahil olmak üzere Türkiye'nin emisyon ticaretine yönelik işbirliğinin artırılmasına yönelik adım atmasında engel teşkil etmektedir. Türkiye, AB'nin çaba paylaşımı kararına uyum sağlanması yönünde ve karbondioksitin jeolojik depolanmasıyla ilgili adımlar atmamıştır. Bu olumsuz değerlendirmelerin yanında Türkiye'nin ozon tabakasını incelten maddeler ve florlu gazlar ile ilgili Montreal Protokolü'nü uygulamaya devam etmesi raporda dikkat çekmektedir. Ancak, florlu gazlarla ilgili AB müktesebatına uyumun sağlanması için daha fazla adımın atılması gerektiğinin de altı çizilmiştir. İklim değişikliğine yönelik idari kapasitede sınırlı ilerleme gözlemlenmiştir. Çevre ve Orman Bakanlığı iki yeni bakanlığa ayrılmıştır; Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ile Orman ve Su İşleri Bakanlığı. Rapora göre Ulusal bir çevre ajansının kurulmasına yönelik bir ilerleme kaydedilmemiş ve çevrenin korunması ile ilgili zorunluluklar, altyapı projelerinin uygulanmasında ve politikaların şekillendirilmesinde dikkate alınmamaya devam

etmiştir. Rapor, İklim Dairesinin güçlendirilmesi gerektiğine ve iklim değişikliği konusunda faaliyet gösteren Bakanlıklar ve kurumlar arasında işbirliğinin desteklenmesi yönünde çaba sarf edilmesine yönelik tavsiyelerde bulunmuştur. Sonuç olarak Türkiye'nin hem ulusal hem de uluslararası düzeyde daha iddialı bir iklim politikası oluşturması gerekmektedir.

2012 raporunda iklim değişikliği ile ilgili ilerlemenin sınırlı kaldığı yönündeki ifadeye tekrar rastlanmaktadır. Rapora göre Türkiye, 2023 yılına kadar olan süre içinde İklim Değişikliği Ulusal Eylem Planı'nı kabul etmiştir, fakat bu plan kapsamında çeşitli sektörlerde enerji yoğunluğu ve enerji tasarrufu bakımından emisyon azaltımı öngörülmesine rağmen Türkiye'de genel bir ulusal hedef kabul edilmemiştir. Türkiye, BMİDÇS'de EK-I'deki gelişmiş ülkeler arasında yer almasına rağmen bu gruptaki ülkelerden farklı bir konuma sahip olduğu görüşünü sürdürmektedir. Rapor-da Türkiye'nin en çok sera gazı emisyonuna sahip ülkelerden biri olmasına rağmen 2020 yılı için henüz bir azaltım hedefini belirlemediğine ve BMİDÇS kapsamında beşinci ulusal bildirimini henüz sunmadığına yer verilmiştir. Bunun yanında bir önceki raporda da belirtildiği üzere Türkiye yıllık bazda sera gazı envanterlerini gerektiği şekilde göndermeye devam etmiştir. Raporda Türkiye'nin RENA bünyesindeki iklim çalışmalarına düzenli olarak katıldığına ve bu kapsamda Nisan 2012'de Türkiye-AB iklim değişikliği işbirliği konusunda üst düzey katılımın sağlandığı başarılı bir konferansın gerçekleştirildiğinin altı çizilmiştir. Raporda Türkiye'nin Sera Gazı Emisyonlarının İzlenmesine ilişkin bir yönetmeliği kabul ettiğine ve emisyon ticareti konusunda farkındalık yaratmak için bazı adımlar attığına ancak, EK-I'e taraf ülke olarak azaltım hedefinin bulunmayışının ilerleme kaydetmesine engel teşkil ettiğine, bir önceki raporda olduğu gibi AB'nin çaba paylaşımı kararına uyum sağlanması yönünde adım atılmadığına değinilmiştir. Rapora göre Türkiye, AB mevzuatına uyum sağlamak ve bu mevzuatı uygulamak için daha çok adım atmalıdır. Rapor, idari kapasite ile ilgili bir ilerleme kaydedilmediğine, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nda çevre ve kalkınma gündemleri arasında hala denge kurulması gerektiğine ve özellikle büyük altyapı projelerinin hayata geçirilmesi sırasında çevresel unsurlara yeteri kadar önem verilmediğine ve çevre ile ilgili sivil toplum kuruluşları (STK) da dahil olmak üzere anlam ifade eden bir kamu istişare süreci sağlanması için gerekli istek ve yetenek hususunda eksikliklerin olduğu yönünde endişelerin olduğuna dikkat çekmiştir. Raporda çevre yönetimi alanında öncelikle denetim, izleme ve izin olmak üzere il çapında yetkilerin kaybedilmesine ilişkin bazı kaygıların olduğuna ve çevre ve iklim değişikliği konularında sorumlulukları bulunan kurumlar arasında işbirliğinin güçlendirilmesi için daha fazla çaba gerektiğine yer verilmiştir.

2013 raporuna bakıldığında önceki dönemlerdeki eksikliklerin devam ettiği görülmektedir. Türkiye'nin ulusal iklim değişikliği eylem planında genel olarak bir ulusal sera gazı emisyon hedefinin olmaması ve iklim değişikliğiyle mücadeleye ve iklim değişikliğine uyum sağlamaya ilişkin olarak tüm alanlarda farkındalık yaratılmasının gerektiği raporda tekrar belirtilmiştir. Genel bir emisyon hedefinin olmaması karbon piyasalarının gelişmesinin önünde bir engel teşkil etmeye devam etmektedir. BMİDÇS ve Kyoto Protokolü'nde Türkiye'nin özel koşulları uluslararası düzeyde tanınmıştır. Bir önceki raporda olduğu gibi Türkiye'nin yıllık bazda sera gazı envanterlerini gerektiği şekilde göndermeye devam ettiği bu raporda da yer almıştır. Türkiye'nin daha önce katıldığı RENA bünyesindeki iklim çalışmalarına düzenli katılım sağlamadığına ve iklim değişikliği konusunda AB müktesebatına uyum konusunda ilerleme kaydedilmediğine raporda dikkat çekilmiştir. Türkiye'nin, 2030 iklim ve enerji çerçevesini AB tarafından yayımlanan "2030 İklim ve Enerji Politikaları Çerçevesi" başlıklı Yeşil Kitap ile uyumlaştırmaya devam edilmesi raporda yer alan önemli bir gelişmedir. 2011 yılında Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın iki yeni bakanlığa ayrılması ile devam eden kurumsal yapılanma çalışmaları Türkiye'nin iklim değişikliği ile mücadelesinde idari kapasitesini önemli oranda zayıflatmıştır ve çok sık yapılan personel değişikliklerinin uzmanlaşmış birimlerde yetkinlik kaybına yol açmasından da endişe duyulmaktadır. Çevre ve iklim değişikliği konularında sorumlulukları bulunan kurumlar arasında işbirliğinin güçlendirilmesi için daha fazla çaba gerektiğine bu raporda da yer verilmiştir.

2014 raporunda Türkiye'nin 2013 aralık ayında beşinci ulusal bildirimini BMİDÇS'ye sunduğuna fakat bu bildirimde Türkiye'nin sera gazı projeksiyonlarına yer verilmediğine değinilmiştir. Türkiye, 2015 yılının ilk çeyreğine kadar tamamlaması gereken ve hem AB'nin hem de üye devletlerinkiler ile uyumlu 2015 İklim Anlaşması'na ilişkin ulusal düzeyde belirlenmiş olası katkısını sunmak için hazırlıklarına başlamış ve iklim ve enerji konusunda öngörülen AB politikası çerçevesi ile uyumlu olarak 2030 iklim ve enerji çerçevesi üzerinde değerlendirme sürecine girmiştir. AB müktesebatına uyum sağlanması amacı ile Yakıt Kalitesi Direktifi bağlamında "Egzoz Gazı Emisyonu Kontrolü ile Benzin ve Motorin Kalitesi Yönetmeliği" yayımlanmıştır. Türkiye, pilot olarak belirlediği elektrik sektöründe sera gazı emisyonlarının izlenmesi, raporlanması, doğrulanması ve karbon piyasalarına ilişkin teknik kapasite transferi konularındaki çalışmalar ile ilgili kapasite artırımı destek programı hususunda Dünya Bankası ile bir anlaşma imzalamıştır. Fakat, Türkiye'nin daha önceki raporlarda da belirtildiği üzere genel bir sera gazı emisyon hedefinin olmaması karbon piyasası mekanizmalarının gelişmesinin önünde bir engel oluşturmaya devam etmektedir. Türkiye RENA'ya düzenli olarak katıl-

mıştır ve iklim ile ilgili konularda daha fazla etkinlik düzenlemektedir fakat farkındalık yaratma konusunda hala önemli gelişmeler kaydetmesi gerekmektedir. Raporda idari kapasite konusunda İklim Değişikliği Daire Başkanlığı'nın Çevre ve Şehircilik Bakanlığı bünyesinde yenide faaliyet göstermesi önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir. Sonuç olarak çevre ve iklim değişikliği ile ilgili çalışmalar hala erken aşamadır.

2015 raporunda çevre ve iklim alanında Türkiye'nin kısmen hazırlıklı olduğuna ve özellikle çevre mevzuatının uyumlaştırılması ile olarak bazı ilerlemelerin kaydedildiğine dikkat çekilmiştir, ancak atık yönetimi ve endüstriyel kirlenmeye ilişkin uygulamada yetersiz kalındığının da ayrıca altı çizilmiştir. Raporda Türkiye'de çevre konularına yönelik mahkeme kararlarının düzgün olarak uygulanmamasının kamuoyunda endişe yarattığına, bu bağlamda daha iddialı ve iyi koordine edilmiş çevre ve iklim politikalarının oluşturulmasına ve uygulanmasına ihtiyaç duyulduğuna yer verilmiştir. Komisyon raporunda gelecek yıl için Türkiye'den beklentilerini de belirtmiştir. Buna göre, Türkiye iklim ile ilgili eylemlere ilişkin stratejik planlamasını daha fazla geliştirmeli ve beklenen 2015 Paris İklim Anlaşması'na katkısını uygulamaya başlamalı, çevresel etki değerlendirmesi mevzuatının düzgün bir şekilde uygulanmasını sağlamalı ve son olarak da halkın katılımı ve halkın çevresel bilgiye erişim hakkı ile sera gazı emisyonlarının izlenmesi ve raporlanmasına ilişkin AB mevzuatı ile uyum sağlaması gerekmektedir. Rapora göre Türkiye, iklim konusunda AB müktesebatına uyumda bir izleme, raporlama ve doğrulama sistemi kurmaya ve uygulamaya ve arazi kullanımı, ormancılık ve florlu gazlar konularında kapasitesini artırmaya hazırlanmaktadır. Türkiye, AB'nin 2030 iklim ve enerji politikaları çerçevesi ile tutarlı kapsamlı bir politika ve strateji geliştirmelidir. Rapor, Türkiye'nin karbon piyasası mekanizmalarını daha fazla geliştirmesi ve 2015 Paris İklim Anlaşması'nı uygulama kapasitesini artırması gerektiği yönünde öneride de bulunmuştur.

2016 raporunun 27. Faslında belirtilen çevre ve iklim değişikliği konusunda Türkiye belirli seviyede hazırlıklı bulunmuştur. Bir önceki raporda belirtilen atık yönetiminde ve atık suyun arıtılmasında kapasitenin artırılması ile ilgili bazı ilerlemeler gerçekleştirilmiştir ancak özellikle atık yönetimi ve endüstriyel kirlenmeye ilişkin uygulamada eksiklikler bulunduğu ve diğer raporlardan farklı olarak da Türkiye'nin nehir havzası yönetimi planlarına ilişkin çaba sarf ettiğine raporda yer verilmiştir. Komisyon raporunda gelecek yıl için Türkiye'den beklentilerini önceki yılda olduğu gibi yine belirtmiştir. Buna göre, Türkiye çevresel etki değerlendirmesi mevzuatını doğru olarak uygulamalı ve endüstriyel kirlenme, atık yönetimi ve su ile ilgili direktiflere ilişkin uyumunu tamamlamalıdır. İkinci olarak iklim ile ilgili eylemlerin şeffaflığı konusundaki

müktesebatın yanında halkın katılımı ve çevresel bilgilere erişim hakkı ile ilgili müktesebata uyum sağlanmalı. Son olarak da Türkiye Paris İklim Anlaşması'nı onaylayarak Anlaşma'ya yönelik katkısını uygulamaya başlamalıdır. Raporda Türkiye'nin AB'nin İklim ve Enerji Politikaları Çerçevesi ile uyumlu bir ulusal stratejisinin bulunmadığına, mevcut ulusal iklim değişikliği stratejisinin ve ulusal iklim değişikliği eylem planının, bazı sektörlerde iklim değişikliği ile mücadeleye yönelik eylemleri ele alsa da bunların enerji stratejilerinde olduğu gibi diğer stratejilerle uyumlu olmadığına yer verilmiştir. Türkiye'nin hukuki dayanaktan yoksun ve uygulanmayan bir iklim değişikliği uyum stratejisi hazırlamış olduğu ve iklim değişikliği konusunun diğer farklı sektör politikalarına entegrasyon konusunda zayıf olduğu yine raporda belirtilen olumsuz değerlendirmelerdendir. Türkiye BMİDÇS kapsamındaki yükümlülüklerine ilişkin olarak sera gazlarına yönelik mart ayında birinci ve ikinci iki yıllık raporunu, Nisan ayında da altıncı ulusal bildirimi ile ulusal envanterini sunmuştur. Türkiye için iklim eyleminin şeffaflığı ile ilgili olarak, AB ekonomik bölgesindeki sera gazı emisyonu izleme mekanizmasına uyum çalışmaları hazırlık aşamasındadır ve Türkiye'nin sanayi tesislerinden kaynaklanan misyonların izlenmesi ve raporlanmasına özgü bir çerçeve bulursa da Emisyon Ticareti Direktifi'ne tam anlamıyla uyum sağlanması 2019 yılı için planlanmıştır. Halihazırda Yakıt Kalitesi Direktifi ile uyumlu olan mevzuatın taşımacılıktan kaynaklanan emisyonların azaltılmasına yönelik tam olarak uygulanabilmesi için daha fazla gayret gösterilmeli ve yeni nesil binek otomobillerden kaynaklanan emisyon standartları konusunda AB mevzuatına uyum sürecinin başlatılması gerekmektedir. Raporda son olarak Türkiye'nin ozon tabakasını incelten maddeler konusunda henüz uyum sağlamadığına, florlu sera gazlarına ilişkin tüzüğe uyum konusunda daha fazla çaba göstermesi gerektiğine ve karbondioksit gazının jeolojik olarak depolanması hakkındaki direktifin iç hukuka aktarılması için net bir planın hazırlanması gerektiğine yer verilmiştir.

2018 raporu incelendiğinde çevre ve iklim değişikliği ile ilgili olumsuz tablonun devam ettiği görülmektedir. Bu çerçevede kimyasallar gibi alanlar hariç geçen yıl içerisinde hemen hemen hiç ilerleme kaydedilmediğine, özellikle endüstriyel kirlenme ve atık yönetimi konusundaki uygulamaların hala zayıf olduğuna ve daha kapsamlı ve iyi koordine edilmiş iklim politikalarının oluşturulması ve uygulanması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Bunun yanında Türkiye'nin stratejik planlamaya, büyük yatırımlara ve artan idari kapasiteye de ihtiyaç duyduğu belirtilmiştir. Komisyon 2016 raporunda belirtmiş olduğumuz tavsiyelerini burada da tekrarlamıştır. Raporda Türkiye'nin BMİDÇS kapsamında 2017 yıllık sera gazı envanterini sunduğunun altı çizilmiştir. Raporda arazi kullanımı, arazi kullanımında değişiklik ve ormancılık faaliyetlerinden ortaya çıkan

sera gazı emisyonları ile bu faaliyetler sonucunda uzaklaştırılan emisyonlara ilişkin hesaplama kuralları hakkındaki karara Türkiye'nin uyum sağlaması gerektiği vurgulanmıştır. Türkiye'nin henüz AB'nin "2030 İklim ve Enerji Politikaları Çerçevesi" ile uyumlu bir ulusal stratejiyi henüz oluşturulmaması da rapordaki olumsuz değerlendirmelerden biridir.

2019 raporunda Türkiye'nin çevre ve iklim değişikliği ile ilgili olarak belirli düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Raporda atık yönetiminde ve atık su arıtımında kapasitesinin artırılmasına ve mevzuat uyumu ile ilgili olarak bazı ilerlemelerin kaydedildiğine, fakat uygulamanın hala zayıf olduğuna değinilerek daha kapsamlı ve iyi koordine edilmiş iklim politikalarının oluşturulmasına ve uygulanmasına ihtiyaç duyulduğu vurgulanmıştır. Komisyon raporunda gelecek yıl için Türkiye'den beklentilerini belirtmiştir. Buna göre, Türkiye su ve endüstriyel kirlilikle alakalı direktiflere ilişkin uyum sürecini tamamlamalı ve Çevresel Etki Değerlendirmesi Direktifi'ni doğru olarak uygulamalı, halkın katılımı ve çevresel bilgiye erişim hakkı ile ilgili müktesebata uyum sağlanmalı, son olarak daha önce de belirtildiği üzere Paris İklim Anlaşması'nı onaylamalı ve anlaşmaya yönelik katkısını uygulamaya koymalı ve bu bağlamda AB müktesebatına uyumunu tamamlaması gerekmektedir. Türkiye'nin henüz AB'nin "2030 İklim ve Enerji Politikaları Çerçevesi" ile uyumlu bir ulusal stratejiyi henüz oluşturamamış olması ve iklim eylemi konusunun diğer sektör politikalarına entegrasyonunun zayıf olması 2019 raporunda da yer almıştır. İklim değişikliği ile mücadelede Türkiye'nin mevcut iklim değişikliği stratejisi ve ulusal iklim değişikliği eylem planı iklim değişikliği ile mücadeleyi sadece kısa vadede ve kısmi olarak ele almaktadır. Paris İklim Anlaşması'nı henüz onaylamamış ve Emisyon Ticareti Direktifi ile uyum sağlamamış olan Türkiye BMİDÇS kapsamındaki yükümlülüklerine ilişkin olarak sera gazlarına yönelik 2018 yılı ocak ayında üçüncü iki yıllık raporunu, Nisan ayında da ulusal envanterini sunmuştur.

2020 yılı ülke raporunda Türkiye'nin iklim değişikliği politikalarında herhangi bir ilerleme kaydedilmediğine, bir önceki raporda değinilen durumların devam ettiğine yer verilmiştir. Rapor ayrıca Türkiye'nin Paris İklim Anlaşması'nı onaylamadığının tekrar altını çizmiş ve sera gazlarına ilişkin ulusal envanterini en son Nisan 2020'de sunduğunu belirtmiştir. Diğer raporlardan farklı olarak Türkiye'nin deniz yolu taşımacılığında AB müktesebatına uyum hususunda oldukça hazırlıklı olduğuna ve deniz taşımacılığında yeşil denizcilik ve karbonsuzlaştırmanın sağlanması için bir finansman geliştirdiğine 2020 raporunda yer verilmiş ve bu durum Ulaştırma Temiz Enerji Paketi'ne uyum sağlanması ve Paris İklim Anlaşması'na Türkiye taraf olmasa da onun belirlediği küresel iklim hedeflerinin gerçekleştirilmesine katkıda bulunduğu için atılmış önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir.

Komisyonun hazırladığı 2021 raporu Türkiye için kısmen daha olumludur. Türkiye önceki raporlarda önemle üstünde durulan Paris İklim Anlaşması'nı Ekim 2021'de onaylamış ve 2053'e kadar net sıfır emisyonu ulaşmayı hedefleyeceğini duyurmuştur. Bu çerçevede sürecin AB iklim politikalarıyla uyumlu ve 2053 net sıfır emisyon perspektifini içerecek şekilde Paris İklim Anlaşması uyarınca ulusal olarak belirlenmiş katkının artırılması ve uzun vadeli bir stratejinin kabulü ile takip edilmesi komisyon tarafından tavsiye edilmektedir. Türkiye'nin Paris İklim Anlaşması'nı onaylamasının yanında atık yönetiminde ve atık su arıtımında kapasitenin artırılması ve mevzuat uyumu dahil bazı ilerlemeler kaydetmesine rağmen uygulama ve yürütme zayıf kalmaya devam etmiştir. Türkiye BMİ-DÇS kapsamındaki yükümlülüklerine ilişkin olarak sera gazlarına yönelik ulusal envanterini Nisan 2021'de sunmuştur. Komisyon raporunda gelecek yıl için Türkiye'den beklentilerini belirtmiştir. Buna göre, atık, su ve endüstriyel kirlilikle ilgili direktiflere ilişkin uyumu tamamlaması ve Çevresel Etki Değerlendirmesi Direktifi'nin doğru bir biçimde uygulanması sağlanmalı, halkın katılımı ve çevresel bilgiye erişim hakkına ilişkin AB müktesebatına uyumu ve fiili uygulama sağlanmalı, son olarak Paris İklim Anlaşması'na katkısını artırmalı ve iklim eylemiyle ilgili AB müktesebatına uyumunu tamamlamalıdır.

8. SONUÇ VE ÖNERİLER

Günümüzde insan kaynaklı küresel ısınmanın hızlanarak şiddetini artırması ve buna bağlı olarak iklim krizinin tüm devletleri yakından ilgilendiren bir konu olması, uluslararası güvenlik açısından iklim değişikliğinin önemini ortaya koymaktadır. En nihayetinde hiçbir devletin iklim değişikliğine karşı bağımsızlığı yoktur ve hepsi bu durumun olumsuz sonuçlarından belirli düzeylerde etkilenecektir. Önceden devletlerin varlıklarını sürdürmelerine yönelik izledikleri “yüksek politika” konuları arasında yer almayan iklim politikaları, günümüzde iklim değişikliğinin insan hayatını tehdit eden boyutlara ulaşmasıyla devletlerin öncelik verdikleri temel konular arasına girmiştir. Her ne kadar iklim değişikliği tüm devletleri etkiliyor olsa da bazı devletler için daha yıkıcı sonuçları olacağı bir gerçektir. Özellikle kuraklığın yoğun olarak hissedildiği Afrika ve Ortadoğu ülkeleri veya bu ülkelerin aksine yoğun yağış alan Güney Asya ülkeleri iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine daha çok maruz kalmaktadır. Bazı ada ülkeleri için ise buzulların erimesi ve su seviyesinin yükselmesi büyük bir sorun teşkil etmektedir. Bu bağlamda iklim değişikliğinin etkilerini küresel ve bölgesel boyutta ele almak mümkündür.

Çevresel bir sorun olmanın yanında ekonomik boyutları da göz önüne alındığında iklim krizi ile mücadelede izlenmesi gereken politikaların ve uygulamaların maliyetleri, birçok gelişmekte olan ve az gelişmiş ülke

için büyük bir sorun teşkil etmektedir. Çünkü günümüzde, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin büyük bir bölümü temiz enerji kaynaklarını kullanmamakta ve sanayilerini fosil kaynaklar ile yürütmektedir. Fosil yakıtlardan sürdürülebilir enerjiye geçişin maliyetlerine, söz konusu devletler katlanamamakta ve gelişmiş devletler de konu ile ilgili gereken desteği tam olarak verememektedir. Başta ekonomik ve teknolojik açıdan gelişmiş devletler olmak üzere tüm devletler ortak çıkarlar doğrultusunda hareket etmedikçe ve bu sorunun sadece belirli devletlerin sorunu olmadığı düşüncesi ile ilerlemedikçe iklim değişikliğinin etkileri on yıllarca devam edecek gibi görünmektedir.

Çevre politikaları bağlamında ele alınan iklim krizi ile mücadelede küresel bir güç olan Avrupa Birliği'nin rolü büyüktür. Avrupa Birliği bu konu ile ilgili başat aktör olma yolunda önemli adımlar atmakta ve devletleri bu adımları atmaya yönlendirerek iklim krizi ile mücadeledeki çabasını tüm dünyaya göstermektedir. İklim değişikliğine, özellikle sanayileşmiş, ekonomik ve teknolojik açıdan gelişmiş devletlerin etkisinin daha fazla olduğu genel kabul görmüş bir gerçektir. Bu bağlamda son on yıl içinde AB'nin hukuksal düzenlemelerinde ve kurumsal yapısında iklim değişikliği önemli bir yer tutmaktadır. AB her alanda sahip olduğu yüksek standartlara, aday ülkelerin de sahip olmasını beklemekte ve bu bağlamda belirlemiş olduğu kriterler vasıtasıyla Türkiye'den de uyumlu bir entegrasyon talep etmektedir. Türkiye de gereken adımları atmakta, ekonomik ve politik reformların yanında yasal düzenlemelerini de AB normlarına uygun olarak hazırlamaktadır. Bu süreç zaman zaman sekteye uğrasa da hiçbir zaman kopmamış ve diplomatik yollarla sorunların üstesinden gelinmeye çalışılmıştır. Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan ülke raporları aday ülkeler için bir karne niteliği taşımaktadır. Bu raporlar aday ülkelerin her alanda AB normlarına uyumunu incelemekte, eksikliklerini belirtmekte ve tavsiyelerde bulunmaktadır. Türkiye de 1998 yılından günümüze kadar bu raporlar çerçevesinde gereken adımları atmaktadır. Özellikle iklim krizinin şiddetini arttırması ve insan hayatını tehdit eden boyutlara ulaşması ile AB de konu üzerine daha çok eğilmiş ve bu yönde politikalar izlemiştir. Komisyon'un hazırlamış olduğu raporlar incelendiğinde Türkiye'nin iklim değişikliğine karşı hazırlıklarının çok eksik olduğu, uluslararası antlaşmalara taraf olmanın yanında onları uygulamasının ve sera gazı emisyonlarının azaltılmasında üzerine düşeni yapmasının gerektiğinin altı çizilmektedir. 2020 yılında tüm dünyayı etkisi altına alan ve etkileri halen devam eden COVID-19 salgını ülkeleri ekonomik açıdan çok zorlamış ve başta az gelişmiş ülkeler olmak üzere Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler de bu salgının getirdiklerinden her alanda olumsuz etkilenmiştir. Bunun yanında Türkiye son yıllarda en uzun kara sınırına sahip komşusu olan Suriye'de yaşanan gelişmelerle ve Rusya-Ukrayna

krizi ile meydana gelen enerji krizi gibi bölgesel sorunlarla da muhatap olmuştur. Böyle bir süreç içinde Türkiye, iklim değişikliği ile mücadelede önceliklerini başka politikalara vermek zorunda kalmıştır.

İklim değişikliği tüm dünyayı etkileyen bir sorundur ve uluslararası seviyede koordineli ve etkili eylem planları yapılması elzemdir.

KAYNAKÇA

- Acer, Y. ve Kaya, İ. (2021). *Uluslararası Hukuk Temel Ders Kitabı*, 12. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Amnesty International (2022). <https://www.amnesty.org/en/what-we-do/climate-change/> (05.03.2022).
- Atık, H. (2017). “Avrupa Birliği Üyesi Ülkelerde ve Türkiye’de Düşük Karbonlu ve İklimle Dirençli Bir Topluma Geçiş: Ampirik Bir Analiz”, *Uluslararası İlişkiler*, 14/54, 127-147.
- Balkır, C. Ve Soyaltın, D. (2018), *Avrupahlaşma, Tarih, Kavram, Kuram ve Türkiye Uygulaması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Bilgin, A., A. (2016). “Çevre Politikası”, *Avrupa Birliği Tarihçe, Teoriler, Kurumlar ve Politikalar*, (Ed: B. Akçay ve İ. Göçmen), 3. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Bozoğlu, B. (2019). 21. Yüzyılda İklim Krizi, Paris Anlaşması ve İklim Değişikliğine Uyum, Dorlion Yayınevi, İstanbul.
- Brecher, J. (2020). *İklim Direnişi Bir Hayatta Kalma Stratejisi*, (Çev: D. Kılıç), Yeniinsan Yayınevi, İstanbul.
- Çörtoğlu, F. C. (2019). “Avrupa Birliği İklim Politikasının Bütünleşmesi’nde Sürdürülebilir Kalkınma’nın Etkisi”, *Contemporary Research in Economics and Social Sciences*, 3/1, 196-216.
- Demir, F. (2020). “Çağdaş Güvenlik Kuramları”, *Stratejik Düşünce ve Güvenlik*, (Ed: G. Şahin ve M. C. O. Türk), Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Dençak, M. ve Turrentine, J. (2021). “Global Climate Change: What You Need to Know”, <https://www.nrdc.org/stories/global-climate-change-what-you-need-know> (17.03.2022).
- EEA, European Environment Agency (2020). <https://www.eea.europa.eu/tr/themes/climate/policy-context> (12.06.2022).
- ERRIN, European Regions Research and Innovation Network (2022). <https://errin.eu/tags/european-green-deal> (17.07.2022).
- European Commission (2022). https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en (17.07.2022).
- Erdoğan, S. (2018). “İklim Değişikliğine Karşı Verilen Küresel Mücadele ve Avrupa Birliği”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/4, 703-718.
- Erk, N. (2017). “İklim Değişikliği ve Tarımsal Üretim Üzerine Etkileri”, *Küresel Isınma, İklim Değişikliği ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, (Ed: H. Atık), Nobel Yayıncılık, İstanbul.
- Giddens, A. (2013). *İklim Değişikliği Siyaseti*, (Çev: E. Baltacı), Phoenix Yayınevi, Ankara.

- Hannel, R. (2014). *Yeşil İktisat Ekolojik Krize Karşı Koymak*, (Çev: N. Ersoy, P. Ertör, M. Gülboy, A. İlhan ve A. K. Saysel), bgst Yayınları, İstanbul.
- Heywood, A. (2014). *Küresel Siyaset*, 3. Baskı, Adres Yayınları, Ankara.
- Hulme, M. (2016). *İklim Değişikliği Konusunda Neden Anlaşamıyoruz?* (Çev: M. Özenç), Alfa Yayıncılık, İstanbul.
- JUSTDIGGIT (2022). https://justdigg.it.org/climate-change/?gclid=EAIaIQobChMI-vOY5qzA9gIVWfBRCh16YQM9EAAyAAEgKfvvD_BwE (04.03.2022).
- Kegley, C., W. ve Blanton, S., L. (2015). Dünya Siyaseti Yönelim ve Dönüşüm, (Çev: H. Alagaöz Gessler), Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, Sakarya.
- Kışlalıoğlu, M. Ve Berkes, F. (1993). *Çevre ve Ekoloji*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kuran, H. (2019). “Kyoto’dan Paris’e Avrupa Birliği İklim Politikaları ve Etkinliğinin İncelenmesi”, *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, 2/2, 47-71.
- Leonard, M., Pisani-Ferry, J., Shapiro, J., Tagliapietra, S. ve Wolff G. (2021). “The Geopolitics of the European Green Deal”, *Policy Contribution*, 04/2021.
- Maslin, M. (2011). *Küresel Isınma*, (Çev: S. Gül), Dost Kitabevi, Ankara.
- Mazlum, İ. (2014), “Küresel Siyaset ve Çevre”, *Küresel Siyasete Giriş Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler*, (Ed: E. Balta), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mazlum, S., C. (2008). “Uluslararası İklim Politikası: Hakkaniyet ve Sürdürülebilirlik Ekseninde Bir Değerlendirme”, *Küresel Isınma ve Kyoto Protokolü İklim Değişikliğinin Bilimsel, Ekonomik ve Politik Analizi*, (Ed: E. Karakaya), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- McCormick, J. (2015). *Avrupa Birliği Siyaseti*, Adres Yayınları, Ankara.
- McCormick, J. (2018). *Avrupa Birliği’ni Anlamak*, 2. Baskı, BB101 Yayınları, Ankara.
- Neale, J. (2009). *Küresel Isınmayı Durduralım, Dünyayı Değiştirelim!* (Çev: D. Tarkan), Yordam Kitap, İstanbul.
- NASA, National Aeronautics and Space Administration (2022). <https://climate.nasa.gov/effects/> (04.03.2022).
- Oğuz, C., U. ve Atvur, S. (2021). “Çevresel Güvenlik”, *Uluslararası Güvenliğe Giriş*, (Ed: A. Eminoglu ve M. Ülgül), Nobel Yayıncılık, Ankara.
- Orhan, G., Kaya, Y. ve Mazlum, S., C. (2017).” “Uluslararası Çevre Rejimleri: Oluşturulmaları, İşleyişleri ve Özellikleri” *Uluslararası Çevre Rejimleri*, (Ed: G. Orhan, M. S. Cerit ve Y. Kaya), Dora Yayıncılık, Bursa.
- Özbay, M. (2020). “Geleneksel Güvenlik Konuları”, *Stratejik Düşünce ve Güvenlik*, (Ed: G. Şahin ve M. C. O. Türk), Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

- Özdemir, H. (2015). *Avrupa Mantığı Avrupa Bütünleşmesinin Teori ve Dinamikleri*, 2. Baskı, Boğaziçi üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- Özerdem, F. (2020). *Avrupa Birliği ve Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri Atlıkarınca Yolculuğu*, Kriter Yayınevi, İstanbul.
- Parkinson, L. (2022). <https://www.foodpackagingforum.org/news/eu-member-states-endorse-8th-environmental-action-program> (20.06.2022).
- Rüma, İ. (2014), “Uluslararası Örgütler”, *Küresel Siyasete Giriş Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler*, (Ed: E. Balta), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sarıkaya, Z., H. (2004). “Avrupa Birliği Uyum Sürecinde Çevre Politikaları ve Uygulamaları”, *Su Kirlenmesi Kontrolü Dergisi*, 14/1, 1-10.
- Saygın, H. ve Çetin, F. (2018). *Küresel İklim Rejimindeki Gelişmeler ve Türkiye'nin Durumu*, Der Yayınları, İstanbul.
- Serdaroğlu, S. (2003). “Avrupa Bütünleşmesine Katkıda Bulunan Bir Faktör Olarak Çevre Politikası”, *Dünden Bugüne Avrupa Birliği*, (Ed: B. Dedeoğlu), Boyut Yayıncılık, İstanbul.
- Stallard, E. (2022). “COP27: What was agreed at the Sharm el Sheikh climate conference?”, <https://www.bbc.com/news/science-environment-63781303> (20.12.2022).
- Şahin, Ü. (2017). “Başlangıcından Bugüne Uluslararası İklim Değişikliği Rejimi”, *Uluslararası Çevre Rejimleri*, (Ed: G. Orhan, M. S. Cerit ve Y. Kaya), Dora Yayıncılık, Bursa.
- Tezcanlar, A., M. ve Kılıç, K. (2020). “Güvenlik Çalışmaları”, *Stratejik Düşünce ve Güvenlik*, (Ed: G. Şahin ve M. C. O. Türk), Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- The Royal Society (2022). <https://royalsociety.org/topics-policy/projects/climate-change-evidence-causes/basics-of-climate-change/> (15.03.2022).
- Topçu, Hayırsever, F. (2008). “İklim Değişikliği: Ortak Beklentiler ve Farklılaşan Çıkarlar”, *Mülkiye*, 32/259, 159-190.
- Tuğaç, Ç. (2020). “Dünyada ve Türkiye’de İklim Değişikliği Politikaları”, *Ekolojik Kriz ve Küresel İklim Politikaları*, (Ed: H. Sağır), Beta Yayıncılık, İstanbul.
- UN, United Nations (2022). <https://www.un.org/en/climatechange/what-is-climate-change> (04.03.2022).
- Vogler, J. (2014). “Çevre Meseleleri”, *Küreselleşen Dünya Siyaseti Uluslararası İlişkilere Giriş*, (Ed: J. Baylis, S. Smith, ve P. Owens), Küre Yayınları, İstanbul.
- Yığıttepe, L. (2020). *Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kavramsal Analiz ve Teorik Yaklaşımlar*, Nobel Yayıncılık, Ankara.
- WHO, World Health Organization, <https://www.who.int/heli/risks/climate/climatechange/en/> (16.03.2022).

WWFa, World Wild Fund for Nature (2022). <https://www.worldwildlife.org/threats/effects-of-climate-change> (16.03.2022). WWFb, World Wild Fund for Nature (2022). https://www.wwf.eu/what_we_do/eu_affairs_governance/8th_environment_action_programme/ (20.06.2022).

“

Bölüm 22

**İBRAHİM MÜTEFERRİKA’NIN DEVLET
ANLAYIŞI**

Turgut SUBAŞI¹

”

¹ Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, ORCID ID: 0000-0003-1677-0440, subasi@sakarya.edu.tr.

1.Giriş

Lale Devri¹ güçlenen Avrupa karşısında, yenilenme çabalarının ilk adımlarının atıldığı bir dönemdir. Lâle Devri, bozulan devlet düzeninin nasıl ıslah edileceği ve işlerliğini büyük ölçüde kaybetmiş askeri, iktisadi ve idari yapıların nasıl yeniden yapılandırılacağı sorusuna cevap aramak için bir düşünme ve atılım dönemidir. 1683-1699 yılları arasında *gerçekleşen Kutsal İttifak* savaşlarında, Osmanlı Devleti büyük kayıplar vermiş, *Felaket Seneleri* diye de adlandırılan bu dönem, Osmanlı toplumunda derin izler bırakmıştır. Aynı zamanda bu dönemde Osmanlı Devleti üstünlüğünü kaybettiğinden dolayı, Avrupa “Osmanlı Devletinin yenilmezliği” algısından kurtularak, yeni saldırılar girişiminde bulunmak için cesaretlendiği bir dönemdir. Bundan sonra Avrupa her yönüyle gelişirken, Osmanlı Devleti ise sürekli bir şekilde güç kaybetmeye devam etmiştir.²

Bozulan askerî ve kurumsal düzenin ıslahına girildiği bu yenileşme döneminde model olarak görülen Batıdaki gelişmelerden yararlanmak için bazı girişimlerde bulunulmuştur. Askerî ve idarî düzenin yenilenmesi için atılan önemli adımlardan biri de matbaanın kuruluşudur. Matbaanın kuruluşu dönemin en kalıcı ve köklü bir yeniliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Matbaada basılacak eserler sayesinde devletlerin tarihî, coğrafî, siyasî ve toplumsal geçmişine dair bilgiler elde edilmiş olacaktı. İbrahim Müteferrika, Çelebizade Said Mehmet Paşa ile birlikte yaptığı çalışmalar sonucunda, matbaanın gerekliliği ve faydaları üzerinde durduğu “*Vesilet’üt Tıbbı*” adlı bir risale kaleme alarak yayınlamıştır. Gerekli izinler alınıp, hazırlıklar tamamlandıktan sonra, sultanın onayı ile birlikte ilk Osmanlı matbaası kurulmuştur.

İbrahim Müteferrika kurduğu matbaada; *Kitab-ı Lügat-ı Vankulu*, *Tuhfetü'l-Kibar fî Esfarü'l-Bihar*, *Tarih-i Seyyah*, *Tarih-i Hind-i Garbi*, *Tarih-i Timur Gûrgan*, *Tarih-i Mısır-i Kadim ve Mısır-i Cedid*, *Gülşen-i Hülefa*, *Grammaire Turque*, *Usulü'l-Hikem fî Nizamü'l-Ümem*, *Fiyuzat-ı Mıknatısiye*, *Cihan-nüma*, *Takvimü't-Tevarih*, *Kitab-ı Tarih-i Naima*, *Tarih-i Raşid*, *Tarih-i Çelebizade*, *Ahval-i Gazavat der Diyar-ı Bosna*, *Kitab-ı Lisanü'l-Acem el Müsemma bi-Ferheng-i Şuuri* gibi değişik türlerde 17 ayrı kitap basmıştır. Bununla birlikte İbrahim Müteferrika'nın matbaacı

1 1718 yılında Avusturya ile imzalanan Pasarofça Antlaşması ile başlayıp, 1730 yılındaki Patrona Halil İsyanı ile sona eren, 12 yıllık bu döneme, sonradan *Lâle Devri* adı verilmiştir. Osmanlı kroniklerinde *Lâle Devri* adı altında bir dönem tanımlaması yoktur. 1718’de Avusturya ve onun müttefiki Venedik ile imzalanan Pasarofça Antlaşması’ndan sonra İstanbul’da, özellikle Haliç ve Boğaziçi’nde lâle yetiştirmek bir tutku haline geldiği için “ilk defa Yahya Kemal Beyatlı bu devir için Lâle Devri tabirini kullanmıştır. Tarihçi Ahmet Refik Altınay tarafından 1913 yılında İkdâm gazetesinde tefrika edilen makalenin ve iki yıl sonra basılan kitabın başlığında kullanılan bu ad Osmanlı tarih literatüründe yaygınlık kazanmış, Osmanlı tarihinin bir zevk, eğlence, barış, yenileşme ve sivil reform döneminin başlangıcı olarak anlaşılmıştır.” Abdülkadir (2000: 81-81)

2 Subaşı, 2018:887-888.

kimliğiyle ortaya koyduğu yenilikler önemli olmakla birlikte, Adnan Adıvar ve Niyazi Berkes dışında kendisinden aydın bir fikir adamı olarak bahseden çalışmalara maalesef rastlanmamaktadır. Halbuki Müteferrika tarihçi, coğrafyacı, siyaset bilimci kimliğiyle de tanınması gereken önemli bir şahsiyettir. İbrahim Müteferrika yayım faaliyetleri ile beraber haritacılık, tarih ve dil bilgisi alanlarında yaptığı çalışmalarıyla da bilinen çok yönlü bir Osmanlı aydınıdır. Macar asıllı bir ilahiyatçı olan İbrahim Müteferrika'nın Müslüman olmadan önceki hayatı hakkındaki araştırmalar net olmamakla birlikte, Osmanlı topraklarına gelmeden önce de bilimsel ve kültürel bilgi birikimine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Devlet adamı ve mütefekkir niteliğiyle de önem taşıyan İbrahim Müteferrika'nın bu alanda kaleme aldığı en önemli eseri *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmü'l-Ümem* adlı eseridir. 1731'de I. Mahmut'a sunduğu bu eseri devlet düzeni ve askerlikle ilgili olup siyasetname türünde yazılan bir ıslahat layihasıdır. *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmü'l-Ümem* adlı eserinde çöküşün nedenleri üzerinde duran İbrahim Müteferrika'ya göre *adalet ve nizamın eksik olduğu yerde bozulmalar başlar* gibi önemli bir tespitte bulunulmuştur. Bozulmanın kaynağını ise askeri başarısızlıklardan daha çok devletin düzeninde görmektedir. Ona göre, devlette yok olmaya başlayan adalet ve nizamın yeniden modern yöntemlerle tesisi için Batı'da örnekleri görüldüğü üzere bilim ve teknik alanındaki gelişmelere açık olmak, çok çalışmak ve araştırma yapmak gereklidir. Bu noktada İbrahim Müteferrika'nın *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmü'l-Ümem* (Müteferrika, (2000), adlı eseri önemli tavsiyeler içermektedir. Devlet adamlarına siyasetname türünde sayılabilecek bu eserde, Osmanlı devlet yapısındaki bozulmanın sebepleri üzerinde durulmuş ve Avrupa devletlerinin nasıl güçlendikleri, Osmanlı devletinin kalkınması için alınması gereken tedbir ve yöntemler anlatılmıştır. Bu çalışmada İbrahim Müteferrika'nın *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmü'l-Ümem* adlı eseri üzerinden onun devlet anlayışı ve Osmanlı devlet düzeniyle ilgili görüşlerine dair değerlendirmeler yapılacaktır.

2. İbrahim Müteferrika'nın Hayatı ve Kariyeri

İbrahim Müteferrika'nın gerçek adı ve müslüman olmadan önceki hayatı konusunda kesin bir bilgi olmamakla birlikte, bugünkü Romanya'nın Erdel bölgesindeki Koloszar³ şehrinde 1674 tarihinde doğduğu düşünülmektedir.⁴ Müteferrika hakkında yazılan ilk müsakıl çalışma, Katolik Rahip İmre Karacson tarafından Cesar de Saussure'nin mektuplarından yola

3 Bugünkü Romanya'nın batı ve orta bölgeleri, Osmanlı döneminde Erdel adıyla bilinmekteydi. Avrupa ülkeleri ise aynı bölgeye Transilvanya ismini vermişlerdir. Koloszar ise bugünkü Romanya'nın ikinci popüler şehridir.

4 Niyazi Berkes, onun *Risale-i İslamiye* adlı eserinin yazıldığı tarih olan 1710 yılından ve eserdeki ibarelerinden İbrahim Müteferrika'nın 1670 veya 1671 yılları arasında doğmuş olabileceğini ileri sürmektedir.

çıkarak kaleme alınmıştır. İmre Karacson, İbrahim Müteferrika'nın Kalvinist bir ilahiyat öğrencisi iken, 1692'de Osmanlı Devletine esir düşerek baskı ve zorlamayla müslüman olduğunu iddia etmektedir. Ancak Niyazi Berkes'e göre şahsi yorum ve ilaveler içeren bu bilgiler yetersiz olduğu kadar güvenilir de değildir. (Berkes, 1962:735-36).

Niyazi Berkes; Katolik, Kalvinist, Unitarius gibi çeşitli mezheplerin bir arada yaşadığı Koloszvar şehrinde doğan Müteferrika'nın, Hristiyanlıktaki teslis (baba-oğul-kutsal ruh) inancını değil, Unitarius olarak adlandırılan tek Tanrı inancını benimsediğini belirtmektedir. 1683 Viyana Savaşı sonrası Katolik Habsburg'ların Erdel üzerinde hakimiyet kurmalarıyla dini özgürlük ortamı tamamen son bulmuştur. Dolayısıyla mezhep savaşlarının yaşandığı ve çatışmaların olduğu bir dönemde yaşayan Müteferrika ve ailesi hakkında net bilgilere ulaşmak mümkün görünmemektedir. Berkes, esaretten kurtulmak için zorla müslüman olduğu görüşlerinin ise gerçeği yansıtmadığını, İbrahim Müteferrika'nın Risale-i İslamiye adlı eserine yazarak, kendi arzusuyla Müslüman olup ve Osmanlı'ya sığındığı üzerinde durmaktadır. (Berkes, 1962:732)

Niyazi Berkes'in görüşlerini destekleyen bir başka çalışma ise Erhan Afyoncu tarafından kaleme alınmıştır. Afyoncu'ya göre Erdel'de Katolik kilisesinin taassubuna karşı çıkarak mücadele edenler Unitarian mezhebi⁵ mensuplarıydı. Unitarianler mücadelelerine destek sağlamak için matbaacılık alanında çeşitli çalışmalar yürütmüşlerdir. Dönemin en iyi dökümcü ustasalarından biri olan Mihail Kiss, 1689'da Koloszvar'da dönemin önemli Unitarius matbaasını kurduğunda, Müteferrika da aynı şehirde ilahiyat öğrencisiydi. Müteferrika'nın öğrenciliğinde Kiss ile tanışmış olabileceği ihtimali düşünüldüğünde, matbaacılık konusundaki bilgilerinin öğrencilik yıllarına kadar gittiği söylenebilir. (Afyoncu, 2000:324).

Diğer taraftan Müteferrikanın İstanbula gelmesiyle ilgili de görüş birliği yoktur. İbrahim Müteferrika'nın Osmanlı Devletine gelmesiyle ilgili çeşitli görüşler olmakla birlikte, en fazla kabul gören kanaate göre, Katolik Habsburg askerlerinin giderek artan baskıları neticesinde Protestan ve Müslümanlarla birlik içinde olmakla suçlanan Unitarianların, 1673 yılında Erdel Prensi Thököly liderliğinde ayaklanmaları ve başarıya ulaşamamaları neticesinde Müteferrika'nın da onlarla birlikte Osmanlı ordusuna sığınarak İstanbul'a gelmiş olabileceği kuvvetle muhtemeldir. (Şen, 1995:33).

5 Unitarianlar Tanrı'nın tek olduğu, İsa'nın Tanrı olmadığını, Hristiyanların İsa'ya tapmasının İncil'in kaidelerine uygun düşmediğini, Teslis fikrinin İncil'de bulunmadığı, Katolik Kilisesi'ni İncil'i tahrif etmesinin ürünü olduğunu savunarak teslis aleyhtarlığı yapıyorlardı. (Berkes, 1962:724-725)

2.1. İbrahim Müteferrika'nın Devlet Hizmeti'ne Girmesi

İbrahim Müteferrika'nın devlet hizmetine ne zaman dahil olduğuyla ilgili kesin bilgilere ulaşılamamaktadır. Ancak Osmanlı kültürünü ve İslamiyeti üst düzey tartışmalar yapacak bir seviyede öğrendiğini gösteren 1710'da yazdığı *Risâle-i İslâmiyye* adlı eserinden yola çıkarak kendisinin devlet hizmetinde bu seviyeye gelebilmesi için uzun bir süreç gerekeceğinden, Berkes'in ifade ettiği gibi Thököly ile birlikte hareket ederek XVII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti hizmetine girmiş olması kuvvetle muhtemeldir (Afyoncu, 2001:611).

İbrahim Müteferrika, Macarca, Latince, Farsça, Arapça gibi bir kaç dile hakim olmasından dolayı Osmanlı devlet hizmetinde kısa sürede mihmandarlık, çevirmenlik, müteferrikalık gibi önemli vazifeler üstlenmiştir. Sultan III. Ahmed ve Sultan I. Mahmud dönemlerinde kendisinden bir çok konuda faydalanan İbrahim Müteferrika, sipahilerin kırkbirinci bölüğünde 29 akçe maaşla Osmanlı devlet hizmetinde göreve başlamıştır. Sipahi bölüğünde görev yaparken Avusturya seferindeki hizmetlerinden ötürü ise 18 Nisan 1716'da dergâh-ı âli müteferrikalığına⁶ tayin olunmuştur. (Afyoncu,2000:325).

Bu görevlerinden başka, Osmanlı Devleti'ne sığınan Macarların sorunları ile ilgili konularda kendisine görev verilen Müteferrika; 1717'de Macar Bağımsızlık Savaşı'ndan sonra sürgün edilen ve Osmanlı ülkesine davet edilen Erdel Prensi II. Ferenc Rakoçi'nin tercümanlığına ve yardımcılığına tayin edilmiş ve 1735'te II. Ferenc Rakoçi'nin ölümüne kadar da bu görevini yerine getirmiştir. Müteferrika devlet hizmetlerindeki görevlerine ek olarak matbaacılık faaliyetleriyle de ilgilenmiş ve 1718'den sonra harita basmaya başlamıştır. İbrahim Müteferrika çeşitli devlet hizmetleriyle beraber matbaanın açılmasına yönelik çalışmalar yürütmüş ve 1726 yılında *Vesilet'üt Tıbbâ* adlı risalesini yazarak Sadrazam Damat İbrahim Paşa'ya sunmuştur. Yapılan görüşmelerin ardından Sultan III. Ahmet'in fermanıyla Müteferrika'ya matbaa kurması için gerekli izinler verilmiştir.

Matbaanın açılması Osmanlı Devleti'nin kültür hayatına ve değişimlere yol açtığı söylenilebilir. Bu süreçte Müteferrika, telif ve tercüme bir çok eser yayımlamayı başarmıştır. Müteferrika'nın tercüme eserleri; "*Tarih-i Seyyah, Füyûzat-ı Mıknatisiyye, Mecmua-i Hey'et'il-Kadime Ve'l Cedide*, telif eserleri ise "*Risale-i İslamiye, Matbu-Nüsha, Vesilet'ü't-Tıbbâ, Usul'ül-Hikem Fi Nizamü'l-Umem* şeklindedir (Ferik, 2019:89). Müteferrika matbaada, ülkeler coğrafyası, riyazî coğrafya, topoğrafya gibi alanlarda ve çeşitli bölgelere dair haritalar da basmıştı.1720'de hazırladığı ve tercüme ettiği haritalardan ilki olan Marmara Denizi haritasıdır.

6 Müteferrikalık, hükümdar ve vezirlerin ve diğer hizmet sahiplerinin maiyyetinde hademe nevinden olan bir kısım hizmet erbabı hakkında kullanılan bir tabirdir. (Pakalın,1993:637-638)

Bununla birlikte 1724-1725'te *Bahriyye-i Bahr-ı Siyah*, 1729-1730'da *Memâlik-i İran, Târih-i Mısri 'l-Cedid* ve *Târih-i Mısri 'l-Kadim* 'e eklenen *İklîm-i Mısır* haritaları örnek gösterilebilir (Afyoncu, 2000:327).

İbrahim Müteferrika'nın nihayete erdiremediği çalışmalar da bulunmaktadır. 1730'da ilk sayfasının örnek baskısını yaptığı ve bütün doğu ve batı dillerini içerecek olan büyük bir sözlük ile birlikte, 1733'te bastığı Kâtib Çelebi'nin *Cihânnüma* adlı eserinin ikinci bölümü olarak yazmayı düşündüğü kısım Müteferrika'nın tamamlayamadığı eserlerdendir. Ayrıca Müteferrika'nın katkısının olduğu düşünülen eserler de vardı. Örneğin, *Fünûnü 'l-Harb Tercümesi*; *Lâyiha, İcmâlü's-Sefâ'in fî Bihâri 'l-Âlem* isimli eserler bu türdendir. (Ünsal, 2018:8-9)

Müteferrika'nın matbaa çalışmalarına ek olarak devlet hizmetlerindeki görevleri de devam etmişti. Buna göre, 1736'da Lehistan'a "name" götürmekle görevlendirilmiştir. Ayrıca 1736-1739 Osmanlı-Avusturya-Rus Savaşı esnasında Osmanlı ordusuna dahil olan Macarların kaydı ile birlikte, Orşova Kalesi'nin Osmanlı'ya bırakılması için yapılan görüşmelerin idaresi ve Şubat 1738'de Top Arabacıları katipliğine tayin edilmesi gibi çeşitli hizmet ve görevleri yürütmeye devam etmiştir.

Diğer taraftan, İbrahim Müteferrika 1745 yılında Divan-ı Hümayun tarihçisi olarak tayin edilmiş ve bu sırada Yalova'da kurduğu kağıt fabrikası için Lehistan'dan ustalar getirerek imalathaneyle bizzat kendisi ilgilenmiştir. (Ünsal,2018:4)

Osmanlı Devleti'ne yıllarca hizmet eden İbrahim Müteferrika, hayatının son zamanlarına kadar çalışmaya devam etmiştir. Şubat 1747'de vefat eden İbrahim Müteferrika Aynalıkavak Kabristanlığı'na defnedilmiştir. İbrahim Müteferrika'nın Aynalıkavak Kabristanlığı'na defnedilen naaşı 1942 yılında Reşid Saffet Atabinen'in çabalarıyla Galata Mevlevîhânesi mezarlığına nakledilmiştir. İbrahim Müteferrika yalnız matbaa değil, yaşadığı dönem için yeni sayılabilecek bilimlerin temel bilgilerini verecek eserleri telif ve tercüme ederek, Osmanlı Devletine Avrupa Rönesansından gelişmeleri de haber vermiştir. (Adıvar,1982:174) Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti'nin siyasi ve kültürel hayatına katkıları çok kıymetlidir.

3. İbrahim Müteferrika'nın Düşünce Yapısı ve Devlet ile İlgili Görüşleri

İbrahim Müteferrika aldığı görevlerden daha çok, yenilikçi çalışmaları ve başarıları sayesinde üne kavuşmuştur. Eserlerinde araştırmacı, taassuptan uzak, bilimsel, tarafsız bir şekilde düşüncelerini yansıtarak bilgi birikimini de başarıyla ortaya koymuştur. İbrahim Müteferrika'nın *Usûlü 'l-Hikem fî Nizâmü 'l-Ümem* adlı eseri onun düşünce dünyasını ve bilgi birikimini yansıttığı en önemli eserlerinden biridir.

İbrahim Müteferrika'nın coğrafya ilmine verdiği önem bu eserinde açıkça görülmektedir. Müteferrika'ya göre coğrafya dünyayı yansıtan bir aynadır. Zamanın ve yeryüzündeki kavimlerin durumları her haliyle onda tezahür eder. Müteferrika, *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmü'l-Ümem* adlı eserinde, coğrafyanın devletlerin, şehirlerin kimliklerini, mesafelerini konu edindiğini dile getirerek, coğrafyayı ilmi yöntemlerle bilmenin faydaları üzerinde durmuştur. (Müteferrika, 2000:63)

Müteferrika'ya göre Batı'nın ilerlemesinin sebeplerinden biri de coğrafî bilimidir. Örneğin, Yeni Dünya'yı keşfeden Kristof Kolom, felsefe ve astronomide mahir olup, deniz ve karaları gösteren haritalar çizerek büyük hizmetler vermiş ve bu sayede Avrupalılar, şehirlerin haritalarını çıkararak çeşitli çalışmalar yürütmüşlerdir. Hatta Avrupalılar, harita ve coğrafya bilgileri sayesinde bugünkü dünyanın bir çok yerinde toprak sahibi olmayı başarmışlardır. Müslümanlar ise bu alanda henüz kendi memleketlerini dahi resmedememişlerdir. (Ölmez, 2020:177)

İbrahim Müteferrika tarih ilmi ile ciddi bir şekilde meşgul olmuştur. Nitekim Divan-ı Hümâyûn tarihçiliğine tayin edilmesi onun bilgi birikiminin gereği olmalıdır. Müteferrika, "*Takvimü't-Tevarih*"e 1145 -1146 yıllarıyla ilgili olayları eklemiş, İran'da gerçekleşen olayların ilgiyle izlendiği bir dönemde "*Tarih-i Seyyah*" ve "*Tarih-i Naimâ*" yı neşretmiştir. *Tarih-i Naima*'nın girişinde yönetimle alakalı değerlendirmelerde bulunan Müteferrika'ya göre devlet adamlarının tarihi öğrenmeleri elzemdir.

Nitekim *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmü'l-Ümem* adlı eserinin hazırlanmasında da tarih biliminin öneminden bahseden İbrahim Müteferrika'ya göre tarih, bugünü anlamak içinde tarih aydınlatıcı ve yol göstericidir. Ona göre Tarih sadece geçmişin hikayesinden ibaret değildir, geçmişten ders çıkarılması gereken bir bilimdir. Bununla birlikte tarih, yalnızca bir aktarımdan ibaret olmayıp, geçmişte yaşananlardan çıkarılması gereken manalar üzerinde durarak, geleceği anlama ve geleceğe yön vermede de yardımcı olmaktadır. (Müteferrika, 2000:22-23) Tarih, aynı zamanda toplumların ve devletlerin medeniyetlerini devam ettirmelerinde önemli bir bilimdir.

Dil ve sözlük çalışmaları Müteferrika'nın düşünce dünyasına etki eden bir başka alandır. Türkçe'nin yaygınlaşması konusuna devletin önem vermesi gerektiğini düşünen Müteferrika, bu sayede toplumun kendisini daha iyi ifade edebileceği kanaadindedir. Bu çerçevede Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe sözlük ve Fransızca-Türkçe kuralları ve konuşma kitabı da yayımlamıştır. Ayrıca İbrahim Müteferrika'nın, dönemin İstanbul ağzı konuşma dilini *Grammaire Turque* adlı eserine dahil etmesi, onun Türkçe'ye verdiği önemin bir göstergesidir. Bununla birlikte her ne kadar İbrahim

Müteferrika doğu ve batı dillerini kapsayacak büyük bir lugat hazırlamayı çok arzu etmişse de maalesef bu hedefine ulaşamamıştır. (Şen, 1995:44).

İbrahim Müteferrika'nın görüşlerini yansıttığı *Usûl'ül-Hikem fî Nizâmü'l-Ümem* adlı eserinde vurguladığı bir başka konu ise askerlik meselesidir. İbrahim Müteferrika eserin bu kısmında, Müslüman toplumların askerî alanda geri kalma nedenleri üzerine incelemelerde bulunmuştur. İbrahim Müteferrika gelişen savaş tekniklerinin takip edilmesi gerektiği üzerinde durarak, savaş düzeni geometrik kurallara göre tertip edilmelidir. Ordu gergi gibi sıkı ve eşit bir şekilde sağlam bir duvar gibi savaşa giriştiği takdirde, devletin zafer kazanacağını iddia etmektedir. (Müteferrika, 2000:74-75).

Askeri taktikler üzerine verdiği bu bilgilerden sonra Müteferrika, askerlikle ilgili bir düzenleme yapılmadan önce, askerî uzmanların görüşlerinin alınması gereği vurgusu yaparak bu konuyla ilgilide iki noktaya da dikkat çekmektedir. Müteferrika, yeni bir düzenle kurulacak olan Osmanlı Ordusunun zafer kazanması için birinci yol olarak, düşmanın üzerine süratle hücum edilmesini tavsiye etmektedir. ikinci yol olarak ise düşmanı, yiyecek temini için kendilerine kolaylık sağlayan nehirlerden uzak tutmak için taktikler geliştirilmesi, bununla birlikte düşman ordusunun ormanlardan da uzak tutulup, açık yerlerde dolanmasını sağlayarak, savaşa meydan vermeden onları yorgun düşürüp sıkıştırmanın önemli bir savaş yöntemi olacağını ileri sürmektedir. (Müteferrika, 2000:79). Askeri taktikten başka İbrahim Müteferrika askerî düzen ve disiplin üzerinde de durmuş ve ordunun tertip ve disiplininin ordu içinde uyumu arttırarak zafere ulaştıracağını dile getirmiştir.

Bunlardan başka talimin önemi, ordu içinde düzeni bozan farklı kıyafetler yerine kıyafetlerin aynı renk ve aynı şekilde olması gibi eksiklikler konusunda da uyarılarda bulunmuştur. İbrahim Müteferrika askerî düzenle alakalı görüşlerini dile getirirken ilk kez "*Nizam-ı Cedid*" kavramını da kullanmıştır. Gerek kullandığı "*Nizam-ı Cedid*" kavramı, gerekse verdiği bu bilgiler Sultan III. Selim döneminde ki (1789–1807) yenilik hareketlerine örnek teşkil ettiği görülmektedir.

İbrahim Müteferrika'nın *Usûl'ül-hikem fî Nizâmü'l-Ümem*'de ortaya koyduğu görüşleri her alanda yapılacak yeniliklerin nasıl olması gerektiği hususunda yol gösterirken, başarısızlıkların nedenleri üzerine de durulmuş ve bir yol haritası çizilmiştir. İbrahim Müteferrika'nın düşünce dünyasında önemli yer tutan yönetimle ilgili düşüncesi de eserinde önemle üzerinde durduğu bir başka konudur. İbrahim Müteferrika'ya göre siyasetin temeli devlettir ve devletin idareside halkın sultanlar tarafından idaresidir. Bunun için ülkeyi yönetenler kanun dahilinde hareket etmelidir.

Karıncaların karpuzla üşüşmesi gibi, dünyanın her tarafına dağılan insanlar, Allah'ın hikmetiyle birbirlerine ihtiyaç duydukları için birlikte yaşamaya meyillidir. Ancak birlikte yaşamanın getirdiği sıkıntıların aşılması için de adil hakimlerin olması gerektiği konusunun altını çizmektedir. Müteferrika, bu açıdan bakıldığında Hz. Muhammed'in vefatından sonra da İslam dünyasının din ve devlet işlerinden sorumlu bir “*hâkim-i âdil ü kâhir*”e ihtiyaç duyulduğunu, bu ihtiyaçtan dolayı eskiden kendi zamanlarına kadar nice devletlerin kurulduğunu ve bu devletleri yönetmek üzere yöneticilerin tayin edildiğini dile getirmiştir (Ünsal,2018:13).

Ona göre, toplumların coğrafi şartları ve yaşayış biçimlerindeki farklılık yönetim biçimlerine de yansımıştır. İbrahim Müteferrika toplumlar için ideal yönetim yöntemleri üzerinde durarak, bu yönetim yöntemlerinin her birinin bir filozofun görüşüne dayandığını söyler. *Monarhiya* (Monarşi), Eflatun'a, *Aristokrasiya* (Aristokrasi), Aristoteles'e ve *Dimokrasiya*'nın (Demokrasi) ise, Demokritus'a ait düşüncelerin sistemleşmesinden oluştuğunu belirtir. Bu yönetim biçimlerinin bu filozoflara ait olduğunun altını çizdikten sonar, o günkü dünyada hangi devletin hangi yönetim biçimini benimsediğini açıklar.

Bunlardan birincisi Eflatun'un (Platon) *Monarhiya* (Monarşi) anlayışına göre, halk akıllı veadaletli bir hükümdara itaat etmelidir. Hükümdar, devletin bütün işlerinden sorumludur. Bu sisteme göre hükümdara tam yetki vererek onun hükmüne de razı olmak gereklidir. (Müteferrika, 2000:30). İbrahim Müteferrika'nın monarşi tanımında dikkat çekici husus ise adalet kavramı üzerinde durmasıdır. Müteferrika'ya göre monarşi yönetimi adalet üzerine kurulmalı ve hükümdar itibarlı ve yüce soydan gelmelidir.

Eflatun'un devlet düzenini ifade eden bu anlayışa göre; yönetici sınıf, asker sınıfı, çiftçi sınıfı ve köle sınıfı doğuştan belirlendiği için toplum içinde varolan bir düzen söz konusudur. Burada halk, hükümdar olan kişiye bütün haklarını devrederek hükümdarın halk adına verdikleri her hükme de razı olmaları esastır. Ancak Eflatun'a göre, yönetici olabilmek için bir kudrete sahip olunmalıdır ve bu yönetim biçimi sıkı bir çalışma gerektirmektedir (Ferik, 2019:96). Osmanlı devleti dahil dünyadaki bütün mutlak monarşiyle yönetilen devletlerin meşruiyet kaynağı bu görüşe dayanmaktadır. Çünkü mutlak monarşiye göre, monark tanrının temsilcisidir ve kutsanmıştır.

İkincisi anlayış olan *Aristograsiya* (*aristokrasi*) olarak adlandırılan Aristoteles'in düşüncesine göre, iktidar devlet ileri gelenlerinin, yani bir sınıfın (âyân-ı devlet) elinde olması gerekmektedir. Bu sisteme göre, o sınıfın ileri gelenleri arasından biri başkan seçilecek, o başkan ise, diğerleri ile istişarede bulunarak, adalet ve kanunlardan ayrılmadan devleti yöne-

tecektir. (Müteferrika, 2000:30) Müteferrika bu sisteme Venedik örneğini vererek, Venedik'in bu sisteme göre yönetildiğinin altını çizmiştir. Müteferrika, Osmanlı Âyanlarını aristokratlarla aynı çerçevede değerlendirmiş olsa da bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde Âyanlar devletin güç kaybetmesiyle ortaya çıkmıştır. Aristonun sistemi olan Aristokrasi, devlette etkili olan seçkin bir grubu tanımlamaktadır. Yani Aristokrasi, devletin ileri gelenlerinin bir başkan liderliğinde yönetime ortak olması şeklinde tanımlandığından Âyan tanımı aristokrasiyle tam olarak örtüşmemektedir. Aristokrasi adalet üzere yönetimi ön planda tutsa da kanunları ihlal ederek 'tek kişinin hükümdarlığına' yani monarşiye dönüşmeye meyillidir.

Üçüncü ve son yönetim anlayışı ise Dimokratis'in *Demokrasiya* (Demokrasi) görüşüdür. Buna göre, yönetiminde reaya yani bütün halk yönetime dahil olur ve bu sistemde seçim usulü esastır. Mesela, her on kişilik bir köy halkı, kendi istekleri doğrultusunda içlerinden işinde mahir ve yetenekli olan birer ikişer kişiyi seçip hükümet merkezine gönderirler. Halk tarafından seçilen bu temsilcileri de kendi aralarından istedikleri birer kişiyi seçerek on kişilik bir heyet oluştururlar. Böylece seçilen bu on kişinin yönetimini herkes kabul etmiş olur. Seçilen bu on kişi ise bir yıl süre ile hükümette görev yaparak halkın sorunlarını çözmek için ortak çalışırlar. Daha sonraki yıl, halkın seçtiği temsilciler, tekrar on kişilik bir heyet seçer. Bu yeni seçilen on kişilik heyet bir taraftan halkın sorunlarını çözüme kavuşturmak için çalışırken, diğer taraftanda bir yıl önce hükümette görev alanların yaptığı icraatları denetler ve yanlışlıklarını da halk adına cezalandırır. İşte bu devlet yönetimi şekline de *Demokrasiya* (Demokrasi) denir. Yani Dimokratis'in düşüncesine dayanan bu sistemde seçim esastır. Meşruiyetini seçim yoluyla halktan alır. Müteferrika bu sistemle ilgili de Hollanda ve İngiliz devletlerini örnek göstermektedir. (Müteferrika, 2000:30-31). Kısacası Dimokratis'e göre, yönetim halkın elinde olmalıdır. Böylece, halk kendi kendini yönetmeye muktedir olarak haksızlıkların da önüne geçerek, düzeni kendi lehine sağlamış olur. (Fetrik, 2019:98).

İbrahim Müteferrika'nın mutlak monarşiyle yönetilen Osmanlı Devleti'nde demokrasi tanımı ve demokrasinin üzerinde önemle durması dikkat çekicidir. Nitekim Halk iradesi vurgusu ve "*Kendilerinden zulmeti def'e kadar*" sözleri dönemin siyasi şartları içinde değerlendirildiğinde oldukça cesur bir çıkıştır. İbrahim Müteferrika toplum için en iyi yönetim biçimi olarak demokrasiyi göstermiş, devlet yönetimine halkı ortak eden bu sistemde adaletin ön planda tutulduğunu ve halk iradesine dayalı demokrasinin en uygun yönetim şekli olduğunu ifade etmiştir. İbrahim Müteferrika'nın, tanımladığı bu üç devlet yönetim sisteminde de adaleti ön plana çıkarması, onun devlet yönetiminde adaleti ne kadar önemsemi-

ğini ve adaletin vazgeçilemez bir esas olduğunu göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir.

İbrahim Müteferrika'ya göre toplumda adalet, ulema ve ordu desteğiyle sağlanmalıdır. Devlet, ulema ve ordu desteğiyle halkın yönetiminde adaleti temin etmelidir. Müteferrika'ya göre güçlü bir ordu hazinenin gelirlerini artırır. Örneğin Yeniçeriler, hem ticaretle uğraşıp esnafı tehlikeye atarak, hem de maaşlarını aldıkları halde savaşımlara katılmayarak hazineye zarar vermektedirler. Kâtib Çelebi ve Lütü Paşa gibi Müteferrika da toplumda düzeni sağlamak için her sınıfın kendi işini yapması gerektiğini ve adaletin bu şekilde sağlanacağını savunmaktadır. (Gündoğdu, 2014:74)

İbrahim Müteferrika “*adalet*” ve “*nizam*” üzerinde ısrarla durmuştur. Nizam dahilinde yönetim, disiplinli olmayı gerektirdiğinden bu unsur devletin gelişerek güçlenmesini de sağlayacaktır. İbrahim Müteferrika'nın devlet anlayışında nizam ve yenilik iki önemli kavramdır. Devlet düzeninde sağlanan nizam yenilenerek korunmalı ve devam etmelidir. Öyle ki nizam yeniliklerin teminatıyken, gelişmede nizamın teminatıdır. Nizamın olmadığı yerde gelişme olmaz, gelişmenin gerçekleşmediği yerde ise nizamın devamı sağlanamaz. Bu iki kavram da birbirleriyle uyumlu bir beraberlik içindedir. (Yılmaz,2000:310)

İbrahim Müteferrika devletin adalet ve nizam üzerine yönetiminde ilerlemenin devamı için değişimin gerekli olduğunu düşünmektedir. Bu aşamada dikkat edilmesi gereken nokta değişimin, zarar vermeden tahrip etmeden devletin siyasî, sosyal, ekonomik istikrarını bozmadan gerçekleşmesidir. Müteferrika'ya göre değişimin beraberinde getireceği gelişim bir ihtiyaç ve gereklilik üzerine gerçekleşmelidir. Değişimde gerek devlet gerekse halk karşı karşıya gelmemelidir. Ona göre, toplumun desteği alınarak yaşanan değişimlerin başarıyla neticelenmesi sağlanmalıdır

Devletin ıslah teşebbüslerine giriştiği bir dönemin düşünürü olarak Müteferrika'nın önerilerinin muhatapları devletin ileri gelenleriydi. Müteferrika bu konuda ihtiyatlı davranarak siyasi ve sosyal dengeyi sarsmadan ancak düşüncelerini de açık sözlülükle ifade etmesini bilmiştir. Düşüncelerinin kabul görmesinde uslubunun da etkili olduğu görülmektedir. Yaşanılan sorunlara gerçekçi çözümler öneren Müteferrika, kayıtsızlık, taassup ve uyuşukluğun da karşısındadır. (Şen, 1995:71)

İbrahim Müteferrika, devlet anlayışında adalet ve düzenin gerçekleşmesinde temel unsur olarak gördüğü değişimin taklit yoluyla değil, devletin ve toplumun yapısına uygun şekilde gerçekleşmesi gerektiği kanaatindeydi. Devrinin aydınları arasında yeni fikirler üreterek bunları cesurca ifade edebilen İbrahim Müteferrika'nın düşünceleri yaşadığı toplum ve dönemin şartları açısından oldukça yeni ve alışılmadık fikirlerdir. Ancak bununla birlikte yeni usullerin kabul edilmesi ve ıslahatın gerekliliği,

Rusya ve Avrupanın örnek alınması⁷ ve Osmanlı'nın geleceği ile ilgili gözlemleri dolayısıyla fikir hayatında öncü bir düşünür olduğu söylenebilir.

İbrahim Müteferrika'nın genel olarak fikirlerine bakıldığında, çözmeye çalıştığı problemin “Batı modern teknik ve bilimle ilerleme sağlarken İslam dünyasının niçin bu gelişmeyi takip edemediği” meselesi olduğu görülmektedir. (Ölmez, 2020:178) Onun bütün amacı batının siyasi, ekonomik ve kültürel ilerlemesine karşın Osmanlı Devleti'nin neden ilerleyemediğini anlama gayretidir. Sorunun cevabını bulmak için ise tarih, coğrafya, askerlik kanunları, savaş teknikleri gibi alanlarda uzman kişilerle yaptığı görüşmelerden yararlandığı anlaşılmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı Devleti'nde ıslahatlara başlanılan bir dönemin aydını olarak İbrahim Müteferrika da yöneticilerle beraber hareket etmiş ve ıslahat sürecini desteklemiştir. Müteferrika'yı çağdaşlarından ayıran en belirgin özelliği yenileşmenin geçmişi yeniden canlandırma yani “kanun-i kadim”e dönme çabası değil, yapılacak olan ıslahatlarda Avrupa'nın örnek alınması gerektiğini düşünmesidir. Bu noktada geleneksel düzenin büsbütün yok olacağı endişesinde olan muhaliflerinin eleştirilerine karşılık, değişimin bozulma yahut çöküş olarak değil mevcut kaynakların yenilenmesi ve zamana uyum sağlaması olarak düşünülmesi gerektiğini dile getirmiştir. Yukarıda belirtildiği üzere Rusya gibi devletlerden örnekler vererek idarî, askerî ve kültürel ilerlemenin modern eğitim ve usullerle mümkün olacağını vurgulamıştır.

Müteferrika'ya göre devletin gerilemesinin sebebi ordunun başarısızlığından dolayıdır. Bu başarısızlığın sebebini de düzenin bozulmasında aramak gerekir. Düzeni bozan sebepler ise adalete özen göstermeme, siyaset ve yönetimde rehabet, işleri ehline teslim etmeme, alınan kararlarda bilim adamı ve liyakat sahipleriyle istişare edilmemesi, askeri yöntemlerde bilgisizlik, ve askerde itaatsizlik, rüşvetin artması gibi sebeplerdir. (Şen, 1995:95-96) Bozulan düzenin yeniden sağlanması için ehline verilmesi ve adalet üzerine yönetimle mümkündür.

Tanpınar'ın bir Avrupalılaşıma beyannamesi (Tanpınar, 1998:46) olarak gördüğü Müteferrika'nın *Usul'ül Hikem Fî nizam'ül Ümem* adlı eserinin amacı, Osmanlı devlet teşkilatındaki bozulmanın ve Avrupa devletlerinin güçlenmelerinin nedenlerini araştırmak, yenileşme adımları için Osmanlı Devleti'nin hangi adımları atması gerektiğini belirtmektir.

7 İbrahim Müteferrika *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmü'l-Ümem* adlı eserinde. Osmanlı'da reformun gerekliliği üzerinde durmuş ve Batı usullerini takip ederek ilerleyen devletlere Rusya ve Petro'nun ıslahatlarını örnek olarak göstermiş, yenilik yolunda gidilmediği takdirde bunun ileride büyük tehlikeye yol açacağını dile getirmiştir. (Berkes, 1962:718)

Müteferrika bunun için *monarhiya*, *aristokrasiya*, *demokrasiya* olmak üzere üç temel yönetim biçimi üzerinde durmuştur. Müteferrika'nın yönetim şekillerini tanımlama biçimlerinden anlaşılacağı gibi kendisi demokrasiyle yakından ilgilidir ve o dönemki Hollanda ve İngiltere gibi gelişmiş devletlerin demokratik düzene sahip olduğunu, bu sistemin geleneksel yönetim biçimlerinden farklı olduğunu dile getirmiştir. Öyle anlaşıyor ki, Müteferrika'ya göre, ideal devlet düzeni için en geçerli yönetim biçimi demokrasidir ve modern devlet olma yolunda yapılacak yeniliklerin de demokrasi temelinde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Müteferrika'ya göre devletler modern, bilimsel usullerle yönetildiklerinde başarıya ulaşırlar, bunun geleneksel sistem ve uygulamalarla yürüme-yeceği açıktır. Nitekim Müteferrika'nın doğu ve batıdaki gelişmeleri izleyerek taklit yoluyla bir yenilik değil yeni bilimlerin yol göstericiliğiyle kalıcı bir yenilik gerçekleştirme gayretinde olduğu görülmektedir.

Ek 1 İbrahim Müteferrika'nın *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmî'l-Ümem*, Adlı Eserinin Giriş Sayfası.

(Matbaanın Ön Sözü "Basmacı İbrahim Efendi" Müteferrika Sergisi'21, Cumhurbaşkanlığı Yayınları, s. 21.)

KAYNAKÇA:

1. Adıvar, A. (1982). *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul.
2. Afyoncu, E. (2000) “İbrâhim Müteferrika”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXI, 324-327.
3. Afyoncu, E. (2001) “İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler” *Belleten*, C. 243, 607-622.
4. Berkes, N. (2012), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları.
5. Berkes, N. (1962) “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği”, *Belleten*, 104, 715-737, Ankara.
6. Doğan, H. (Proje Yöneticisi) (2021) *Matbaanın Ön Sözü “Basmacı İbrahim Efendi” Müteferrika Sergisi ’21*, Cumhurbaşkanlığı Yayınları, Ankara.
7. Ferik, E. (2019) *Siyaset Felesefesinde Düzen Fikri (Farabi, Thomas Hobbes, İbrahim Müteferrika Örneği)* Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ana Bilim Dalı.
8. Gündoğdu, H. (2011) *The Circle of Justice as A Tool of Opposition in The Ottoman Political Discourse from Lütü Paşa to İbrahim Müteferrika*, Political Science and Public Administration.
9. Müteferrika, İ. (2000), *Usûl’ül Hikem Fî Nizâm’ül Ümem* (Milletlerin Düzeninde İlmi Usuller), (sad. Ömer Okutan), İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
10. Ölmez, A. (2020) Batıyı Anlatan İlk Osmanlı Metinlerinde “Batı Bilgisi”nin Yorumlanması”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi Journal of Ottoman Civilization Studies*, C. 6/11, 170-183.
11. Özcan, Abdülkadir, (2000) “Lâle Devri”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 27, 81-82, İstanbul.
12. Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II-637-638.
13. Subaşı, T., (2018) “Lâle Devri’ne Ait Bir Islahat Tavrı”, *Lale Devri’nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir*, (ed. İlyas Gökhan-Hüseyin Saraç-Gökçe Özcan) 886-900, Konya.
14. Şen, A. (1995). *İbrahim Müteferrika ve Usûlü’l-Hikem fî Nizâmi’l-Ümem*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
15. Tanpınar, A. (1998) *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. Çağlayan Kitabevi, İstanbul.
16. Ünsal, C. (2018). *İbrahim Müteferrika, Usûl’ül Hikem Fî Nizâm’ül Ümem* (İnceleme Metin), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
17. Yılmaz C. (2000). “*Hezarfen Bir Şahsiyet; İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi*”, (Yay. Haz. Mustafa Armağan), Lale Devri C. IV, 259-333, İstanbul.

“

Bölüm 23

**1SOSYAL MEDYA UYGULAMALARI
ARACILIĞIYLA BİREYLERİN
SOSYAL GÖRÜNÜŞ KAYGISI
YAŞAMASI VE ÖZ BEĞENİ ALGISININ
DÖNÜŞTÜRÜLMESİ**

Kübra ERDEN²

”

1 Bu çalışma 10 Haziran 2022 tarihinde Ankara’da düzenlenen Yeni Yüzyılda İletişim Kongresi’nde sözlü sunum olarak sunulmuş ve bildiri özet kitapçığında yayımlanmıştır.

2 Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0003-2799-2428, kerdem@metu.edu.tr

Giriş

Toplumsal yapı içerisinde yer alan bireylerin dış görünüşleri ve insan ilişkilerinde karşılıklı oluşan izlenimin önemi tarihten bu yana multidisipliner iletişim çalışmalarında var olmuştur. Toplumda kabul görme ve diğer insanlar tarafından beğenilme arzusuyla bireyler, davranışlarına ve dış görünüşlerine önem vermektedir. Elisabeth Noelle Nouman'ın geliştirmiş olduğu Suskunluk Sarmalı Kuramı çerçevesinde, bireyler içinde bulundukları ortamlardan dışlanmamak ve etraflarındaki insanların beğenisini toplamak gibi sebeplerle sosyalleşme pratiklerine dahil olmaktadır. Bunun zıttı durumlarda bireyler sosyal görünüş kaygısı yaşamaya başlayabilmektedir. Bireyleri sosyal görünüş kaygısı yaşamaya yönelten etmenler arasında medya ve bizatihi dijital medya yer almaktadır. Medyanın, toplumları ve insanları etkileme ile yönlendirme gücü aracılığıyla çeşitli konularda gündem belirlenebilmekte, belirli bir konuda ortak algı geliştirilebilmekte, belirli standartlar oluşturulabilmekte ve insanlar tek tipleştirilebilmektedir.

Bu çalışmada, sosyal medya uygulamalarında kullanılan filtrelerin, bireylerin sosyal görünüş kaygısı yaşamalarına sebep olduğu hipoteziyle sosyal paylaşım ağlarındaki deneyimleri incelenmiştir. Bu kapsamda Başkent Üniversitesi'nde öğrenim görmekte olan yirmi üniversite öğrencisiyle yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakat yapılmış ve katılımcıların sosyal medya deneyimleri ile bu deneyimlerinin kendi öz beğeni algılarını dönüştürmesi konusunda veriler toplanmıştır. Araçsal durum çalışmasıyla analiz edilen bu bilgiler; sosyal medyanın kullanıcılar üzerinde güzellik bağlamında nasıl şekillendiği, kişilerin öz benlik algılarını nasıl dönüştürdüğü ve kendi görünüşlerinden memnuniyet duyup duymadıkları gibi ön beğeni konularına ışık tutmuştur. Bu çalışma neticesinde, literatürde Z kuşağı olarak adlandırılan gençlerin sosyalleşmek ve beğeni toplamak için sıklıkla kullanmakta olduğu sosyal paylaşım ağlarında, kişilerin öz beğeni algısını düşüren *filtre uygulamalarının* yoğun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Katılımcıların sosyal medya uygulamalarında takipçileriyle filtresiz olarak görsel paylaşmamayı tercih ettikleri belirlenmiştir. Görselliğin başat önemde olduğu sosyal medya uygulamalarında, bireylerin kendi görünüşlerinden memnun olmadığı ve mümkün olsa daha farklı bir görünümde olmak isteyecekleri bulgusuna ulaşılmıştır.

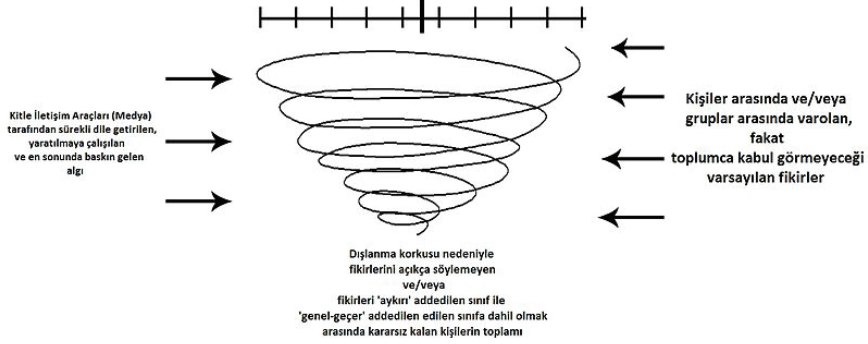
Suskunluk Sarmalı Kuramı Çerçevesinde Kişinin Beden Algısı

Sosyal bir varlık olarak insan, yaşamsal faaliyetlerini sürdürmek için her zaman diğer insanlarla iletişim halinde olmuştur. Bu iletişim süreci bireyin biyolojik devamlılığını sağlamasının dışında toplumsal olarak varlığını sürdürmesini de sağlamıştır. Özellikle bireyler, başlangıçta güvenlik

gibi sebeplerle diğer insanları gözetleme durumundayken, zamanla bu durum farklılaşmış ve ihtiyaçlar sadece güvenlik, barınma, beslenme gibi unsurların ötesine geçmiştir. Birey, kendini gerçekleştirme ve diğer insanlar tarafından beğenilme, kabul görme isteği ile sosyalleşme pratiklerine dahil olmaktadır. Alman sosyolog Elisabeth Noelle-Neumann'ın yirminci yüzyılın son çeyreğinde geliştirdiği Suskunluk Sarmalı (Spiral of Silence) kuramı, bireylerin sosyallik pratiklerini ve bu pratiklerin varoluşunu açıklar niteliktedir. Bu kuram, bireye ait kişisel düşüncelerin diğer insanların ne düşündüğüne ilişkin fikirleriyle meydana geldiğini vurgulamakta ve temel olarak sosyo-psikolojik düşünceden kaynaklanmaktadır. Suskunluk sarmalı kuramı, “bireysel dışlanma ya da yalıtılma korkusunun, bireyler bakımından, siyasal çevrelerindeki kanı iklimini sürekli olarak gözleyip denetleme gereksinimini açıklayıcı asal etken olduğunu öne sürmektedir” (Noelle-Neumann, 1984: 167).

“Bu hipoteze göre, bireylerin toplumdan yalıtılma korkusu, insanın doğası gereği toplumsal varlık olmasından kaynaklanmaktadır” (Mutlu, 2008: 271-272). Toplumsal bir varlık olarak insan, sürekli olarak diğer insanları gözetleme ve gözlemleme halindedir. Bu gözetleme sonucunda, toplum tarafından kabul gören en genel düşünceyi benimseme halindedir. Bu benimsenen düşünce, bireyin kendi fikri ve düşüncesi olmasa dahi savunabildiği bir unsura dönüşebilmektedir. Çünkü birey, toplum tarafından kabul gören en genel kanaati benimserken diğer insanlar tarafından da onay alma düşüncesi içindedir. Toplum tarafından dışlanmama, beğenilmeme gibi korkularla, en genel kanaati benimsemekte ve savunabilmektedir. İnsanlar çoğu zaman, bulundukları ortamdan dışlanma endişesiyle çoğunluğun görüşüne uyum sağlarlar (ya da uyum sağlıyormuş gibi görünürler). İnsanların toplumsal hayatta kabul görme isteği, bu şekilde davranmalarına sebep olabilmektedir. Bireyler kendi fikirleri aynı yönde olmasa dahi, çoğunluğun belirttiği düşünceye katılırlar.

Bireylerin aynı yöndeki fikirleri paylaşımları ancak yeterli çoğunluğu sağlayamama gibi durumlarda da Noumann'ın Suskunluk Sarmalı kuramı oluşabilmektedir. Yani insanlar aynı fikri paylaştıkları kişilerle ortak çoğunluğu sağlayamadıklarında, kendi düşüncelerini belirtmekten çekinip sessizliğe bürünebilmektelerdir. Bu durumun temelinde yatan düşünce ise genellikle bireylerin fikirlerini belirttiklerinde diğer insanlar tarafından önemsenmeyeceklerini düşünmeleridir. “İnsanlar azınlık olduklarına inandıkları zaman, kendi görüşlerini ve düşüncelerini gizleme ihtiyacı hissederler” (Çakıcı, 2007: 153).

Elisabeth Noelle-Neumann tarafından geliştirilen 'Suskunluk Sarmalı'

Görsel 1. Suskunluk Sarmalı Kuramı

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Suskunluk_sarmal%C4%B1

Elisabeth Noelle-Neumann tarafından geliştirilen kurama dair suskunluk sarmalı süreci, temel olarak dört tane ana hipoteze ve ardından toplumsal olarak beşinci bir hipoteze dayanmaktadır.

1. Toplum, genel uzlaşmanın dışına çıkan bireyleri dışlamakla tehdit eder.
2. Bireyler sürekli dışlanma korkusu içindedirler.
3. Bireyler dışlanma korkusundan ötürü sürekli kanaat ortamlarını gözlemleyip değerlendirmeye çalışırlar.
4. Bu (istatistikvari) gözlemlerden çıkardığı sonuçlar, bireyin, özellikle de görüşlerini ifade etme ya da saklama (konuşma ya da susma) açısından kamu içindeki davranışlarını etkiler.

Neumann bu dört varsayımı bütünleyici olarak beşinci bir varsayımdan bahseder ve kamuoyunun oluşumu, korunması ve değişimine dair çıkarımlarda bulunur (Neumann, 1998: 274).

Sosyal Görünüş Kaygısı

Suskunluk sarmalı kuramı, bireylerin genellikle fikirsel boyuttaki davranışları sebebiyle toplumdan dışlanmaları varsayımına dayansa da 1974 yılında geliştirilen bu kuram 2020'li yıllarda farklı bir alt metinle yorumlanabilmektedir. Günümüzde bireyler (özellikle Z kuşağı olarak tabir edilen 2000 yılı ve sonrasında doğmuş bireyler) görünüşleri sebebiyle toplum tarafından onaylanmayacaklarını, beğenilmeyeceklerini düşündükleri için sosyal görünüş kaygısı yaşayabilmektedir.

İnsanlar genellikle çekici ve güzel buldukları insanlarla iletişim kurma eğilimindedir. Bundan dolayı da diğer insanların üzerinde pozitif bir etki oluşturmak isterler. Ancak bireyler olumlu bir izlenim bırakamayacaklarını düşündüklerinde ise bireyler kaygı yaşarlar (Leary ve Kowalski, 1995). Bireylerin yaşadıkları bu kaygıya ise sosyal görünüş kaygısı denilmektedir. Sosyal görünüş kaygısı, bireylerin bedensel görünüşlerinin başka insanlar tarafından değerlendirilmesi durumunda yaşadıkları kaygı türüdür. Çınar ve Keskin'e göre ise, sosyal görünüş kaygısı insanların başkaları tarafından kendi fiziksel görüntülerinin değerlendirilmesine karşı hissettikleri duygusal tepkidir (Çınar ve Keskin, 2015).

Bireylerin sosyal görünüş kaygısı yaşamasında en temel etmenlerden biri beden algısıdır. Bireyler için oldukça önemli olan bu durum, kimliğin bir yansımasıdır. Markham ve arkadaşları, beden kavramını “kişinin kilosunun, şeklinin ve görünümünün içselleştirilmiş gösterimi” olarak tanımlamışlardır (Markham ve ark., 2005). Bedene dair olan bu içselleştiriliş, diğer insanların onayını alma, beğenilme, arzulanma, kabul görme gibi durumları beraberinde getirmektedir. Araştırmacılar, başkalarının gözlemlerini kendi algılamalarına dâhil etme kapasitesi geliştikçe, çocukların başkalarının standartlarına ve aldıkları geri bildirime dayanarak kendilerini değerlendirmeye başladıklarını ifade etmektedir (Harter, 1988).

Dış görünüşe yüklenen anlam ve görünüşle alakalı değerlendirmeler, toplumlarda ön planda olmuştur. İnsanlar günümüzde eskiden olduğundan daha çok kendilerinin ve diğerlerinin görünüşüne çok daha ilgi duyar hale gelmiştir (Kılıç ve Karakuş, 2016). Beden algısının öneminin gittikçe artması ve tüm dünyada geçerli olmaya başlayan güzellik standartlarıyla, bireyler sosyal yaşantılarını dahi dış görünüşlerine göre değerlendirmeye başlamışlardır.

Dünyanın içinde bulunduğu en büyük ekonomik sistem içerisinde yaratılan bir güzellik endüstrisinden söz etmek mümkündür. Bedenlerin tek tipleştirildiği, güzellik formunun belli başlı öğelerde toplandığı ve kişileri bu standartlara yönlendiren kozmetik ve estetik endüstrisi büyük bir ölçekte varlığını sürdürmektedir. Estetik merkezlerinde cerrahi operasyonların bile sadece öznesi değişmekte, aynı işlemler birbirinden farklı yüzlerce binlerce insana uygulanmaktadır. Gerçek hayatta yaşanan bu güzellik dönüşümü, sanal ortamlarda daha farklı boyutlarda şekillenmektedir. Sosyal paylaşım ağlarında, özellikle filtre uygulamaları aracılığıyla bireyler kendi bedensel görünüşlerini değiştirebilmekte ve arkadaşları/takipçileriyle ‘daha çok onay ve beğeni alacaklarını düşündükleri’ görüntülerini paylaşabilmektedir. Bireylerin filtre uygulamaları ile görüntülerini *güzelleştirmeleri*, sosyal medya kullanıcılarının birçoğu tarafından kullanılmaktadır.

Erden'e göre; popüler kültür ürünleri ve tek kullanımlık ürünlerin farklı farklı çeşitlerinin her gün boy gösterdiği günümüzde, neyin iyi olduğundan çok nasıl görüldüğünün anlam kazandığı anlar olabilmekte. Bu kültürün içinde var olmaya çalışan insanoğlu ise beğenilmek ve takdir edilmek için farklı çabalar sergilemektedir (Erden,2022).

Araştırmanın Metodolojisi

Bu çalışmada, sosyal medya uygulamalarında kullanılan filtrelerin, bireylerin sosyal görünüş kaygısı yaşamalarına sebep olduğu hipoteziyle sosyal paylaşım ağlarındaki deneyimleri incelenmiştir. Bu kapsamda, Z kuşağında yer alan bireylerin sosyal görünüş kaygısı algılarının analiz edilmesi ve iletişim teknolojilerinin dönüşümü nedeniyle yansımalarını tespit edebilmek amacıyla nitel araştırma yöntemi olan Yarı Yapılandırılmış Derinlemesine Mülakat modeli kullanılmıştır. “Derinlemesine mülakat, belirli bir fikir, program veya durum hakkındaki bakış açılarını araştırmak için az sayıda katılımcıyla yoğun bireysel görüşmeler yapılmasını içeren nitel bir araştırma tekniğidir” (Boyce ve Neale, 2006: 3). Bu doğrultuda üniversite öğrencileriyle yapılan yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakat ile, Z kuşağında yer alan bireylerin sosyal paylaşım ağlarında filtre uygulamaları kullanmayı tercih edip etmediği, dış görünüşlerinden memnun olup olmadıkları gibi sosyal medyada görünmeyi tercih ettikleri beden algısına dair incelemeler yapılmıştır.

Örneklem olarak seçkisiz örnekleme yöntemlerinden biri olan rastgele örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Rastgele örnekleme aracılığıyla Başkent Üniversitesi'nde okuyan toplamda yirmi katılımcı ile görüşülmüştür. Bu çalışmada analiz edilmek istenen yaş grubuna ulaşmak için 2000 yılı ve sonrası doğan genç bireyler çalışmaya dahil edilmiştir.

Bu kapsamda örneklem olarak belirlenen Z kuşağındaki üniversite öğrencilerine şu sorular yöneltilmiştir:

1. Sosyal paylaşım ağlarında fotoğraf ya da video paylaşımı yaparken herhangi bir filtre/efekt kullanıyor musunuz?
2. Filtre/efekt ile oluşturulan fotoğrafları, orijinal hallerine kıyasla daha çok beğeniyor musunuz?
3. Sosyal medyada paylaştığınız filtreli/efektli görseller, like sayınızı ya da etkileşim oranınızı artırıyor mu? Bu konuda bilgi sahibi misiniz?
4. Dış görünüşünüzden memnun musunuz?
5. Mümkün olduğu takdirde görünüşünüzü değiştirmek ister miydiniz? (Daha zayıf, daha kaslı, daha uzun, daha kısa vb. olmak)

6. Sosyal medyada takip ettiğiniz ve sizden daha güzel/yakışıklı olduğunu düşündüğünüz insanların hayatlarına sahip olmak ister miydiniz?

7. Sizce sosyal paylaşım ağlarında insanlar gerçek görünüşlerini ve yaşantılarını paylaşıyorlar mı?

8. Sosyal paylaşım ağlarının herhangi birinde sahte profiliniz (fake hesap) var mı?

9. İnsanların farklı imajlar yaratmak için sanal kimlik oluşturmaları hakkında ne düşünüyorsunuz?

10. Sosyal paylaşım ağlarında günlük hayatınıza dair detayları paylaşıyor mısınız? (Ne yediğiniz ne izlediğiniz, nereye gittiğiniz vs.)

Araştırma Bulgularının Değerlendirilmesi

KATILIMCI SAYISI	KATILIMCI KODU	YAŞ	EĞİTİM DURUMU	MESLEK DURUMU
1	K1	20	Üniversite	Öğrenci
2	K2	22	Üniversite	Öğrenci
3	K3	20	Üniversite	Öğrenci
4	K4	20	Üniversite	Öğrenci
5	K5	23	Üniversite	Öğrenci
6	K6	21	Üniversite	Öğrenci
7	K7	23	Üniversite	Öğrenci
8	K8	18	Üniversite	Öğrenci
9	K9	20	Üniversite	Öğrenci
10	K10	19	Üniversite	Öğrenci
11	K11	19	Üniversite	Öğrenci
12	K12	20	Üniversite	Öğrenci
13	K13	17	Üniversite	Öğrenci
14	K14	22	Üniversite	Öğrenci
15	K15	19	Üniversite	Öğrenci
16	K16	24	Üniversite	Öğrenci
17	K17	20	Üniversite	Öğrenci
18	K18	23	Üniversite	Öğrenci
19	K19	22	Üniversite	Öğrenci
20	K20	22	Üniversite	Öğrenci

Görsel 1. Derinlemesine Mülakat Katılımcılarının Demografik Bilgileri

Görsel 1’de, bu çalışmanın araştırma konusunu oluşturan ve yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakat yapmak için örneklem olarak seçilen yirmi kişinin demografik bilgileri yer almaktadır. Araştırmaya katılan kişilerin yaş ortalaması 20,7 olarak ölçülmüştür. Bu yaş grubu, araştırma

konusuna uygun olarak özellikle seçilmiş olup Z kuşağı olarak tabir edilen, 2000 ve sonrası yıllarda doğmuş genç bireylerden oluşturmaktadır. Toplam yirmi kişiye araştırmanın konusu kapsamında hazırlanan ve çalışmanın amacını en iyi şekilde yansıttığı düşünülen 10 temel soru yöneltilmiştir. Bu sorular yarı yapılandırılmıştır ve belli bir konuyu detaylıca ele alıp, tümevarım mantığıyla, genel bir sonuca varmaya yönelik olarak çalışmanın yazarı tarafından üretilmiştir. Bu sebeple, her soru için konuyu açıklayacak biçimde, tüm katılımcıların cevapları genel olarak yorumlanmıştır. Soruların çoğunluğu, katılımcıların sosyal görünüş kaygısı konusunda ne düşündüklerini ölçmeye ve sosyal medya uygulamalarındaki filtre uygulamalarını kullanıp kullanmadıklarının tespitine yönelik olarak belirlenmiştir.

Katılımcıların hepsinin öğrenim durumu üniversite öğrencisidir. Katılımcıların %50'si kadın ve %50'si erkektir.

Katılımcıların araştırma sorularına verdikleri cevaplar değerlendirildiğinde;

Araştırma sorularından ilki olan “Sosyal paylaşım ağlarında fotoğraf ya da video paylaşımı yaparken herhangi bir filtre/efekt kullanıyor musunuz?” sorusuna katılımcıların %95'i olumlu yanıt vermiştir. %5'i ise filtre efekt kullanmadığını ifade etmiştir. Z kuşağında yer alan bireylerin, sosyal paylaşım ağlarında görsel içerik paylaşırken çok yüksek oranda filtre/efekt kullanıldığı tespit edilmiştir. Genç bireyler, fotoğraf /video paylaşımı yaparken, doğal bir görünümünden ziyade, filtre programları ya da efektler aracılığıyla daha farklı bir formattaki görüntülerini paylaşmayı tercih etmektedir. Bu durum, Z kuşağında yer alan bireylerin kendi görüntülerini paylaşmayı tercih ederken görüntülerini bir işleme maruz bırakmayı tercih ettiklerini ortaya koymaktadır. Z kuşağındaki bireylerin, kendi doğal görünüşlerinden memnun olmayıp, kendilerini daha farklı (daha güzel, daha zayıf, daha uzun, daha yakışıklı vs.) göstermeyi tercih ettikleri söylenebilir.

Katılımcıların %85'i araştırma sorularından “Filtre/efekt ile oluşturulan fotoğrafları, orijinal hallerine kıyasla daha çok beğeniyor musunuz?” sorusuna “Evet” yanıtını verirken %15'i “Hayır” yanıtını vermiştir. Bu cevaba ek olarak, kendilerini daha pürüzsüz, daha canlı, daha güzel gösterdiğini düşündükleri için filtreleri kullandığını ifade eden kullanıcılar bulunmaktadır. Z kuşağındaki bireyler, doğal görüntülerine kıyasla, yapay zekâ uygulamaları tarafından müdahale edilen görüntülerini daha çok beğenmektedir.

Araştırma sorularından “Dış görünüşünüzden memnun musunuz?” sorusuna katılımcıların %90'ı “Evet, görünüşümden memnunum” cevabı vermiştir. Genel olarak Z kuşağında yer alan bireyler, sosyal görünüş kay-

gısı yaşamalarını gerektirecek bir görüntüye sahip olduklarını düşünmemektedir. Ancak araştırma sorularından bir diğeri olan “Mümkün olduğu takdirde görünüşünüzü değiştirmek ister miydiniz? (Daha zayıf, daha kaslı, daha uzun, daha kısa vb. olmak)” sorusuna %85 oranında olumlu yanıt gelmiştir. Yani Z kuşağı bireyleri, dış görünüşlerinden memnun olsalar dahi mümkün olduğu takdirde en az bir fiziksel özelliklerini değiştirmeyi tercih edeceklerini belirtmişlerdir. Yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakat tekniği uygulandığı için, katılımcıların değiştirmek istedikleri bu fiziksel özellikler de kaydedilmiştir. Örneğin K8 kodlu kullanıcı, daha kaslı bir görüntüye sahip olmak istediğini belirtirken, K3 kodlu katılımcı daha küçük bir buruna sahip olmak istediğini belirtmiştir. K4 kodlu kullanıcı daha uzun boylu olmak istediğini belirtirken, K6 kodlu kullanıcı daha zayıf bir görüntüde olmak istediğini söylemiştir.

Araştırma sorularından “Sosyal paylaşım ağlarında günlük hayatınıza dair detayları paylaşıyor mısınız? (Ne yediğiniz ne izlediğiniz, nereye gittiğiniz vs.) sorusuna %85 oranında olumlu yanıt vermiştir. Z kuşağında yer alan bireyler, günlük yaşam pratiklerini sosyal paylaşım ağlarında takipçileri ile paylaşmayı çoğunluklu olarak tercih etmektedir. Dijital medyayı bu kadar aktif olarak kullanan genç bireyler, birbirlerinin her anını sosyal medyadan takip edebilmekte ve kendilerine sanal bir profil yaratarak sosyal kimliklerini yönetebilmektedir. Bir diğer deyişle bireyler sosyal paylaşım ağlarında, kendilerini nasıl göstermek istiyorlarsa o şekilde paylaşımlar yapmaktadır. Araştırma sorularından “Sizce sosyal paylaşım ağlarında insanlar gerçek görünüşlerini ve yaşantılarını paylaşıyorlar mı?” sorusuna katılımcıların %100’ü, yani tamamı, “Hayır kendi gerçek yaşantılarını paylaşmaktansa nasıl görünmek istiyorlarsa onu paylaşırlar” cevabı vermişlerdir. Z kuşağında yer alan bireyler, sosyal paylaşım ağlarında insanların olduklarından daha mutlu görünmeye çalıştığı, daha güzel görünmeye çalıştığı, daha sorunsuz ve konforlu bir hayata sahip olduklarını düşündürmeye çalıştıklarını ifade etmişlerdir.

Araştırma bulgularında dikkat çeken bir diğer nokta ise, araştırmaya katılan kullanıcıların %50’si sosyal paylaşım ağlarında sahte profile (fake hesap) sahip olduğunu belirtirken %50’si sahte profile sahip olmadığını ifade etmiştir. Son zamanlarda sosyal paylaşım ağlarında sanal kimlik oluşturma konusu birçok açıdan sorun teşkil etmekte ve farklı disiplinlerce çalışmalara konu olmaktadır. Sanal kimlik oluşturma durumuna Z kuşağında yer alan katılımcılardan bazıları, bunu özgüven eksikliği olarak yorumlarken bazıları da bu durumu yaşadığımız dijital çağın nihai bir getirisi olduğunu ifade etmiştir.

Sonuç

Yirmi birinci yüzyıl dünyasında neredeyse tüm dünyada geçerli olan ekonomik sistemin getirisi olarak oluşturulan bir güzellik endüstrisinden söz etmek mümkündür. Bu endüstri dolayısıyla belirli bir algı yönetimi yapılarak bireylerin tek tip bir güzellik anlayışı içine dahil edildiği aşıkardır. Bu “standartlara” uymayan bireyler ise, dış görünüşleri sebebiyle sosyal görünüş kaygısı yaşayabilmektedir. Bireyler, sosyal çevreleri tarafından kabul görmek, beğenilmek, onaylanmak için sosyal medya uygulamalarında çeşitli filtre ve efektler kullanarak paylaşımlar yapmaktadır. Bu çalışmada, özellikle 2000 yılı ve sonrası yıllarda doğmuş olan ve literatürde Z kuşağı olarak tabir edilen bireylerin sosyal görünüş kaygısı yaşayıp yaşamadıkları ile ilgili üniversite öğrencileriyle yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakat tekniğiyle bir araştırma yapılmıştır. Çalışmanın ana varsayımı, sosyal medya uygulamalarında kullanılan filtre ve efektlerin, bireylerin sosyal görünüş kaygısı yaşamasına sebep olduğudur. Bireyler kendi doğal görüntülerini takipçileri ile paylaşmaktan ziyade, filtre ya da efekt ile oluşturulmuş görüntülerini paylaşmayı tercih etmektedir. Araştırma bulguları bu varsayımı doğrular nitelikte olup araştırmaya katılan Z kuşağı kullanıcılarının %95’i, sosyal paylaşım ağlarında filtre ve efekt kullanarak paylaşım yaptıklarını belirtmiştir. Yine benzer şekilde, katılımcıların %85’i, filtre ya da efekt ile oluşturulmuş görsellerini, orijinal hallerine kıyasla daha çok beğendiklerini ifade etmiştir. Z kuşağında yer alan bireyler, görsel efektleri ve filtreli fotoğrafları sosyal medya hesaplarında paylaşmayı tercih etmektedir. Katılımcıların %75’i, sosyal medya hesaplarında filtreli görsel paylaştıklarında daha fazla etkileşim (beğeni, yorum) aldıklarını ifade etmektedir. Burada Elisabeth Noelle Noumann’ın Suskunluk Sarmalı Kuramından bahsetmek mümkündür. Z kuşağında yer alan bireyler, arkadaşları ya da takipçileri tarafından daha çok beğeni almak için filtre ve efekt kullanarak görsel paylaşmaktadır. Suskunluk Sarmalı Kuramı çerçevesinde, Z kuşağında yer alan bireylerin toplumdan dışlanmamak ve sosyal çevreleri tarafından daha çok beğenilmek arzusuyla filtre/efekt kullandıkları söylenebilir.

Araştırma bulgularına göre, Z kuşağında yer alan bireyler sanal kimlik oluşturma konusunda çok aktif değildir. Katılımcıların %50’si sosyal paylaşım ağlarının herhangi birinde sahte profile sahip olduğunu belirtirken diğer %50’lik kısım, bunu özgüven eksikliği olarak yorumlamış ve sahte profillerin gereksiz olduğunu belirtmiştir. Sanal kimlik oluşturma, bireysel bir durum gibi görüne de aslında toplumsal bağlamda değerlendirilmesi gereken ve dijital medya içerisinde son yıllarda birçok kişinin mağduriyet yaşamasına sebebiyet verebilen bir durumdur. Z kuşağında yer alan bireylerin, sanal kimlik oluşturmak yerine filtre ya da efekt uygulamaları ile kendi görünüşlerini daha güzel, daha zayıf, daha beğenilen

formda sundukları söylenebilmektedir. Kişilerin kendi görünüşlerini bu uygulamalar aracılığıyla değiştirmesi, günlük hayatta da o görüntüde olmak istedikleri bir durumu beraberinde getirmektedir. Kişilerin kendi görüntülerini filtreler aracılığıyla çok daha *güzel* ya da *yakışıklı* görsellerle sosyal paylaşım ağlarında yayınlamaları, sosyal görünüş kaygısına sahip olduklarını göstermektedir.

Öte yandan, Z kuşağında yer alan bireylerin günlük yaşam pratiklerini sosyal paylaşım ağlarından sıklıkla paylaştıkları tespit edilmiştir. Çalışmaya katılan kullanıcıların %85'i, gün içerisinde nereye gittikleri, kimlerle beraber oldukları ve ne yedikleri gibi detayları sosyal medyada paylaştıklarını belirtmişlerdir. Z kuşağında yer alan bireyler, sosyal medyayı birer vitrin gibi kullanmakta ve nasıl görünmek istiyorlarsa ona yönelik paylaşımlar yapmaktadır. Bunu doğrulayan bir diğer araştırma bulgusu ise, katılımcıların tamamı, sosyal paylaşım ağlarında insanların gerçek yaşantılarını ve görünüşlerini paylaştıklarını düşünmediklerini ifade etmeleridir. Yani bireyler sosyal medya ortamında, normal hallerinden çok daha mutlu, çok daha sosyal, çok daha güzel görünmeye çalışmaktadır. Bunun yanı sıra, Z kuşağı bireylerinin %90'ı dış görünüşlerinden memnun olduklarını ifade etmişlerdir. Z kuşağındaki bireyler dış görüntülerinden memnun olduklarını söylemelerinin yanı sıra, eğer mümkün olsa herhangi bir fiziksel özelliklerini değiştirmeyi yeğleyebileceklerini de ifade etmişlerdir. Katılımcıların %85'i, dış görüntülerinden memnun olsalar bile en az bir özelliklerini değiştirip daha farklı görünmeyi tercih edebilmektedir.

Yapılan bu çalışma göstermiştir ki, özellikle Z kuşağında yer alan genç bireyler, iletişim teknolojilerinin gelişmesi ile dijital medya içerisinde bambaşka dinamiklere sahip sanal bir dünyaya sahiptir. Bu sanal dünya içerisinde yoğun olarak vakit geçiren gençler, doğal görüntülerinden ziyade görsel efektleri kullanmayı tercih etmekte ve sosyal medya paylaşımlarını buna göre gerçekleştirmektedir. Kullanılan bu filtreler ve efektler sanal birer uygulama olup, bireyin gerçek görüntüsünün haricinde daha farklı bir görünüm elde etmelerini sağlamaktadır. Bununla karşı karşıya kalan birey, her daim daha güzel ve daha 'görünmesini istediği' bir görünüm elde etmeyi başarmaktadır. Bunun gerçek hayattaki izdüşümü ise özellikle genç bireyler için kaygıya yol açmakta ve sosyal yaşantılarını etkileyebilmektedir. Sosyal görünüş kaygısı yaşayan bireyler, kendilerini baştan tasarlayabildikleri sanal mecralarda çok daha fazla vakit geçirmeye baş başa kalmakta ve sanal ortamda bir dünya yaratarak tüm yaşam pratiklerini bu uzama taşımaktadır.

Kaynakça

- Boyce, C. ve Neale, P. (2006). Conducting In-depth Interviews: A Guide for Designing and Conducting In-Depth Interviews for Evaluation Input. Pathfinder International Tool Series 2 , 1-12.
- Çakıcı, A. (2007). Öğütlerde Sessizlik: Sessizliğin Teorik Temelleri ve Dinamikleri. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 16, Sayı 1, 2007, s.145-162.
- Çınar, H. ve Keskin, N. (2015). Öğrencilerin sosyal görünüş kaygısının öğrenim yeri tercihlerine etkisi. *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 14, 457-464.
- Erden, N.K., (2022). Lambadaki Cin: Sosyal Medya. İstanbul: Martı Yayınevi.
- Harter S. (1988). Developmental Processes in the Construction of the Self, İçinde, Ed: Yawkey TD, Johnson JE, Integrative Processes and Socialization: Early to Middle Childhood, Lawrence Erlbaum Associates Inc., Hillsdale, New Jersey
- Kılıç, M. ve Karakuş, Ö. (2016). Üniversite öğrencilerinin sosyal görünüş kaygıları ile benlik saygıları ve yalnızlık düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Journal of Human Sciences*, 13(3), 3837-3852.
- Leary, M. R. ve Kowalski, R. M. (1995). Social anxiety. New York: Guilford.
- Markham A, Thompson T, Bowling A. (2005). Determinants of body-image shame. *Personality and Individual Differences*, 38, 1529-1541.
- Mutlu, E. (2008). İletişim Sözlüğü. Ankara: Ayraç Kitapevi
- Neumann, E. N. (1998). Kamuoyu, Suskunluk Kavramının Keşfi.(Çev. Murat Özkök). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

“

Bölüm 24

VEKALETSİZ İŞ GÖRME VE TABİ OLDUĞU HÜKÜMLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Gaye TUĞ LEVENT¹

”

¹ Araştırma Görevlisi Doktor, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Hukuk Bilimleri ABD.

ORCID: 0000-0001-9387-5065 E-posta: gayetug@yyu.edu.tr

Giriş

İnsanlar işlerinin tümünü sürekli olarak kendileri göremezler, kimi zaman başka kişilerin yardımına gereksinim duyarlar. Bu durumda, başka bir kişinin işini yapma konusu gündeme gelir. Çoğu zaman işi görülen kişinin ya da başka bir tanımla iş sahibinin bilgisi dahilinde olmakla birlikte bu durum kimi zaman ise bir kişinin, bu hususta sözleşmeye dayanan veya kanundan doğan bir yetkisinin bulunmamasına karşılık başka bir kişinin işini görme ya da yapma şeklinde karşımıza çıkar. Böylece, ikinci durumda da bahsedildiği üzere arada bir vekalet ilişkisi olmaksızın başka bir kişinin hukuki alanına müdahalede bulunma durumu söz konusu olur. Bu durumda bir kimse, ya iş sahibinin menfaatleri doğrultusunda hareket etmek üzere ya da işi bilinçli olarak veya bilmeyerek kendisininmiş gibi varsayıp, iş sonucunda doğacak menfaati de kendisi üstlenmek amacıyla faaliyette bulunmaktadır.

Buna benzer müdahale durumlarında, hukuk düzeni, bir taraftan, iş sahibinin yarar ve menfaatlerini korumak ve işlerine yönelik gereksiz ve yersiz müdahaleleri önlemek amacıyla iş görenin sorumluluğu ve borçlarına yönelik hükümlerin düzenlenmesinden sorumlu olacaktır. Aynı zamanda iş gören kişinin yarar ve menfaatleri ile iş görenin yapmış olduğu masrafların ve uğramış olduğu zararların tazmini amacıyla bu yönde bir talep hakkının da tanınması gerekmektedir.

6098 Sayılı Türk Borçlar Kanunu'nda, vekaletsiz iş görme vekalet sözleşmesinden sonra, m. 526-531 arasında “iş görenin hak ve borçları” ile “iş sahibinin hak ve borçları” başlıkları etrafında düzenlenmiştir.

Bu çalışmada vekaletsiz iş görme kavramı, unsurları ve tabi olduğu hükümler, işi gören ve iş sahibi yönünden ayrı ayrı değerlendirilerek gerçek vekaletsiz iş görme ve gerçek olmayan vekaletsiz iş görme yönünden karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

I. Vekaletsiz İş Görme

A. Kavram

Bir kişinin başkasının işini görebilmesi için o kişi ile arasında kural olarak vekalet ilişkisinin olması gerekmektedir. Vekalet olmadan başka bir kişinin hesabına bir iş görülme durumu söz konusu olursa bu duruma vekaletsiz iş görme veya vekalet olmadan iş görme denilmektedir. Örneğin başka birine vekalet verilmediği, arada vekalet ilişkisi olmadığı halde bir başkası için taşınır eşya alımı yapılması ya da sipariş edilmesi durumu böyledir (Zevkililer ve Havutçu, 2007: 351).

6098 Sayılı Türk Borçlar Kanunu'nda, vekaletsiz iş görme vekalet sözleşmesi hükümlerinden sonra, m.526-531 arasında “iş görenin hak ve borçları” ile “iş sahibinin hak ve borçları” başlıkları etrafında düzenlenmiştir (Yavuz, 2014: 1359).

Öğretide bir kısım görüş, vekaletsiz iş görmenin Borçlar Kanununun Genel Kısımında düzenlenmesi gerektiğini belirtirken (Akyol, 1984: 140), başka bir görüş ise “vekaletsiz iş görme kurumunun hukuki işlem benzeri fiillerle birlikte ayrı bir kısımda düzenlenmesi gerektiğini” ifade etmektedir (Arsebük, 1943: 533). Ancak vekaletsiz iş görmenin, hukuki niteliği ne olursa olsun, konusunu çoğu kez, iş görenin, iş görme sözleşmelerinin tanıdığı yetkileri aşması oluşturduğu için, kanundaki mevcut düzenleniş biçimi uygun görülmektedir (Berki, 1973: 240; Göktürk, 1951: 253). Bu nedenle, vekaletsiz iş görmenin, bir iş görme faaliyetine ilişkin olması, onun iş görme sözleşmeleri arasında düzenlenmesi hususunda yeterli bir sebep sayılmaktadır (Tadoğan, 1989: 675).

B. Vekaletsiz İş Görmenin Çeşitleri

Bir kişi başka bir kimsenin hukuk alanına kendi menfaatine müdahalede bulunabileceği gibi iş sahibinin menfaatine de müdahale de bulunabilir. İlk durum için gerçek olmayan diğer bir ifadeyle caiz olmayan vekaletsiz iş görmenin, ikinci durumda ise gerçek yani caiz olan vekaletsiz iş görmenin söz konusu olacağı söylenebilir (Yavuz, 2014: 1360).

a. Gerçek Vekaletsiz İş Görme

Bu tür vekaletsiz iş görmede iş gören kişi, iş sahibinin kendisine ait bir işin görülmesi, yerine getirilmesi amacıyla, o kişinin hukuk alanına bu hususta bir yetkisi olmadan dahil olması, müdahalede bulunması söz konusudur (Yavuz, 2014: 1360; Zevkliler ve Havutçu, 2007: 352). Bir kimsenin komşusu tatilde olduğu dönemde evinin kırılan camlarını değiştirmesi, yerine yenisini taktırması hali bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

b. Gerçek Olmayan Vekaletsiz İş Görme

Bu tür gerçek olmayan vekaletsiz iş görme durumunda ise, bir kimse bilinçli olarak ya da bilmeyerek başka bir kişinin işini kendi işiymiş gibi ve kendisine yarar sağlamak amacıyla görmektedir (Yavuz, 2014: 1367).

Gerçek olmayan vekaletsiz iş görme iş sahibi olan kişinin onayı ile gerçek vekaletsiz iş görmeye dönüşmektedir (Tandoğan, 1989: 677; Zevkliler ve Havutçu, 2007: 352).

C. Vekaletsiz İş Görmenin Unsurları

Vekaletsiz iş görmenin unsurları, objektif ve sübjektif unsurlar olmak üzere iki kısımda incelenebilir. Öğretide, genel olarak kabul gören görüş doğrultusunda objektif unsurlar; iş görme, söz konusu işin başkasına ait olması ve arada vekalet ilişkisinin bulunmamasıdır. Vekaletsiz iş görmenin sübjektif unsurunu ise belirli bir hedefe yönelmiş iradenin varlığı oluşturmaktadır (Tandoğan, 1957: 74; Uygur, 2003: 193).

a. Bir İşin Görülmesi

Bir işin görülmesi, kişinin herhangi bir gereksinimini yerine getirmek üzere hukuk düzeni sınırları içerisinde yapılabilen her tür iş görme veya yönetme çeşididir. Bu durumda iş sahibi olan kişinin bu konuda her hangi bir yetki vermesi söz konusu değildir. Genel anlamda iş sahibi olan kişinin menfaatine yönelik ve bu kapsamda değerlendirilen işlerin görülmüş olması durumu söz konusudur.

Her bir ortalama ve makul insan eylemi kural olarak iş görmenin konusunu teşkil edebilir. İş görmenin mutlak suretle hukuki bir işlem veya hukuka uygun bir fiil olması gerekli değildir (Uygur, 2003: 9013; Tandoğan, 1989: 678; Yavuz, 2014: 1368). İş görme olumlu anlamda bir faaliyeti gerekli kılmaktadır. Bir ihmal veya hareketsiz kalma durumu iş görme olarak kabul edilmeyecektir (Uygur, 2003: 9013; Tandoğan, 1989: 678).

Yapılan işin özelliği gereği bir yetkinin varlığını gerekli kılan işlerde dahi başka bir kişinin hesabına iş görme durumu söz konusu olamaz (Uygur, 2003: 9013; Tandoğan, 1989: 678). Mahkeme ve icra dairelerinde başka bir kişinin hesabına iş görebilmek için kesin olarak bir vekalet ihtiyacı duyulduğu bu konuda örnek olarak gösterilebilir.

İş görmenin konusu sadece hukuki bir işlem ve benzerlerinden meydana gelmemekte, maddi fiil ya da hareketlerde iş görme kapsamına dahil edilmektedir. Bilincini kaybetmiş bir kişiyi hastaneye götürmek ya da tedavi etmek bu kapsamda örnek olarak gösterilebilir (Sungurbey, 1988: 27- 28).

İş sahibi olan kişinin kendi şahsına bağlı hakların kullanılması, iş görmenin sınırları haricinde kaldığından, bu hakların kullanılması hususunda da vekaletsiz iş görme söz konusu olmayacaktır (Karahasan, 1992: 1359).

b. Görülen İşin Başka Bir Kişiye Ait Olması

Vekaletsiz iş görmenin söz konusu olabilmesi için, yapılan işin başka bir kişiye ait olması gerekir. Bu vekaletsiz iş görmenin en birincil unsurudur (Zevkliler ve Havutçu, 2007: 352). Öyle ki, vekaletsiz iş görme kurumunun amacı, iş gören kişinin yapmış olduğu fiillerin, etkisini başka

bir kişinin hukuki alanında göstermesidir. İş gören kişinin, vekaletsiz iş görme hükümlerinden faydalanabilmesi için, yapmış olduğu işin başka bir kişiye ait olduğunu ispatlaması gerekir (Ataay ve Sungurbey, 1968: 398). Bu durumda işin başka bir kişiye ait olmasının objektif ve sübjektif yönden unsurları vardır (Özdemir, 2001: 97; Yavuz, 2014: 1361).

Objektif yönden unsurlar, başka bir kişiye ait hakların kullanılması veya korunması, bununla birlikte başka bir kişinin borç ve yükümlülüklerinin yerine getirilmesidir. Sübjektif yönden unsur ise iş gören kişinin yaptığı hukuki işlemlerin başka bir kişinin hukuk alanında doğrudan doğruya veya dolaylı olarak etki etmesine yönelen iradesi yani iş sahibi olan kişinin temsiline yönelik iradesidir (Tandoğan, 1989: 678; Yavuz, 2014: 1361).

Objektif yönden kıstaslara, müşterinin var olan ayıpları ihbar külfeti, başka bir kişinin hayvanının iyileşmesine yardımcı olmak, bir hakkın zamanlaşımına uğramasına engel olmak örnek olarak gösterilebilir (Tekinay vd., 1984: 113; Tandoğan, 1957: 113). İş sahibi olan kişilerin birden fazla olması durumunda, görülen işin iş sahibi durumunda kabul edilen kişilerden biri için birinci derecede yükümlülüğe sebep oluyorsa bu durum objektif yönden başkasına ait bir işin belirlenmesinde o şahsın iş sahibi olarak nitelendirilmesi için yeterlidir (Tandoğan, 1957: 113).

İş gören kişinin yapmış olduğu iş objektif bakımdan iş gören kişiye veya üçüncü bir kişiye ait ise adına hareket edilen kişiye ait bir iş görme durumundan söz edilemeyecektir. Örneğin bir kimse, başka biri adına kendisinin ve üçüncü bir kişinin hesabına hareket ediyorsa adına iş yaptığı kimsenin işini görmüş olmayacaktır. Çünkü böyle bir durumda adına iş yapılan kimse yapılan işleme icazet verse de işin konusu olan malda tasarruf yetkisi olmaması nedeniyle akdi ifa olanağına da sahip olamayacaktır (Tandoğan, 1957: 130).

Başka bir kimsenin menfaati yanında iş gören kişinin kendi menfaatinin bulunması, vekaletsiz iş görmeyi etkilemeyecektir. Bir iş görmeye başka bir kişinin yararı kadar iş gören kişinin de kendi yararı olmalı ve iş gören kişinin kendi yararı, iş sahibi olan kişinin menfaatine görece daha baskın olmamalıdır. Aksi durumda başka bir kişiye ait bir işin görülmesinden bahsetmek mümkün olmayacaktır (Uzun Şenol, 2014: 297). Örneğin, bir kira ilişkisinde, kiracının kiralayanın mülkiyetindeki kiralananana yönelik yapmış olduğu iyileştirmeler, eğer kiralayan kişiden ziyade kendisine yani kiracıya yarar sağlamakta ise, bu durumda vekaletsiz iş görme söz konusu olmayacaktır (Gümüş, 2010: 438-439).

c. İş Gören Kişinin Vekaletinin Olmaması

Vekaletsiz iş görmeden söz edebilmek için başka bir kişiye ait işin vekalet olmaksızın yapılması gerekir. Vekaletin olmaması, temsile yönelik yetkinin hiç verilmemiş olması anlamına geldiği gibi, verilen emir veya talimat ya da temsil yetkisinin aşılmış olması da vekaleti olmama kavramı içerisinde yer alır (Zevkliler ve Havutçu, 2007: 352; Uygur, 2003: 9014).

Vekaletsiz iş görme, hukuki bir yükümlülüğün bulunmamasını gerektirir. İş sahibi olan kişinin iddia edebileceği herhangi bir hukuki yükümlülük olmamalıdır. Bu yükümlülüğün sözleşmeden veya kanundan doğmuş olması önemli değildir (Uygur, 2003: 9014).

İş gören kişinin iş sahibine yönelik işi yapmak üzere yetki veren bir hukuki durumda bulunmaması gereklidir. Bu yetkinin iç ilişkide de mevcut olmaması gereklidir. Bu sebeple vekaletsiz iş görme kurumu ile yetkisiz temsil birbirinden farklı kavramlardır. İş gören kişi normal şartlarda mevcut olmayan veya hükümsüz olan bir hukuki işlem temelinde hareket eder veya yetkisinin dayandığı hukuki ilişkinin sınırlarını aşması durumu söz konusu olur ise yine vekaletsiz sayılacaktır (Tandoğan, 1989: 679; Uygur, 2003: 9014).

Vekaletsiz iş görme kavramı iç ilişkide söz konusu olduğu için, iç ilişkide iş gören kişinin yetkisi olmaması gerekir. Ancak vekaletsiz iş görme için, iş gören kişinin dış ilişkide iş sahibini temsile yetkili olmasına da engel teşkil etmemektedir. Örneğin, iş sahibi iş gören kişiye kendi adına üçüncü kişilerle sulh olma yetkisini verir ama bu konuda anlaşılmadan önce kendisinden özel izin alınmasını talep ederse, iş gören kişi dış ilişkide yetkili olmasına rağmen iç ilişkide vekaletsiz iş gören sıfatını taşıyacaktır (Sungurbey, 1988: 33).

İş gören kişinin, üçüncü bir kişiyle olan ilişkisinde veya genel ya da ikinci derecede işi yapmakla yükümlü olması, onun vekaletsiz olarak adlandırılmasına engel teşkil etmeyecektir (Yavuz, 2014: 1361; Tandoğan, 1989: 680).

d. İş Görme İradesi

Başka bir kişinin işini görme, vekaletsiz iş görmenin son unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda öğretide görüş ayrılığı da bulunmaktadır. Bir kısım görüş, başka bir kişinin menfaatine hareket iradesini vekaletsiz iş görmenin zorunlu bir unsuru kabul ederken başka bir görüş ise işin başka bir kişiye ait olduğunun bilincinde faaliyette bulunma iradesini vekaletsiz iş görmenin subjektif unsuru olarak kabul etmiştir. Diğer bir görüş ise genel olarak yalnızca iş görme iradesinin varlığını yeterli kabul etmektedir (Tandoğan, 1957: 160).

Çoğunluk olarak kabul gören görüş ise; iş gören kişinin genel anlamda bir iş görme iradesine sahip olmamasının yeterli olduğu yönündedir. Yani iş gören kişinin başkası yararına hareket iradesini taşıması veya işin başka bir kişiye ait olduğunun bilincinde olarak faaliyette bulunması şart değildir. Onun genel anlamda bir iş görme iradesine sahip olması, yani iradesinin yapılacak işin fiili sonucuna yönelmiş olması yeterlidir (Zevkliler ve Havutçu, 2007: 352; Yavuz, 2014: 1361; Tandoğan, 1989: 680; Uygur, 2003: 9014).

İş gören kişinin, işi görmekte iken iş sahibini borç altına sokmak gibi bir amaca sahip olmaması gereklidir. Örneğin iş gören kişi bağışlama amacıyla hareket ediyorsa veya ahlaki bir görevi yerine getirmesi söz konusu ise vekaletsiz iş görmeden bahsedilemeyecektir (Uygur, 2003: 9014).

Ayırt etme gücüne sahip olmayan bir kişinin de, vekaletsiz iş gören sıfatına sahip olamayacağını ayrıca belirtmek gereklidir (Yavuz, 2014: 1361; Tandoğan, 1989: 681).

II. Vekaletsiz İş Görmenin Tabi Olduğu Hükümler

A. İş Gören Yönünden

a. İş Görenin Borçları

TBK m. 526; vekaleti olmaksızın başka bir kişinin hesabına iş gören kişiyi, o işi sahibinin yararına ve varsayılan iradesine uygun şekilde görmekle yükümlü tutmaktadır (Yavuz, 2014: 1364). Hem gerçek hem de gerçek olmayan vekaletsiz iş görmede, iş gören kişi iş sahibi olan kişinin yararına ve gerçek ya da tahmin edilebilen amacına uygun olarak hareket etmek borcu altındadır (Zevkliler ve Havutçu, 2007: 352).

İş sahibi olan kişinin yararı ile varsayılan iradenin birbiriyle bağdaşmaması durumunda amaca uygunluk iş görmede esas alınması gerekmektedir (Yavuz, 2014: 1364; Tandoğan, 1989, 681).

İş sahibinin menfaati ve amacı gerekli kıldığı takdirde iş gören kişi başladığı işi tamamlamadan bırakmamak ve onun tüm ayrıntılarıyla ilgilenerek sonuçlandırmak zorundadır. Ancak iş görme olanaksız bir duruma gelirse, vekaletsiz iş gören kişinin işi bırakabilmesi mümkündür (Tandoğan, 1989: 681).

Ayrıca iş gören kişinin işin devamı ve sonucu hakkında iş sahibi olan kişiye hesap verme ve işten hasıl olan yararları ona devretme borçları da bulunmaktadır (Yavuz, 2014: 1364; Zevkliler ve Havutçu, 2007: 352). Bu borçlar özellikle kendi menfaatine vekaletsiz iş görme durumunda önem

taşımaktadır. İyi niyetle başka bir kişinin haklarını kullananların devretme borcu kalan miktar ile sınırlanması gereklidir (Tandoğan, 1989: 681).

b. İş Görenin Hakları

Gerçek olan vekaletsiz iş görmede iş gören kişi işin özelliğine uygun olarak yapılması gerekli olan zorunlu ve faydalı masrafların ödenmesini talep edebilir (Tandoğan, 1989: 682; Zevkliler ve Havutçu, 2007: 352). İş sahibi olan kişi işin yapılması için iş gören kişinin durumunun özellikleri ile orantılı olarak yapmak zorunda kaldığı masrafları ödeyecektir.

İş sahibi olan kişinin ulaşmak istediği sonuca gerekli özenin gösterilmesine rağmen ulaşılamasa da veya ulaşılsa da ortadan kalkması söz konusu olsa bile iş gören kişi haklarını vekaletsiz iş görmeye göre talep edebilir (Tandoğan, 1989: 682; Uygur, 2003: 9030). İş gören kişi bağışlama niyetiyle hareket ettiği durumda veya masraflara onun tarafından katlanılması gerektiği durumlarda hiçbir talepte bulunamayacaktır (Tandoğan, 1989: 682).

Kanunda her ne kadar bu yönde bir düzenleme hükmü yoksa da öğretide kabul edildiği üzere iş gören kişi vekaletsiz iş görme nedeniyle iş sahibi olan kişiden ücret talep edebilir (Zevkliler ve Havutçu, 2007: 352).

İş gören kişi iş görme nedeniyle sahip olduğu ve iş sahibi olan kişiye iade etmekle yükümlü olduğu durumlar üzerinde iş görme nedeniyle doğan alacakları için hapis hakkını da kullanması mümkündür (Tandoğan, 1989: 683).

Gerçek olmayan vekaletsiz iş görmede ise iş gören kişi, iş sahibinden işin görülmesi sebebiyle sağlanan faydalar oranında giderlerin ve ücretin ödenmesini talep edebilir (Yavuz, 2014: 1369; Zevkliler ve Havutçu, 2007: 352).

Gerçek olmayan vekaletsiz iş görmede iş gören kişinin masraf ve ücrete yönelik talepleri, iş sahibinin elde etmek istediği, yararlarla veya iş görme nedeniyle malvarlığında meydana gelen zenginleşme miktarıyla sınırlıdır. Böyle bir iş görme durumunda iş gören kişi zararının, tekabül ettirdiği yarardan mahsubunu talep edebilse de her hangi bir yarar söz konusu olmadığı takdirde tazminat talebinde bulunamayacaktır. İş gören kişinin hapis hakkını kullanması da bu aşamada mümkün olmayacaktır (Yavuz, 2014: 1369; Tandoğan, 1989: 683).

c. İş Görenin Sorumluluğu

Vekaletsiz iş gören kişi iş sahibine karşı her çeşit kusurdan sorumlu olacaktır (Tandoğan, 1989: 682; Yavuz, 2014: 1369; Zevkliler ve Havutçu, 2007: 353). Bu sorumluluk TBK'nın m. 527'de "Vekaletsiz iş gören, her

türlü ihmalden sorumludur.” şeklinde açıklanmıştır. Böylece vekaletsiz iş gören kişi genel sözleşmesel sorumluluk düzenlemesine paralel olarak sorumluluk altında olması söz konusu olmaktadır. Bu nedenle vekaletsiz iş gören kişinin sorumluluğunun söz konusu olabilmesi için bir zararın meydana gelmesi, bir sözleşme benzeri borcun ihlal edilmiş olması, arada uygun bir illiyet bağının varlığı ile mevcut bir kusurun bulunması gereklidir. Sorumluluğun doğması için herhangi bir kusur derecesinin bulunması yeterlidir (Yavuz, 2014: 1368).

İş gören kişi, işin kendisi için her hangi bir fayda sağlamadığını öne sürerek sorumluluğun indirilmesini talep edemeyecektir. Sorumluluğun hafifletilmesi, ancak iş sahibi olan kişinin veya yakınlarının kişisel veya mal varlığı değerlerine yönelik bir tehdit durumunda tehlikeyi ortadan kaldırmak için ivedi bir şekilde hareket edilmesi gereken durumlarda söz konusudur (Tandoğan, 1989: 682).

İş gören kişi bilinçli olarak ya da kusuru nedeniyle bilmeyerek, iş sahibinin geçerli bir yasak ya da engeline aykırı olarak iş görmekteyse, beklenmedik halden de sorumluluğu söz konusu olacaktır. Ancak TBK m. 527/ f. 2 gereğince, iş gören kişi müdahalesi olmasa da beklenmedik halin meydana geleceğini ya da aradaki illiyet bağının kesildiğini ispat etmesi durumunda sorumluluktan kurtulacaktır (Tandoğan, 1989: 682; Uygur, 2003: 9026).

Vekaletsiz iş gören kişi sözleşme yapma ehliyetine sahip değilse yapmış olduğu işlemde elde ettiği değerlerden ancak kalan kısmını geri vermekle yükümlüdür. Ancak TBK m. 528/ f. 1 hükmü gereğince, elinden çıkan kısmın kötü niyetle elden çıkma durumu söz konusu ise bundan da sorumlu olacaktır (Zevkliler ve Havutçu, 2007: 354).

Vekaletsiz iş gören kişinin yükümlülükleri, onun hukuka uygun hukuki fiillerine dayandığı ölçüde, iş gören kişinin hukuki işlem ehliyetini gerektirir. Bu yönde bir ehliyet söz konusu değilse ve haksız bir fiilin kanuni unsurları da bulunmuyorsa, ancak sebepsiz zenginleşmeye ilişkin hükümler uygulama alanı bulabilecektir. Bu durumda ehliyeti olmayan iş gören kişi, iş görmede ancak giderlerinden ve geçerli kabul edilen borçların miktarından daha fazla bir fayda elde ettiği takdirde sorumlu olacaktır. Sorumlu olması için, talep etme tarihinde mal varlığında artış olmalı ya da zenginleştiği miktarı kötü niyetle elden çıkarmış bulunmalıdır. Kötü niyetle yapılan devir ve elden çıkarma durumunda haksız fiil gibi sorumluluk durumu söz konusu olacaktır (Uygur, 2003: 9028).

B. İş Sahibi Yönünden

a. İş Sahibinin Borçları

İş sahibi iş gören kişinin yaptığı ve hal ile şartların yapılmasını makul gösterdiği tüm zorunlu ve yararlı masrafları ödemekle yükümlüdür. Zorunlu ve yararlı bulunan bütün masrafların faiziyle birlikte ödenmesi talep edilebilir (Uygur, 2003: 9029).

Meydana gelen zarar iş sahibinin her çeşit kusurundan ayrı olacak şekilde tazmin edilmelidir. Ancak iş sahibinin vekalet sözleşmesindeki müvekkilden daha kötü duruma düşmemesi amacıyla, ilgili yasa tazminatın yargıç tarafından serbest şekilde takdir edilebileceğini kabul etmiştir. Hakim bunu işin iş sahibi olan kişiye sağladığı yarar ile başkası hesabına talepte bulunan kişinin tazminat hakkını göz önünde bulundurarak takdir edecektir.

İş sahibi olan kişi, iş gören kişiyi vekaletsiz iş görme şartları dahilinde üçüncü kişilere karşı yöneldiği borçlardan kurtarma borcu altındadır (Yavuz, 2014: 1369).

Yapılan iş gereği yapılması haklı bulunan masraflar ve giderler için iş gören kişinin sebepsiz zenginleşme hükümlerine göre hareket etmesi ve bu masraflar neticesinde eklediği şeyleri kaldırması mümkündür (Yavuz, 2014: 1369; Uygur, 2003: 9030).

İş gören kişinin iş sahibinden ücret talep etmesinin hakkaniyete uygun düştüğü durumlar söz konusu olduğunda iş sahibinin ücret ödeme borcu da doğmaktadır (Tandoğan, 1957: 227).

b. İş Sahibinin Hakları

İş görülmesi, iş sahibinin yararı için yapılmamış olsa dahi, iş sahibi olan kişinin işlerinin görülmesinden dolayı elde edilen yararları almaya yetkilidir (Yavuz, 2014: 1370). Bu husus TBK m. 530'da "iş sahibi, kendi menfaatine yapılmamış olsa bile, iş görmeden doğan faydaları edinme hakkına sahiptir; ancak zenginleştiği ölçüde, iş görenin masraflarını ödemek ve giriştiği borçlardan onu kurtarmakla yükümlüdür", şeklinde belirtilmiştir. Bu madde düzenlemesi kapsamına, iş sahibi olan kişinin faydasına olmakla birlikte, onun yararının söz konusu olmadığı bütün tasarruflar, başka bir kimseye ait olmakla birlikte iş gören kişinin kendisinin işiymiş gibi göstererek yaptığı işler girmektedir.

İş sahibi olan kişi, yararları kabul etmekle birlikte TBK m. 531 hükmüne uygun şekilde işe icazet vermiş olmayacaktır. Ayrıca iş gören kişinin üçüncü bir kişiye karşı yüklenmiş olduğu taahhütleri de üstlenmiş ve iş gören kişinin haksız bir fiilinden veya sözleşme hükümlerine aykırı

hareketinden doğması muhtemel tazminat haklarından da feragat etmiş olmayacaktır.

TBK m. 531 hükmünde düzenlenen icazet bir irade açıklamasıdır. Bu doğrultuda bir görüşün açıklanması icazet anlamına gelmeyecektir. İcaze-
tin etkisi yapılan işin üzerine alınmış olmasını uygun bulma olarak görü-
lür. Ancak ihtirazı yönden bir kayıt koyulamayan durumlarda işe devam
edilmesi elde edilmesi beklenen sonuçların uygun bulunduğu anlamına
gelmektedir. Bu gibi durumlarda gereken özenin gösterilmemiş olması
halinde doğması muhtemel zarar karşılığı iş sahibi olan kişi tazminata
yönelik haklarından feragat edilmiş sayılır (Uygur, 2003: 9078).

İş sahibi olan kişinin uygun bulma yönündeki irade açıklaması niteli-
ği yenilik doğurucu haktır ve hükümlerini geçmişe etkili olarak doğurur.
Ancak uygun bulmadan önce üçüncü kişilerin kazanmış olduğu haklar
saklı tutulacaktır (Yavuz, 2014: 1370).

İcazet verme belirli bir sürenin cevap verilmeden geçirilmesi nede-
niyle zımnen de olabilir. İş sahibi olan kişinin işin görülmesi neticesinde
meydana gelen yararları kabul etmesi ve alması ise icazet olarak nitelen-
dirilmemektedir (Tandoğan, 1989: 683).

Sonuç

Vekaletsiz iş görme kavramı gerçek vekaletsiz iş görme ve gerçek ol-
mayan vekaletsiz iş görme olmak üzere iki başlık altında incelenmektedir.
Vekaletsiz iş görmenin hukuki niteliği de bu ikili ayrım nedeniyle farklılık
göstermektedir. Öyle ki, gerçek vekaletsiz iş görmede iş gören kişinin hu-
kuki durumu TBK m. 526 ve m. 528 düzenlemeleri arasında “işin görül-
mesi”, “sorumluluk” ve “iş görenin ehliyetsizliği” başlıkları altında farklı
esaslara bağlanmış iken; gerçek olmayan vekaletsiz iş görme ise TBK m.
530 hükmünde düzenlenmiştir.

Gerçek vekaletsiz iş görme ile gerçek olmayan vekaletsiz iş görme-
nin unsurları aynı olmasına rağmen, her iki ayrımda iş gören kişinin hu-
kuki durumu farklı sonuçlar öngörmektedir. Bunun nedeni, iş gören kişi-
nin gerçek vekaletsiz iş görmede iş sahibinin yararına ve onun varsayılan
iradesine uygun iş görmesinden kaynaklanmaktadır. Buna karşılık gerçek
olmayan vekaletsiz iş görmede ise iş gören kişi iş sahibinin menfaatine ve
onun varsayılan iradesine uygun iş görmemesinden doğmaktadır.

Vekaletsiz iş görme kavramı iç ilişkide söz konusu olduğu için, iç
ilişkide iş gören kişinin yetkisi olmaması gerekir. Ancak vekaletsiz iş gör-
me için, iş gören kişinin dış ilişkide iş sahibini temsile yetkili olmasına da
engel teşkil etmemektedir.

KAYNAKÇA

- Akyol, Şener; Borçlar Hukuku Özel Borç İlişkileri, İstanbul, 1984.
- Arsebük, Ahmet Esat, Borçlar Hukuku, C.I, İstanbul, 1943.
- Ataay, Aytekin/Sungurbey, İsmet, Açıklamalı Medeni Kanun ve Borçlar Kanunu, İstanbul, 1968.
- Berki, Şakir; Borçlar Hukuku Özel Hükümler, Ankara, 1973.
- Göktürk, Hüseyin Avni; Borçlar Hukuku, 2. Kısım, Akdin Muhtelif Nevileri, Ankara, 1951.
- Gümüş, Mustafa Alper, Borçlar Hukuku Özel Hükümler, C.2, İstanbul, 2010.
- Karahasan, Reşit; Türk Borçlar Hukuku, Özel Borç İlişkileri, C.IV, İstanbul, 1992.
- Özdemir, H. Gökçe, Roma ve Türk Hukuklarında Vekaletsiz İş Görme, Ankara, 2001.
- Sungurbey, Ayfer Kutlu; Yetkisiz Temsil, Özellikle Culpa in Contrahendo ve Olumsuz Zarar, İstanbul, 1988.
- Tandoğan, Haluk, Borçlar Hukuku Özel Borç İlişkileri, C.II, Ankara, 1989.
- Tandoğan, Mukayeseli Hukuk ve Hususiyle Türk- İsviçre Hukuku Bakımından Vekaletsiz İş Görme, İstanbul, 1957.
- Tekinay, Selahattin Sulhi/Akman, Sermet/Burcuoglu, Haluk/Alttop, Atilla, Borçlar Hukuku, İstanbul, 1984.
- Uygur, Turgut, Açıklamalı-İçtihatlı Borçlar Kanunu Sorumluluk ve Tazminat Hukuku, C. 8, Ankara, 2003.
- Uzun Şenol, Pınar, Vekaletsiz İş Görmede İş Görenin Hukuki Durumu, FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 3, 2014. <http://dergi.fsm.edu.tr/index.php/ia/article/view/633> e.t.(09.05.2017)
- Yavuz, Cevdet, Türk Borçlar Hukuku Özel Hükümler, İstanbul, 2014.
- Zevkliler, Aydın / Havutçu, Ayşe, Borçlar Hukuku Özel Borç İlişkileri, Ankara, 2007.